

ШЪХЪЭЛЭХЪО АБУ

АДЫГЭ ХЭХЭСХЭМ ЯЛИТЕРАТУР

Апэрэ 1 ахь

Адыгэ къэралыгъо университетым
адыгэ филологиемрэ культурэмрэ яфакультет
щеджэхэрэм апае тхылъ 1эпы1эгъу

Мыекъуапэ
2014

УДК 82.0(470.621)(075.8)
ББК 83.3(2=Ады)я73
С92

Редактор **Хьак1эмыз Мир** – филологическэ ш1эныггэхэмк1э
шхьа1ыр доктор, профессор

Рецензентхэр: **Цуамыкьо Тыркубий** – филологие ш1эныггэхэмк1э
доктор, профессор, ш1эныггэмк1э Адыгэ Республикэм
изаслуженнэ 1офыш1эшху, Дунэе Адыгэ академием
иакадемик

Пэрэныкьо Къутас – филологие ш1эныггэхэмк1э
доктор, профессор

Схалыхо А.А.

С92 Литература зарубежных адыгов. Часть 1: Учебник-хрестоматия. /
Составитель Схалыхо А.А. // Под.ред. Хачемизовой М.Н. – Майкоп:
Адыгейский государственный университет, 2014.. – 273 с.

*Учебник-хрестоматиеу «Адыгэ хэхэсхэм ялитератур» зыфэггэхьыггэр
студентхэу Адыгэ къэралыгьо университетым ифакультетэу адыгэ филоло-
гиемрэ культурэмрэ ацеджэхэрэм апай.*

*Мы учебник-хрестоматиеу апэрэу къыдэк1ы. Авторэу Шхьэлэхьо Абу
илгэсыбэрэ хэхэс адыгэхэм къахэк1ыггэ тхак1охэм ятворчествэ лъыплъагъ
ык1и къыуггюигъ. Апэрэ тхылгым зэк1э дэдэ къыдэмыхьаггэми, къык1лгъык1о-
цт тхылгхэр нахь баи хгунхэу тэгуггэ. Учебник-хрестоматием литературнэ
зэхэфынхэм анэмык1эу адыгэмэ ятарихгьи къеубыты. Студентмэ ямызакгюу
адыгэ тарихгьымрэ культурэмрэ зыш1оггэш1эггонхэм аггэфедэн алгэк1ыцт.*

© Адыгэ къэралыгьо университет, 2014

ПСЭЛЪАП

Цыф лъэпкъ пэпчъ итарихъ хъугъэ-шлэгъэ ямышлы-клабэхэр хэтых. Тэ, адыгэхэм, титарихъ инэклубгъуабэхэр уахътэм ипщэгъо лужъу члэухъумагъэу къэнагъэх. Лъэпкъыр ылъэ зыщытеуцонэу зыщыфежъэрэ охътэ дэдэм пый лъэш къыфыкъоклымэ цивилизацием икъежъаплэхэр хиулъэгожъызэ, лэжъыгъэр зыщыбагъоу, пхъэшхъэ-мышхъэ чыгхэр зыщыкъэгъагъэхэрэр цыраужьылъэу, тыгъужь быулэу къэнэжъыщтыгъэх.

Аужырэ утынэу ыхьыгъэм лъэпкъым ылъэ зэщиути, ипхьыхъэ-итэкъоу дунаим тырипхъагъ. Хэхэс хъугъэхэр зыхэхсэм ахэтклухъажьыным нагъэсыгъэх, яхэкужъ къинагъэхэр къахэхъагъэхэм къямэкълэкхэу, гъэзапли уцупли ямылэу ахэри къахэхъагъэхэм ахэтклухъажьыным нэсыгъэх. Ежъ-ежъырыгъэ шхъафитныгъэ зимылэ лъэпкъым ищылэкли, игупшыси шхъафитыщтэп, ежъ лъэпкъыр чыплэу зэрыуцорэр ижабзи, итарихъи, лъэпкъым зэклэ фэгъэхьыгъэ лoфыгъо пстэуми янэтлэрыло мэхъу.

Сэ сыисторикэп, ау лъэпкъ тарихъыр къыхэмыхъэу жэрыло уси, тхыгъэ литератури утегущылэн плъэклыщтэп. Къэклырэр чыгум зэрэпхыгъэм, сабыир ным зэрэпхыгъэм афэд литературэр щылэныгъэм зэрэпхыгъэри – щылэныгъэм литературэр илъфыгъ, щылэныгъэр литературэм ыпс, ыгу, ипкъынэ-лын, игъомыл. Щылэныгъэм иохътэ пстэури – иблэклыгъи, инепэрэ лъэхъани, икъэклощт-къэшлэщти зэхэубытагъэу. Тарахэмэащыщэу литературэм ипроизведение икъежъаплэр, иклэгъэкъоныр, илэубытыплэр, е изы охътэ закъуа ыпсэр?!

Сыдэу щытми, щылэныгъэм емыпхыгъэу сыдрэ уси утегущылэн плъэклыщтэп, арышъ, тарихъым – арищылэныгъэм изы уахът – илофыгъохэми танэсын фаеу хъушът. Илъэс заулэ хъугъэу адыгэ мамлюкхэм къаклэныгъэ художественнэ псалъэм изэгъэшлэн сыпылъ, архивнэ материал гъэшлэгъонхэр къэзгъотыгъэх, къаратхыллэгъэзэфэшхъафхэми защызгъэгъо-загъ, сэ сшхъэклэ сизэфэхьысыжхэр къызыщислотыклыгъэ хэутыгъэхэр сшлыгъэх: гъэзетыми щытырадзагъ, альманахэу

«Зэкьошныгъэм», ситхылъэу «Шъыпкъагъэр – шэтапкъэ» зыфилорэм къадэхьагъэх.

Сыд фэдэрэ лофыгъуи хэти ежъ иеплъыклэ фырилэн ылъэкълышт. Арышъ, емыклоп еплъыклэ зэфэшъхьафхэр зэрэщылэхэр. Ежъ шъхьафэу зэрилъэгъурэм, зэрзэхишлэрэ-къызэрэгъурылорэм, зэрилотэжъырэм апае дысы гущылэхэр фэшплынхэр ищыклагъэп. Умышлэрэм укӀэупчӀэныр емыклоп. Узтегущылэрэ лофыгъохэм шӀэныгъэ куурэ зэхэшпкъышхорэ афыуилэу, ар ылъапсэу уабгъодэхъан фæе, ар хэткӀи, сыдигъокӀи шӀэпхъэн фæе.

Шъыпкъэр сыдигъокӀи шъыпкъэу къэнэжъы. Адыгэ мамлюкхэм яхьыллагъэу хаутыгъэр бӀкӀай. Ау ар сэ сшӀуабӀп. ЗэрэслъытэрэмкӀэ, джыри нахьыбэр къэт. Лъэпкъ лофыгъоу джы нэс тпӀӀӀпчъагъэу къычӀӀужыгъэм тыфӀкӀӀэщыгъоныр зыкӀи емыклоп. Джэуап зэтыжыгъэн фӀе упчӀабӀ тапӀ илъ. Ахэмэ зэу ащыщ хэхэс адыгэхэм лъэхъэнэ зэфэшъхьафхэм къарыклогъэ лофыгъохэр. Ащ даклоуи къӀэлогъэн фæе а къыхаутыгъэхэр щыкӀӀэгъэнчъэу зэрэщымытхэр. Хэукъоныгъэ зэе-тӀуаехэм сэри ягугъу къыщысшӀыгъагъ «Адыгэ мамлюкхэр»¹ зыфилоу хӀэку гъзетым къыххэсыутыгъагъэм. Ащ фӀдӀэх, гущылэм пае, адыгацӀӀэхэм, чӀыпӀацӀӀэхэм адыгэ къӀӀуакӀӀэр зэрэцаукъорэр. Е лъэхъэнэ гъэнэфагъэм зэфӀнчъэу алуагъэхэр, еплъыклэ пхӀэнджэу ашӀыгъэхэр джырэ историкхэм къызэрӀкӀалотыкӀыжырэр, ежъ адыгэ мамлюкхэм къӀӀӀӀӀыклогъэ лӀӀужхэм къахӀкӀыгъэ историкхэм атхыгъэхэр (ахэми дӀгъум изакъоп, щыклагъэу адыгэ пачъыхъэхэм ялагъэхэр къатхы...) зӀрамыгъӀефӀдӀэхэрэр, лӀубытыпӀӀэ зӀрамышпӀыхэрэр. Сыд фӀдӀэрэ лӀуагъи, тхыгъи щыклагъэ горӀ илӀэн ылъэкълышт. Ащ зыми зыщиухъумэн ылъэкълыштӀӀӀ, сыда пӀомӀ тхыгъэр, псалъэр нахьышпӀу пшӀыным гъунӀ илӀэу щытӀнышъ ары.

Шъыпкъэ дӀдӀмкӀӀэ, а адыгэ мамлюкхэм зӀрӀадыгэхэр ашӀӀӀжыщтыгъа, хъауми зыххъыгъэ араб лъӀӀпкъхэм ащыщ хъугъэхэу ежъхэми залъытэжъэу щытыгъэха? УпчӀӀӀӀӀӀ джэуап къестыжыын.

¹ ШъхьӀлӀэхъо А. Адыгэ мамлюкхэр. Адыгэ пӀчъыхъэмэ ягъыбз. – Гъзз. «АМ», 1991, октябрэм и 11.

Борэкьоко («Бэркьюк» алозз атхэуи мэху) зэрэадыгэр шыгъупшэжыгыгагэмэ, тыркуе бэдзэрым адыгэ клэлэцлыкыхэр (нэмыкл лэпкы сабийхэри шацэщтыгэх ащ) кышчаригэщэ-фыжыштыгэхэ, еджэлэ зэфэшхьафхэм ачлигэтысхьэзэ, сэнэхьатхэр зэрагыотыным ыгъэгумэклэу пылыштыгэага?! Дзэ ыкли кэралыгэо кыулыкыушлэху ышлыштыгэага?!)

Кьаратхылагэм изакьоклэ зытетым тетэу мамлюкхэм уагегушылэн плэклыштытэп. Лэпкыым ежэ зызэришлэжырэм фэдэу хэти кышлэн ылэклыштытэп. Бэджэ Мыхьамодэ итхылыу «Адыгэм ылапсэ кызыхэклыгэр» (Каир, 1912) зыфилорэм кышчытхы:

«Борэкьоко пачыхьэу зэхум, илахыылхэу Кавказым исхэр ышэжыгыгэх, ащ имызакьоу ежэ ихэгэгэу ришчыгэ адыгэ дзэшхо щиггэпсыгэагэ Египтым, Адыгэ шыудзэу 13.000 илагь». Зэрэадыгэр шыгъупшэжыгыгэу плон плэклыштытэ ащ фэдэ цыфым?! Мы тхылы дэдэм Баджэм кышчытхы: «Борэкьоко пачыхьэу зытехьэм нэуж, ар пшылэу ашэфыгэ алоу кьахэлыкы зэхум, кьалэу Басрэ комиссие ыгэкыуагэ, («Кавказы ыгэкыуагэ» зылорэ кьэбари цылы) ылакьоклэ зышчыцыри, пшы лэпкыгэу зэрэщытыр кыгыгэшхыпкыагэ».

Борэкьоко зэрэадыгэр ежэ илэхьанэ зэрэщымыгъу-пшагэм изакьоп, ыужыклэ илэхьанэ зытешлэми адыгэмэ зэрэадыгэхэр ащыгъупшагэхэп. Ащ ишыхьат «Адыгэ пачыхьэмэ ягыбз» зыфилорэр, адыгэ гупшысэр дилыгэу ипачыхьагэо лэапсэ Борэкьоком зэриггэпсыгэагэм, зэрэзэрихьэщтыгэм ар традицииэ пытэ зэрэхьугагэм (ащ кыкылырэн мыхьун горэхэр амышлэщтыгэу, щэклэ гэгэпскыгэагэхэу). Гурытлэшлэгъуржыалымэггэзекыаклэм илэггэплагэ — узыхэт лэхьаным птхыаклупэклитыу ууыгэу зыхэплэтыкылым плэклыштытэп. Япыхьэмклэ адыгэ мамлюкхэм жьалымагэ зэрэзэрахьэщтыгэми изэкыуагэп, ежыр шхыпкэхэми пачыхьагэур атэзэрэхэу, изэрэут — илэташхьэм хэтыхэу уахьтэ кызырэякыгэр Нэгъуцу Юсыф итхылыу «Тарихьул Ислъам» зыфилорэм кышчыло.² Ащ язэфэхьысыжэ гупшысэхэба усэ сатырхэу: «Узышчыц цыфмэ пачыхь танджыр кьащыплэ, /Танджэ кьызышчыплагэур

² Нэгъуцу Юсыф. Тарихьул Ислъам. Стамбул, 1909.

нэбгырэ 22-у шѳуреку», – зыфилуху «Адыгэ пачыхьэмэ ягыбзэ» хэтхэр?!

Мы гыбзэр заусыгэмрэ Борэкьокоьо адыгэ пачыхьагѳур зыщыригѳежьагѳэмрэ илѳеси 135-рэ азыфагу. Арѳу щытми, зиадыгэ лѳапсэ гѳунэ лѳызыфѳу, зыщымыгѳупшагѳу, зыщыщыр зыгѳэлѳаплѳрэмэ якѳежѳаплѳ зѳрашлѳжырѳр ллѳыхѳужѳ-трагическѳ-хроникальнѳ пѳынальѳэм нафѳ кѳыщашлѳгѳ. Зыщыщ лѳѳпкѳыр зѳращымыгѳупшагѳѳр, зыщыщ лѳѳпкѳым рыпагѳхѳу зѳрѳщытыгѳѳхѳр пѳынальѳэм иапѳрѳ сатырхѳми, шѳхѳаихыгѳѳу, занклѳу кѳыралотыклѳ:

«Кавказым икѳушѳхѳѳр мы дунѳеишом итандж, Тандж лыер ащыгѳѳу адыгѳу исыр цѳзеклѳ», – кѳыщѳло пѳынальѳэм. Ащ ѳуж зѳрѳадыгѳхѳр ахѳмѳ ашлѳжыщтыгѳѳп плѳн плѳѳклѳщта?!

Мамлюкмѳ яхѳыллѳгѳѳ тхыгѳѳхѳу Хѳѳтлѳнѳ Абдул зѳридзѳклѳжыгѳѳхѳм сатыриплл хѳурѳ усѳ горѳ кѳыщѳты гущылѳпѳ цлѳклѳ игѳусѳу: «Адыгѳмѳ япачыхьагѳо Мысыры зѳрѳшаухыгѳѳм ехѳыллагѳѳу Мысыр ис адыгѳхѳм мы орѳд цлѳклѳур аусыжыгѳагѳ:

*«Члѳм тетыгѳѳр ахѳмѳ щалѳыгѳыгѳ,
Ащ ѳужсым ахѳр теклѳжыгѳыгѳ.
Черкесыкѳохѳр, шѳо шѳукѳѳбарыгѳ.
Шѳуикѳѳбари ащ щуухыжыгѳыгѳ...»*

А художѳственнѳ пѳѳлѳѳ клѳклѳыми кѳеушыхѳаты адыгѳ мамлюкхѳм зѳрѳадыгѳхѳр зыдашлѳжѳу зѳрѳщылагѳхѳр, адыгѳ лѳѳпкѳ гушѳысѳр зыдалѳыгѳѳу зѳрѳпсѳуштыгѳѳхѳр.

«Египтым пачыхьѳ 22-у илѳеси 135-м кѳыклоцл тетыгѳѳхѳм анахѳ цлѳрылохѳр» зыфилоу Хѳѳтлѳнѳ Абдулѳ ытхыгѳѳм анахѳ щытхѳу зыпыль пачыхьѳхѳм ацлѳ кѳырилѳзѳ, я 12-у зыцлѳ кѳырилѳуагѳѳм мыр кѳыпетхѳ: «Кѳаншѳаугѳурыр (мыщ тхакли еджакли ышлѳщтыгѳѳп, адыгабзѳ щѳхѳуи ышлѳщтыгѳѳп. Кѳаитбѳый янѳшѳу Кавказ кѳыращыгѳѳу щытыгѳ)». Ащ фѳдѳ фактхѳм ауж, адыгѳ мамлюкхѳм зѳрѳадыгагѳхѳр амышлѳжыщтыгѳѳу плѳн плѳѳклѳына?!

Джыри щысѳ. Адыгѳхѳм тичлѳгу пѳѳуплѳ-щысыплѳхѳм кѳѳтегущылѳзѳ, географѳу, этнографѳу Дж. Интериано 1502-рѳ илѳѳсым ытхыгѳагѳѳм «Быт и страна зихов, именуемых

черкесами...» зыфилорэм кыщелo адыгэ клэлэцлыклубэхэр Мысыры зэращэхэрэр, «янасыпклэ» мэкьумэщышлэ-лэжьэкlo тхьамыклэу ахэр зэрэщытыгэхэм екlыхэш, тетыгшохозилэ фэшlыгэу, тиллэшlэгъу ианахь пачьыхьэ лъэшэу, султlанэу, эмирэу зэрэхьухэрэр. «Ащэфыгэхэр» гъэрыплэм имыуцоу, сыдэуштэу пачьыхьэ хьуштыгэхэ? Ащэфыштыгэхэп ахэр, ащэфыжьыштыгэхэ нахь. Ащэфыжьыхэти, цlыфы хьунхэм иамал аратыштыг, ежьхэми ар кьагъэшпыпкьэжьыштыг... Джыри зы щысэ. Адыгэ пачьыхьэ 22-рэу Египтым техьагэхэм афэгъэхьыгэу усэхэр Клубэ Щэбанэ ытхыгэх. Ахэмэ зэу ащыщ аужырэ адыгэ пачьыхьэу Египтым тетыгэ Тумэнбым ехьылагьэр. Тыркуем ипачьыхьэу Сэлым хафэр «черкес пачьыхьэр» ылозэ ащ кьыдэгущылэ. Ежь Тумэнбый ипсалъи щызэхэтэхы:

*«Тиадыгагъэ лlыгъэ дэтlыгэу,
Тэ пачьыхьагъум тылълэсыгъ...»*

Щысэхэр джыри лъыбгъэкloтэн плъэкlышт. Пстэуми кьаушыхьатырэр зы – зэрэадыгэхэр зыдашлэжьэу адыгэ мамлюкхэр щылагэх, псэуштыгэх. Яльэпкь гупшысэ, яльэпкь шлэжь алэкlэзыгэп пачьыхьэ хьугъи, дзэпэщэ ини, кьэралыгъо кьулыкьушlи...

Хьатмэ (пэсэрэ адыгэхэм ятэжьхэр) якьэралыгъо я IV-III-рэ илъэс минхэм тэ тиэрэ ыпэкlэ кьыщегъэжьагэу щылагь, литературэшхо кьакlэныг, ахэмэ ягушылэ пчъагэхэр зытетым тетэу е зэхьокlныгэ гъэнэфагэхэр ялэу тинепэрэ жабзи щытэгъэфедэх... Я VI-рэ ллэшlэгъум ыклэхэм ыкли я V-рэ ллэшlэгъум икыхьагъухэм тэ тиэрэ ыпэкlэ кьыщегъэжьагэу кьэралыгъо гъэпсыклэ адыгэмэ (синдхэм, меотхэм) зэрялагьэр – наукэмыгъэунэфыг. Меотбзыльфыгэу Тыргъэтао илlыхужьыгэ, ипачьыхьагъу зэриубытыжьыгэр я IV-III-рэ ллэшlэгъухэм тэ тиэрэ ыпэкlэ зэлъашlэрэ факт. Мамлюкхэм язакъоп, 1711-рэ илъэсым щегъэжьагэу 1864-рэ илъэсым нэс клогъэ Урыс-Кавказ заом иклэух хьылъэхэу адыгэ лъэпкьым ицlыфышхьэкlи исоциальнэ-экономическэ щылакlэкlи чlэнэгъэшхохэр зэришlыгэр ялэкlыбыг. Зицlыфышхьэ пчъагэ Урыс-Кавказ заом ыпэкlэ миллиониблым ехьуштыгэр, 1926-рэ илъэсым переписэу

щылагъэм кызырегъэлтагъорэмклэ, Адыгэ хэкум адыгэу
исыгъэр нэбгырэ мин 56-рэ 904-рэ нылэп зэрэхуцтыгъэр.³
Лъэпкъым идунае кырыкӀуагъэм, шхъафитныгъэ
банэу ышӀыгъэхэм, цӀыфыгъэ зекӀуакӀэу зэрихъагъэхэм
кыткӀэхъухъэрэ ныбжьыкӀэхэр щыгъэгъозэгъэнхэмклэ мы
тхылъыр лэпылэгъу хъунэу тыщэгугъы.

³ Состояние хозяйства и культуры Адыгейской автономной области и мероприятия по их развитию. Краснодар, 1931 г. – С. 7.

I. Пэублэ очерк: ХЭХЭС АДЫГЭХЭР. ЛЬЭПКЪ ХУДОЖЕСТВЕННЭ ПСАЛЪЭМ ЫКІУАЧІ, ИГЪЭХЪАГЪЭХЭР

Цыф льэпкъ зэфэшъаф миныбэ дунаим щэпсэу. Зы льэпкъыр нахьыжъ, адырэр – нахьыкІ, льэпкъхэм ащыщ гори къэмынэгъахэу кІодыжыгъэхэри макІэп, льэпкъ ныбжыкІэ дэдэхэри ахэтых. Наукэм зэригъэунэфыгъэмкІэ, анахь льэпкъыжъэу дунаим тетхэм адыгэхэр ащыщых. Илъэс минитфкІэ узэкІэлэбэжмэ анахь льэпкъ Іэтыгъэу дунаим тетыгъэхэм адыгэхэр зэу ащыщэу алъытэщтыгъэхэу наукэм къеушыхъаты. Художественнэ культурэ ин зыхэльыгъэ, къэралыгъо гъэпсыкІэ-зэхэтыкІэ зэгъэфагъэ зилэгъэ льэпкъэу алъытэх адыгэхэр къызыхэкІыгъэ хъатхэр.

Лъэхъанэм изэблэкІыгъохэм, итехъэ-текІ-къутэжъ дыдж-хэм льэпкъхэм чІэнэгъэшхохэр шафэхъух, кІодыпэхэрэри къахэкІых. Адыгэ льэпкъым игъэшІэ гъогуи ащ щиухъагъэп, лъэхъан дыджыбэ къекІугъ, тхьамыкІэгъо зэфэшъафыбэхэм – лыгъэчъэ заохэм, гъэблэ зэпымычыжъхэм, узыгъо Іаехэм бэ ахэкІодагъэр. ЧІэнэгъабэхэр зыщыфэхъугъэ лъэхъэнэ пчъагъэхэр къыхэкІыгъэхэми, икІэрыкІэу зыкыІэтыжызыэ тиадыгэ льэпкъ игъэшІэ гъогу къырыкІуагъ. Ау аужырэ лъэхъан шІуцІэу фэхъугъ Урыс-Кавказ заоу илъэси 150-рэ зыкъудыигъэр. Ар дзэ зэпыщыт зэуагъэп. Дзэшхо зэтэгъэпсыхъагъэ зилэ къэралыгъошхом дзэ зимыІэ игъунэгъу хэкур ыгъэкІодыным, ыдырыным пае зэхэщэгъэ зэуагъ ар. 1711-рэ илъэсым щегъэжьагъэу 1864-рэ илъэсым нэс, илъэси 150-рэ ехъурэ, кІогъэ зэо зэпымычыжъым зыкІуачІэ илъэу, льэпкъыгу зилэу адыгэ хэгъэгум исым инахьыбэр хэкІодагъ. КъыткІэхъухэрэ ныбжыкІэхэр лІыпкъ иуцогъу имыфэхэзэ, илъэс 14-15 аныбжъ зыщыхъущтым заом икубзыпІэ хэуцозэ, зыпсэ емыблэжъэу зытыгъэр тхъапша?! Джыри зыпэкІэпс къечъэнэу игъо имыфэгъэ кІэлэгъуалэхэм лІыхъужыгъэшхо зезыхъэу, псэемыблэжъэу зэуапІэм щызекІохэу макІэп къахэкІыгъэр. Ащ фэд, «Шэхэпэ зау» зыфилорэ усэм зищытхъу къылорэ Зэишъу Къасполэтыр... ЗэолІым ыныбжъ къыгъэнафэу усэм мыш фэдэ сатырхэр хэтых:

«Ынапцэрэ ыпаклэрэ зэфэдэ,
Ащ фэдэ шыу минищыми хэтыггэп, сэрмафэ».

Шапсыггэхэм ильэсицэ (1837, 1838, 1839) ахэсыггэ инджылыз зеклөлэу Джемс Белл адыгэ лыхужэу, Кавказым иаслганкэ зэджаггэхэ Тыгужыккэ Кызбэчы кытегушылэзэ, шхьафитныггэ заоу ышлырэм ныбжыккэ дэдэхэри зэрэхлажэщтыггэхэр, зэрэхэкладэщтыггэхэр нафэ кытфешлы. 1837-рэ ильэсым, ноябрэм, урысыдзэр шапсыггэмэ кэзытеом, ащ пэуцужыггэхэм Кызбэчы иккэлэ анахыккэу ильэс 12-13 горэ нахь зымыныбжыри иггусэу (ыккэ нахыжытлы улэггабэ ателгэу плэ хэлгыггэх) ахэтыггэ. «Ныбжыккэ дэдаггэти, – етхы Беллы, – урысхэм яцэу ошгоу кхехырэм ккэлэр тлэккэ кыггашти кызэккэлаггэти, ятэ пхьашэу ащ ецлэцлаггэ, ичатэ кырихи, тырищайи, зэккэмэ апэ зэуапкэм луханэу ышлыггэ. Ыккэ кыауккыггэ, ау мы чыплэм зэрэщыхабзэу, ынэтлэгу ар итхаггэу ащ ылытаггэ, зэуи кызыхиггэщыггэп...».⁴

Ары, жьи ккэи псэемыблэжэу хэлажэщтыггэ хэкум ишхьафитыныггэ иккэухгумэн. «Шансы войны» зыфилэу Ф. Энгельс ытхыггэм кыщелэ: «Зэо шхьпккэ, лэпккыр зэрэпсаоу зыхэлэжэрэ зао, тэ Европэ гупчэм итлэггэуаггэп ллэуж пчэаггэхэм. Ар щытлэггэуггэ Кавказы».⁵ Пачхыхэм хы Шуцкэ лшггэр ыубытын ккодьер арэп мурадэу илаггэр – цыфэу щыпсэухэрэр ыуккырэр ыуккын, кганэрэр яхэку щысыплэ-псэуплэ рифыныхи, хымэ хэггэгум ашггхэ рариггэхыжынышггэ, ежэ ицлыф лэпккэ щыпсэунэу кыриггэтлхсханэу арыггэ. Ар нахь псынклэу зэрэзэшлхыщтымккэ ышлэнэузи кыгганэщтыггэп. 1856-рэ ильэсым Кърым заор аухи, «Париж мамыр зэшлхыггэр» заггэпсым, пачхыхьаггэм ыккэуачкэ Кавказым кыфиггэзаггэ, «Кавказыдзэ корпусыр армиэу ышлыггэ нэбгырэ мин 200 хэтэу».⁶ Шхьасынчгэу зеклонхэу кыафиггэпытаггэ, заор кыггэлгэшыггэ: чылэхэр тыраггэжыщтыггэх, зэхэдз ямылэу жьи ккэи, бзылгыггэи сабийи зэхаупклатэщтыггэх.

⁴ Белл Дж. Дневник пребывания в Черкесии в течение 1837, 1838, 1839 годов. Профзхеим, 1841. Машинопись. – С. 283.

⁵ Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд. Т. 17. – С. 200.

⁶ БСЭ, 3-е изд., т. 11. – С. 121.

Гуелэжь-псэлэжьэу адыгэхэр зыхэтыгэхэр архивнэ тхьапэхэм, урыс литературэм инэклубгохэм, лъэпкъым икьэбарыжхэм, игьыбзэхэм, ипщыналэхэм къалуатэ. Ащ изы щыс Пшызэ исэмэгубгъу зыкыгъом «лыгъэу» зэрахьагъэм рыкьэихэзэ, полк 20-мэ якомандирхэм декабрэм и 24-рэм 1804-рэ илъэсым рапортэу Чэнэморыдзэм иатаманэу Бурсагы фатхыгъэхэу архивым хэлхэр. Ащ къащало нэфшгъэо мзэхэу «Пшызэкыб цунтхьаглохэм» якъуаджэхэм атеохи (ари логикэ гъэшлэгъоныба: чылэу чыерэм тебэнагъэхэр арэп цунтхьаглохэр, зытебэнагъэхэр ары нахь!), уни-бгъагы зэрагъэстыгъэхэр, бэ зэраукыгъэр, былымхэр бэу кызызэрэрафыгъэхэр, урыс империем шынагъоу илэмрэ илэшэ ыкыуачлэрэ зэрагурагъэуагъэр. Былым шххэ 1800-у ыкыи мэл-пчэн 8000-эу кыырафыгъэхэр «экспедицием» (ежь хъункыкыло шыыпкыэхэм цлэ дахэ зызэрэфаусыжыгъэм ахэр «шыыпкыалоу» зэрэщытхэр кыеушыхьаты!) хэлэжьыгъэ полкхэм зэрэтыригощагъэм иотчетэу январым и 1-м 1805-рэ илъэсым зэхагъэуцагъэм «цыфыгъэ зэфагъэу» пачтыхьадзэм хэлгыгъэр кыеушыхьаты,⁷ джащ фэдагъ зэпымыоу. Ащи изэкъуагъэп: лэжыгъэ лухыжыгъор къэблагъэ зыхьуклэ, лэжыгъэхэр лыгъэ машлом рагъэхьыщтыгъэ. Ар гыыбзэ сатырыми кыыралотыкы:

*Бжыхьэри кызысы гуцэклэ,
Пэчыхьадзэр къэсы гуцэшыгы тегъэсты,
Гъатхэри кызысы гуцэклэ,
Стафэри зэлэтилэ гуцэу тэпсэу.
(Тфыщальэмэ ягъыбз).
Нэмыкы орэдыжым кыщцло:
Къуаджэу чыеу шылыри
Хэцаклом зэрарегъапхьо,
Лыжэ тхьуагъэу жантм ачлэсхэр
Пчыпэклэ кыычларегъэфы.
Зассэуи клэпсэхихо паклэми
Лышхьэхэр пчэгъумэ апелъэ,
Сабыеу тиныбэрылхэр*

⁷ Краснодар краим и Къэралыгъо архив, ф. 249, оп. 1, ед.хр. 481, с. 1, 1 об. – 32.

*Сэишхоклэ кыдарегъэдзы...
(Къоджэ ихыгъэм игъыбз)*

Ащ фэдэу, лыпсыр зыхэчъэу, нэпсыр псыхъоу зыщычъэу гъыбзэу щылэм ипчъагъэ къэлъытэгъуай...

Урыс тхаклохэм ятхыгъэхэм ащыщхэми пачыхьадзэм ижъалымыгъэ зеклуаклэ кызыщалохэрэр къахэклых. Ащ фэд, гущылэм паче, А.С. Пушкиным иповестэу «Путешествие в Арзрум» зыфилохэм мыщ фэдэ сатырхэм уащылоклэ:

«Адыгэхэм тафэлъэгъурэп. Тэ ахэр ябылымхуэплэ хъуаохэм къарытфыгъэх; ахэмэ якъуаджэхэр зепхъуагъэ хъугъэх, лъэпкъ псаухэр лъэпкъыклодэу клодыгъэх. Уахътэ тешлэ къэс къушхъэм икууплэхэм ахэр яклуужых, етланэ ащ кыхэклыхэзэ къыттеох...»⁸ А мэкъэ дэдэр щызэхэтэхы Александр Бестужев-Марлинскэм ышы фитхырэ письмэм:

«...Пцэшлуащэрэ сэшхорэклэ машлор кыдгуарагъэхыгъ шапсыгъэхэм. Шъыпкъэр плочтмэ, тэри ахэм адэжъ шлушлэ факло тыкъэклуагъэп: ахэм якъуаджэхэр тэ дгъэстыгъэх, яфышхъэ лэжыгъэхэр, ямэкъухэр идгъэллыкыхы, таужыклэ яжъэр щыдгъэутысэжыгъ...»⁹ Александр Бестужевым инэмыкI письмэу тхаклоу, критикэу К. А. Полевоим фитхыгъэм къыщело: «...Мэфитлу тешлэмэ Пшызэ исэмэгу нэпкъклэ тыготэу чатэрэ машлорэклэ техышт Анапэ нэс; етланэ къытедгъэзэжынышъ, нэмыкI гъогуклэ тыкъэкложышъ...»¹⁰

Заор хъадэгъузехъ. Лъэныкъорыгъазэу щытэп. Урысыдзэр ипчъагъэкли гъунэнчъэу, дзэ зещэным, зэо шыным фэгъэсэгъэ дзэпащэхэр апэ итэу, лашэклэ хъацэкъэнэу зэтегъэпсыхъагъэхэу щытыгъэхэми, адыгэ чатэри бзэщтыгъэ, адыгэ пцэшлуащэри тхъуцлынагъэп, урыс дзэклолI маклэп Кавказ хъадэгъур щызыгъотыгъэр. «Мин 200 хъурэ урысыдзэу Кавказ итым нэбгырэ мин 20 фэдиз илъэс къэс чIинэщтыгъэ. Илъэс 7 шлэ къэс урыс солдат мини 120-рэ Кавказы иклуадэщтыгъэ, ар ипчъагъэклэ дзэ псау екъу. Екатериноя II-рэм къыщегъэжыагъэу 1864-рэ илъэсым кынэсэу,

⁸ Пушкин А.С. Собр. соя. в восьми томах. Т. 8. М., 1970. – С. 221.

⁹ Бестужев А., П.А. Бестужеву. – Декабристы на Кавказе. Краснодар, 1985. – С. 140.

¹⁰ Ар дэдэм, н. 160.

тарихълэжыхэм зэрагъэунэфыгъэу, урыс солдат нэбгырэ зы миллионырэ ныкъорэ Кавказ ичлыналгъ ахърэтыр щагъотыгъ.

А пчъагъэм кыдылтытэрэп дзэм хэмытыгъэхэу клодыгъэ къээзкъ пчъагъэхэр».¹¹ Урысыдзэм ащ фэдиз члэнэгъэшхо зыщишлыштыгъэ заор зэраухыгъэр зызэхехым Н. Г. Чернышевскэм ылогъагъ: «Тхъэм егъэпсэуи, илъэсы къэс дзэкло минипшыхэр джы Кавказы ыдырыжъынхэп, зищынылу мыклыжъэу Урысыер клочладжэ зэхъулэщтыгъэр зэлуклыхъажьышт...»¹²

Илъэси 156-рэм ехъу зыкъудыгъэ заор Урысыем теклоныгъэр иеу майм и 21-рэм /ижьырэ лбытаклэмклэ/ ухыгъэ хъугъэ. Урысыемклэ ар теклоныгъэшхуагъ, гушлогъо иныгъ, ау тэ, адыгэхэмклэ – тхъамыклэгъошхуагъ: кызыттеуцуи, къэгъази имылэжъэу лъэпкъ насыпанчъагъэ, лъэпкъклодым тызэрэфэклуагъэм ишыхъатыгъ. Псыхъоу Тены /Доны/ кыщегъэжъагъэу хы Шлуцлэ лушъор риклоу Абхъаз хэгъэгум нэсэу Адыгэ шъолъырыр лъэпкъым ихэкоу, ипсэуплэу, ихэгъэгу унаеу, ихэбзэ унае цызэррихъэу цытыгъ. Ахэр лэклыбы афишыгъ янэу ячлыгур къэзыбгынагъэхэм. Заом цыфыбэ дэдэ хэклодагъэми, лъэпкъым ищылэклэ-псэуклэ кызыттыригъэцуагъэми, тиегъэшлэрэ псэуплэ зэрэ Адыгэ члыгоу къэнэжъыштыгъэмэ лофыгъа?! Зэклэмэ анахь насыпынчагъэу хъугъэр ззоужым кыкылэлыклогъэ лъэпкъыкыжъыр ары. Ззоужым псаоу къэнагъэм инахъыбэ дэдэр – % 96-рэр ящысыплэ-псэуплэхэм арафыхи, шъхъа-хыжыпсэхыжъэу хымэ хэгъэгум еклурэ гъогум тырагъэзыхъагъэх. Чылэу къарагъэбгынагъэхэм лыгъэ машлор ащыклоштыгъэ, лугъоу, гъозэу ащ къашъхъащыхырэм ошъочлэгъыр ыупышлэу адыгэ чыльгъэм шъхъащытыгъ. Цыфхэр гузэжъогъум хэтыхэу, ашъхъэ фимытыхэу зэрэшъхъэчъэ-псачъэхэр, бзылъфыгъэ куо-гъы макъэм, сабий кый макъэм жбыр зэрэзэлаубытыгъэр кыггэалъагъозэ, ащ тхъэгъо-чэфыгъо хигъуатэу, теклоныгъэ-лъэшыгъэ-гушхуагъэ

¹¹ Regnould E. Les Circassiens et Le Caucase. Бэрэдж Нихъад итхылгъэу «Изгнание черкесов» зыфилорэмклэ къэсэты. – Мыекъуапэ, 1996. – Н. 76

¹² Чернышевский Н.Г. Полн. собр. соч. Т.5. – С. 48.

хилгагъоу тарихълэжьэу Р.А. Фадеевым итхылъэу «Кавказская война» зыфилорэм кыщетхы: «... На покинутых пепелищах осужденного черкесского племени стало великое племя русское, в одно лето вдоль моря выросло 12 станиц. И главное: восточный берег с его великолепною красотой составляет теперь часть России. Очарование снято с него. Береговая полоса выживает теперь, как неразработанный рудник, только людей, которые воспользовались бы ее природными богатствами. Нечего жалеть, что она пуста покуда. Вырваны плевела, взойдет пшеница».¹³

Тыркуем екIурэ гъогум зышъхъэ езыхыжьэжьыгъэхэм кыиныбэ дэдэ тыралъэгъуагъ, ащыщыбэхэр телIыхагъэх. Урыс зекIолIэу Я. Абрамовым илофшIагъэу «Кавказские горцы» зыфилорэм кыщелo: «ЗынитIукIэ а хъугъэ-шIагъэхэр зылъэгъугъэхэм кIышъоцыр къэзыгъэтэджырэ тхьамыкIагъохэр къалотэжьых. Зым къелуатэ, – къетхы Абрамовым, – лIагъэу щылъ ным ыбгъэ сабыир кIэшъуштыгъэу, адырэм – чъылэм ыгъэлIэгъэ сабий хъэдитIур ным ылыгъыхэу, зылэкIитIупщынкIэ фэмыеу къырихъакIыштыгъэу; ящэнэрэм – цIыфхэм зызэраугъоилIи, зыр зым егъэпкIыгъэу зэхэуцагъэхэу, ащкIэ чъылэр къызыхамыгъэхъаным щыгугъыхэу зэхэтхэзэ, зэхэлIыхъэхи самэу зэхэштыхагъэхэу альэгъугъэхэу къалуатэх...»¹⁴

ЧIыльэ гъогуми хы гъогуми хъэдэлъэмыджэу къызэранэкIызэ, зинасып къыубыти, гъаблэм, узым, чъылэм алэкIэкIи, хымэчIым зылъэ нэсыгъэхэри къахэкIыгъэх...

Тыркуем илъэсыбэрэ дзэкъулыкъу Iоф щызышIагъэу СултIан Долэтчэрые къызэрилорэмкIэ, 1816-рэ илъэсым къыщегъэжьагъэу 1910-рэ илъэсым нэсэу Кавказ цIыф лъэпкъхэу нэбгырэ 3102749-рэ Тыркуем икIыжьыгъэхэу «Кошъыжьыгъэхэм якомитет» («Мухъаджыр комисиони») ыгъэунэфыгъ. Щэч хэлъэп, ахэм янахыбэр адыгагъэ. «Статистическэ Комитетым къызэрилъытэрэмкIэ, Тыркуем джыдэдэм (1910-рэ илъэсым ехъулIэу ары – А. Шъ.) адыгэ 2750000 щэпсэу, ахэмэ ащыщэу нэбгырэ 105000-рэр Стамбул,

¹³ Фадеев Р.А. Кавказская война. М., 2003. – С. 199.

¹⁴ Абрамов Я. Кавказские горцы. – Краснодар, 1927. – С. 7.

адрэхэр Азиэ Цыклум игуберние, Аравием, Сирием ыкли Месопотамием арысых». ¹⁵

Ары, дунэкьутэжь хыоешхоу адыгэмэ кьатеуагэм лъапсэмрэ шъхьапэмрэ зэтыричыгъэх, шъхьапэу тыричыгъэр жыхьарзэм рилъэсажи, чыхьураем ичлэплъабэхэм арипхьагъэх. Зэрэхуштыгъэхэм елбытыгэмэ кьэнагъэр бэклэ нахь маклэ хьугъэми, тхьэмклэ шыкур, ахэр псэ пытэхуэ кычлэклыгъэх. Кьутэмэ пычэфэ паклэхуэ жыхьарзэм рилъэсэжьагъэхуэ хымэчлым члэлугъэ хьугъэхэмэ лъапсэ адзыгъ, хэклыхьагъэх. Ахэмэ кьадэпщыжыгъэхэр пкыы псэу – лы псэу хымэчлым ихьухьагъэх. «Пырамыбжыр мэшъхьалгъэ, шъхьадж илъэпкы еожьы» зэралоу, кьутэфэ паклэхэм лъэпкь чылэпхьэшлугъэу ахэлхэр кызэклэрыожыгъэх, ялэпкь ллэкълым еожьыгъэх, ялэпкыгъэ зыфэдэр кьаушыхьатыжыгъ. Теплъэу орэхуэ, шэн-хабзэу орэхуэ, ежъ ялэпкь цлыфыгъэ-дэхагъэ кьаухьумагъ, ашъхьэ уасэ фашлыжэу ящылэклэ-псэуклэ агъэпсыгъ. Лъэпкьэу зыхэхьагъэхэр агъэдэхагъэх, агъэбаигъэх, бэ афалэжыгъэр, социальнэ, экономикэ, политикэ, культурнэ щылэныгэм илэныкыо лфыгъо пстэухэмкли хэхьоныгъэ-лъыклотэныгъэ клочлэ кьэклауплэ афэхьугъэх.

Тырку шлэныгъэлэжьэу Мыхьамод Фат-Гирей зэри-лорэмклэ, 1864-1914-рэ илъэсхэм лъэпкь 15-мэ кьахэклыгъэ нэбгырэ 3000 кьэралыгъо лэнэтлэшхохэр Тыркуем щалыгъыгъ. Ащ ащыщэу нэбгырэ 400-р Кавказы кыкылыжыгъэхэм ащыщых... Тыркуем изакъоп нэмыкк кьэралэу адыгэхэр зэрыфагъэхэм ахэмэ кьахэклыгъэхэм ащыщхэр щытхьум илъэгаплэ ышыгоу хьугъэх.

Я XIX-рэ ллэшлэгъум ыклэхэм щылэгъэ адыгэ писатель-просветителэу Ахьмэтыкыо Юрэ итхылъэу «Современная Турция» зыфилорэм кыщетхы:

«... Мы лъэхъанхэм анахь цлэрыло дэдэхуэ Турцием исхэр маршалэу Фуат-пашэр – адыгэ, шапсыгъэ лъэпкь; писатель ин

¹⁵ Султан Давлет-Гирей. Жизнь черкесов-переселенцев в Турции. Доклад на заседании ОЛИКО (Общество любителей изучения Кубанской области) 10 ноября 1911. – «Известия ОЛИКО», вып. 5, Екатеринодар, 1912. – С.232. Сэры кыхьэзыгъэщырэр. – А.Шъ.

дэдэу Ахьмэд-Митхьад-Бей-Эффендыри – адыгэ, ари шапсыгъэ лъэпкъ; султаным ихэгъреу генерал-адъютантэу Ахьмэт-пашэри – адыгэ, абдзэхэ лъэпкъ; полицием иминистрэу Назим-пашэри ары. Ахэр ыкӀи нэмыкӀырэ цӀыфышхо дэдэхэр арых «Осмэнхэм япачьыхагъо» зэгорэм лъэшыгъэу илагъэр джыри къезымыгъэӀыхыхэрэр».¹⁶

Тыркуем итарихъ чӀыплӀэшхо шызыубытыгъэ генералэу Хъусен-пашэр 1792-1804-рэ илъэсхэм тырку хьдзэ флотым иглавнокомандующыгъ, нэужым Тыркуем ипремьер-министрагъ, Тыркуер Египтым 1831-1833-рэ илъэсхэм езао зэхъум тыркудзэм иглавнокомандующыгъ; политическэ лофыплӀэшхоу ыкӀи дипломатэу шытыгъ Мыхьамод Фуад-пашэр: 1852-1860-рэ илъэсхэм Тыркуем илӀкӀыб къэралыгъо лофхэмкӀэ иминистрагъ, 1861-1866-рэ илъэсхэм Тыркуем иминистрэхэм я Советы итхьэмэтагъ. Илъэс зэфӀшъхафхэм дзэкӀулыкӀу лӀнэтӀэшхохэр алыгъыгъэх генералэу, тхьдэтхэу Мэт Иззэт (1875-1922), маршалэу Тхыгъо Фулад (1835-1931), генералэу, тхьдэтхэу Бэркъокъо Исмахьил (1890-1954) ыкӀи ахэм анэмыкӀхэри (Тыркуер).

Шурдум Ихьсан – Иорданием и Лыхъужь, генерал-лейтенант къэрал ошъогу флотым итхьэмат; генералэу Бэгъ Джэуад – нахьыпӀкӀэ къэралыгъо оборонэмкӀэ министрагъ, джы министрэм игуадз; генерал-лейтенантэу Уджыхъу Бадруддин; генералэу лӀпыщэ Хьисэ танковэ училищэм идиректор; генералэу Цэй Рыйяд – бронетанковэ дзэхэм ятхьэмат, генералэу Бэрэтэрэ Сахьидэ – Сирием идзэхэу Ливан итхэм ятхьэмат; Абазэ Аднан – авиацием игенерал (Сириер) ыкӀи ахэм анэмыкӀхэри. Къэралыгъо лӀнэтӀэшхохэр зезыхагъэхэри, зезыхьэхэрэри адыгэхэм къахэкӀыгъэх. Иорданием ипремьер-министрагъ Хьаужэкъо Сахьидэ; Пшъэу Рэщыдэ Тыркуем ипремьер-министрэу шытыгъ; лӀкӀыб къэрал лофхэмкӀэ Тыркуем иминистрагъ Ихьсан Сабри Чаглаянгил; къэрал кӀоцӀхэмкӀэ Иорданием иминистрагъ ГутӀэ Махьмудэ.

Дипломат цӀэрылохэри мымакӀэу адыгэ хэхэсхэм къахэкӀыгъэх. АщфӀдэх, Иорданием илӀыкӀохэу Канадэм шыӀ КъокӀасэкъо Уалидэ, Румынием шыӀ Хьаужэкъо Хьэзмий;

¹⁶ Ахметуков Юрий Казимович. Современная Турция. С.-П., 1897. – С. 89.

Сирием иконсулэу Саудовскэ Аравием икьалэу Джыддэ щэпсэу Чэтэо Анвар; Сирием ипосольствэу Республикэу Кипрэ шылэм исекретарь Гыщ Джэфащ, Мэщфэшлу Хысам Сирием иконсулэу Ливием икьэлэшхьалэу Триполы дэс, ыкли ахэм анэмыклэхри.

Сирием исоциальнэ-политическэ шылаклэ ыгупчэ итыхэу хэлэжыагыэхэм, хэлажыэхэрэм ащыщых Бэгъ Хьасимэ, Бэгъ Абдурахьман, Цэй Адыл Зэчэрые ыкли нэмыклэхэр. Мыхэр парламентым идепутатэу, кьэралыгъо лэнэтлэшхохэр агьэцаклэу лэжыагыэх.

Адыгэ лъэпкъ напэр агьэнурэу наукам, искусствэм илофышлэшхохэу адыгэ хэхэсхэм кьахэклыгьэри маклэп.

Тарихьшлэныгьэлэжыхэу Мэт Юсыф Иззэтрэ Бэркьоко Исмэхьилэрэ адыгэм итарихь зэгьэшлэгьэнымклэ лфыбэ ашлагъ. «Кавказы итарихь» (1912), «Хьатхэр» (1915), «Адыгэхэр ижырэ Грецием» (1915), «Адыгэхэр ижырэ Фракием» (1918) зыфилорэ тхылгхэр Мэт Иззэты, «Тарихьым Кавказ зэрэхэтыр» (1958) зыфилорэ тхылгыр Бэркьоко Исмэхьилэ кыдагьэклыгьэх.

Хэкужыым кьинэгъэ адыгэхэмрэ хэхэсы хьугьэхэмрэ зэлылэсынхэм илэмыдж гьэпсыгьэным, Тыркуем щыпсэурэ адыгэ ныбжыкълэхэм ялэпкышлэжы кьэгьэушыгьэнымклэ мыпшыжыэу лф ашлэ профессорхэу Таймэз Кязимэрэ Хьаппый Джаудэтырэ; опсэуфэхэ гьэпсэф ямылэу ялэпкы фэлэжыагъ Тлэшъу Ясинэ (адыгэ-тырку ыкли тырку-адыгэ гуцылалэхэр Мыекьуапэ кышчыдигьэклыгьэх), тарихьлэжыэу Иззэт Айдэмыр (Цушхьэ); кьызэтеуцо ямылэу лэпкышлэжыым фэлажыэх филологие шлэныгьэхэмклэ докторэу, профессорэу Едыдж Бэтрай, медицинэ шлэныгьэхэмклэ кандидатэу Хьатам (Мэщфэшлу) Нэдждэт, кьэралыгъо лфгьэзеклуакълэхэм яшлэныгьэклэ кандидатэу Хьуажь Фэхьрие, клэлэегьэдждэ цлэрылоу Едыдж Мэмэт ыкли ахэм анэмыклэхри. Тыркуем щызэлъашлэрэ шлэныгьэлэжыых Думанышъ Хьейри – Стамбул университетым ипрофессор, Хьастэко Фазил – Эскишехир дэт университетым ипрофессор, Ацумыжъ Нихьат – Самсун дэт университетым ипрофессор, Таймыз Гайдар – Анкара дэт университетым ипрофессор, Бат Фахьри – Караденис дэт техническэ университетым

ипрофессор ыкӀи ахэм анэмыкӀхэри. Сирием имызакъоу адыгэ дунаим щызэлъашӀэх шӀэныгъэлэжъ мыпшъыжъхэу, кӀлэлэегъэджэ шыпкъэхэу Пчыхьалыкъо Алай, Батэкъо Хьарун, Хьуажъ Махьмуд – адыгэбзэ егъэджэным ыльачӀэ зыгъэтӀылыгъэхэр, адыгабзэм, адыгэ литературэм яхьылӀэгъэ тхыльхэр зытхыгъэхэр, кыдэзыгъэкӀыгъэхэр. ШӀэныгъэлӀ цӀэрылох профессорэу Адыл Абделсэлам (географии шӀэныгъэм ехьылӀэгъэ монографии 11 кыуухиутыгъ, араб-адыгэ географическэ гуцылалъэ 2003-рэ илъэсым Мыекъуапэ кыщыдигъэкӀыгъ); ЦӀэй Джаудэтэу философиемкӀэ, диншӀэныгъэмкӀэ тхыгъэ инхэр зышӀыгъэр; экономикэ шӀэныгъэхэмкӀэ докторэу СтӀашъу Ратиб ыкӀи ахэм анэмыкӀхэри. Бэмэ зэлъашӀэх медицинэ шӀэныгъэхэмкӀэ докторэу, псауныгъэм икӀэухъумэнкӀэ Иорданием иминистрэу илъэсыбэрэ 1оф зышӀэгъэ Шами (Шхъхэлэхъо) Хьалидэ, ащ ыпхъоу, этнографии шӀэныгъэхэмкӀэ докторэу, профессорэу Дунэе Адыгэ академием иакадемикэу Сэтэнае ыкӀи ахэм анэмыкӀхэри...

Тырку сурэтышӀэ анахь инхэм ащыц ЛӀылужъу Ауни (1886-1927). Ар Пшызэ шӀолгыр икӀыжыгъэ адыгэ унагъо кыхьухъагъ. Искусствэм и Академиеу Париж дэтыр кыуухыгъ, искусствэхэмкӀэ Тыркуем и Академие щылэжъагъ; Намыкъ (Зэишъу) Исмахьилэ Тыркуем щыцӀэрыло сурэтышӀ, тхакӀо. Париж дэт сурэтышӀэ еджапӀэр кызыеух нэуж Тыркуем кыгъээзжыгъ, Тыркуем ихудожественнэ Академие щылэжъагъ, апэрэ дунэе заом офицерэу хэтыгъ, зэоужым искусствэм и Академие илэшхъэтэтэу илъэсыбэрэ 1оф ышлагъ. Египтым иартист цӀэрылох Мэзыхъэ Ахьмэд, Абазэ Рушди, Иорданием кыщыхъугъэ Къандур Мухьдинэ писатель ыкӀи кинорежиссер цӀэрылу, Тыркуем иорэдылошху Къэрзэдж Аттилэ Атасой.

Ебжнэухэу Сэбэхъэддин лъэкъуацӀэр зыфаусыгъэ адыгэ унагъом тырку музыкальнэ культурэм илахьышхо хильхъагъ. Хьурщыд, ары ыцӀэр лӀым, ар министрэу щытыгъ Абдул-Хьазизэ султӀаным илъэхъанэ. Хьурщыды икӀалэу Мухлиссы музыкальнэ талант зэрэхэлъым пасэу гу лытагъ. А сэнэхъатымкӀэ гъэсэныгъэ ритынэу, Москва еджакӀо кыгъэкӀонэу, етӀанэ ятэжъмэ яхэкужы

кыыригъэгъээзжыныр уигурышэу тыр хэтыгъ. Ау пасэу ллагъэ ыкхорэ ыпхурэ джыри сабий дэдэхэу: Мухлисы ащыгъум илъэс 8 нылэм ыныбжыгъэр, Нэусарэ ащ нахыкълэжыгъ. Янэ инасып кыыхыгъ музыкальнэ гъэсэнэгъэ илъфыгъэхэм аритынэу. Мухлис илъэс 11 ыныбжэу еж-ежырэу кыыхихэу, ытхэу ригъэжыгъ. Ыныбжы икхуи, лпыккым зеуцом политикэм хэхыгъ. Къэралыгъор кыбгынэни, Европэм ихъан фаеу хъугъэ.

Французыбзэр зэригъаши, журналист сэнэхъатыр кызылэклогъэхыгъ. Лъэпкъ щылакълэм илофыгъо инхэр итхыгъэхэм къащилэтыщтыгъэ. Я XX-рэ ллэшлэгъум ия 20-рэ илъэсхэм Мухлис Тыркуем къэклогъын фитэу ашлыгъ.

Зыщыщхэм кыазыхэхыажым адыгэ лъэпкъ логхэм ядэлэжбэн ыгъэлэшыгъ, Стамбул дэтыгъэ адыгэ шлушлэ бзылъфыгъэ музыкальна школым щыригъаджэхэу ригъэжыгъ. Джащ щыклэдзагъэу музыкэм ишыпкхэу фэлажэу регъажэ. Опереттэ ыкли музыкальнэ пьесэ 25-м ехэу ытхыгъ, къэралыгъом цлэрыло щыхугъ. Тыдэкли щызэлъашлэу, кыщалоу орэдыбэ дэдэ Мухлисы ытхыгъэх. Ахэмэ къахэщы орэд гухэклэу «Ащ нахыбэрэ машлор кыщыпсыжыбрэп адыгэ джэныкхом» зыфилорэр. Гухэкл-гуузыр хэлуклы, тхыамыклэгъо нэпс жъуагъэр хэчы орэдым. Мухлисы иорэдыбэхэм альапсэ адыгэ жэрыло усэжхэм къащежбэ. Еж иорэдхэми, нэмыкл авторхэм япьесэхэми оркестровэхэр афишлыгъэх Мухлисы. Пианист лэпэласэуи Мухлис щытыгъ. А шлогъэ пстэури ышыпхунахыкълэ хилхъаным пылъыгъ Мухлис. Нэусарэ италант пасэу къэнэфагъ: илъэс 13 ыныбжэу «Полька» зыцлэ музыкальнэ усэ зэхилхыгъ. Нэусарэ музыкальнэ усэхэр зэритхыхэрэр ыушгъэфыщтыгъэ, цлыфхэм аригъашлэщтыгъэп, ышы ищытхыо алорэм иягъэ римыгъэклыным пае. Мухлис зэлэ (1947) ужы нылэп Нэусарэ илофшлагъэхэр утыгум кызырихыгъэхэр, цлыфхэм заригъэшлагъэхэр. Нэусар итеплэкклэ дэхэ дэдагъ. (Янэклэ ипхьорэльфэгъоу Щэрджэс Каримен дунаим тетмэ анахь пшгъэшгъэ дахэу 1933-рэ илъэсым конкурсым кыщиыхыгъагъ). Нэусари орэдыбэ, опереттабэ ытхыгъ, орэдышъуабэ кыыхихыгъ. Ышрэ ышыпхурэ ялофшлагъэхэр тырку музыкальнэ культурэм пытэу хэуцуагъэх, тырку культурэм

историе хэмыклокложын лэуж пхыращыг: фортепианнэ музыкэр я XX-рэ лэшлэгум Тыркуем илэ ашлыг.

Тыркуем имузыкальнэ искусствэ илахышхо хиль-хьагь Ламый Хьалидэ /ылъэкьоцлэ шьыпкьэр Шызымыху/. Музыкальнэ искусствэм иушэтаклохэм зэрэхагьэунэфыкырэмклэ, зыпшгэ умыкложын орэдылоу, композиторэу Хьалидэ щытыг. Ымакэ зэ зэхэзыхыггэм егъашлэми щымыгъушэжгэу ыгу кэклыжыщтыггэ. Орэдишгэ пчэагэ Хьалидэ ытхыг. Ышлаггэр бэми, ащ емырэхьатылэу творческэ мурадышхохэр зыфиггэуцуужыггэу Ламый лажгэщтыггэ. Ау ошлэ-дэмышлэу иорэд бзэпс кызыттеуцуаг, игуггэ нэфхэр зэклэри гунэм нэсыхэу ыггэцклэнхэр инасып кымыхгэу 1945-рэ илгэсым идунай ыхгэжыггэ.

Ащ фэд француз сценическэ искусствэм лэжыггэшхо фэзышлыггэ балеринэ цлэрылоу Джамырзэ Моникэ. Француз лэзпкэ театрэу «Гранд Опера» зыфилорэм ищытху ошгогум нэсэу ащ ылэтыг, кэшгэоным кыфальфыггэ цыфэу ар алыгтэщтыггэ.

Журналэу «Пари-Матч» икорреспонденты ритыггэ интервью Моникэ кыщилааг ятэклэ ятэжьи янэжьи адыгэхэу, Кавказ кыклыжыггэ бынхэм ащышхэу, ятэ адыгэу, янэ французенкэу, «Людмила Ирина»-р артистыцлэу зыфиусыжыггэу. Джульеттэ ироль Моникэ кызыришлырэмклэ а ролыр кэзышлырэ пстэумэ анахэ дэггоу театральнэ критикхэм хаггэунэфыклыг. Моникэ-Людмила Ирина – илгэс 50 ыныбжы хуггэу 1980-рэ илгэсым Францием ителевидение хульфыггэ роль (Наполеоны ироль) кыщишлыг. А ролыр кызыришлыггэм еплыггэхэр инэу ыггэрэзаггэх, театральнэ критикэм осэшхо фишлыг. Москва дэт Театрэ Иным Людмилэ кыщешлаг. Галина Улановым, Майя Плисецкэм ыкли нэмыкл артист инхэм Людмилэ янэлосаг, яныбджэггэу...

Ащ фэд, Иорданием иорэдыло цлэрылоу Пчэныклэжэ Амал дунэе классическэ искусствэм лэжыггэшхо щышлыг. Орэдылом ятэу Исмахили, OfL-янэу Хьалидэри музыкантыггэх. Орэдыр пщынэм кызырэрэриггалорэм имызакгоу Хьалидэ орэдышгэори кыхыхэуи, ытхэуи щытыг. Ащи язакгоп орэдыло ггэшлэггоныг ыкли.

Исмахылэрэ Хъалидэрэ ягъогу пытэу теуцуагъ, дэх имы́лэу рыќлауагъ, гъэхъэгъэ иныхэр щыш́лыгъ апхъоу Амали. Ар Шамым (Сирием) кыщыхъугъ. Илъэс 12 ыныбжьэу Амали сценэм техагъ, орэд кы́лэу ригъэжьагъ. Итворческэ талант къэнафи, сэнэхъатым ишъэфхэр кызылэќлахэм, Иорданием имызакъоу, араб къэралхэу Шамым, Мысырым, Ливаным, Алжирым, Тунисым ащылэжьагъ. Иорэдхэр араб къэралхэм ярадиохэм, ятелевидениехэм зэпыу имы́лэу къатызэпытых. Амал иорэды́лэ макъэ араб лъэпкъ орэдым ынапэу хъугъэ. «Таруб»-ќлэ (мэкъэ чанќлэ) Амал еджагъэх. Амал орэды́лэ къодыагъэп, бгъубэќлэ талантышхо зыхэлъ цыфыгъ – орэдышъохэри кыхыхыщтыгъэх, Францием икомпозиторхэм я Союзы аштагъэу хэтыгъ, фильм 30-м нахыбэ рольхэр къащищыгъ. Кинофильмхэу «Бейрут тыщызэлуќлэжьын», «Ковбой бзылъфыгъ», «Осмэн гуќлэгъунчъ» зыфилохэрэм ыќли нэмыќлхэм къащиш́лыгъэ рольхэр цыфыбэхэм агу рихыгъ, осэшхо фаш́лэу бэ ратхылагъ.

Амалы адыгабзэр дэгъоу ыш́лэщтыгъэ, янэжъ-ятэжъхэм яхэкужъ игупшысэхэм ахэлъыгъ...

Тлъэпкъы ыльапсэрэ ышъхъапэрэ зэтчыгъэ зыхъугъэмрэ джырэ тилъэхъаны кызнэсыгъэмрэ къазыфагу тизэлъылэсыжыны пэрыохъу инхэр илэзэ кыхыхыгъ.

Лъэпкъ тарихъым куоу тыхэхъанэп. Къытэхъулагъэр, къытщыш́лыгъэр сэ зэрэсш́лэу лъэпкъ гупшысэ зилэ пстэуми аш́лэ. Къытэзыш́лагъэри шъэфэп. Ахэр зыщылогъэн фаем щыт́лауагъ ыќли щыт́лэ, тапэќли щыт́лощт; щыттхыгъ ыќли щыт́этхы, тапэќли щыттхыщт. Сыда плэмэ, адыгэ гущылэжьым кызэрилоу, ямыгъэлурэр зэхахырэп. Ядгъэлун фае, зэхадгъэхын фае, ядгъэш́лэн фае. Къытэзыш́лагъэхэм къаќлэныгъэхэм язакъоп, кыззраш́лагъэхэм къаќлэныгъэхэри ары нахъ.

Ары, а тарихъ хыльэм тыхэмышъэу сэ непэ зигугъу къэсш́лымэ сш́лоигъор хэхэсы хъугъэ адыгэхэм ялъфыгъэ ш́лагъохэу, сыд фэдэрэ кы́ни кызэќлимыдзэхэу, щ́лэфэхэ лъэпкъш́лэжьым фэлэжьагъэхэр ары.

Хэхэсы хъугъэхэмќлэ анахъ гумэќлыгъуагъэр къа-ќлэхъухэрэ л́эужыќлэхэм лъэпкъ шэн-хабзэхэр зэра-лэќламыгъэзыщтым илофыгъохэр зехъэгъэныр арыгъэ.

Зэлымылэсыху, зэклэчгыгэху кэралыгом игу-
напкэхэм, ичылэ нэкл чыжэхэм адыгэхэр арагэ-
тлэсхагэх игорыгозэ ялэпк шьхафыгэ ащагэгү-
пшэн, зыхахагэхэм ахагэтклухажыныр зыдалыгэу.
Гухэкл нах мышлэми, арэуштэу хуггэри бэклаем блэлы.
Ау, Тхэмклэ шыкур, илэпкыгу кытеоу, илэпкыцлэ
рыгушхоу, сэдэуштэу задэзеклохи илэпкыгэ зылэклагэзын
амылэклыгэу, илэпкыгэ кэзыухумэу кяхэклыгэри
маклэп.

Хэхэс адыгэхэм щылэныгэм илэныкыо пстэхэмкли
ышыгу нэсыгэху, кэралыго лэфышлэхо хуггэхэр
мымаклэу кяхэклыгэх. Ахэм тарэгушхо, атефэ ыкли ар. Ау
лэпкышлэжым иджэныкыо машло мыклосным зышлэныгэи
зыпси фэзыгэлэжагэхэм апэшлын зи кэхунэпштын.
Ахэр – лэпкышлэжым ижыго нэфху адыгэхэм яошгоу
цэблэх. Ахэр – яныдэльфыбзэклэ адыгэ хэхэсхэр еджэным
илофы дэлэжагэху Хуажэ Махьмуд Кемал (Мысырым),
Сэмгугэ Амин, Батэко Хьарун (Шам), Пчыхалыкыо
Мухьамэд-Али, Хыдзэл Ибрэхым, Нэгүцу Юсыф,
Лэцэрыкыо Хьарун (Тыркуер), ахэм анэмыклхэри.

1908-рэ илэсым осмэн интеллгенцием зэхищгэ
революцием ишлуагэклэ демократиём илэпэ-цыпэхэр
кышыхыягэх кэралыгом, лэпкышлэжэу кэушыгэм
нах зыкылыгыг. А илэсым Стамбулы щызэхашагэ «Адыгэм
итарихэ изэгэшлэн пылышт шлушлэ хасэ». Адыгабзэклэ
зыщеджэштхэ ублэлэ еджапкы кызылуахыгагэ. Нэужым,
1911-рэ илэсым, гээзэу «Гьуазэ» зыфилорэр тыркубзэрэ
адыгабзэрэклэ кыдагэклэу аублагэ. Ахэм адыгэу тыдэ
щылэри кыагэушыщтыгэ, тыдэкли адыгэ хасэхэр щызэхашэу
адыгабзэклэ еджэнхэм щыпыхэху рагэажэ. Нэгырэ заулэ
зэгусэху «Адыгэ элфыбэ» зэхагэуцо, 1911-рэ илэсым апэрэ
тедзэгур, 1912-рэ илэсым ятлонэрэ тедзэгур кыдагэклы.
Ар буквэхэр ашлэн еджэклэ колаир калэклэхан кодыер
армырэу, лэпкы гупшысэм ичылэпхэцэхэр зыпхырэ
лэпкыгу ялэу ныбжыклэхэр плугэнымклэ гушхэ
гьомылэ лэшэу щытыгэ. Гэсэпэтхыдэхэр, лыхужхэм
яхыллэгэ кэбархэр, лэпкы шэн-шапхэхэр кызылотыклрэ
гушылэжхэр, лэпкыым итарихы хэхухэгэ хуггэ-

шлэгъэшхохэр, ахэмэ афэгъэхьыгъэ зэфэхьысыжь гупшысэ куухэри дэтых тхылъым. А тхылъыр зэхэзыгъэуцуагъэхэм ягупшысэ зыдаклорэр тхылъ нэклубгъо пэпчъ, сатыры пэпчъ, гушылэ пэпчъ кыхэнэфыкы. Огъу-огъоу сабиймэ зафигъаззэ, теубахь афешы, шэнэу-нэшанэу ахэлъын фаехэмклэ ушъый арехы. Ахэмэ ащыщэу нэклубгъо 26-м мыщ фэдэу тет:

Биджы, адыгэ клэлэцлыкы, едэлу:

Анэрэр: уянэрэ-уятэрэ, узезыгъаджэрэ, уинахьыжъхэми кыуалорэ гушылэхэр зэрэбгъэцэклэным аужы ит!

Ятлонэрэр: уидин, уишлошъхуныгъ, уихэгъэгу, уихэкужъ, уилъэкъ шлу лъэгъу. Мыхэр зыкли гум имынэх!

Яцэнэрэр: Тхэр умыгъэпцл, пцлы умыус, бзэгу умыхъ, хъерам умышилэ. Лэжъэклэшлум зегъас, шилыгъэ гушылэ уемыпцлыжъ, – мыхэр гъэцакли лы ухъун, сиклал!¹⁷

Зыщыщ лъэпкъым игъэхъагъэхэм арыгушхонхэу, тхъамыклагъоу къяхъулагъэм ыльапсэхэри къегъэнафэхэшъ, тхылъым сабийхэм ягупшысэ кыгъэушцэу:

«...Пэсэрэ адыгэхэр цытыгъэхэти, талъэу псэугъэх; непэрэхэр – тыщылъыиш тэубзэ.

Арэушцэу сыда зыклэхъурэр пломэ, тыбзэклэ тылажъэу, тыбзэклэ тытхэжъэу тызэрэцымытыр ары.

Непэрэ лашэри, непэрэ лыгъэри – еджэныр ары. Непэрэ шъуашэри – шлэныгъэр ары...

Хэхэсы хъугъэ адыгэхэм ямызакъоу, хэкужъым къынагъэхэми афэгумэклыщтыгъэх лъэпкъ гупшысэм, лъэпкъшлэжъым илэжъаклэхэр. Непэрэ лашэри, лыгъэри, шъуашэри еджэныгъэ гъэсэныгъэр арэу зыщыхъугъэм урыс пачыхъагъум гъунэм нигъэсыгъэхэ адыгэхэу хэкужъым хъазаб шылаклэ щизыхыхэрэм лэпылэгъу афэхъунхэу Стамбул шлушлэ хасэм – хэтхэм рахъухъагъ. Джащ тетэу, а шлушлэ хасэм изэхэщаклэхэм ащыщэу Хыдзэлл Ибрэхымэ 1909-рэ илъэсымадыгэлфыбэр, нэмыклрэ адыгэтхылъхэр (арабтхыклэ тамыгъэхэмклэ тхыгъагъэх ахэр) ылыгъхэу Стамбулы къикли, еж ыльапсэклэ зыщыщ Пэнэхэс къэклуагъ. Къуаджэм иллы

¹⁷ Элфыб, Ятлонэрэ тедзэгъу, ззыыхыгъэр адыгэ заул, Стамбул, 1331/1912. – н. 26

пацэхэри акылыгъоу кыгыоти, еджаплэ кышызылуихыгъ. АдыгабзэкӀэ уеджэныр, уедӀуныр нахь псынклӀэу, нахьышӀоу зэрэщытыр еджэрэмэ кӀагурылуагъ. Еджаплэм кӀэмыклорэ клӀлэ кӀуаджэм кыдэнагъэп. «Псалъ» зыфилоу 1924-рэ илӀэсым Москва кышыдэклыгъэм кызыэрэщилоу, «бадзэр шӀоум зэрэбэнырэм фӀэдэу, адыгӀэ клӀэлцӀыклӀухэр еджаплэм чӀизы хӀугъагъэ».¹⁸ УилӀэпкыбзэкӀэ уеджэным ишӀлуагъэ, нэшӀу кӀэплӀэжыгъэм фӀэдэу, адыгэмэ зэхашӀагъ. КӀоджэ пстӀухэми еджаплэ лофхэм ашырыгушӀлӀэхэу ышӀыгъ ХыдзэлӀ Ибрэхымэ кырихыжыгъэ лофым. КлӀэлэегъаджэ лыхыухэу, еджаплӀэхэр шызылуахымэ ашӀоигъоу пыхыагъэх. А лӀэхъаным адыгабзэкӀэ езыгъэджэн зыльӀкӀын клӀэлэегъаджэ адыгӀэ шӀолъырым исыгъэп. Нэуж ахэр кызыхыуштыр. Ау джырӀклӀэ лофыр зытетым ХыдзэлӀыр шыгъуазэ зэхӀум, Стамбулы клӀожы, хасэм кӀэбарыр лыгӀгӀэсыгъ.

«КӀош уилӀэ хӀумэ мэгугъу, гугъу уилӀэмэ апӀэ кӀэсы» ело адыгӀэ гушӀлӀэжыым. ХӀэкужыым кыинӀгъэ гугъоу ялӀэм лӀэпылӀгъу кыфӀэхыгъэх лӀэпкышӀлӀэжыым илӀэжыакӀохэр. ХыдзэлӀ Ибрэхымэ игъусэхэу ЛӀэцӀэрыкӀо ХӀарун, ХӀалилӀ Ибрахым, НӀэгъуцу Юсыф, Тыгъун Акиф, Асаф ЧӀэмал, Гусэр Махьмуд, БӀснӀэ ЗӀэцӀэрыкӀ алохэу кӀэклӀуагъэх хӀэкужыым ис адыгӀэ сабыххэр яныдӀэльфыбзэкӀэ рагъэджэнхэу, кӀэклӀуагъэх ежӀ ашӀхъэ ифедэ, яунӀгъо лоф зыфӀэлӀощтхэр лӀӀкӀыбы ашӀи, кызышыхыгъэ чӀыплӀэхэр, янӀэ-ятӀэхэр кӀабгыни, кӀэклӀуагъэх лӀэпкӀ лофыр зӀклӀэмэ апшӀгъу алытгъу, лӀэпкӀ лофым иплун акӀуачӀэ фагъэлӀэжӀэнэу. НӀэгъуцу Юсыфы илӀэс 35-рэ, ЛӀэцӀэрыкӀо ХӀарунэ илӀэс 35-рэ, ХыдзэлӀ Ибрэхымэ илӀэс 36-рэ, ХӀалилӀ Ибрэхымэ илӀэс 37-рэ аныбжыгъ, Асаф ЧӀэмал илӀэс 19 нылӀэп ыныбжыгъэр...

ЛӀэпкыбзэкӀэ егъэджэн лофышхоу ашӀлӀэрэм кышы-мыуцоу, общественнӀэ, культурӀэ лофыгъуабэхэри мыхэмэ агъэцаклӀэщтыгъэх. АшӀклӀэ анахь кӀахӀэщыгъэх ЛӀэцӀэрыкӀо ХӀарунэ, НӀэгъуцу Юсыф, ХыдзэлӀ Ибрахымэ. Мыхэр аныбжыкӀи язӀэхэшӀыкӀыкӀи чӀӀӀпхыгъагъэх, шылаклӀэм шырекӀокӀырэ хӀурӀэ-шӀлӀэрэхэмэ ягулӀытӀэ нӀэсыштыгъэ. Еджэныгъэ-гъӀэсэныгъэм илофыгъохэм ямызакъоу лӀэпкӀ

¹⁸ Псалъ, М., 1924. – Н.46.

культурэмкли, кьэралыгъом щызеклорэ общественнэ-политическэ лъэныкьохэмкли лъэпкъым иклоглэ гъэнэфагъэхэу ахэр лъэхъэнэ плъыры-стырым щытыгъэх. Ары, революционнэ зэхьоклыныгъэу алъэхъанэм Пшызэ шьолъыры щыреклоглыщтыгъэм Хьаруни, Ибрэхьими, Юсыфи хэщагъэу хьугъагъэх. Хэтыгъэ кьодыхэп, чанэу хэлажьэщтыгъэх, пчэгум итыгъэх. Ежъ ашъхьэклэ апэклоглыгъэм ащ фищагъэх. Тыркуем ицлыфхэу альытэхэзэ, цыхъэ афамышлэу 1912-рэ илъэсым щегъэжьагъэу рэхъатыгъо аримытэу пачыхъэ хабзэр ауж итыгъ. Щэч хэлъэп, ащ фэдэ хабзэу лъэпкъ логым фэлажьэрэм бырысыр езышлылэрэм пэуцужьырэ клуачлэхэм гъусэ фэхьугъэх. 1917-рэ илъэсым Лъэцэрыкьо Хьарунэ араб хьарыфклэ тхыгъэу адыгабзэм и «Элфыбэ» кьыдигъэклогыгъ. Шъхьэзэкьо логклэ, хьупхъэгъэ логклэ арэп, хэбзэ логклэ ары нахь. Тхылъым тетхагъ: «Адыгэ гъэсэныгъэ джэмэхъатым Екаторинодары щыхаригъэутыгъ. 1917». А элфыбэмклэ еджаплэхэм ащырагъаджэщтыгъэ.

Лъэпкъшлэжъ зэхашлэу Хьарунэ Тыркуем щигъотыгъэр хэкужъым иныбжьыклэхэм алъигъэлэсыныр ипшъэрылъ шъхьалэу елытэ. Элфыбэу 1911-рэ илъэсым Стамбул кьыщыдагъэклогыгъэм пкъырылъ джэмакъэр Хьарунэ ежъ иэлфыби щылъегъэклуатэ. Еджэнымклэ, тхэнымклэ агъэфедэшт десэхэм анэмыклэу гъэсэпэтхыди кьыщешлы. Ащ фэд тхылъым ыклэ дэжъ кьыщитэу «Ублэмыклэу едж» зыфилорэр. Лъэпкъ гупшысэ зилэхэр плугъэным изакъоп, педагогическэ мэхъанэ гъэнэфагы ил мы гъэсэпэтхыдэм. Тхылъыр гъотыгъое дэдэ зэрэхьугъэм пае, зытетым тетэу гъэсэпэтхыдэр кьэтэты:

«Цыфэр нэмыклрэ гъэшлыгъэу цылэмэ кьахэзгъэдэхыкларыр, гъэшлыгъэу цылэ пстэури лорышлэу кьыфэ-зышлыхэрэр бзэу лугъымрэ акъылэу илэмрэ ары.

Бзэр бзэу зыхъурэр, бзэр лъэпкъым фэдэу фэхъуным зылуکلэщтыр, ежъ абзэклэ тхылъырэ еджаплэрэ илэу зыхъурэм цыгъу. Клэлэцлыклогу лъэпкъым кьыхахъорэмэ ежъ абзэгуклэ апэу ящыклэгъэщтхэр агурыбгъэлонэр кьинэу цытэп, хэти ежъ ышлэрэ бзэмклэ узыфаер еплогэ гурылогшт.

Клалэм бзэу ымышлэрэри ебгъашлэу динкли дунайкли узыфаер гурыбгъэлогъыным охътабэ ехьы.

Лъэпкъым щыцзэу заулэ горэ, е къуаджэм щыцзэу зыртлур еджэкIэ икъунэу цытэн.

Лъэпкъым хульфыгъи бзылфыгъи кыхэхъорэ нстэуми дунаими ахърэтни Iахъ цыряI, хэти Iахъэу илэр ежъ шлошIырэмрэ ышлэрэмрэ ялбытыгъ.

Акъылыми уишIэныгъэрэ узыхэтымрэ ялбытыгъэу хахъо фэхъу. Щыфмэ яакъылхэр зэхагъахъо, гъэсэныгъэхэр зэIуагъакIэ. Бзэу нIулъымрэ акъылэу уиIэмрэ бгъэкIодыныр фэмыфыгъ».

Лъэцэрыкъо Хьарунэ адыгэ Iофымэ арыклорэм лъыплъэщтыгъэ, ыгу ыкIуачIэ ахильхъаным, ылъэкIыщ-тымкIэ адэлэпылэным пылбыгъ, гъэхъагъэу ашIырэм Хьарунэ инэу агъэгушIощтыгъэ, агъэгушхощтыгъэ. Ащ ишыхъат Къэбэртэе хэкум «Адыгэ макъ» зыфилорэ гъэзет кышщыдэкIэу зэрежъагъэмкIэ гушIоу, редакцием шIуфэс тхылъэу фигъэхъыгъэр.

«Дунаим ианахъ чIы дэгъоу хъугъэ Кавказым илгъэс миныбэрэ зыщэпсэу нэужы клодыжыным, хъэлачэ хъуным фэзыгъээзэгъэ адыгэ лъэпкъым нэф къатезыгъэпсэжынынэу, нэф къодыем кышщымыуцоу, псэ къахэзыгъэхъэжынынэу, цIыфхэм ягубзыгъагъэ утыгум къызыгъэхъэжынынэу хъугъэ «Адыгэ макъэр» апэ зысэлъэгъум сыкъыгъэкIэжыныгъ, Iэпкъ-лъэпкъэу силэр гушIуагъом зэлыиштагъ, сыгуи сшъхьи ины хъугъэ, спсэ лъэгаплэм дэкIоягъ; Iошъхъэмафэ Кавказы къызэрэтеплъэрэм фэдэу, чылэ губзыгъэхэм сакъышъхъэщыуцуагъэу «Сипсалъэ шъукъедэлъ, чылэхэ!» ясIоу, сакIэкуоу зысшIошIыжыныгъ» – кышщелэ Лъэцэрыкъом шIуфэс тхылъым. Гущылэу ыгъэфедэхэрэм, мэкъамэу ипсалъэ кIильхъэхэрэм Хьарунэ игульытэ зынэсырэри ицIыф гукъэбагъи зэхыуагъашIэ. Гъэзетым имурадышIухэр къыдэхъунхэу фэлъало, лъэпкъ гукъао зилэ пстэухэри, ежъ Хьарунэ фэдэу, «Адыгэ макъэм» гу фабэкIэ, псэ фабэкIэ зэрэпэгъокIышIтхэм ицахъ зэрэтелъэр къелошъ, Хьарунэ ишIуфэс тхылъ мыщ фэдэ гущылэхэмкIэ еухыжы:

«Адыгэ макъэм» игъашIэ кIыхъэ хъунэу, адыгэр щэлэфэ щылэнэу гугъэ сзэыгъэшIыри сызыгъэгушIорэри ары. Тхьам егъэпсэу «Адыгэ макъэр», утыгум ар къызыгъэхъагъэр шIугъокIэ Тхьам щегъал». Ар зитхыгъэм (декабрэм и 26-рэм

1917-рэ ильэсым) мэзитф тешлагъу, маим 1918-рэ ильэсым кьушхьэчлэсмэ ялофы пылъ комиссариатым игъэзетэу «Красная Кубань» зыфилорэу адыгабзэклэ апэрэ гъэзетэу Клахэм щылэ хьугъэр Хьэрунэ кьыдигъэклэу ригъэжыагъ. Коммунист партием хэмытыгъэми, лъэпкъ лэфхэмклэ ащ зэрехьэрэ политикэр Хьэрунэ игонэсыгъ, лъэпкъшлэжыым идэлэжьэн лэфэу ежъ зыпылтым тефэ шыпкъэу шытыгъ, гъэзетыр – еджэныгъэ-гъэсэныгъэм игъогу адыгэхэр тешэгъэнхэм кыфаджэщтыгъэ. Гъэзетыр Пшызэ шьолгыр ис адыги хылушэ шыпсэурэ шапсыгъэхэми алъылэсыщтыгъэ. Экземпляр 500-600-эу гъэзетыр кьыдэклыщтыгъэ. 1918-рэ ильэсым, сентябрэ мазэм, Пшызэ шьолгыр фыжыымэ заштэжыым гъэзетыри зэфашлыжыгъ. Плэыжыымэ адэлэжыагъи афэлэжыагъи фыжыымэ агъэпщынэщтыгъэх пщынэклаеу. А щынагъор кызэсым Хьэрунэ Тыркуем иклыжыгъ...

Хыдзэл Ибрэхымэ «Адыгэ букварь» зыфилорэр Сихъу Сэфэрбые игъусэу 1918-рэ ильэсым кьыдигъэклыгъ. Нэужым лэф дашлэжыи, 1920-рэ ильэсыми букварыр кьыдагъэклыжыгъагъ, ау, гухэкл нахь мышлэми, Ибрахымэ ищылэныгъэ рыклагъэр тшлэрэп...

Нэгъуцу Юсыф Тыркуем зыщэлэм адыгэ лъэпкъ лэфыгъо инхэр ышлэщтыгъэх, зэхэцэкло-зэшлэхэкло акъыл клячлэу, лъэклэу зыкыгъэнэфэгъагъ. 1911-рэ ильэсым университетым июридическэ факультеты щеджэзэ, гъэзетэу «Гъуазэм» иредакторэу ашлы, ащ ыужырэ ильэсым еджэныр кьеухышъ адвокатэу (очылэу) мэлажэ. Илъэпкъ гупшысэхэр кышчырилотыклэу 1912-рэ ильэсым «Лъэпкъмэ япсэукл» ыцлэу тхыль кыдегъэклы. А ильэс дэдэм «Исламым итарихъ» зыфилорэ тхылгыр хеуты.

Апшгъэрэ гъэсэныгъэ илэу, кьулыкьушлэныри ригъэжыагъэу, апэрэ гъэхъагъэхэри ышлыгъэу, ыпэклэ чыжъэу лъыклотэным игъогу теуцагъэу, зэклэ ахэр лэклыбы ышли, шхъэгъэшлэжъ-шхъэгъэтхъэжыр щигъэзый, лъэпкъ фэлажгъэр Юсыфы кыыхыгъ. Ар зэпыфэу, зэрэхъун фаем тетэу клэклымэ дэгъу, ау зэпымыфэмэ кыкылэлыклотт пшгъэдэклыжыри кыгурылоу, фэхъазырэу, шлэныгъэ куоу, гурышэ-гупшысэшлоу илэхэр хэкужыым фигъэлэжьэнэу,

лъэпкъыгу, лъэпкъшлэжъ зилэ цыфхэр ыплун-ылэжъын имурадэу Тыркуем къыклъышъ, Адыгэ шъолъырым къэкълуагъ. Апэрэ лъэхъаным Юсыф Агуе дэсыгъ. Иегъэджэн-гъэсэнныгъэ лoф, иoбщественнэ-политическэ лэжъэн ащ цыригъэжъагъ. Революциер къызежъэм Юсыф чанэу ащ хэлэжъагъ, адыгэ лъэпкъ лoфыгъохэр зэшлoхыгъэным, лъэпкъыр зыгъэгумэкълыр лoфхэр къэлэтыгъэным щтэ ымышлэу Юсыф фэбанэщтыгъ. Лъэпкъым къырыклoщтым игумэкълэ зэридзэу, чылэ дэхъэ-дэкълэу къеклoкълызэ, цыф жъугъэхэм ялъэпкъ зэхэшлoкъл, ялъэпкъ гушхуагъэ къелэты, ялъэпкъшлэжъы дэлажъэ. Цыф лъэпкъхэм яфитыныгъэхэр ягъэгъотыгъэным иидеуеу революцием зэрихъэхэрэр илэубытыплэу, ежъ игулыгъэ чаны рыгъуаззэ, Юсыфы адыгэхэм агурегъалo хабзэр джыри пытэу мыуцугъэзэ, шъхьафитыныгъэу тызэригъэгугъагъэр джы зытымыштэкълэ, нэужым зи къызэрэтэнэмысыжъыщтыр. Ащ къыпэуцужырэ кълуачлэхэри щылагъэх – къафыпагъэткълугъэ гъуатклом егупсэфыллэхэу, ежъ тетыгъор къазэрэлэкълэхъэщтым игупшысэ зэкълэмэ ялэташъхъэу. Юсыф ахэмэ афэдагъэп: лъэпкъым къырыклoщтым игупшысэ Юсыфкълэ апшъэрэ лoфыгъ, ыпсэ лъэпкъым къурмэн фишлыным фэхъазырыгъ. Мартым и 2-8-хэм 1921-рэ илъэсым Пшызэ шъолъырырэ хы Шлуцлэ лушъомрэ якъушъхъэчлэс лэжъаклoхэм ия 11-рэ зэфэсэу щылагъэм Юсыф хэлэжъагъ шапсыгъэмэ ялълыкloу. Мызэу-мытloу зэфэсым изэхэсыгъохэм Юсыф къащыгушъылагъ. Совет хабзэм лъэпкъ лoфхэмкълэ ылoрэм тетэу зеклoщтмэ, адыгэмэ хъэзабэу ателыгъэр атырихыжъынэу Юсыф къаджэ. Ащкълэ икълплэу ылъыгъэрэр шъхъэихыгъэу къело: «...адыгэмэ ячлыгугъэхэу Пшызэ къызэпырыдзыгъэр къаритыжъыни, Тлуапсэ якъэлэ шъхъалэу республикэ ашлынэу. Пачъыхъэм рифыгъэхэу хэхэсэу щылэхэр хэкужъы къэщэжъыгъэнхэ фаеу...»¹⁹

Революцием къытекълыгъэ демократическэ жъы фабэр бэрэ къепщагъэп, нэкъое жъыбгъэ чъылэмрэ тыгъэжъышъхъэ фарзэмрэ зэпеохэу къылъыхи, Адыгэ шъолъырыр

¹⁹ Адыгэ Республикэм икъэралыгъо архив, ф. р – 466, оп.1, ед.хр. 5, л. 58-59.

зэлбачыхаагь, лъэпкъ гупшысэ зиlэхэм янахыбэр ральэсыкlыкlыгь... Юсыф аубыти, Сыбыры ращыгь. Ащ кызыкlыжым яунэкъощэу Афыпсыпэ дэсыгьэ Нэгъуцу Ахмэд екlолlэжыгь. Ахмэды ыкъо Мыхъутарэ (1914-рэ ильэсым къэхугь, ятlонэрэ дунэе заоу, хэгъэгу зоошхом летчик псэемыблэжъэу хэлэжыагь) кълотэжы: «...Юсыфы... адыгэмэящылэныгьэкырыкlощтымфэгумэкlэубэышlагьэр. Тlуапсэ икълэлэ шъхалэу адыгэ республикэ зэхэщэгъэным клэдэуштыгьэ. Тыркуем кызыкlым апэрэмкlэ Агуе дэсыгь. Ащ дэсызэ, революционер къэхугь, лъэшэуи хэлэжыагь. Агуе щаубыти, Сыбыры ращыгьагь. Кызыкlожым тэ тадэжы зыкыгьэзагь нахь, Агуе лъэныкъом клэжыгьэп. Къалэми (Краснодари) дэсыштыгь, тэ тадэжы зисыгьэр 1929-рэ ильэсыр ары. Етlанэ капитан горэ игъусэу лlы горэ къакlохи, аубытыгь. «Новороссийскэ ащагь» алуи, ащ ыужы рыкlуагьэр сшlэрэп».

Ары, аубыти кызатlупщыжымыи, Юсыфы ышъхъэ рихыжыгьэп хэкужым, лъэпкъым фэлэжъэныр лъигьэкlотагь ыпсэ пэтыфэ. А лъэхъан плъыры-стырыгъом зэпэшlуекlорэ кlуачlэхэр хыегъэ-мысагъэм пымылхэу зэрэгъэмысэжыштыгьэх. Ау джырэ мафэхэу хъугъэ-шlагъэхэм акъылыгьэкlэ зыщякlуалlэхэрэм, зэфэхы-сыжыыхэм икlэрыкlэу уасэ защыфашlыжырэ лъэхъанэм Юсыф националистыжъэу зэралытэщтыгъэм тет къабзэу утегушылэныр тефэрэп. Гухэкl нахь мышlэми, тхыль гъэшlэгъонэу «Адыгэмэ ячlыгу» («Земля адыгов») зыфилорэм адыгэ республикэ зэхэщэгъэн фаеу, хэхэс адыгэхэр къэщэжыгъэн фаеу къушъхъэчlэсхэм ия l1-рэ зэфэс Юсыфы кызэрэщилуагъэм пае, мэшlотэпыр кылуихэу, клэлэегаджэу lоф ышlэнэу Юсыф 1912-рэ ильэсым Тыркуем къыкlыгьагь нахь мышlэми, «бырсыр кылэтыным пае ехъурэ lоф имылэу» Тыркуем къикlи адыгэ чlыгум къэкlуагъэу атхы. Гур нахь фагъэплъыным пае, «Нэгъуцу Юсыф» аloy емыжъэжхэу, «Нэгъуцу Юсыф-паша» аlo. Лъэпкъым илlыхъужь лъэпкъым ипыикlэ рагъэштэнэу лъэхъан плъыр-стырыгъом пылгыгъэх. Ау зэкlэмэ анахь тхыамыкlагъор, а еплъыкlэ пхэнджыр джы кызынэсыгъэми зышlокъабылхэр зэрэщылэр ары.

Адыгэм тхьамыклэгъошхоу къяхъуллагъэр къязышлагъэхэм, адыгэ члыгур хэкужы зышлыгъэхэм афэгъэхьыгъэу джырэ непэрэ тимафэхэм «Урысыем илхыужьхэр» ылоу гъэзетэу «Кубанские новости» зыфилорэм декабрэм и 9-м 1995-рэ илъэсым В. Шкуро къыхиутыгъэм тегущылэхэ зыхъуклэ, тхылъым иавторхэм яумыс макъэ къелыхы, мэклосапэ.²⁰ Абэ лужьу дэгъоу теубгъуагъэу лъэпкъ гъэклод политикэу пэчыхьэм зэрихьэщтыгъэр зыхуыирэ гупшысэхэр мы тхылъы шлагъом бэрэ къызэрэщтыгъэр гум хэкли...

Сыдигъо алаагъэми, хэты ылаагъэми Нэгъуцу Юсыф лъэпкъым ипыигъэу зылорэр хэукъо. Ыпсэ закъо ыти, лъэпкъым шулъэгъоу фырилэр нафэ къышлыгъ. Юсыфы изакъоп, лъэпкъшлэжьым ижъуагъохэм пщэгъо лужьу атырахъоу бэрэ къыхэклыгъ, ау члагъэбылхьэшъугъэхэп. Члагъэбылхьэшъугъэп Юсыфы ыцли. Юсыфы ыпсэ ытыгъ, ау ащ ищылэныгъи ыцли зэдагъэклаагъэп. Лъэпкъшлэжьым иджэныкьо машло Юсыфы палхьэ зыфишлыгъ, клэгъэстыны фэхъугъ. Ар гушхьэ гъомылэ афэхъун фай лъэпкъыгу зилэ пстэумэ...

Джыри зы лъэныкьо игугъу къэсшы сшлоигъу. Ар зэхьыллагъэр Юсыф дунаим зехыжыгъэр ары. Юсыфы ищылэныгъэ гъогу тетхыхагъэхэм 1919-рэ илъэсым Юсыф дунаим ехыжыгъэу ало. Ар зэрэмытэрэзыр Нэгъуцу Мыхъутарэ къылотэжыгъэми, зэлуکلэхэу, зэфэхсэу Юсыф зыхэлэжъагъэхэу архивхэм къахэклыхэрэми къаушыхъаты. Джыри зы шыхъат наф Юсыфы идунай 1919-рэ илъэсым зэримыхыгъэмклэ. Чанэу, щынэ ымышлэу Юсыф ахэлажэщтыгъ политическэ лофыгъохэм. Краим, хэкум ащыреклоклырэ общественнэ лофыгъо пстэухэми ахэлажэщтыгъэ, лъэпкъ лофыгъохэр къашиухъумэщтыгъэ. Коммунистыцлэр ялэу, агучлэ шовинистыгъэу щыжъажьэрэм коммунист абэр къящэклыгъэу, псэлухэу зеклощтыгъэхэм «зэфагъэр» зыфэдэр «класс пыеу» щтэ зымышлэу Юсыфы рагъэшлэнэу, ифэшъуашэ рагъэгъотынэу зыгу шлу имылхэм рахъухъагъ. Къадэхъугъ ыкли. Ятлонэрэу Юсыф хьапс ашлыгъ 1929-рэ илъэсым. Ащыгъум Новоросийскэ хьапсым дычлэсыгъ

²⁰ Земля адыгов. Майкоп, 1996. – С. 479.

Тлэшъу Муратэ кыизэрилотэжырэмклэ. Ялофхэр зэхафыхи, ежъ Муратэ кьатлупшыжыгъ. Юсыфым ук1 тыралъхьагъ. «Юсыфы ынэпсхэр ынэку изэу кьиуцуагъэу слъэгъугъэти, – кьелотэжы Муратэ, – сьд мэхагъа сэлэ адэ, кьыпхэфагъэр? – с1уи, т1эк1у сегийгъ. Арыти, «сэ ук1 кыизэрстралъхьагъэр арэп, Мурат, згъаерэр, слъэпкы хьэзабэу ыпэ илгыр, ыдж зэрежагъэм фэдэу клон зыхьук1э, тилъэпкъ тхьамык1э зэрэклэдыжыщтыр ары сынэпс кьэзгъаклорэр», – Юсыфы кьылогъагъ ылуи, иаужырэ гущылэхэр кьэушъэбыгъэхэу, кьелыхыгъэхэу, Муратэ кыисфилотэжыгъагъ. Ахэми язакъоп. Юсыфы илэпэрытх тетрадь лужьу кьэбарыжъхэр, хьугъэ-ш1эгъэ инхэм язэфэхьысыжъэу ытхыгъэхэр, лорылотэ зэмыл1эужыгъаубэхэр зьдэтэу Нэгъуцу Мэхьутарэ кьыситыжыгъэми ар кьеушыхьаты, лэпэрытхым икьежаплэ «Тхьдэ заул» зыфилэу кьытхырэм ыч1эгъык1э ч1этхэжыгъ: «8 январь, 1927, Агуй».

Мэхьутарэ зэрилорэмклэ, Сыбыры кьызек1ыжыым «... Агуе лъэныкъом ыгъээзэжыгъэп». Зэрэхьурэмклэ, лэпэрытхыр Агуе щыригъэжагъ, зыдащыми зыдихьыгъагъ. Сыбыры кьызек1ыжыыми кьызыдихьыжыгъ. лэпэрытхыр Нэгъуцу Ахьмэды иунэ кынагъ. А пстэухэм кьызэрагъэнафэрэмклэ, «1919-рэ илъэсым Юсыфы идунай ыхьожыгъ» зэралорэр щыгъээзыегъэн фае.

лэпэрытхыр араб хьарыфк1э тхыгъэ, бэрэ лоф зэрэдишлагъэр, ытхымэ кьызэригъэт1ыльэк1эу емыжъэжъэу, мызэу-мыт1оу ытхыгъэмэ кьафигъээзэжъэу, лоф адиш1эжъэу зэрэщытыгъэр ащ кьыхэщы: хиуц1эрапхьы, ык1ылу тыри-тхэжыгъэхэу; хигъэк1ыжыи, нэмык1 кьэлэуак1эк1э, нахъ зегъэушъомбгъугъэу кьылуагъэхэу хэтых. Кьыхэк1ых ч1ыплэхэри тхьэпэ ц1ык1ухэм атетхагъэу дэгъэпклагъэхэу, зьдэтын фаем хьэхьк1э ещ1элагъэхэу... лэпк1э-лъапк1эу, буквэхэр пц1ашлок1э хэхыгъэхэм фэдэу, сатырхэр чэтэ-куихыгъэу занк1эхэу, тхылъы шыпкьэм фэдэу. Авторым изэгъэфэгъагъэ итхылъи хэолъагъо. Ытхырэ гущылэхыгъэхэр лупк1эхэу, упк1элпк1ыгъэхэу, гупшысэ куухэр ахэлъхэу гъэпсыгъэх. Бзыкъо заом кьытегущылэми, хьугъэ-ш1эгъэ горэм фэгъэхьыгъэу зэфэхьысыжъ еш1ыми общественнэ-полигическэ зэхэш1э ин зилэ, кьэралыгъо акъыл зыпкырылъ,

научнэ ушэтын лофым фэщэгэ клячлэ зыхэлэ цыф гээшлэгэон Юсыф. А лэныкыо пстэхэмкли гэххэгэ ин зышлын зыльэкыштгэгэ лышлоу, лы лэшэу адыгэмэ кяхэхьогыаг Нэгьуцу Юсыф.

Умыгэшлэгэонхэ, уямыхьопсэн плэкырэп Хыдзэл Ибрэхьимэ, Лэцэрыкыо Хьэрүнэ, Нэгьуцу Юсыфы яльэкь-шлэжы ильэгагэ. А шлүльэгэу инымрэ, а шлэжэ лэагэмрэ арых ахэмэ клячлэ кязытыгэр лээкьым фэлэжээнхэу. Шьхьадж шлүшлагэу илэм ыцли епхыгэу лээкьым итарихы хэхагэ. Псэемыблэжэ просветительхэм ацлэ дышхэпсклэ тхыгэу лээкь тарихым инэклубгэо хэуцуагэх.

Ахэми язакьоп. Художественнэ литературэм лэжыгэшхо шызышыгыэхэу, дунэ литературэм ышыгу нэсыгэхэр адыгэ хэхэсхэм кяхэкыгэх. Египетым илитературэ я XIX-рэ лэшлэгэум революционнэ кэгэзаплэ фэзышыгыэу, ихэхьоныгэ гьогу зыуэнкыгэ Наурзэко Махьмуд Сами аль-Баруди «араб поэзем псэ кыпигэклэжыгэу» альытэ. Египетым и Улэшыгэ Клячлэхэмклэ министрагэ, премьер-министрэуи хьугагэ. Офицер лыхьужэу ыкли тхэклошхоу зэрэщытыр кырагэклэу «Чэтэл-Кьэлэмыллыклэ»²¹ Наурзэко Махьмудэ еджагэх. Джащ фэдэу, Египет литературэм лэжыгэшлү фишлагэ Шьэукый Ахьмэди. «Шлүклэ зыцлэ еплэ хьунэу Египет литературэм бэ хэбгьотэшт, ау а пстэхэм апэ ибгээшынэу зытефэрэр я XX-рэ лэшлэгэум шылэгэ Ахьмэд Шьэукый, Египетым иусэкло анахэ ин дэдэр ары», – джарэуштэу етхы урыс литературоведэу Владимир Луговскоим. Литературнэ энциклопедие клэклым кызэрэщилоу, «Шьэукые «усаклохэм яэмирклэ» зэджагэхэм итворчествэ Египет литератураклэм ыкли литературэклэ дэдэм ятарихы лэуж куу кяхинагэ».²²

Тырку литературэм ихэхьоныгэ я XIX-рэ лэшлэгэум ия 70-рэ ильэсхэм кьащегэжыагэу анахэу зыцлэ епхыгэр Хьагьур Ахьмэд -Мидхьат арэу альытэ. Жанрэхэу рассказ клэклымрэ романырэ тырку литературэм Ахьмэд-Мидхьаты хыхагэх. Ащ иапэрэ роман 1870-рэ ильэсым

²¹ КЛЭ, т.1. – С. 463.

²² КЛЭ, т.8. – С. 607.

кыдыжыгъ. Советскэ энциклопедие иным кызырилерэмкIэ, произведение ин 80-ежы ащ ытхыгъэу ары. Ау тхаклом ибиографхэм ащыщхэм зэрэхагъэунэфыкIырэмкIэ, тхыгъэ зэфэшхьафхэу тхыль 240-м ежы Хьагъурым кыдыгъэжыгъ. Анахь шлушлагъэу Ахьмэд-Мидхьат фэльэгъугъэн фаер ежы ильэпкы икыгъэлъэгъукIыни зэрэщымыгъупшагъэр ары. Адыгэхэм якъэгъэлъэгъоны Ахьмэды итворчество чIыплэ макIэп щибутырэр. Ащ ишыхъатых лъэпкы щылакIэр, псэукIэр, зэхэтыкIэр, дунэе гурыуакIэр лупкIэу кызыщырилотыкIэрэ романэу «Кавказ», драмэу «Адыгэ оркыхэр», рассказ пчъагъэхэр зэхэтэу «Адыгэ гукъэкIыжхэр» зыфилохэрэр ыкIи ахэм анэмыкIхэри. Тырку литературэм изакъоп дунэе литературэм итхыдэ лъытэныгъэ чIыплэ ин кыщыфагъэшъуашэ Ахьмэд-Мидхьаты. Ащ фэд, я XX-рэ лIэшIэгъум ия 20-рэ илъэхэм Тыркуем ианахь тхэкIошхоу къэнэфагъ Хьаткьо Умарэ (Омер Сейфеддин). Тырку литературэм реалистическэ новеллэр зэрэщыуцугъэр Омер Сейфеддины итворчество эпхыгъэу алыгъэ.²³

Махьмуд Сами аль-Баруди, Шъэукъый Ахьмэд, Ахьмэд-Мидхьат, Омер Сейфеддин ялофшлагъэхэр «Дунэе литературэм итхыдэ» зегъэушъомбгъугъэу ащызэхафых, осэшхо къащыраты. Советскэ энциклопедие иным (БСЭ) ыкIи Литературнэ энциклопедие кIэкIым (КЛЭ) мы тхэкIошхохэм яхьылIэгъэ статья шхьафхэр адэтых. Ащ ямызакъоу, араб литературэм ехьылIэгъэ статьям Махьмуд Самиирэ Шъэукъый Ахьмэдрэ чIыплэу ащ щаубутырэр, тырку литературэм ехьылIэгъэ статьям охътэ зэфэшхьафхэм гъэхъагъэу ащ ышIыгъэхэм Ахьмэд-Мидхьатрэ Омер Сейфеддинрэ ялахъэу халхъагъэр агъэунэфы, хэлэтыкIыгъэхэу ятворчество къатегушIалх. Адыгэ лъэпкх художественнэ псалъэм ыльэныкъокIэ лэжыгъэшхохэр ашIыгъэх Тымэ Сэинрэ, Хьахъурэтэ Осмэнрэ (Тыркуер), Сэмгугъэ Амин, Къат зэшхэу Ахьмэдрэ Абдурахьманрэ, Джарымэ Алым (Шам) ыкIи ахэм анэмыкIхэм.

Джарымэ Алым (1881-1949) IэкIыбхэгъэгухэмащыпсэухэрэ адыгэхэм анахь тхэкIо инэу къахэкIыгъэмэ зэу ащыщ Джарымэ Алым. Джарымэм итхыльхэр арапыбзэкIэ ытхыштыгъэхэми, ахэр зэхьыллагъэхэр, ахэмэ къашигъэлыагъоштыгъэхэр ежы

²³ КЛЭ, т.5. – С. 463; БСЭ, т.18. – С.393.

кызыхэкIыгъэ адыгэ лъэпкъым ищыIэкIэ-псэукI, идунай кырыкIуагъэр, лъэхъаныкIэм изытет, гугъэу зыдыIыгъыхэр, ицIыфыгъэ шэн-нэшанэхэр ары.

Алый итворчествэ тегущыIагъэхэм зэрэхагъэунэфы-кIырэмкIэ, ащ иныдэльфыбзэ, илъэпкъ хэбзэ-зэхэтыкIэхэр икъу фэдизэу ышIэщтыгъэх, ыгъэацакIэщтыгъэх, ишэн-нэшанэхэм альэпсагъ, язехъэкIуагъ. Илъэпкъы гоу фыриIэр, ащ идунэететыкIэ зыфэдэр IупкIэу кыыригъэлъэгъукIэу тхыль зэфэшхьафхэр Алый ытхыгъэх. Ахэмэ ащыщых романэу «ПытапIэм дэсым игуаш», «УсэкIо шхъхальытэжъ», «Рэщыдэ ипшъашъ» ыкIи ирассказыбэхэр.

Художественнэ тхылхэр зэритхырэм дакIоу, литерату-рэм, культурэм тарихым язэгъэшIэны Алый инэу ыналэ атыригъэтыщтыгъэ, научнэ IофшIагъэхэр мымакIэу ытхыгъэх, араб Академиер Каиры щызэхыщагъ, ащ иIофшIэн ылъэ тыригъэуцуагъ.

Алын ытхыгъэ произведениехэр адыгабзэкIэ зэдзэ-кIыжыгъэным, лъэпкъ художественнэ псалъэм иконы егъэкIужыгъэным тыдэлэжъэным игъо хъугъэ, ахэмэ гурышэ-гупшысэ кIуачIэу апкъырылтыр лъэпкъым егъэгъотыжъ-ыгъэныр непэрэ пшъэрылтыэу къэуцу.

Мелэч Хъэйрие (1896-1966) лъэпкъ Iофым лэжыгъэшхо фэзышIыгъэ цIыф: ихэкужъ, илъэпкъ шIулъэгъу инэу афыриIэр Хъунджэмэ япхъу Хъэйрие иIофшIагъэхэмкIэ кыушыхъатыгъ. Ахэр усэу «Мелэч Хъэйрие» зыфилорэм поэтым кыщыреIотыкIы. Ау лъэпкъшIэжъым ибэнэкIошхо филорэ псалъэр шIомакI усакIом. Мелэч зэрепэсыгъэу фэлэсэльэнымкIэ ижабзэ имыкьоу зельытэжъы. Мелэч ишIушIагъэ мыхыжъэу, ащ кIырыпльтынхэу, гъусэ фэхъунхэу илъэпкъэгъу пстэуми поэтыр къяджэ. Игугъэ нэфи игухэкI-гукIайи поэтым гум кыльегъэлэсы. А усэ шIыкIэм илъ «Абэкъо Iахъмэд пашэм фэшI» зыфилорэри. Зильэпкъ гупшысэ зыщымыгъупшэу, ащ пае ылъэкIыштыр зышIэрэ цIыф иным ищытхъу дах усэм кыIорэр. Къин, хъазаб атель хэхэсхэм. Ялъэпкъ фэлэжъэнхэмкIэ фитыныгъэ яIэп, зильэпкъ зигупшысэм къиныбэ ещэчы. ГучIэм кыкуукIырэ макъ усакIом ымакъэ. Iахъмэд пашэм зыфегъазэшъ, релэ:

*Тихэсанлэ раггэсаггэу тэклоды,
Адыгаггэм илахыхэр цэклоды.*

Хасэр лъэпкышлэжым иджэныкьо машу. Хасэр зэфэшлыжыггэу кызынэклэ, ащыггум, лъэпкыым ижыкьэщанлэ пытхалыкыггэ хьушт, ар псэхэх. Арышг хасэр кызылуариггэхыжынымклэ гуггэплэ закьоу ялэр еж лэхмэд арэу зэрэщытымклэ макгэ решгы:

*«Адыгэклэ тыхэггэггэу тигуггэ,
О пэццэхор, мыщ фэшлыклэ тыпцэггэу».*

Джащфэдэуадыгэшлэныггэлэжхэу, тхаклохэу, кьэралыгьо лофышлэхэу, лъэпкышлэжым изыкьеггэлэтын акьылэу, псэуныггэу ялэр фэзытыггэхэм афэггэхыггэх «Сикьош Хэшлыкы Сымаил», «Адыгэ клуакл» (Хьусен Тосунбеим пае), «Тызымылэжыын мафэ щылэп» (Хьэнахэкьо Рэщыдэ фэггэхыггээр) ыкли ахэм анэмыклэхми лъэпкышлэжым иджэмэкьэшхо ахэлыкы, ащызэхэхы. «Адыгэ клуакл» зыфилорэ усэм мыщ фэдэ сатырхэр хэолгэггох:

*Тыхэггэггэу зэрилгэклэу макгэ ешгы,
Адыгэклэ шьукгэтэдж, нэф мэшгы,
Игьо хьуггэ, шьузэлгытэдж непэрэмклэ,
Амырымэ, шьулгэклэжыынэп ыужырымклэ.*

Мы гуцылэхэр адыгэхэмклэ тинепэрэ мафэхэм афэггэхыггэу кьэлуаггэхэм фэд. Бэ узэраггэгупшысэрэр, бэ гум кьаггэклырэр.

Ащ фэдзэ щылаклэм илэныкьо пстэухэмкли ггэххэггэ инхэр зышлыггэхэу, лъэпкь напэр зыггэнураггэхэу адыгэ хэхэхэм кьахэклыггэхэр сыадыг зылорэ пстэухэми ашлэн, рыгушхонхэ фае. Ащ пае, адыгэхэр зыщыпсэурэ кьэралхэм ыпэклэ щылагы, непэ щыли лъэпкь фэлажэу лэжыаггэхэм ящылэныггэ гьогу кьэзылотэрэ тхыггэ клэклхэр дэтэу «Хэхэс адыгэ цлэрылохэр» ыцлэу Энциклопедие зэхэггэуцоггэным игьо хьуггэ. Ащклэ еггэжэплэ шлуклаехэри щылэх: Бэрзэдж Сэфэры, Хьуажь Фахэри цлыф цлэрылохэм яхьылэггэ очерк клэкл бэклае атхыг, тэ тиггэггэти, тижурналэу «Зэкьошныггэми» кьащыхаутыггэх. Цлыфышхэр, акьылыр – лъэпкь мылгкушху, а мылгкур кьэуггэижыггэу кьытклэххыхэрэ ныбжыклэхэм ягушххэ гьомылэ

зэрэхуным, лъэпкъшлэжъ ялэным, лъэпкъ гушхуагъэ ахэлыным фэдгъэлэжъэныр зэклэхэмкIи зэдытилоф. Ащ егъэжаплIи илэ хъугъэ: хэхэс адыгэхэм ялитературэ адыгэ университетым илъэс 20-м ехъугъэу щызэрагъашлэ, Къэбэртэе-Бэлъкъарым, Адыгэ Республикэм адыгабзэкIэ къащыхаутыгъэх хэхэс адыгэ тхаклохэм япроизведение пчъагъэхэр...

Нэплъэгъум чыжъэу зырещы, гур зэгоутэу мэчэлъао, бгъэм дэмыфэжъэу къыдэкIынэу ежъэ. IэкIыб хэгъэгухэм арыс адыгэхэм къахэкIыгъэ тхэкIошхохэм уягупшысэ зыхъукIэ. УпчIэм упчIэр къыклэлъэчъэ, джэуап етыжыгъо урамыгъафэу. Хъэзаб, щэчыгъуай. Улъэпкъ шъхьафэу узэрэщытыр зыдэпшлэжъэу, ау укызыщыхъугъэу узэрысэу узыщыпсэурэр уимыхэгъэгоу зэрэщытыри пшIэу, уимылъэпкъэгъухэм яшэн-нэшэнэ хэбзэ зэхэтыклэхэм узэкIоцIадэу, пIырыпIым фэдэу ащ уакIоцIысэу, о уилъэпкъ хэбзэ-бзыпхъэхэр хэу-хэпкI къодыекIэ къыплъылэсыхэу, ари узэплъэкIысэ, укIэзэзысэ къызыхэбгъафэу, уимыныдэльфыбзэр уижабзэ хъугъэу ущылэмэ, сыды щылакIа ар?! Художественнэ талант уилэу укъэнэфагъэмэ сыд тхъэкIочIэ тама удэзыгъэбыбэещтыр? Псэлъэ сатырхэр зыщыпфytэщтэу сыд фэдэ машIуа бгъэм дэлыщтыр?! ГушIуагъом ибзый фабэ, ибзый нэф сыд кIуачIа къыдэзылъэсэещтыр?! ГухэкI-гуузым янэпс жъуагъэ къыхэзыфызыкIыни зыукъэбзыщтыр сыд лъэкIа, сыд амала? Гурышэ-гупшысэхэр хыорым фэдэу къызэлъэсых, пчыкIэ мэшIуачэу шъхъэкуцIым щызэрехъэх IэкIыб хэгъэгухэм арыс адыгэхэм ядунай къырыкIуагъэм уегупшысэ зыхъукIэ. Хэхэс щылакIэр зыщэчыгъэхэм ар зыфэдэр ыбгъукIи ынатIэкIи ышъхьагъыкIи дэгъоу ашIэ. Ахэм къахэкIыгъэ тхаклохэм, усаклохэм ятхыгъэхэр лъэпкъ гурышэ-гупшысэхэмкIэ, гумэкI-гухэкIыхэмкIэ лъэшэу ушъагъэх, нафэу къырагъэлъэгъукIы лъэпкъым илъфыгъэ нахьышIухэм щтэр амышIэу, къызэкIако ямылэу, хъадэгъур аштэмэ егъашIэм щылэнэу къанэхэзэ яцIыфыгъэ напэ къызэраухъумагъэр, тинепэрэ мафэхэм къызэрэнэсыгъэхэр. Щэч хэмылэу, лъэпкъ духовнэ ыкIи материальнэ культурэм япкъынэ-лынэ мыкIуасэу хэхэс адыгэхэм къытлъагъэлэсыжыгъэм ыкIуачIи илъэкIи тауж къэкIырэ лIэужхэм зэралъыдгъэлэсыным тыфэлэжъэн фак. Ар «Хэхэс адыгэ литературэр» зыфилорэм икурс.

II. АДЫГЭ ХУДОЖЕСТВЕННЭ ПСАЛЪЭХЭУ МЫСЫР ХЭГЪЭГУМ (ЕГИПТЫМ) ГУРЫТ ЛІЭШІЭГЪУХЭМ КЪЫШЦЫХЪУГЪЭХЭР. СОЦИАЛЬНЭ-ЭКОНОМИЧЕСКЭ, ИСТОРИКЭ-КУЛЬТУРНЭ ЛЪАПСЭУ АЩ ЯІЭР

Адыгэ лъэпкъ тарихым инэклубгъохэм зэхэмыфыгъ-абэхэр хэтых, уахътэм ипщагъохэм акъогъэбылхъагъэхэу. Клодыгъэр – клодыгъэ, пцлыккэ зэхэдыхъагъэхэри маккэп. Мы аужырэ илхэс зыбгъупшыхэм бэккае шлагъэ хъугъэми, шлэгъэн фаеу къэнагъэр нахьыб. Адыгэ лъэпкъым икультурэккэ, ихудожественнэ зэхашлэккэ мэхъанэшхо зилэу, апэу зэгъэшлэгъэн фаеу къэнагъэмэ зэу ащыц гурыт ллэшлэгъухэм адыгэхэм Мысыры щашлыгъэ художественнэ псалъэм изэгъэшлэн.

Цыф лъэпкъыр зыдэщылэм лъэпкъ художественнэ псалъэри къышцэху. Лъэпкъ пэпчъ альапсэ къышцежъэу чыплэ гъэнэфагъэ ил. Тэри, адыгэхэмккэ, ижъ-ижъ дэдэккэ къышцежъэжъагъэу Кавказым тыкъышцыхъугъэу, ар тищысыплэ-псэуплэу гъашлэм къэтэхы. Азов хылушъо икхъохэплэ шьолхьырхэм къащцежъэу хы Шлуцкэ лушъом голъэшъогъэ чыгур Каспийскэ хым хэлъэдэжъырэ псыхъоу Сунжа зыфилорэм еуаллэу адыгэ лъэпкъым ипсэуплэ-щылэплэгъэ я XVI-рэ ллэшлэгъум изэманхэм къанэсэу.

«...Грекхэм, латинхэм абзэккэ ЗИХККЭ заджэхэрэу, татархэмрэ тыркухэмрэ ЧЕРКЕС зыфалохэрэр ежхэр АДЫГЭККЭ зэджэжых. Псыхъоу Таны²⁴ щегъэжъагъэу Азием нэс къыубытырэ чыплэм ахэр щэпсэху...»,²⁵ – Италием щыц зеккккэу Джорджио Интериано итхылъэу «Быт и страна зихов, именуемых черкесами» зыфилуу 1502-рэ илхэсым къыдигъэккыгъэм къышцеккэ.

Адыгэхэр лъэпкъы инэу, щынэгъошхо зыфырылэ лъэпкъэу, тегъэпсыхъэгъэ лъэпкъэу щылэхэзэ къахъыгъ. Ичлыопс

²⁴ Тан - Дон

²⁵ Интериано Дж. Быт и страна зихов, именуемых черкесами. – Зыдэт тхылъыр: Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XIII-XIX вв., Нальчик, 1974. – С. 46. Адыгэхэм къызэрдэ-жэщтыгъэ ыккы ежхэр зэрэздэжэщтыгъэ цлэхэр кыххэщыхэу сэры зышлыгъэхэр. – Авторыр.

изытетк1э дэхэ дэдэу, бай дэдэу, дунэе джэнэт шыпкээу альытэщтыг адыгэ ч1ыгур. А пстэухэм адыригъаштэу ежъ адыгэ ц1ыфхэри ятеплэк1э дахэхэу, агук1и-ашъхэк1и кьабзэхэу, ц1ыфыгээ иныр яхабзэу, ябыпхээу, щысэтехып1эу шылагъэх. Интериано итхыль кыщелo: «Эти зихи по большей части красивы и хорошо сложены, а в Каире можно встретить людей (отличающихся) величественной наружностью между мамлюками и эмирами, большинство которых, как было сказано, из их племени. То же самое (следует сказать) об их женщинах, которые в этой стране в высшей степени гостеприимны и по отношению к чужестранцам».²⁶

Ащ фэдэ шылэк1э-псэук1э-зэхэтык1э зилэгээ лъэпкыым, хэгъэгумиц1ыфхэр сыдэуштэу хымэ хэгъэгу чыжьэм ифагъэха? Дунэе джэнэтым ик1ыхи, пшэхъо хэгъэгум к1уагъэха?

Лъэпкыымц1ыфыгээшъошдахэукъылэжыгэмбжыгээу техэу емык1у зек1уак1эхэр зезыхэхэрэри кыхэк1ых. Лъэпкыым утынышхо езыхырэ, шъобгышхо тезыщэрэ зек1ок1э дэй лъэхэнэ гъэнэфагэм адыгэ шылак1эм кыхэхьагъ: к1элэ-пшъэшъэжыые хын-щэныр сэнэхьатэу хэзыхыгэхэр, ар л1ыгэк1э зылытэхэрэр къэхъух. Лэжыгэк1э, былымк1э щэфыгээ шыгъыныр пщыгъыныр мыл1ыгээу, ул1ымэ к1элэхыгээ-пшъэшъэжыыхыгээ к1эхыгээ шыгъын шыуашэ пщыгъын фаеу зылытэрэ еплъык1эхэр шылэныгэм хэуцоу хъугээ. Ащ фэдэ зек1уак1эу ц1ыф шъхьэпаехэм зэрахьэрэм утынэу лъэпкыым рихыгэр къэзыушыхьатырэ щысабэ адыгэ тарихыым хэт. К1элэ хын-щэным кыхэк1эу араб хэгъэгоу Египтым адыгабэ исынэу мэхъу я XII-рэ л1эш1эгъум ык1эхэм адэжъ. Псэ зыпыт «товархэр» зыщашэрэ бэдзэрхэр Танэ (джы Азов), Кафэ (джы Феодосия), Матрега (Хьункьал алоштыгээ, джы Тамань), Мапа (Горгипиек1э еджэщтыгэх, джы Анапа), Бата (джы Новороссийск), Маурлахъо (джы Геленджик) адэтыгэх. Ц1ыфхэр гээрэу ащэныр сатыуш1ыным ианахь 1офыгъошхоу хъугагээ. Адыгэ гээрхэр а бэдзэрхэм нахь

²⁶ Интериано Дж. Быт и страна зихов, именуемых черкесами. – Зыдэт тхылыр: Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XIII-XIX вв., Нальчик, 1974. – С. 46.

лъаплэу щашэфыштыгъэх. Зы адыгэ гъэрым пае аспрэ 230-750-рэ атыштыгъэ. Египты исултланэу Бейбарс Византием иимператорэу Михаил я VIII-рэ Палеологы 1262-рэ илъэсым 1уагъэ дишлыгъ Египты икъухъэхэу Къырымы щашэфыгъэ гъэрхэр зэрэшэрэр хы Шлуцлэм ихытлуалэхэмклэ адэклыни Чыгузгухым (Средиземнэ хым) техъанхэ фитынхэу. Кафэ закъо илъэс пэпчъ гъэр нэбгырэ минитлу фэдиз Египтым щашэфыштыгъ. Гъэрхэр щэфыгъэнхэмклэ Египет иллыкloxэр Кафэ, Тана, Мапэ, Матрега адэсыгъэх. 1281-рэ илъэсым Египтрэ Византиемрэ 1уагъэу зэдашлыгъэм гъэрхэмклэ сатыушыным лъэшэу зырагъэушъомбгъугъ. 1335-рэ илъэс закъом гъэрхэр ащэфыным пае Египтым динар мин 200 ээрэпэлуигъэхъагъэм гъэр щэфыным илоф зытетыгъэр къеушыхъаты.

Я XVII-рэ ллэшлэгъум Кавказы къыщеклоклыгъэ француз зеклолэу Шардены къызэритхырэмклэ, тырку сатыушлэхэм хы Шлуцлэ 1ушъом илъэс къэс ащэфыгъэу гъэр нэбгырэ мин 12-м ехъураштыгъ. Тхыгъэхэм къызэралорэмклэ, псэ зыпыт товар щашэу Тыркуем бэдзэр 200 итыгъ. Ащ щашэцтыгъэхэм янахыбэр адыгагъэх.

Джорджио Интериано ыпшъэклэ зигугъу къэтшылыгъэ тхылъым къышетхы: «Ащэхэрэм нахыбэр Каиры, Египтым, ащэх. Джащ тетэу мэкъумэщышлэ лэжъэкло тхыамыклэжъэу зэрэщытыгъэхэм янасыпклэ екыхэшъ, тетыгъошхо зилэ фэшлыгъэхэу, тиллэшлэгъу ианахъ пачыхъэ лъэшэу, султланэу, эмирэу мэхъух...».²⁷

«Мысыр» – джары адыгэхэр Египтым зэреджэхэрэр. Пlopэн хъумэ, ежъ араб лъэпкъыр а хэгъэгум зэреджэхэрэм тетэу адыгэхэри еджэхэу, ижыкклэ къыщегъэжъагъэу къырэклэ.

«Мысыр» ыломэ «цлыфы псэупл», «къалэ» кыиклырэр. Къалэхэр зэпблагъэхэу, а чыплэхэм цлыфыбэ арысэу зэрэщытым къатеклыгъэу ары зэралытэрэр. Арэуштэу щытымэ, щэч хэлэп, къахэхъэгъэ лъэпкъы горэ а гуцылэмклэ къяджэгъэнкли хъушт.

²⁷ Дж. Интериано. Быт и страна зихов, именуемых черкесами. – Зыдэ-тыр: Адыги, балкарцы и карачаевцы известиях европейских авторов XIII-XIX вв., Нальчик, 1974. – С. 48.

«Египет» зыфи 10рэ 11рэ пэсэрэ грекхэм къащежъэ. Египты икьалэу Мемфиск1э заджэхэрэм ижъык1э Хикупт ралоштыгъэ. Грекхэм а гушылэр яльэпкъ тхьаклумэ зэрэзыхыгъэу, яльэпкъыбзэ кызэриубытырэмк1э «Айгюптос» алуи атхыгъ. Къалэм ыц1эклэ хэгъэгум еджагъэх. Джащ тетэу «Египет» зыфи 10рэ 11рэ араб къэралыгъом кытенагъ. А 11рэ нэмык1ыбзэхэми ахэхьагъ. Ау ежъ арабхэр Мысырк1э зеджэжъых. Адыгэхэм абзи арабы зэрэхэтыр. Ащ фэдэ зэхэхъ-зэхэк1 зэфыштык1э-зэпхыныгъэу адыгэхэмрэ арабхэмрэ зэфырылагъэм ифэмэ-бжъымэк1э енэгугъо адыгац1эхэу Мысырыпщ, Мысырхъан зыфи 10хэрэр аусэу зык1эхъугъэри.

Арабхэмрэ адыгэхэмрэ язэлылэсыныгъэхэм альапсэ чыжъэу къыщежъэ. Джы тыдэкли щызэлыаш1э хъугъэ адыгэ мамлюкхэм яльэхъанэ а зэлылэсыныгъэхэр зэрэщыпытагъэхэр...

«Мамлюк» ыломэ арабыбзэк1э мэхъэнэ заулэ къек1ы: «ылэ илыныр», «ышгъэ ик1ыныр», «мыльку», «гъэр фыжъ». «Мамлюк» зыфалохэрэр дзэк1ол1хэу Египтым илэхэзэ, пачыхьагъур ашти, илъэсишгъэ пчъагъэрэ Египтым илэшхъэтетыгъэх. Мамлюкхэр купитлоу зетек1ых, Апэрэ купым – адыгэхэри къахафэх, ау инахыбэ дэдэр монгол, тырку лъэпкъхэм къахэк1ыгъэх. Ахэмэ бахрит мамлюкк1э яджэх. Нил ипсыгъэхъунэу Равдэ тет пытап1эм зэрысыгъэхэм пае («Бахр» ыломэ «хы», «псы» къек1ы). Ахэмэ 1250-рэ илъэсым щегъэжьагъэу 1382-рэ илъэсым нэс Египтым пачыхьагъур щалыгъыгъ. Ят1онэрэ купыр адыгэ зак1эх. Ахэм бурджит мамлюкк1э яджэх. «Бурдж» ыломэ «башня» къек1ы. Каир ипытэп1э башнехэм зэрарысыгъэхэм пай арэуштэу а мамлюкхэм зык1яджэхэрэр. А адыгэ мамлюкхэм (бурджит мамлюкхэм) къахэк1ыгъэхэр 1382-м щегъэжьагъэу 1517-рэ илъэсым нэс – илъэсишгъэрэ щэк1ырэ тфырэм къыклоц1 Египтым щыпачыхьагъэх.

Сэлэхьдин (Салах-ад-Дин) 1170-рэ илъэсым Египты ышти, Айюбидхэм ятетыгъо ыгъэуцугъ.²⁸ Ащ ышгъэу Салах-бин-ал-Адыл пачыхьагъум зытехъэм, итетыгъо нахъ ыгъэпытэн

²⁸ Семенов А.А. Салах-ад-Дин и мамлюки в Египте второй половины XII-XVI вв., М., 1966.

имурадэу Тыркуем нэбгырэ мин щищэфыгъ. Нэужым тырку бэдзэрым шащэфыгъэ нэбгырэ пчъагъэ дзэм къулыкъу шахьынэу хъугъэ. А апэрэ мамлюк купым дзэ къулыкъурахьызэ Айюбидэхэм япачьыхагъу къэтласхь, ежъ мамлюкхэм – ащэфыгъэ дзэкӀолӀхэм – тетыгъор 1250-рэ илъэсхэм аубытыгъ ыкӀи 1382-рэ илъэсым нэс пачьыхагъур алыгъыгъ. 1382-рэ илъэсым адыгъу Борэкъокъо пачьыхагъур ыштагъ, Борэкъокъуи сабыизэ ащэфыгъагъ. Ау ащ къыщегъэжагъэу мамлюк Египтым ипачьыхагъэхэри идзэ хэтыгъэхэри пщылӀ щэфыгъэу щытыгъэп, историческэ тхылыбэмэ арэуцтэу къало нахь мышӀэми.

Борэкъокъо ипачьыхагъо зегъэуцум, тырку бэдзэрхэм адыгъ сабыеу ашащэхэрэм ыналэ атыригъэтыщтыгъэ, зэкӀэри къыщэфыжыщтыгъэх. Гъэры ышӀынхэу арэп – гъэрыпӀэм къырищыжынхэу арынахь. Ыщэфыжыгъэ сабыихэр Египтым аригъащэхэти, еджапӀэм чӀигъахьэщтыгъэх, гъэсныгъэшхо аригъэгъотыщтыгъэ. Ахэмэ дзэ къулыкъушӀэхэри къэралыгъо ӀофышӀэхэри къахэкӀыщтыгъэх. Ахэмэ ащыщыбэхэр дунэе историем хэхагъэх.

Бэдзэрым зэрэшащэфыжыгъэхэр ыльапсэу, ыпэкӀэ щылэгъэ мамлюкхэм афэдэу, гъэрэу ащэфыгъэхэм адыгъ мамлюкхэри къахэкӀыгъэхэу зылытэхэрэр щылэх. Ары шъхъае, ащэфыгъэмрэ ащэфыжыгъэмрэ зэп ныла? Лъэпкъым ишэн-хэбзэ гъэпсыкӀэхэр зымышӀэрэм, ышъхъашъокӀэ ыльэгъурэм блэмыплъырэм зэфэхьысыжыгъэ мытэрэз ышӀыщт. Ельэгъу бэдзэрым шащэрэ цӀыфхэр, ельэгъу ахэр зыщэфхэрэри. Ащэфыгъэр зыщэфыгъэм игъэр. Джащ тетэу шъхъашъорыкӀуагъэкӀэ альэгъугъэм тетэу адыгъ мамлюкхэмкӀэ зэфэхьысыжъ мытэрэзхэр зышӀыгъэхэр къэхъугъэх.

Ежъ лъэпкъым зызэришӀэжырэм фэдэу хэти ышӀэн ыльэкӀыщтэп. ЫлъэпкъыкӀэ адыгъу Египтым щыпсэущтыгъэ историкэу Расим Рушди «Адыгэр ыльэпкъы къытегушӀы» зыфиӀорэтхылыгъу 1947-рэ илъэсым КаирыкъыщыдигъэкӀыгъэм къыщелӀо: «Историкхэм ащыщхэм, анахьыбэхэм, «щэфын» Ӏофым къызэрашӀошӀэу тегушӀылэх. Ар хэукъоныгъэ ин. Ар историк зырызхэми къагурыӀожыгъ. Ахэм ащыщых Абу-аль-филрэ ан-Паурирэ. Адыгэ пачьыхэхэр пщылӀыгъэхэу къызэрашӀошӀыхэрэр зэрэмытэрэзыр къыраушыхьатэу, мы

зыпшэк1э зыц1э кьетлогъэ историкхэм хагъэунэфык1ы адыгэмэ пачыхьагъур заубытым дунаимк1э апэрэу пщыл1ыгъор тырахыгъ. Ар зыхъугъэр христиан эрымк1э 1411-рэ ил'эсыр ары».²⁹

Адыгэ пачыхьэхэми «мамлюк» зыфилорэ ц1эр къазык1ытенагъэр, бахрит мамлюкхэу нахьыпэм Айюбидхэм яджак1охэу щытыгъэхэм афэдэу, ахэри нэмык1 хэгъэгу кык1ыгъэхэу зэрэщытыгъэхэр арынк1э енэгуягъо. Арыти пачыхьагъур адыгэхэм заубытым ыпэк1э тетыгъэ сельджук лъэпкхэм зэряджэщтыгъэхэм фэдэу, ахэми мамлюкк1э яджэхэу хъугъэ. Нэужым ахэр «башеннэ мамлюкк1э» историем щыхагъэушхьафык1эу хъугъэх.

Хэта адыгэ мамлюкхэу Египтым пачыхьагъур щызыубытыгъагъэхэр? Сыдэуштэу ахэр ащ ифагъэха? Сыд къарык1уагъа ахэм?

Мамлюкхэми хьыллагъэу историческэ ык1и художественнэ тхылъ пчъагъэхэр щылэх. Къэбарыжъ ык1и пщынэлъэ зэфэшхьафхэу пш1ым ехъу Адыгэ научнэ-исследовательскэ институтым и фольклорнэ фонды хэлъых.

Тхыгъэ тхылъхэми, къэбарыжъ-пщыналъэхэми къалотэрэ хъугъэ-шлагъэхэр, ц1ыфэу зыц1э кыралохэрэр, ч1ып1ац1эу къахафэхэрэр зетефэх. Зэрэзтек1ыхэрэр уахътэм инэфагъ ары: тхыгъэхэм хъугъэ-шлагъэр кызэрагъэлягъорэм дак1оу, ар зыщыхъугъэ уахътэри къало. Къэбархэм, орэдыжхэм уахътэр ахэтэп – хъугъэ-шлагъэр кырагъэлягъук1ы, гум щыхъэрэр-щыш1эрэр кыралотык1ы.

²⁹ Расим Рушди. Черкес рассказывает о своем народе. Каир, 1947. Перевод А. Гукемуха.

III. ЗЭОЛІ ЫКІ И УСЭКІО ЦІЭРІҮОХЭР:

БОРЭКЪОКЪО АНЦОКЪУ

Адыгэ пачыхьэхэм ядинастие Египтымапэушэзгъэжыагъэр, ыпшээкІэ кыызэрэтІуагъэу, Борэкъокъо Анцокъу ары. Ащ идунай кырыкІуагъэм, пачыхьагъум техьанэу зэрэхъугъэм тыщегъэгъуазэ адыгэ историкэу Египты щыпсэуштыгъэ Бэджэ Мыхьамодэ итхылъэу «Адыгэм ыльапсэ кызыхэкІыгъэр» зыфилуу 1912-рэ илъэсым Каиры кыщыдигъэкІыгъэм. Адыгэхэм къахэнэжыгъэ къэбарыжъхэр Іэубытыплэ ышІыхъэзэ, Мыхьамодэ къелуатэ щылэныгъэ гъогу хылъэу Борэкъокъо Анцокъо кыкІугъэр, лІыгъэ лъэшыгъэу зэрихьагъэхэр.

Къэбарыжъым кызэрилуатэрэмкІэ, Болгарием исыгъэ адыгэмэ ащыщэу нэбгырэ заулэ ащ кыкІыжъыхи, Константинополь (джы Стамбул ары) кІохъэзэ, чэщыр щырахынэу зы чІыплэ горэм кышщыуцугъэх. Чъыеу щылъхъэзэ, хъункІаКІохэр къатеуагъэх. Ежъ адыгэхэри пхъашэу апэуцужыгъэх, ау зипчъагъэкІэ нахьыбэхэу, зыфззыгъэхъазыри къатебэнэгъэ хъункІаКІохэм лые къарашлагъ: азыныкьо къаукІыгъ, зы кІэлэцІыкІу ашІуахыгъ. А кІэлэцІыкІур Константинополь ибэдзэры щачагъ. Дамаскэ къэкІыгъэ сатыушІэ горэм ыщэфыгъ. Ащ кІэлэцІыкІур Дамаскэ шищэжыгъ...

НэмыкІ къэбарым кызэрилуатэрэмкІэ, хыШІуцІэ Іушъом щаци, ыщэфырэм ыщэжыызэ, кІэлэцІыкІур Каиры нэсыгъ. Джащ къэбаритІуми ацыпэ щызэолІэжы. Сыдэу щытими, джащ тетэу Каиры кІэлэцІыкІур кынэсыгъэу, ащ шищэфыгъ Египты ипачыхьэхэу Элмаликул Мансур Али ибн Шэхъбанэ. Ыщэфи, кІалэр военнэ еджапІэм чІигъэхьагъ, икІалэм фэдэу гъэсэнныгъэ ритыгъ. Мысырыпщыр – Египты ипачыхь – ащ фэдэу сабий ибэм дахэу зэрэдэзекІуагъэмкІэ адыгэхэр зэрэфэразэхэм игупшысэ пщыналъэу «Адыгэ пачыхьэмэ ягъыбз» зыфилорэм кыххэщы. «ШІу альэгъоу тхэтыр пэщэ гъэсэнэу къарет... Борэкъокъо пщыр ахъырэтыкьоу еубыт», – хагъэунэфыкІы гъыбзэм иусэ сатырхэм.

Борэкьокьо Анцокьо еджэлэшхор кыухи, Египтым идзэхэр ылэ ильэу хьугьэ. Пачьыхэр зэлэм, ащ унашшоу кышлыжьыгъэмклэ Борэкьокьо Анцокьо пачьыхьэу Египты фэхьугь.

Ящэнэрэ кьэбари пылъ Борэкьокьо Анцокьо Египтым пачьыхэ зэрэфэхьугъэм. Бэджэ Мыхьамодэ зэрэхигъэунэфыкырэмклэ, Бэгъдад халифатствэр кьэтласхэ зэхьум Кавказы рищи, ыпклэ аритэу пачьыхьэм дзэшхо ыгъэпсыгъагь. Ахэм ащышэу еж пачьыхьэхэр кьэзыухьумэрэ дзэльэш адыгэ шыудзэу илагь. Халифатствэм хэмытыжьынхэу, еж кьэралыгъо шхьаф хьуным фаеу араб хэгъэгухэм а лъэханым зыкьэзылэтыхэрэр бэу ахэтыгь. Ащ фэдэу Египтым зыкышчалэтыгь. Арыти, халифым дзэ гьэнэфагъэхэр Египты ыгъэкылагъэх. А кылагъэхэм адыгэ шыудзэри ахэтыгь. Зыкьэзылэтыгъэхэр заплытхэм адыгэ дзэпащэр Египтым игубернаторэу халифым фишыгь. А дзэпащэр Борэкьокьу арыгъэу кьэбарым кьелуатэ. Зыкьэзылэтыгъэхэр Египтым шаплытлыгъэхэми, нэмыкI чыплэхэм ащыласэщтыгъэхэп, кьэрал шхьаф зашлыным пае банэу кырахьыжьагъэр джыри нах лъэшэу кышчызэкIанэщтыгъэ. Аузэ халифатствэр зэбгырызыгъэ, кьэралыгъо шхьафэу бэмэ зашлыгь. Египтыри халифатым хэкли, шхьафы зишыгь. Ащ пачьыхьэу фэхьугь Борэкьокьо.

Мы хьугъэ-шлагъэу кьэбарым кылуатэхэрэр тэрэзых, ау, енгугъо, а хьугъэ-шлагъэхэм Борэкьокьо илоф нэужым ахэгъэщагъэ хьугьэклэ. Сыда плэмэ, Борэкьокьо пачьыхьагъум зытехьагъэр 1382-рэ ильэсыр ары. Бэгъдад халифатствэр зызэбгырызыгъэр ябгьонэрэ лэшлэгъур ары. Ащ кыхэкIыхи, Среднэ Азием, Иран, Афганистан кьэралыгъо шхьафэу зашлыжьыгъагь.

Ащ фэдэу уахьтэмклэ зэщыкIукIыгъэ хэтми, шыпкьэр шыпкьэу кьэнэжьы: адыгэмэ ащыщэу апэу пачьыхьэ хьугъэр Борэкьокьор ары.

Бэджэ Мыхьамодэ кьызэрипорэмклэ, Борэкьокьо пачьыхэ зэхьум илахьылэу Кавказым исхэр Египетым ыщэжьыгъэх. Ащ имызакьоу, клэлэклаби рищыгь дзэм хищэнхэу. Тхыгъэ тхылтхэм кьызэралорэмклэ, мин пшыкIуш зыхэт адыгэ шыудзэшхо Борэкьокьо зэхищэгъагь. Ахэми кьаушыхьаты адыгэ мамлюкхэр щэфыгъэ заклэу зэрэщымытыгъэхэр. Кьэралыгъо акьыл илэу, гупшысэ лъагэхэм арыгуазэзэ, Борэкьокьо илофшлэнхэр зэрихьэщтыгъэх: Нил псыхьо хищыхи, каналхэр

бэу зэбгырищыгъэх, еджапlэхэр кызылuихыгъэх, дворецхэр, мэщытхэр Каиры дишlыхагъэх. Джы кызынэсыгъэми Борэкъокъо ыцlэкlэ ахэм яджэх. Сэ сшъхьэкlи ащ тlэкlу сыщыгъуаз: Египетым туристэу сызыщlэм Борэкъокъо ыцlэкlэ щыт библиотекэр слъэгъугъэ, ипачьыхагъо лъэхъаным аригъэшlыгъэ каналхэм, еджапlэхэм, мэщытхэм къатфытегушыlагъэх...

Борэкъокъо Анцокъо ипачьыхагъо лъэхъаны Египтым иэкономикэ зыкылlэтэу, нэмыкl къэралхэм сатыу игъэкlотыгъэу адишlэу регъажъэ. Ащ дакlоу икъэралыгъо гъунапкъэхэм зарегъэушъомбгъу Борэкъокъо изэолlыгъэ гъэхъагъэхэр «Адыгэ пэчъахъымэ ягъыбз» зыфилорэ пщыналъэми lупкlэу хегъэунэфыкlы: «Пачьыхъэ узашlым Шам (Сириер ары – А.Шъхъ.) ихэкур оубыт, Хэкоу уубытыгъэмэ Мэчэ-Мэдинэр (Саудовскэ Аравием ит къалэхэм ацl – А.Шъхъ.) ащыщ», кыщелo пщыналъэм.

Борэкъокъо джащ тетэу пачьыхагъом ылъапсэ Египтым щигъэуцуи, илъэсишъэрэ щэкlырэ тфырэм пачьыхагъур адыгэмэ щалыгъыгъ. А уахътэм кыкlоцl нэбгырэ тlокlырэ тlурэ пачьыхъэу техагъ. Адыгэ пачьыхъэу Египты техагъэм ипчъагъи пщыналъэм исатырхэм ахэгъэпытыхагъ. Борэкъокъом фэгъэзагъэу усэм къело: «Узыщыщ цlыфмэ пачьыхъ танджыр къащыплъ, Тандж кызыщыплъагъэр нэбгырэ тlокlырэ тlурэ шъуреку». Борэкъокъо илъэс пшlыкlухэ пачьыхагъо lэнатlэр зэрихагъэ, илъэс тlокlищым ехъу ыгъэшlагъэу лlагъэ. Ежъ ыуж ыкъоу Фарадж пачьыхъэу техагъ. Борэкъокъо Анцокъо ыуж пачьыхагъо lэнатlэр зезыхагъэхэм къэралыгъо акъыл нахъ зилэу, дзэпэщэ лъэшхэу нэбгырэ пшlыкlутlу ацlэ кыралo: Тэтэрыкъо Абдулахъ, Барасбий, ащ ыкъоу Юсыф, Кlэкъумыкъу, ащ ыкъоу Осмэн, Инал, Къайтбий, Апэрэ Къэншъау, Джамболэт, Тумбай, Къаншъаугъур, Тумэнбий (ар ятlокlэнэрэ тlурэ пачьыхъ, ау пачьыхагъо ифагъэп).

Къушъхъэ шыгу зэготхэми зырызхэр кызыэрахэлъэ-гыкlыхэрэм фэдэу, мы зыцlэ къетlогъэ лlы цlэрыlохэм анахъ къахэщых етlани нэбгырищ. Ахэр – Барасбий, Къайтбий ыкlи Къаншъаугъур арых.

Барасбий ипачьыхагъо лъэхъаным (1422–1438) икъэралыгъо гъунапкъэхэм заригъэушъомбгъугъ, 1426-рэ илъэсым Булакы хыдзэшхо тыригъэуцуагъ, хыгъэхъунэу Кипр ыштагъ.

КЪАЙТБЫЙ АЛ-АШРАФ

Къайтбый ипачьыхъагъо лъэхъан (1468-1496-рэ илъэсхэр), тхыгъэ пстэухэм зтефэу зэрэ-хагъэунэфыкIырэмкIэ, адрэ пачь-ыхъагъо пстэуми инэу атекIы. Пстэухэм анахь охътабэрэ зэрэте-тыгъэ закъор арэп. Илъэс 28-рэу пачьыхъагъум зыщытетыгъэм Къайтбый гъэхъэгъабэ ышIыгъ. Пачьыхъагъум Къайтбый зэрэ-техъэу пачьыхъэ тезэрэдз-тезэ-рэхъэ зпымыожджэу щылагъэр зэтыригъэуцуагъ, къэрал кIоцI Iофхэм язытет ыгъэпытагъ, зиар-

хитектурнэ гъэпсыкIэ джы кызнэсыгъэми агъэшIэгъорэ мэщытышхуитIу ыгъэуцуагъ. Джы ахэмэ ежъ Къайтбый ышIэ ахьы. Гъогубэ, школыбэ, пытэпIабэ, лъэмыджыбэ ышIыгъ. А пстэухэри псэолъэ пытэ къодыеу щымытэу хъырахъышъэу, пкIырапкIынэу гъэпсыгъэх. «Илъэс минхэм къакоцI Каиры иисторие» зыфилорэ тхылъым араб историкэу Ал-Бекбаши Абд ар-Рахман Заки къыщелo: «Къайтбый илофшIэнкIэ бэмэ агъэумэкIыщтыгъэ, бэ зэшIуихыгъэр. Ащ иземаныгъо агъэуцуагъэ псэуалъэхэм ядэхагъэ нэр пIэпехы. Къайтбый иземан ан-Насирэ (912-962-рэ илъэсхэм аббасид халифэу щытыгъэр ары. – А. Шъхъ.) иземанэу псэолъэ гъэшIэгъонхэр зыщашIыщтыгъэм фэдэкъабз. Дунаим итэдрэ лъэныкъо щыщ архитектори, художники, туристи амыгъэшIэгъон альэкIырэп адыгэ мэщытхэм ядэхагъэ, яшIыкIэшIуагъэ...»

«Ахэр, адыгэ мамлюкхэр, – Уильям Мойер итхылъэу «История мамлюков» зыфилорэм къыщетхы, – философскэ, политическэ шIэныгъэхэмкIэ лъэшыгъэх, Iэшэ гъэбзакIэмрэ шы тесынымрэ зэрафэкъулайхэм фэдэкъабзэу. Ахэм ежъ аужы культурэшхом икIэн хъэламетхэр къагъэнагъ, нэужыми ащ ялъэшыгъэ, ядэхагъэ, янурагъэ тырку хъункIакохэм къырагъэIыхын альэкIыгъэп» (н.220).

Яллыгы яакылыгы кыщылъэгъонэу чыплэ хылта-бэхэм адыгэ мамлюкхэр арыфагъэх. Тырку султанэу Сэлым Хафэм къаришлылэгъэ заор адыгэ мамлюкхэмклэ ушэтыплэ хылыгъэу хуугъэ. А лъэхъаным Египтым пачыхъэу тетыгъэр Къаншъаугъур арыгъэ. Еджаплэ кыухыгъэу Къэншъаугъур щымытыгъэми, илыгъэрэ илушыгъэрэ къралым ипачэхэм кыагурылауагъ, пачыхъагъум тырагъэхъагъ. Ар зыхуугъэр 1501-рэ илъэсыр ары. А лъэхъаным ащ илъэс тлоклищ ыныбжыгъ. Къралыгъом тхамыклэгъуабэ ыщчыгъэу, уджэшхуугъэу кыилэкъэхъагъэми, Къэншъаугъур акъыл куоу, сэнаушхыгъэу хэлъхэм яшлуагъэклэ къралыгъом иэкономикэ кыилэтыгъ, ифинансовэ лoф зыпкъ ригъэуцожыгъ.

КЪАНШЪАУГЪУР

Къаншъаугъур ипачыхъэгъо лъэхъан Португальскэ флотэу, кыакугъэр зэхикъутагъ. Политическэ гъэхъагъэу ышлыгъэхэм ащыщ 1502-рэ илъэсым Испанием зэзгъыныгъэу дишлыгъагъэр. А зэзгъыныгъэм тетклэ Египтым исатыушлэн лoфхэмклэ иягъэ къаримыгъэклынэу Испанием лугъэ кыыригъэшлыгъ.

Сэлым Хафэр 1516-рэ илъэсым заоклэ Египтым кызеклум, Къаншъаугъур илъэс тлоклищырэ пшыкълутфырэ ыныбжыгъ. Ау щыт нахъ мышлэми, пыим пхъашэу пэгъоклыгъ, идзэмэ щысэтехыплэ афэхъоу, щтэ ымышлэу, шышхъэмыгъазэу, псэемыблэжъэу зэуагъэ. Зипчъагъэклэ кыабэклырэ пыр, чланэрэми фыземыплъэклыжыхъэу ыпэклэ кыллыщтыгъэх, ау адыгадзери кызэкълaкloщтыгъэп, хъадэгъур ыштэзэ, пый лъэшыр зэтыриlажэщтыгъэ...

Мы зэошхом ехыллагъэу гыбзищ кыднэсыжыгъ: «Адыгэ пачыхъмэ ягъыбз», «Къаншъаугъур игъыбз»,

«Тумэнбэй игъыбз» зыфилорэр. Апэрэр лыбэ оредэу, мыдыритлур зэхылаагэхэр ежъ ацлэмэ кьало нахь мышлэми оредышми Къаншъаугъур ыцлэ кьахэфэ, илыгъэ-псэемыблэжыгъэ кьыралотыкы: *«Заом тыхахъэмэ Къаншъаугъур типаци... / Тызэклэклонти, Къаншъаугъур мэзау./ Заом зыхахъэклэ аслъан хабзэу мээчъ./ Дзэшхом цызечъэзэ, цагид, хабзэу псэхыжъ»*, – кьыщелэ «Адыгэ пачыхьмэ ягъыбз» зыфилорэм. *«Типыцишхоу Къаншъаугъурыр ышхъэклэ тидзэмэ япациу, апэгъоклышъ лыпсыр ыгъачъэу,/ Хьалэчыр пыим фигъаклоу, Тыркудзэм пхъашиу езаозэ, ллэбланэу ац цыфэхыгъ»*, – гушхуагъи хэлъэу, гуклэгъу фабэри, гухэкл инри цызэхэтэу кьыщелэ «Тумэнбэй игъыбз» зыфилорэм. Ежъ Къаншъаугъур фэдэу, псэемыблэжыу дзэклолхэри заоштыгъэх. Ау Хьалэбы игубернаторыштыгъэу Къарбэчыпшыркъумалэу кьычлэкыгъ. Дзэу зипащэр зэтыриажэу, иягъэ кьыгъаклозэ, пыим игъогу фызэлуйхыштыгъ, етланэ нэужым пыим гохъэпагъ.

Къумалыгъэм имыхъур тамыгъэ едзыгъэу ащ ыцлэ усэм кьыхэнагъ. *«Дзэпациу тилэр Къарбэчышъ, тигъаклорэн»*, – кьыщелэ ащ ыцлэ «Адыгэ пачыхьмэ ягъыбз» зыфилорэм. *«Хьалэбидзэм илэшхъэтетэу. Хьэм фэдэу, Къарбэч ныбэкъыр къумалэу пыим гохъагъ»*, – гушыкыгъоу, нэпэнчъагъэм инэплъэ-луплэу къумалым исурэт усэм исатырищ кьышцеты.

Адыгэ мамлюкхэм псэемыблэжъ банэу тыркудзэм рашылаагъэм кьытегушылэзэ, «Египет – сын тысячелетий» (Ленинград, 1959) зыфилорэ тхылъым кьышцетхы: «Сыд шыклагъэ ялагъэми, мысагъэ горэ зэрафэплъэгъун яшэнклэ ахэлъыгъэми, алыпхын умылъяклынэу мамлюкхэм зы шлуагъэ ахэлъ зэпытыгъ: егъашлэми штапхэу шытыгъэхэп. Мы заом лыхъужыныгъэшхо дэдэ ахэлъэу шызэуагъэх».³⁰ Ары, мамлюкхэр лыгъэшхо ахэлъэу заоштыгъэхэми, топхэр зыхэт, лашэклэ зэтэгъэпсыхъэгъэ тыркудзэм утынышхо къарихыштыгъэ. 1516-рэ илъэсым августым итлоклрэ плырэм, тхъаумэфэ мафэм, Мардж-ад-Дабикъэ дэжъ зэо лъэшэу шыклуагъэм Къаншъаугъури нэмыкл дзэпэщэ лыхъужъ

³⁰ Петровский Н.С., Матвеев В.В. Египет – сын тысячелетий. Государственное издательство детской литературы. МП РСФСР, Л., 1959. – С. 193. 48

пчъагъи кыщауклыгъэх. Ащ фэдэ утын хыльтэ зашчымы, тыркудзэм лэрылтхэ зыфашлыгъэп, псэемыблэжьэу заор лъагъэкӀотагъ.

Япачыхъ кӀауклыгъэти, пачыхъакӀэ хадзын фаеу хъугъэ. Хэта ащ фэдэ охътэ хыльтэм а пшӀэрылтыр анахъ зыгъэцкӀэшъуштыр? Анахъ зытефэрэр? ЛыгъэмкӀэ хэти акӀыб кӀонэу, дэтынэу фаеп, ау лӀофыгъо пстэмэ язэхэщкӀоштыр лыгъэ закъом кышшыуцурэп. А гумэкӀ-гупшысэр щызэхэошӀэ пщыналъэм. КъаншӀаугъурыр кызауклым, – лышъхъэхэр Мысыр къалэм щызӀуклагъэх пачыхъэ ашӀыштыр рахъухъанэу. *«Къалэм текӀужьымэ пачыхъ хъунри дэмыс,/ Тумэнбыир дэсышъ, пщыгъор ратынкӀэ кӀэлащ»*, – еӀо пщыналъэм. ЗэрэкӀэлащэм пае ехъырэхъышэх, ау пщыналъэм кызырэӀоу, кӀэлащ нахъ мышӀэми, *«Дзэр зэрищэнкӀэ псэ зӀлэм фэдэ хэмыт»*, – арышъ, *«Пщыгъор кыратышъ, пачыхъ тахътэм дагъэкӀ»*.

ТУМЭНБЫЙ

Тумэнбый лӀыхъужьыгъэшхо дэдэ зэрихъзэ зӀуагъэ, цӀыфымэ кырапэсыгъэр зэрилъапӀэр, кызырэщыгугъыхэрэр ыгъэцкӀэнымкӀэ ыпсэ зэремыблэжьырэр нэрылӀэгъу афишлыгъ. Пщыналъэм исатырхэм ар сурэт псэоу къагъэлъагъо: *«Тыркум идзэшхо Тумэнбэйр щэзау, /Заом зыхахъэкӀэ блэгъошхом фэдэу мзечъ./ Чъэрыжъым тесэу Сэлым щагъым (шахым) ашӀуекӀу, / Щатырым екӀумэ Рум пачыхъэр чӀэмыс,/Маисэу ылыгъыр щатыр чӀэгъым щегъабз»*.

ЫпшӀэкӀэ зигугъу къэтшлыгъэ тхылтэу «Египет – сын тысячелетий» зыфӀлорэм Тумэнбый ехылаӀэгъу кышчетхы: «Лъэшэу чанэу, ыгукӀи ышъхъэкӀи къогъанэ имылэу тыркумэ ар апэуцужьыгъ, зэкӀифэнэу, зэхикъутэнхэу пным жэхыхъэщтыгъэ. Ау мамлюкхэм утынэу ахыгъэм джэнджэш къахилъхъагъ, кыгъэтӀэсхъагъэх. Мзэ зауӀэкӀэ дзэшхоу Тумэнбый зӀуигъэклагъэр 1517-рӀэ илъэсым январым и 22-м маӀлэм фэдэу бэ дэдэ хъурэ тыркудзэм пэгъоклыгъ Каир ихэгъошъхъэ шъыпкӀэм, Мукаттам зыфӀлорэ бгычӀэм дэжъ.

Псэемыблэжь банэу мамлюкхэм ашлыгэм зи кыклыгэп. Шхонч икёу мамлюкхэм зэрамылэм, топхэмклэ тыркухэр къялэшыклэу зэрэщытым заом клэухэу фэхуштыр фиухэсыгь... Тумэнбий, ащ игьусэхэм лыхужыныгыэ ин зэрэхьагь нахь мышлэми зи кыклыгэп. Мамлюкхэр гьунэм нэсэу кызэхикьутэхи Сэлым Каир дэхьагь» (н. 194).

Тумэнбий алэклэклыжьи, бедуинхэм адэжь зыщигьэ-былгыгь, шьэфклэ дзэ ыугьоинышь ипыи ичлыфэу телгыр ритыжыным пылгыгь. Ау Сэлым Хафэм идзэ ыклуачли, ихьоршэрыгьэ-тхьагьэпцлыгыи Туманбий икьэгьотыны рихьылагь. Гьэщынэри мылькури зэгьусэу ытлупщыхи, Тумэнбыир кьаубытыгь. Тумэнбий илхужыныгыгьэ зыфэдэр Сэлым Хафэм ешлэти, шьыпкьагьэклэ готынэу кьеуцуалэмэ псэоу кыгьэнэжынынэу, дзэпашэ ышлынэу рилуи шьхьае, «Напэр сщэу, псэр сщэфыштэп», – ылуи, феуцоллагьэп. Тхьэу зызылгытэжыырэ Сэлым Хафэмыпашьхьэ зыщигьэцлыклугьэп Тумэнбий, ичлыфыгьэ напэ, ильэпкьыцлэ кыухьумэзэ дэгушылагь. Ар ыдагьэп дунаир зэклэ зыштэн зыгу хэлым. Итеклоныгьэ изышыхьатэу Сэлым Хафэм иунашьоклэ Тумэнбий «апрелым и 23-м 1517-рэ ильэсым кьалэу Каиры икьэлэпчьэ дэхьаплэ шыпалыагь».

Лыгьэ-гушхуагьэм имэкьэ лъэши, шьхьэкло-гукьаом игьыбзэ гухэкли пщынэлэ сатырым щызэдыхэлых. *«Тумэнбыир тыркужэ лъапцлэмэ кьаубыт,/ Дзэшхоу зыубытыгьэм Сэлым щагьым кьыфеш,/ Кьэмыщынахэу Сэлым щагьым дэпсаль./ Шьхьэпылгэ клансэр Тумэнбыим шлохадз,/ Клансэр дадзыйи Тумэнбыир дащай»* – кьыщегьыбзалэ пщыналгэм.

Кьаншбаугьурырэ Тумэнбийрэ зыфэдэхэмклэ насыпыгьэр, цлыфыгьэ дэхэгьэ иныр ыкли ахэмэ апэгьэуцугьэу пыим зезыщэгьэ Кьарбэч кьумалыр зыфэдэмклэ нэпэнчьагьэр, насыпынчьагьэр пщыналгэм лупклэу, нафэу кьырегьэлэгьуклых. Псэр зыти напэр зыщэфыгьэу, хьадэгьур зышти щытхьу дахэ зыпылгэу егьашлэм, щылэнэу кьэнагьэм ыцлэ кьелэты. Напэр зыщи псэр зыщэфыгьэм нэпэнчьагьэр мыхьурэу ыцлэ едзыгьэу кьэнагь.

Ащ фэдэ егъэшлэрэ гупшысэр пщыналъэм зэрикупклым ар бэгъашлэ ешлы...

Адыгэ мамлюкхэр апсэ емыблэжхэу зэуагъэх, ау теклоныгъэр Сэлым Хафэ, ыпшъэклэ зэрэхэдгъэунэфыклығызу, кыдихыгъ. Теклоныгъэ кыдзыыхыгъэ джэгъогъу пным хьэклэкьоклагъэубэадыгэ мамлюкхэмаришлагъэр: дзэклолхэр пилъагъэх, ыулығыэх, псэу члитлагъэх, нэжъ-лужыи, сабыи, хульфыгыи, бзыльфыгыи зэхэдз илагъэп – зэклэмэ апсэ луихызэ реклоклыштыгъэ. Ащи кышшымыуцоу, бзыльфыгъэ зэпкъаджэу ыулыхэрэм аныбэ зэгуаригъэупкыти сабыеу кырахыхэрэри аригъэу кыжыштыгъэ. Хьэклэкьоклагъэм илэтэшхьэлүлэжъэу Сэлым Хафэр зэрэзеклуагъэм исурэт хьылъэклэ пщыналъэр еухыжы.

Усэр щылэныгъэм епхыгъэ шыпкъэу щыт зыхъуклэ, клуачлэу ащ илэштыр, жъы мыхъоу къэкlorэ уахътэ пэпчъ ар зэрэлтылэсыштыми урагъэгупшысэ адыгэ мамлюкхэм я XVI-рэ ллэшлэгъум аусыгъэ пщыналъэхэу «Адыгэ пачъыхъмэ ягъыбз», «Къаншаугъур игъыбз» ыкли «Тумэнбыи игъыбз» зыфилохэрэм. Мы пщыналъэхэм къалуатэхэрэр а зы лъэхъаным ихъугъэ-шлэгъэ заклэлыклохэр ары. Ежъ гъыбзэр зэхьыллэгъэ лыхъужьырнахъ кыхъэщэу гъэпсыгъэ. Нэмыклэу къэплон хъумэ, адыгэ жэрыло творчествэм зэрихабзэу, «Адыгэ пачъыхъмэ ягъыбз» зыфилохэр лыбэ орэдхэм афэд, бэмэ зэряхьылагъэр ежъ пщыналъэм ыцли къело; мыдрэ пщыналъэхэр лызэкъо орэдхэм афэдэх – пщыналъэхэр зэхьыллэгъэ лыхъужьхэм ацлэ гъыбзэми цлэу афэхъугъ. Гъэшлэгъоныр, «Айдамыркъан иорэд», «Хъатх я Къоклас иорэд» зыфилохэрэм ягъэпсыклэ хэлъ «Тумэнбый игъыбзэ»: ежъ ыпшъхъэ кыфиложьырэ гухэкл-гукъаом исатырхэу зэхэлъ гъыбзэр...

Чым ыкъогъу чы кыкьоклы зэралоу, адыгэ мамлюкхэм яхьыллэгъэ усэ, къэбар зытлоу кытлэклэхъагъэхэм тытырагъэгущухъагъ. Адыгэ научнэ-исследовательскэ институтым и архивыджыринахъ тыщылъыхъонэу. Пклэнчъэуи хъугъэп: материал зэфэшхъаф заулэ кыхъэдгъотагъ. Ащ фэд «Тумэнбый игъыбз» (ф. 1, п. 107, д. 8), «Адыгэхэм Мысыры (Египты) пачъыхъагъур зэрэщалыгъыгъэр» (а папкэ дэдэм. д. 9), «Мысырым (Египтым) щылэ Щэрджэс (адыгэ)

къэралыгъор» (ф. 1, п. 41, д. 73^a), нэмыкхэри. Наурзэ Ибрахым иархив зы тхэпэ гъэшлэгъон кыхэдгъотагъ ышъхьагык1э урысыбзэк1э, ычлэгъык1э арапыбзэк1э тхыгъэу. Тlури ежыр зытхыгъэр. Ащ къегъэнафэ Ибрахым арапыбзэр зэришлэщтыгъэр. Тхылъ горэм кыдихыгъэми кылорэп. Тхьапэм ык1ыбы тетхагъ урысыбзэк1э: «Мыр аужырэ Мысыр султланэу Къаншъаугъурэу быслымэн лытаклэмк1э 922-рэ илъэсым (26. VIII. 1516) тыркумэ Мэрэдж-ад-Дабикъэ щаук1ыгъэм фагъэуцугъэ мыжъосыным тетхагъ. Мыжъосыныр Каир дэт». Текстыр инэп, ау лупклагъи гуфэбагъи хэлъ, зыпсэ емыблэжъэу шъхьафитныгъэ банэ зыш1ырэм хэмык1ок1эжын лъэуж кызэригъанэрэм инэпэеплъ саугъэтым тетхагъэр: «Мы ц1ыфым ынэгу нурэр кык1ыхэу дахэ. Нэпцитlур чыжъэу зэп1удзыгъ. Ынэгу ихыгъ, ыбгъэ зеубгъу. Ыбг ищыгъэу л1ы лъэпэлъаг. Пл1элубгъо. Лыпцэхэр лъэшых. Къоданэ, к1оч1э лъэш хэлъ. Адыгэ шъуашэк1э фэпагъэ. Шы пк1эгъолэ дахэм цэбзащэу рэбыбы. Ишы ыбгъэ шъуамбгъо, ыбг псыгъо, шы ищыгъэ лъаг. Илъэгагъэ метритlу».

Джыри зы шысэ: апэрэ еплъыгъомк1э, мамлюк темэ илэми уемыгуцэфэнэу зы усэ горэм ыц1э тыналэ тетыдзагъ: «Адыгэ шыу шъищым яорэд» (ф. 1, п. 48, д. 7.) Текстым теплтымэ, ц1эр шъхьафы нахъ, усэр зэхьыллагъэр адыгэ пачыхъэу Мысыры щылагъэхэр ары. Текстым к1этхагъ: «Зыусыгъэр сш1эрэп, къэзытхыжыгъэри кызэрэс1эк1эфагъэри сш1эрэп. Зытхыжыгъэр К1убэ Щэбан. Краснодар». Зытыритхык1ыжыгъэ текстыри игъусэп, зыщитхыжыгъэ уахътэри к1этхагъэп. Ау текстым илэуж-лъэужхэмк1э лъэныкъо заулэ бгъэунэфын плъэк1ышт. Апэрэр – текстыр латин шрифтк1э зэрэтхыгъэмрэ зыщитхыжыгъэ ч1ыплэм ыц1эрэ къаушыхъаты уахътэу ар зыщатхыжыгъэр 1935-рэм ымыужыпкъэу зэрэщытыр (1936-рэ илъэсым нэс Краснодар Адыгэ хэкум икъэлэ гупчэу щытыгъ; 1936-рэ илъэсым щегэжъагъэу урыс алфавитым тыхыгъэ тхак1 адыгабзэм илэр). Ят1онэрэр – зытыритхык1ыжыгъэр араб буквэхэмк1э зэрэтхыгъэр нафэ къэзыш1ырэ лъэужхэр тхыгъэм кыхэхщых. Я 16-рэ едзыгъом иапэрэ сатырэ кыхэхфэрэ гущылэу «мы хъэланы пщыр» зыфилорэр латин буквэхэмк1э кызэритырэм ымыгъэразэу (енэгугъо ехъырэхъышэщтыгъэк1э) а

гушылэхэм ашгъхагкӀэ араб буквэхэмкӀэ тетхэжыгъ а гушылэ дэдэхэр (араб тхыкӀэмкӀэ гушылищыри зэпыты). Ящэнэрэр – зытыритхыкӀыжыгъэ текстыр араб шрифткӀэ тхыгъэми, Уджыхъу Аскъалэ итексти, Лъэцэрыкъо Хъамидэ илӀпэрытх тхылъ дэтыми мы пщыналъэу «Адыгэ шыу шъишым яорэд» зыфилорэр къащэжърэп – ыпэритӀур сатыр зэкӀэлъыкӀохэу, едзыгъо-едзыгъоу зэтемыутыгъэхэу тхыгъэх, пщыналъэ пӀпчъ сатыр 67-рӀ мэхъух, мыдрэр – сатыр тӀурытӀоу едзыгъо 31-эу зэтеутыгъ, зэкӀэмкӀи сатыр 62-рӀ мэхъу... КӀубэ Щэбанэ къытхыжыгъэ пщыналъэм я 3, 4, 5, 21, 41-рӀ сатырхэр хэзыгъэу; зы сатырыр тӀо къыкӀилотыкӀыжъэу къыхэфӀ: хъугъэ-шлагъэу къытыхэрэм язэкӀэлъыкӀуакӀи нэмыкӀэу шыгъэпсыгъ КӀубэ Щэбанэ къытхыжыгъэм. Я 15, 16, 17-рӀ едзыгъоу къытыхэрэрячӀыпӀэп зыдэщытхэр, хъурэ-шӀэрэм изэкӀэлъыкӀуакӀэ къаукъо; гушылэ зырызхэм якъӀуакӀэ, сатыр зырызхэм ягъэпсыкӀэ зыщызэтекӀыхэрэр бӀклаеу къыхэфӀх. Ау сатырыбэу зэтефӀэхэрэм гуцафӀэ уагъэшӀы мы пщыналъэр жэрылӀкӀэ къекӀокӀызӀэ адыгэмэ яжабзӀэ щыпытагъэу зэрэхъугъагъэм. Адэ, ащыгъум, нэмыкӀ вариантхэри щылӀнхӀкӀи хъунба? Джыри лъыхъогъэн зэрӀфаер, къэбгъотынхэр зэрэщылӀхэр мы фактхэм къаушыхъаты. Архивым чӀэмыфагъэу, унэхэм къарынагъэу зилӀхэр щылӀнкӀи хъуштых. ӀэкӀыб хэгъэгухэм арыс адыгэхэм ащ фӀдэ усэхэр ахэбгъотӀнкӀи хъушт. Ахэр зӀкӀэ зэугъоиллагъэхэу зычӀыпӀэ шӀыгъэнхэ фӀае, научнӀэ лъапсӀэ иӀэу зӀгъэшӀӀгъэнхэ фӀае. Адыгэ историем, адыгэ художественнӀэ гупшысӀкӀэ-шӀыкӀэм, художественнӀэ псӀэлъэ зӀгъэфӀакӀэм яхэхъоныгъэ гъогу зӀгъэшӀӀгъэным кӀочӀӀэ къӀокӀопӀэ гъэнӀфагъэу фӀэхъуштых а усэхэр, къэбархэр.

ЫлъӀпкӀы итарихъ хэти ышӀэн фӀае. Ар шӀӀӀжыым ылъапс, игъомыл. ШӀӀӀжъ уилӀныр – лъӀкӀы, кӀуачӀӀэ, къӀокӀощт уахътэм ар лъачӀӀэ фӀэхъу.

Литературэр

1. Петровский Н.С., Матвеев В.В. Египет – сын тысячелетий. Государственное издательство детской литературы, МП РСФСР, Л., 1959.

2. Расим Рушди. Черкес рассказывает о своем народе. Каир, 1947.
3. Интериано Дж. Быт и страна зихов, именуемых черкесами. – В книге: Адыги, балкарцы, и карачаевцы в известиях европейских авторов XIII-XIX вв., Нальчик 1974.
4. Семенов А.А. Салах-ад-Дин и мамлюки в Египте второй половины XII-XVI вв., М., 1966.
5. Клубэ Щ. Хэшпыкыгъэ усэхэр, орэдхэр, поэмэхэр, пшысэхэр. Мыекьюапэ, 1993.
6. Шхьэлэхъо А. Адыгэ мамлюкхэм ялэуж. – Ж. «Зэкшошныгъ», № 3, 1988. – Н. 47-53.
7. Шхьэлэхъо А. Зы архивнэ тхьапэ ихъишъ.-Зыдэтыр: «Шыпкыгъэр – шэтапкъэ», Мыекьюапэ, 1990.
8. Шхьэлахъо А. Адыгэ мамлюкхэр. // Гъэз. «АМ», 1991, октябрэм и 11.
9. Шхьэлэхъо А. Адыгэ мамлюкхэр. – Зыдэтыр: Мылосэрэ жъуагъохэр, Мыекьюапэ, 1994.
10. Шхьэлэхъо А. Мамлюкхэр, адыгэхэр, шлошл-еплъык1эхэр. // Гъэз. «АМ», 1992, декабрэм и 23.
11. Шхьэлэхъо А. Хэхэс адыгэхэр: лэпкъ художественнэ псалъэм илэк1, игъэхьагъэхэр. // Гъэз. «АМ», 2006, январым и 6-м ык1и и 10-м.
12. Хотко С. Черкесские мамлюки, Майкоп, 1993.

Упч1эхэмрэ 1офш1энхэмрэ

1. Адыгэ мамлюкхэм япачыхьагъо сьдэуштэу уцугъа? Хэта ащ икьежъап1э 1утыр?
2. Адыгэхэм яхьылагъэу Дж. Интериано ытхыхэрэм шъуналэ атешгудз, шъуишлош1 кьешъулуал1эз, шъуакъытегушы1.
3. Адыгэ ц1ыфхэр сьдэуштэу арап хэгъэгум ифагъэха? Пачыхьагъур сьдэуштэу агъэуцугъа? Илгъэс тхьапшырэ тетыгъэха?
4. Адыгэ пачыхьэхэм яхьылагъэу Интериано, Расим Рушди, Уильям Мойеры сыда хагъэунэфык1ыхэрэр? Адыгэ мамлюк пачыхьэмэ пщыл1ыгъэр зэрэтырахыгъэм шъукъытегушы1.

5. Лыхъужыгъэм ыкли къуамалыгъэм еплъыклэу адыгэмэ фырылагъэр жъугъэунэфы, щысэхэр къэжъугъэлъагъозэ шыукъытегушы.
6. Боркъокъо Анцокъу, Къаншъаугъур, Тумэнбый – зылъэныкъомклэ, ыкли Къарбэч – адрэ лъэныкъомклэ, еплъыклэу афэшъушыгъэхэм шыуакъытегушы, щысэхэмклэ къэжъугъэшъыпкъэжъызэ.

ПЩЫНАЛЪЭУ «АДЫГЭ ПАЧЪЫХЪЭМЭ ЯГЪЫБЗ»

Пщыналъэр къызэрэтлылэсыжыгъэм итарихъ.

Адыгэ лорылатэхэр угъоигъэнхэмклэ, тхыжыгъэнхэмклэ лoфыбэ зышлэгъэ Шъхъэлэхъо Алын иархивэу Адыгэ научнэ-исследовательскэ институтым къыритыжыгъэхэм араб буквэхэр цэрыцэу зэхэсхэу, хэутыгъэм фэдэу зэгъафэгъэу тхьапэр ынэклубгъуитлукли тхыгъэ. Апэрэ нэклубгъом тетхагъэр щэнэбзитлоу зэтеты ашъхьэклэ къегъэзыхыгъэхэу: нэклубгъом зэрэтефэу апэрэ сатырыр къырегъажэшъ, къыкличимэ къыкличызэ, аужырэ сатырыр зы пычыгъо хъурэ гуцылэклэ еухыжы. Джащ фэдэу ятлонэрэ щэнэбзыри гуцылэ сатырхэм ахешлыкы: еклотэхы къэс ыбгъуитлуклэ нахъ къыкличызэ, нахъ еклотэхы къэс бгъузэ хъузэ ехы. Ыбгъуитлуклэ чыплэ нэклэу къэнагъэхэм сатыр горэхэр бгъунджэу атетхагъ: Сэмэгубгъум готхэгъэ сатырхэм пчъагъэхэу 20, 1915-рэ ахэтых. Ахэр енэгуягъо тхыгъэр зытхыгъэ уахътэр къэзыгъэнэфэрэ пчъагъэхэклэ. Тхьапэм ыкыбырэ нэклубгъом ышъхьагыклэ буквэ нахъ инылохэмклэ зы сатыр тхыгъэ. Ар тхыгъэм ыцлэн фэе – тлогъогогъо клэгъэтхыгъ. Нэклубгъор тлоу зэтеутыгъэу, бгъу пэпчэу зэфэдэклэ зэрэтефэу тхыгъэ. Гу лъытэгъоягъэп тхыгъэр усэу зэрэщытым – сатырхэр клэклы. Ау тхьапэм инэклубгъуитлуи нэфагъэ зыхэтлъэгъуагъэр джа пчъэгъитлоу текстым ычлэгъклэ клэтхагъэр ары нылэп. Тхьапэм сеплъ-сыкъеплъыжыи сыгу фэгъузэ, згъэлылъыжыгъ.

Ар зыхъугъэм бэ темышлагъэу араб алфавитым тегъэпсыкыгъэ адыгабзэклэ тхыгъэ лэпэрытх тхыль зытлуш къытлэклэхьагъ. Сатырхэр зэрэгъэпсыгъэ шыклэмклэ гу

лътэгъуаеп прозэклэ тхыгъэхэри поэтическэ усэхэри а тхылъхэм зэрадэтым. Уахътэу зыщатхыгъэхэри тхыгъэ пэпчъ аклэдзэгъагъ: 1917-1923-рэ илъэсхэм къаклоцл а тхыгъэхэр зашлыгъэхэр. Щылаклэм къэгъэзэплэшхо зыщыфэхъугъэ, щылэныгъэм зэхъоклыныгъабэхэр зыщыхэхъухъэгъэ, клочлэ зэфэшхъафхэр зыщызеклогъэ лъэхъан плырыстырым атхыгъэ сатырых лэпэрытх тхылъхэм адэтхэр. Адыгэ художественнэ гупшысэклэ-гъэпсыклэм, адыгэ художественнэ псэлъэ шлыклэ-зэгъафаклэм изыльэуян а тхыгъэхэри. Ау ахэми язакъоп: тхылъыбзэу 1918-1928-рэ илъэсхэм тилагъэр араб алфавитым техыгъэ тхаклэр ары.

1924-1926-рэ илъэсхэм къыдэклыгъэ тхылъхэу «Адыгэ лэдэбыат угъоигъ», «Псалъ № 1», «Псалъ № 2 зыфилохэрэм, Лъэцэрыкъо Хьамидэ илэпэрытх тхылъхэм адэт усэхэм ащыщхэр джырэ тхаклэм тетэу клэстхыкыжыгъэх. Щэч хэлъэп, историкэ-литературнэ ыкли художественнэ мэхъэнэ инзилэ тхыгъэ къызэрэдгъотыгъэм. Ау гукъаоу хъугъэр лэпэрытх тхылъым цыгъомэ бэклае гуашхыкыгъэу къычлэклыгъ. Етлани анахъэу зиягъэ зэрагъэклыгъэр «Адыгэ пачыхъмэ ягъыбз» зыфилорэ пщыналъэр ары. Гущылэу е пычыгъоу цыгъомэ хагъукыгъэм ачылплэточкэхэр згъэуцузэ пщыналъэр стхыжыгъэ. Текстыр ныкъо-тыкъо зэрэхъугъэр гухэклыгъ, зыпкъ ибгъэуцожьын умылъэклыныри къыдыхэтыгъ... «Узыщымыгъуазэр гугъу» зэралоу, пщыналъэм изытеты сызэллылыгъыгъ. Ау сызэрэщыцтыхъагъэм фэмыдэу нэужым къычлэклыгъ.

Араб шрифтым техыгъэ адыгэ тхаклэм иеджэн амал къызытлэклахъэм Шхъэлэхъо Алым ипапкэ дэлъы тхъапэм фэзгъэзэжыгъ. Сеплнымэ слъэгъурэр гъэшлэгъоны: апэрэ нэклубгъор письмэ – Уджыхъу Аскъалэ етхы, зыфитхырэр Мурат-ефэнд.

Мыщ еджэхэрэм ашлэным пае къэслон: Уджыхъу Аскъалэ Гъобэкъуае щыщ. Динымрэ адыгэ тхылъымрэклэ яшлэныгъэхэр уплэклугъэнымклэ Кубанскэ хэкуминачалник 1914-рэ илъэсым фиты ышлыгъэ нэбгырэ тлоклырэ бгъурэмэ ащыщэу Аскъалэ экзаменхэр дэгъуклэ ытыгъэхэу, мэдрысэм щыригъаджэщтыгъэх. Ары, текстым ычлэгъыклэ члэтхэгъэ пчъагъэхэм тызэрянэгугъагъэу къычлэклыгъэх – письмэр

зитхыгээ уахтэр ары кьагэнафэрэр: «мазэр декабрэм и 20, сэнымджэ 1915-рэ». Ятлонэрэ нэклубгьом колонкитлоу зэготэу тетхагээр «Адыгэ пачьыхэмэ ягьыбз» зыфилорэ пщыналээр ары. Ащи тхьапэм икьэуфаплэхэм буквэхэр, пычыгьохэр атехьоклыкыгьэу кьыхэкыгьэх. Арыти, Лъэцэрыкьо Хьамидэ илэпэрытх тхылы дэт текстыр згьэфедзэ ахэр изгьэкьужыгьэх, Аскьалэ итекст згьэфедзэ. Хьамидэ ытхыгьэм исатырхэри зыпкь изгьэуцожыгьэх. Гьэшлэгьоныр кьэлуаклэ горэмклэ зыщызетеклыхэрэр кьыхэклыхэми гущылэм пае, зым Китай еломэ, адрэм Чытлай ело, зым Мэкэ-Мэдин еломэ, адрэм Мэчэ-Мэдин ело, нэмыкыхэрэмклэ текститлури зэтефэх: хьурэ-шлэхэрэр зэрэлъыклуатэхэрэмкли, усэ сатырхэр зэрээклэлъыклохэрэмкли, сатыр пчъагьэр зэрэхьурэмкли...

Хьугьэ-шлагьэу пщыналгьэм кьылуатэрэри, пщыналгьэр зызэхалхьагьэри а зы уахтэр ары – 1517-рэ илгьэсыр ары. Адыгэ лгьэпкь мамлюкхэм кьахэкыгьэу Египтым пачьыхьэу илагьэхэм ятетыгьо тхьамыклэгьошхоклэ зэраухыгьэм ехьылагь пщыналгьэр.

Пщыналгьэр кьэбэртэябзэклэ щэгьогөгьо кьыхаутыгь: «Адыгэ лорылуатэхэр» (1969), «Адыгэ орэдыжхэр» (1969, 1979) зыфилорэ тхыльхэу Кьэрдангьушь Зырамыку зэхигьэуцагьэхэм кьадэхьагьэх. Апэрэ тхыльым «Адыгэ пащтыхьхэм я гьыбзэ», ыужырэ тхыльытлүмэ – «Адыгэ орэдыж» ылоу, а зы орэдым цлэ зэфэшхьафитлу илэу Кьэрдангьушьым кьыхиутыгь. Ацлэклэ зэрээетеклыхэрэм изакьоп, ятекстыхэмкли орэдхэр зетеклых. Апэрэ тхыльым кьыдэхьэгьэ текстым сатыритлу хэзыгь (сатыр ищыгьэхэр тлурытлоу зэтыриутыжызэ щышыгьэх), ятлонэрэ-яцэнэрэ тхыльхэм кьадэхьэгьэ текстхэр инэу гьэклэклыгьэх – сатыр 21-рэ зэрэхьухэрэр. Ар етлани, ижьырэ орэдыжхэм ащыщыбэхэр зэрэгьэпсыгьэм фэдэу Кьэрдангьушь Зырамыку ыгьэпсыжыи, икьэлуаклэ зэхьоклыныгьэ тлэклухэр фишлымэ а зы сатырыр тло кьыклилотыкыжызызэ ышшишь сатырих хэты хьугьэ. Нэмыклэу кьэплон хьумэ, хьугьэ-шлэгьэ иныбэхэр кьызыгьэлгьэуклырэ пщынэлгьэшхом щыщэу сатыр 15 нылэп кьыхэхыгьэ хьугьэр. Ащи изакьоп. Текстым хэукьоныгьэ зытлу фэхьугь. Лыцлэу Куртбаир кьэбэртэе текстым «курыт

бай» (гурыт бай) щыхъугъ. Араб алфавитым буквэ инхэр хэтыхэп. Гушылэхэм япычыгъохэр тлэкly зепэлудзыгъалоу атхыхэуи кыхэкlyх. Ащ кыхэкlyгъэн фае мы хэукъоныгъэр. Хьэлэнэпщыр кьэбэртэе текстым «хьэлэнищы» щыхъугъ. «Н»-м ыужы кыкlyр араб буквэм точкитly чlэсы зыхъукlэ «И» мэхъу, точкищ чlэсы зыхъукlэ – «п» мэхъу. Уджыхъу Аскъали Лъэцэрыкьо Хьамиди ялэпэрытхыхэм буквэм ычlэгъы точкищ чlэсыр. Арышъ, «Хьэлэнищэп» «ХьэлэнэПщ» нахь.

Шъхьэлэхьо Алый иархивы хэлъ текстыри, Лъэцэрыкьо Хьамидэ илэпэрытх тхылъ дэт текстыри усэ сатыр ищыгъэ 67-рэ мэхъух.

Сыда а пщыналъэм ыльапсэр, икъежъакlэр?..

«Адыгэ пачьыхьэмэ ягъыбзэ» илъэгъо лэпэ-цыпэхэр Адыгэ республикэ институтэу гуманитарнэ ушэтынхэм апылъым (АРИГИ) иархивы хэлъых. Ахэри Уджыхъу Аскъалэ кыпкыерэкlyх. «Кавказ» ычlэу сатыр пшlyкlyзы хьоу лэшъынэ Ахъмэты кытхыжыгъэ усэм ычlэгъыкlэ кыщелo: «Илъэс 1909-рэ Аскъал-ефэнды арабыбзэкlэ тхыгъэу адыгабзэкlэ зэридзэкlyжыгъ». ³¹ Усэм иапэрэ сатырищ «Адыгэ пачьыхьэмэ ягъыбзэ» ары. Кыкlэлъыкlorэ сатырихымэ апэблагъэхэри пщыналъэм исатырхэм ахэт, ау хьугъэ-шлагъэр игъэкlотыгъэу кьагъэлыагъорэп. Усэм иаужырэ сатыритlyкlэ – ащ фэдэ хэтэп пщыналъэм: «Губгъожь нэкlэу пшахъор зыщызэрихьэрэм текlyад, Мыкlодыгъэ шыу заулэр къэсыжъ Кавказым».

Аскъалэ иписьмэ пыдзагъэу пщыналъэр Мурат-ефэндым зыфигъэхьыгъэмрэ Ахъмэты кызэрилорэмрэ илъэси 6-7 азыфэгъу кьефэ. Нэужым пщыналъэм нахь икьоу loф дишlэжьи, зэрэпсэоу зэридзэкlyгъэнкlи хьун. Арэуштэу, арапыбзэкlэ тхыгъэр адыгабзэкlэ зэридзэкlyжыгъэмэ Аскъалэ усэкlo шъыпкъэу, усаклэм иамал пстэури ащ зэрэлэкlэлъыгъэм ишыхъат пщыналъэр.

³¹ АРИГИ-м иархив, Ф.1, п.50, д. 166

Пщыналгэм итем, щыланьгэ хьуггэ-шлаггэу пкьырылгыр

Адыгэхэм Мысыры (Египтым) тетыггэу щэггэпсыггэм кьырыклаггэр, клэухэу фэхьуггэр арых пщыналгэм кьэггэлэггэон-ггэггэклэн темэу илэр.

Пщыналгэм тарихь охьтэшхо кьеубыты – адыгэмэ япачьыхьаггэо династие иуахьтэ 1382-рэ ильэсым щеггэжьаггэу 1517-рэ ильэсым нэс. Ильэси 135-рэ ыккудыиыгг адыгэ пачьыхьэмэ ятетыггэо. А уахьтэм кьыккэоцлы пачьыхьэ 22-рэ техьагг. «Адыгэ пачьыхьэмэ яггыбз» зыфилорэ пщыналгэр кьыреггэажьэ адыгэ лгэпккым ипсэуплэ-щысыплэ зэрэщыгушлыккыщтыггэмккэ, адыгэ лгэпккым фэггэхьыггэу гущылэ лгэшхэмккэ:

*Кавказым иккыушхьэр мы дунэггэхом итандж,
Тандж лыер ащыггэу адыггэу исыр цггэеккы.*

Адыгэхэр ижь-ижьым кьыщеггэжьаггэу зеккэоцл лгыхьужьэу, яшылгэабжгэчьжгэу зэрэнэггэсггэр («Тизеккэоцлапккэ Китаим ихэкур блэггаш», – кьыщелэ пщыналгэм), пый кьафьыккэоцлымэ псэггэмыблэггэу зэрэпгэуцужьхэрэр («Дггэшхом тыфилгымэ аслгэан хабзгэу тггэеккы», – гушхуаггэ хэлгэу кьыщелэ пщыналгэм), дггэпашгэу ялэхэр жгэггэошхо ггуаггэу теккэоцныггэхэр кьызэрэггэахьхэрэр, зэрэггэеккэоцхэрэр пщыналгэм лупккэу кьыреггээлэггэуккых, кьыреггэоцтыккых. Теккэоцныггэу ггэггум рыккэоцхггэ, хым теккэоцыхь, Мысырым иккэалэ нэггэсггэх. Ахэр зыфггэдэ цлыфхэр зышлэрэ Мысырым ипщы реггэблаггэх, еггашлох, шлоу кьадэггэеккэо, пггэцггэсггэнгэу реггэаджгэх, дггэпашггэхгэу ешлых. Дггэшхо зггэрити, дггэпашггэ ышлыггэр шыу 300 хьуцгыггэх. Борггэккэоцкэо ахггэрэггэыккэоу ыштагг, нггэужым ежь султаныр аджалым зггэубытым, ыккэо Борггэккэоцкэор очылгэу кьыфилшлыжьыгг. султаным ыккэо идунай зехггэожьым Борггэккэоцкэо пачьыхьггэу техьэ.

Борггэккэоцкэом кьэралыггэо ггунапккээхэм зариггэггэушггэомбггэугг («Пачьыхь узашлым Шам хэкор оубыт, Хггэоу уубытыггэмэ Мггэггэ-Мггэдинэр ащыщ», – кьыщелэ пщыналгэм). Джаш тетгэу адыгэ пачьыхьггэо династиер Мысырым

Борэкьокьо шигъэуцуи, еж ыужы пачыхьэ 21-рэ техагъ. А тарихъ шыпкъагъэр усэ сатырм нафэу кыщеты: Борэкьокьо ишлушлагъэхэр кыпчызэ («Узыщыщ цыфмэ пэчахь танджыр къащыплъ, Тандж зыщыплъагъэр нэбгырэ 22-рэ шъуреку»). Охтэ гъэнэфагъэ тешлагъэу Къаншъаугъур пачыхьэу техы, къэралыгъо 1оф зэхэшэн-зещэнэу ышлэхэрэм яшлуагъэк1э хэгъэгум гъэхъэгъэшхохэр щеш1ых. Мысырым илъэк1 иныщэу зимылэтызэ ылъэ клэмыутымэ, пый шынагъоу кыфэхъунк1э тыркуем ылъыти, Сэлым Хафэм дзэшхо игъусэу Мысырым заок1э ек1угъ. Къаншъаугъур дзэк1ол1хэм щысэ техыплэ афэхъоу, еж дзэк1ол1хэри псэемыблэжъхэу пым пэуцужыгъэх, ч1энэгъэ инхэри рагъэш1ыгъ, а лыгъэчъэ заом Къаншъаугъури хэк1одагъ. Ащ ыужы пачыхьэу Тумэнбий тырагъахъэ, ари л1ыхъужым ил1ыхъужыщэу тыркудзэм езуагъ, ау тек1оныгъэр Тыркүмэ кыдаыхыгъ. Сэлым Хафэм Тумэнбыир зэрэпилъэрэр, жъалымагъэу тыркудзэмэ зэрахъэрэр 1упк1эу пщыналъэм кырегъэлъэгъук1ых. Адыгэ хъульфыгъи бзыльфыгъи, жъи к1и ямылэу тыркудзэхэм аук1ыштыгъэх. Жъалымагъэу ахэм аш1эрэм илэгъэшъэлул1эжъэу, адыгэ бзыльфыгъэ зэкъаджэр аук1ык1э рагъэкъуштыгъэп, заук1ыхэрэм ыныбэ зэгуаупк1ыти, сабыеу ныбэм илбыр кырадзыти аук1ыштыгъэ. А сурэтымк1э пщыналъэр еухыжъы:

*Тиныбэрылхэр тырку сэжъыек1э кыдадз,
К1алэу кыдадзырэр тыркүм ихъажъмэ зэфадз.*

Пщыналъэм ижанрэ ш1ык1э-гъэпсык1

Усэр жанрэу зэрылбыр ыц1и кыхьэщы – гыбзэ. Хъугъэ-ш1эгъэ тхьамык1агъо къэз1отэрэ ус. «Адыгэ пачыхьмэ ягъыбзэ» ижанрэ гъэпсык1эк1э орэд ык1и, гыбзэ ык1и. Идейнэ-художественнэ-тематическэ къэгъэлъэгъон пшъэ-рылъэу пщыналъэм илэр адыгэмэ ящылэныгъэ ихъугъэ-ш1эгъэ ин кыгъэлъэгъоныр ары. Ащ ыухэсыгъ усэр жанрэу зэрылбыштыри: лъэпкъ тарихьым ихъугъэ-ш1эгъэ иныбэ къегъэлагъо. Авторыр илэпкы рыгушхоу псэлъэ пэублэ къеш1ы, хъугъэ-шлагъэхэм щылэныгъэм

зэрэщызэк1элъык1уагъэхэм диштэу усэми кыщетых. Зэ яцэнэрэшъхэм итэу, зэ Борэкъокъом фэгъэзагъэу, зэ апэрэшъхэм итэу ежъ зыщыщ купым ыц1эк1э къэ1уагъэу усэ псалъэр егъэпсы. Пщыналъэм л1ыхъужьыгъэм иджэмэкъэшхо хэлук1ы. Къыгъэлягъорэр хъугъэ-ш1эгъэ шыыпкъ. Арышъ, щэч хэмылъэу пщыналъэр – тарихъ-л1ыхъужъ ус. Ащ дак1оу, пщыналъэм тхьамык1эгъо инхэри къегъэлягъох. Арышъ, пщыналъэр тарихъ-л1ыхъужъ ык1и трагическэ пщыналъэу ижанрэ гъэпсык1эк1э лъытэгъэн фае.

Пщыналъэм иавтор

Пщыналъэм иавтор дзэпашэмэ зэращыщыр ежъ ижэдэк1эу зэхэтэхы: «дзэшхо зэритыгъэр – шыу шъищ къабзэ тырекъу» кыщел0 пщыналъэм. Лъэгэп1э гъэнэфагъэ тетэу, бэ ыш1эу, бэ ылъэгъоу авторыр зэрэщытыр, гъэсэнныгъэ дэгъу зэри1эр къаушыхъаты охътэ ин кызызлыубытэу, ащ фэдизым ихъугъэ-ш1агъэхэр зэфихъысыжъэу лупк1агъэ хэлъэу псалъэ зэгъэфагъэк1э кызыэритыхэрэм. Нэбгырэ пэпчъы лыгъэшхо хэлък1э икъущтэп, зэгурыл0-зэдэлужьхэу, пытэу зэкъотхэу пным уебэнын зэрэфаем иджэмэкъэшхо пщыналъэм хэлук1ы. Л1ыхъужьхэм ящытхъу ел0, къумалыгъэ зезыхагъэхэр еумысых, пщыналъэм мэкъамэу к1элъым зэхытегъаш1э лъэпкъ гупшысэу, зэхаш1эу авторым и1эхэр: илъэпкъ хабзэхэм арэгущхо, хэти иц1ыфыгъэ ригъэунэфынымк1э щэчалъэу, шапхэу, бзыпхэу зыдилыгъ.

Лъэпкъ тарихъымк1э пщыналъэм имэхъан. Пщыналъэм ихудожественнэ ш1ык1э-гъэпсык1, теоретикэ-литературнэ ш1уагъэу хэлъыр

Пщыналъэм лъэныкъуищык1э мэхъанэ и1. Апэрэр: пщыналъэм хъугъэ-ш1эгъэшхоу къыгъэлягъохэрэм альапсэ зэгъэш1эгъэным адыгэхэм яисториек1э гъэш1эгъоныгъэ гъэнэфагъэ хэлъ. Сыда пл0мэ, адыгэ мамлюкхэм къарык1уагъэм ил0фыгъо адыгэ историем зы шъолъыр нафэу

хэуцо. Ащ епхыгъэуи пшъэрылтышхо къэуцу: арапыбзэр
зышлэрэ историкхэр, филологхэр гъэхъабырыгъэнхэ фæе.

Ятлонэрэр:художественнэзэгъэфэклэшлыклэ-гъэпсыклэу,
образнэ къэгъэлъэгъоклэ-къилотыкыклэу пщыналъэхэм
апкырылтым къаушыхъаты адыгэ усаклэм иамалхэр инэу
зэрэщыгъэфедагъэр, адыгэ художественнэ гупшысаклэм,
псэлъэ зэгъэфаклэм ыльапсэ чыжъэу кызэрэщещежъэрэр. Тыхдэ
щылэ адыги зэлъылэсыжъэу, якультурэ ыльапсэклэ зэпытэу,
гъунэ зэлъафыжъэу зэрэщытыгъэм ищыс пщыналъэр тыхэку
ис адыгэхэм къазарэлэклэхъагъэр.

Ящэнэрэр: письмэу Аскъалэ ытхырэм нафэ къешлы
адыгабзэклэ усэ зэхэлъхъаклэм, орэдышъо кыыхэхыным
ехъыллэгъэ зэнэкъокъухэр а лъэхъаным зэрэщылагъэр.
А лъэныкъомклэ укъэклымэ, Аскъалэ иписьмэрэ «Адыгэ
пачтыхъмэ ягъыбз» зыфилорэмрэ историческэ мэхъэнэ ин
зэралэм даклоу теоретикэ-литературнэ мэхъэнэ гъэнэфагъи ял.

Адыгэмэ ясоциальнэ щылаклэ ислъам диным ифэмэ-
бжымэу кытырихъагъэм даклоу яхудожественнэ гупшысэклэ-
шлыклы ылэ кыыхилъхъагъ. Ащ дэгъуи хэт, ау дэу хэтри
нахъыбжъ. Ахэмэ ащыщ ныдэльфыбзэклэ утхэныр, уеджэныр
мышъунклэ зэрилъытэщтыгъэр, уусэн зыхъуклэ, щылэныгъэу
мышъуныбэ зыхэхъухъэрэм, пэлапчэ зышлынэу, Аллахъталэу
зэклэ зэлъэлоу, зыми емылъэлужьырэм шылагъэу, дэхагъэу
щылэр фэлогъэным зыфэбгъээзным кызэрэфаджэщтыгъэр.

Хъанджэрые зыщылэгъэ лъэхъаным, я XIX-рэ ллэшлэгъум
иапэрэ ныкъом, джыри ислъам диныр пытэу адыгэ члыгум
щымыуцугъэу зыщэтэм, ехъырэхъышэщтыгъэхэп адыгабзэклэ
пщынэлъэ лъэш зэрэзэхэплъхъан плъэклыщтым. Ау я XIX-
рэ ллэшлэгъум ислъам диным ыльапсэхэр нахъ зэпытэм,
лъэпкъым ицыхъэ зытемылтыжъынэу, ыбзэклэ пщыналъэ
зэхимылъхъашъунэу гуригъаломэ шлоигъоу, ригъэштэнэу
динлэж пашэхэм ащыщхэр пылтыгъэх. А шлошл мътэрэзхэр
зыштагъэхэри къэхъугъэх, ау пэуцуужыгъэхэри адыгэхэм
къахэклыгъэх.

Жэрыло литературэу щылагъэм, лэпэрытх литературэу
къежъагъэм зэнэкъокъу хэлъыгъ произведением мэхъанэу
пкырылтыщтымклэ, шыуашэу усэм илэщтымклэ. Тхъэм,

пегъэмбарым яхылыгъэн фэе усэхэр, хьаури щылакӀэм хэхъухьэрэ-хэшӀыхьэрэ лофыгъуабэхэр ара усэм ылъэпсэн фаер? Шьэлэуат-нэжъым гъэпсыкӀа яӀэн фаер усэхэм, хьауми ижъкӀэ кыщегъэжъагъэу ежъ адыгэхэм агъэхъазырыгъэ псэлъэ гъэпсыкӀэм илын фая? Джа зэнэкьокъухэр зэрэщылагъэр хэолъагъо Уджыхъу Аскъалэ иписъмэу Мурат-ефэнды фитхырэм. Ащ мырэуштэу кыщелӀо: «Мурат-ефэнд, адыгабзэкӀэ орэд пӀон зыхъукӀэ, араб орэдышгъомэ ащыщ горэм тетэу пӀоныр нахъ дах пӀогъагъэ, ау мы орэдыр тарихъым кызэриӀорэм тефэмэ, арымырэу кыщэкӀэмэ е ехъумэ еплъ. Орэдышгъоу «Хьаджрэтмэ яорэд» тетэу ары».

Лъэшэу дэгъугъэ ежъ Мурат-ефэндым иӀэубытыплэхэр араб орэдышгъор нахъышӀоу, нахъ шыуашэу, нахъ лъэшэу езыгъэлъыгъэрэ лъэныкъохэр тшӀэгъагъэемэ. Ау ахэр щымылэхэми, джэуап псалъэу гушыӀэ зауӀэкӀэ Аскъалэ иписъмэ кыщилӀорэм нафэ къешӀы ахэр мымакӀэу зэрэзэнэкьокъугъэхэр. ЗызэдэгущыӀэхэм алуагъэм, зыщаухыгъэм емыуцуалӀэу, ымыгъэразэу, джыри зэ кыфигъэзэжъыгъэу, ишӀошӀ-иеплъыкӀэ кыгъэпытэзэ, ащкӀэ адыгэ усэр щысэу кызэрихьэрэм...

Ащи изакъоп. ЩылакӀэу зыхэтым емызэгъэу, ар зэхъокӀыныгъэм фэклон зэрэфаем Аскъалэ егупшысэу зэрэщытыгъэр ритмическэ шэпхъэ зэгъэфагъэкӀэ ытхыгъэ писъмэм щызэхэошӀэ. Аскъалэ етхы: «Нэф мэшгъы, чэщ мэхъу, пӀастэ тэгъэшъу, уашгъо тэлъэгъу, тлээгъурэр тфӀалорэп, тӀорэм уасэ фэхъурэп. Хьугъахэр тфашӀлэрэп, къэхъущтым сьд хэтшыкӀын?! Ау дунэякӀэ тытехъэ... мышынахэрэм, тхъаети, оуй-уиу, мыр сьд шлагъу шыу. Нэ тилэ шъхъае тагъаплъэрэп, тхъакӀум тилэ шъхъае тагъэдалорэп, лэ тилэ шъхъае тагъэлажъэрэп, жэ тилэ шъхъае тагъэгущыӀлэрэп, о тымыгушыӀэхэштмэ сьд тишлуагъ, шлуагъэ тимылэмэ, сьд тиуасэ, уасэ тимылэмэ сьд тищылэжъ, тыщымылэжъ хъумэ сьдкӀэ тигугъу ашӀын? Адыгэжъмэ гушчӀэжъэу алуагъ: е улӀын, е улӀэн, псэр щэри напэр щэф, хьайнапэ нахъи, нэкъэ-пакъ. Ау зыхъукӀэ е тыкӀодын е тыкъэнэн, тезыщэжъэн, мардж хъужьын, тищыкӀагъэр».

Аскъал ытхырэм Тхъэ лофи, пегъымбар лофи хэтэп. Хэтыр щылакӀэм хэхъухьэрэ мыхъомышлагъэхэр, дунэякӀэу

гъэпсыгъэшттым щтэ амышлэу фэбэнэнхэр ары. Уджыху Аскьалэ адыгэмэ ятарихъ дэгъоу ышлэщтыгъэн фæе. Лъэпкъым къырыклощтым инэу егупшысэу, ыгъэгумэклэу, ышлэн ылъэклыщтымклэ къогъанэ илагъэпын фæе. 1910-1915-рэ илгъэсхэм актуальнэу щтыгъэ муслъымэн хэгъэгухэм адыгэхэм къыщыхуэлэгъэ тхъамыклагъом игугъу шлыгъэныр, ар цыфхэм зэхягъэшыкыгъэныр. Хэкужым къинэжыгъэ тлэкълум щыщхэр икыжыным ищынагъо щылагъ. Пачыхъагъуми ащ къыкыгъэстыщтыгъэ. Джа гупшысэ-гумэклыр щызэхэошлэ Аскьалэ итхыгъэ уеджэ зыхуеклэ... «Адыгэ пачыхъмэ ягъыбз» зыфилорэ пщыналгъэм адыгэ усэм игъэпсыклэ ехыллагъэу джыри зы гупшысэ уегъэшлы, хуугъэ-шлэгъэ зэфэшхъафхэм якъэлотэн а зы орэдыштор шъуашэ фэхъоу къызэрэхэклыщтыгъэр, орэдышгом гъэшлэ кыхъэ илэу зэрэхуыщтыгъэр. Лъэхъаныклэм хуугъэ-шлагъэу къэхуугъэр, гупшысаклэу щылэ хуугъэхэр ыпэрэ лъэхъаным анахъ агъэлаплэу ялэгъэ орэдышгом ралъхъажьыти, орэдыклэм щылэныгъэ ратыщтыгъэ. Ащ ишыхъат «Адыгэ пачыхъмэ ягъыбз» зыфилорэ пщыналгъэри.

Адыгэ мамлюкхэм дунэетарихым чыплэшхо щаубытыгъ. Ащ къыпкъырэклэ а хуугъэ-шлагъэхэр къызылотыкырэ пщыналгъэм мэхъанэу илэри: щылэныгъэм ихуугъэ-шлэгъэ лгъэшэу къыгъэлагъохэрэм, ахэр къыззэригъэлыгъорэ шыкылэ-гъэпсыклэхэм, къыззэрилотэрэ псэлгъэ лгъэпкъхэм пщыналгъэр дунэе литературэм ипроизведение анахъышлэхэм ясатыры хегъэуцо, я XVI-рэ лгъэшлэгъум щылэгъэ адыгэ художественнэ псэлгъэным игъэхъагъэхэм ашыгу ешлы.

«Адыгэ пачыхъмэ ягъыбзэ» – лгъэпкъ жабзэм ибаигъэ, идэхагъэ, илупклагъэ къэзыушыхъатырэ пщынэлгъэ гъэшлэгъон. Кызгъэ имылэу, нэкум фэдэу къэухъумэгъэн, куоу зэгъэшлэгъэн фэе гушхъэлэжыгъ.

Тэ, адыгэхэмклэ, пщыналгъэм лгъэныкъуитлуклэ мэхъанэшхо ил: апэрэмклэ, хуугъэ-шлэгъэшхоу пщыналгъэм къыгъэлагъохэрэм алгъапсэ рыплгъэгъэным, гъэунэфыгъэным къыхэкълэу адыгэ лгъэпкъым итарихъ зэгъэшлэгъэным игъогу утырегъэуцо. Сыдэуштэу адыгэхэр Мысырым (Египты) ифагъэха? Сыдэуштэу адыгэ пачыхъыгъо династиер агъэпсыгъа? А упчлэхэм, нэмыкл упчлэхэми яджэуап

етыжыгыным тарихым икууплэхэм уахещэ, лъэпкъ тарихым ылгапсэхэр къэгъотыгъэным уфашцэ.

Адыгэ пачыхьэхэм къапатыхьарэмклэ тарихълэжьхэр инэу зетеклэх. Арышъ, шыпкъэр гъэунэфыгъэн фæе: илъэси 135-рэм къыклоцл пачыхьагъур адыгэмэ зызэ-рахьэм къэралыгъом иобщественнэ щылэклэ-псэуклэ, иэкономикэ, икультурэ альэныкъоклэ сьд ашлагъа? 1411-рэ илъэсым пщыллыыхьэр зэрашлыгъэм (крепостной правэр зэрэтырахыгъэм) изакъоми общественнэ щылэклэ-псэуклэм ар революционнэ хъугъэ-шлэгъэшху. Ащ лъапсэ фэхъугъэр лъэпкъ дунэтетыклэр, дунэгурылуаклэр ары: адыгэхэм ялъэпкъы щыщ пщыллыхэр ялагъэп. Цыфым ифитыныгъэ лыпхыныр, бгъэцлыклуныр адыгэ хабзэм щегъэзые. Джа лъэпкъ хэбзэ-бзыпхъэр (менталитетыр) лъапсэ фэхъугъ а социальнэ-экономическэ ыкли политическэ лофыгъошхом.

Блэклыгъэр умышлэу узыхэтыр къыбгурылоштэп, ау ащ пае закъоп блэклыгъэр зыкыздэгъэшлэн фæер, десэ къыхэтхыным пай зыкыздэгъэшлэн фæер. Тапэклэ тызэрэзеклон фæем тыщыгъозэнымклэ, хэукъоныгъэхэм защытыдзыеным пае, блэклыгъэ лъэхъаным хэукъоныгъэу хэхъухьагъэхэр зэгъэшлагъэхэу, ащ десэ къыхэхыгъэн фæе. Ащклэ лъэпкъ щылэныгъэ опытышху адыгэ пачыхьэмэ ятетыгъо ихъугъэ-шлагъэхэр зэфэхьысыжыгыныр. Адыгэ пачыхьэхэм ятетыгъо гъэхьагъэу ашлыгъэхэм, щытхъоу къалэжыгъэм имызакъоу, щыклагъэу афэхъугъэхэри дагъоу ялагъэхэри, япачыхьагъу зэрэщаухыгъэри, ащ лъапсэу ялэри зэгъэшлэгъэнхэ фæех; ятлонэрэмклэ къэгъэлъэгъоклэ-къылотыкыклэ шлыкылу пщыналъэм ыгъэфедэхэрэм нафэ къашлы ижырэ адыгэ усзэхэлъхьаклэм иамалхэр игъэклотыгъэу зэрэщыгъэфедэгъэхэр, адыгэ художественнэ гупшысаклэр, псэлъэ зэгъэфаклэр илэрылхъэу усэр зэрэгъэпсыгъэр.

Пщыналъэм историкэ-литературнэ, теоретикэ-литературнэ мэхъанэ гъэнэфагы ил.

Пщыналъэр адыгабзэклэ зэхэлъхьагъэу къежыагъэми, арапыбзэклэ зэхэлъхьагъэу къежыи, нэужым адыгабзэклэ зэрадзкыжыгъэми нафэп. 1949-рэ илъэсым лэшгыне Ахьмэты зэритхыжырэмклэ, «Мы оредыр Аскъал-ефэндым

ригъаджэхэрэм къаригъалоштыгъ... Ащ сигъэшлагъ сэри
сыклалэзэ...»³²

Пщыналъэм щылэныгъэ хьугъэ-шлэгъэ инэу
къыгъэлъагъохэрэм, лупклэгъэ икьу хэлъэу къызэ-
ригъэлъагъорэм, ахэр къызэри лорэ псэлъэ лъэшхэм пщыналъэр
дунэе литературэм ипроизведение анахышлухэм ясатыры
хегъэуцо, адыгэ лъэпкъ художественнэ псалъэм игъэхъагъэхэм
ашыгу ешлы.

Пщыналъэм ыбзэ къызэриушыхъатырэмклэ, иусэ
сатыр зэгъэфакли, лупклэ-къэгъэлъэгъоклэ амалэу ыгъэ-
федэхэрэмкли адыгэ усэзэхэлъхьэклэ шьыпкъэм тет. Лъэпкъ
жабзэм изэклу гъэ-зэгъэфагъи, ибаигъи, идэхагъи, илупклагъи
къеушыхъаты пщыналъэм:

*Кавказым икьушхьэр мы дунэеихом итандж,
Тандж лыер ацыгъэу адыгэу исыр цзеклу,*

Тизеклоклуанлэклэ Китаим ихэкур блэгъащ... – зы усэ
сатырыр зэриухырэм пэджэжъэу къыклэлъыклорэ сатырэр
къырегъажъэ.

Лыхъужь псэемыблэжыр аслъаным фагъэдэныр ижъырэ
лъэхъаным къыщегъэжъагъэу адыгэ орэдхэм, гъыбзэхэм
къэгъэлъэгъоклэ шэпхъэ пытэу ахэлъ.

Ар хэтэлъагъо мы пщыналъэми:

«*Заом зыхахьэклэ аслъан хабзэу мэзечъ*», – елошъ
зэфехысыжы Къаншьаугъур илыхъужыгъэ-псэем-
блэжыныгъэ. Ар зы нэбгырэ зеклуаклэу щымытэу, лъэпкъ
шэн-хабзэу зэрэщытыр, дзэкло лыхъужь хабзэу зэрэщытыр
клигъэтхъэу «*Дзэихом тыфильмэ аслъан хабзэу тзеклу*», –
гушхуагъэ хэлъэу къело дзэкло-усаклэм.

Лыхъужыр жьогъо лыдым фагъэдэныр, зыхэтымэ
къахагъэщыныр адыгэ орэдыжхэм яшыкл. Ар щыгъэфедагъ
мы пщыналъэми: «*Итандж шыгу жьогъооихо папклэу
къэлыд, Зэпэлыдыжъэу тыркум идзэихо къечлал*», – ело.
Хьаклэу къахахьэрэм шъхьаклафэ фашлэу пэгъоклыхэу,
пыиклэ къяклурэм чатэр пагъохэу, псэемыблэжъэу илтыхэмэ,
пыим зэрэклырагъалэрэм исурэт орэдыжхэм ахэтэлъагъо.
Мы пщыналъэм «Зеклол шъаохэр чэтэпэ пчыпэм рыджэгоу»,

³² АРИГИ-м иархив, ф. 1, п. 56, д. 476.

джэгъогъу пыеу къафэкIуагъэм зэо лъыгъачъу рашIылагъэр къегъэлъагъошъ: *«Бзэжъым шъузелэкIэ тырку дзэпащэр жъугъэлъэхъу»*, – елошъ, адыгэ мамлюк дзэкIолIхэм ялIыхъужыгъэ зыфэдэмкIэ зэфэхьысыжъ ешIы. Заом илъэшыгъэ къатынымкIэ ащ цIыфылъэу шычъагъэр псыхъошхом рагъэпшэныр лIыхъужъ орэдхэм шыхабз, а хабзэр хэлъ мы пщыналъэми: *«Лъы гуцэу агъачъэрэр мы Нил псыхъом нахъыб»*, – къыщелo пщыналъэм.

«Адыгэ пачъыхъэмэ ягъыбз» адыгэ шъолъырым исхэм зэрашIэщтыгъэр, ащ ифэмэ-бжъымэ зэрэзэхашIэщтыгъэр къеушыхъаты «Къоджэ шхыгъэм игъыбз» зыфиIорэм:

Адыгэ пачъыхъэмэ ягъыбз

Тэ тиджагъор муслъымэныгъэм емылъ,

Лъы гуцэу агъачъэрэр мы Нил псыхъом нахъыб,

Тиныбэрылхэр тырку сэжъыекIэ къыдадз,

КIалэу къырадзырэр тыркум ихъажъмэ зэфадз.

Къоджэ шхыгъэм игъыбз

Зассэуи кIэпсэххо пакIэми

Лышхъэхэр пчэгъум апелъэ,

Сабыеу тиныбэрылхэр

СэшкокIэ къыдарегъэдзы,

ПчыпэкIэ зэфарегъэдзы.

«Къоджэ шхыгъэм игъыбз» зыцIэ къыриIорэ урыс пачъыхъэм идзэпащэу Зассыр, Е. Вейденбаум къызэритхырэмкIэ, «лIыхъужыгъэ» егъэлыекIыгъэу зэрихъэхэрэм яшIуагъэу къакIорэм пачъыхъэр техъырэхъышыхъэ хъуишъ, 1842-рэ илъэсым генералыр Кавказым рищыжыгъ.³³ Нафэу зэрэщытымкIэ, «Адыгэ пачъыхъэмэ ягъыбзэ» къыгъэлъэгъорэ хъугъэ-шлагъэхэм ауж илъэс 325-рэ тешлагъэу къэхъугъ «Къоджэ шхыгъэм игъыбзэ». Усэхэм гууз-гухэкIэу апкъырылтымкIи, къэлокIэ-къэгъэлъэгъокIэ амалэу агъэфедэрэмкIи зэфэдэныгъэ-захыщырыныгъэ ащызэхэошIэ. «Къоджэ шхыгъэр» зыгусыгъэм «Адыгэ пачъыхъэмэ ягъыбзэ» ымышIэщтыгъэу пIон плъэкIыщтэп: гъыбзитIуми яхудожественнэ бзыпхъэ зэпэблагъэ, сытырмэ яшапхъэ зэтекIыми, къумалыгъэ шхъухъэшлагъэр гъыбзитIуми

³³ Вейденбаум Е. Кавказские этюды. Тифлис. 1901. – С. 313.

ащыпхырышыгъ – зы художественнэ гупшысаклэ зилэ
лэапккъым зэриехэр гъуашцэхэрэп. Адэ, ащыгъум, адыгэ
мамлюкхэмэ ягъыбзэ 1842-рэ илэзсхэм хэкужъым
щашлэштыгъэм, 1909-рэм е 1915-рэ илэзсхэм Аскъалэ
«зэридзэклыгъэм» кыщцежъагъэу плытэна?! сыдэу щытми
«Адыгэ пачыхьэмэ ягъыбзэ» иусэ сатыр зэгъэфакли, лупклэ-
къэгъэлъэгъоклэ амалэу ыгъэфедэхэрэмкли, поэтическэ
псалъэм игъэпсыклэ-шлыкълэки зэдзэклыгъэу уегуцафэрэп –
адыгэ усэзэхэлъхьэклэ шыпккъэм тет.

Хъугъэ-шлагъэхэр зэхьыщырхэ зыхъуклэ, зэфэхьысыжъэу
ахэмклэ ашлыкхэрэри зэпэлэпчъэ дэдэ хъухэрэп. Ахэр
кызырэралотыклары псалъэхэри зэпэблагъэхэ хъунхэ
алъэклышт. Ау мы къэдгъэлъэгъогъэ щысэхэр зэхьыщыргъэ-
зэпэблэгъагъэм теклылох, фэмэ-бжъымэ зэтэхьэм нэсых.

Ащ фэд, «Адыгэ пачыхьэмэ ягъыбзэ» щыщ усэ сатырхэр
«Айдэмыркъан иорэд» кызырэрэхэфэхэрэри аукодыеу щытэп:

Адыгэ пачыхьэмэ ягъыбз

Дзэр зэбгырызыщырэр тисэмэгубгъуклэ бгъурылб;

Дзэшхом клэклиемэ зы лъэуцугъо ремыт;

Айдэмыркъан иорэд

Дзэр зэбгырызыщырэр исэмэгубгъуклэ регъэклб;

Пыим клэклиемэ псэу илэр фылуехы;

«Адыгэ пачыхьэмэ ягъыбзэ» лыбэ пщыналъэхэм
ахахъэ. Ар ыцли къегъэнафэ. Адыгэ ижърэ орэдхэм яшлыкълэ-
гъэпсыклэклэ зэфэдэныгъэм изы шапхъэу ари пщыналъэм
кыхьэщы.

Гущылэу пщыналъэм щыгъэфедагъэхэми уналэ
атемыдзэн плъэклирэп: лексическэ клуачлэу адыгабзэм
лэклэзыгъэхэм ащыщхэм пщыналъэм ташылоклэ. Гущылэхэу
«тандж», «фэрэ лэдэж», «очыл», «лые», «ялый» лэапкъ
жабзэм кыхегъэуцожых; образ къэлэклэ амалхэу
«псэхыж», «къохъаж», «бэджэ нэклыгъэу зеплыхьэ»
зыфилохэрэм члэгъчлэлъ мэхъанэу аклоцлылхэм бзэм
ибаиныгъэ къаушыхъаты. Джа пстэухэм «Адыгэ пачыхьэмэ
ягъыбз» зыфилорэ пщыналъэм темэу кылытрэми, мэхъанэу
пкъырылми, ихудожественнэ зэгъэфэныгъи къагъэлъэшы,
лэапкъ художественнэ гупшысаклэм, лэапкъ художественнэ
псалъаклэм изы усэ лъэшэу ашлы.

Поэтическэ псалтэм игъэпсыклэ-шлыклэхэр, литературэр лъэпкыгъэнэфагъэм ищылэныгъэ епхыгъэу шыпкыагъэ хэлъэу ар кыыгъэлыагъо зыхъуклэ, клуачлэу произведением илэщтыр жбымыхъоу, кыкылэлыкlorэ уахътэ пэпчъ зэрэлъылэсыщтым урагъэгупшысэ «Адыгэ пачыхъэмэ ягъыбзэ» кыыгъэлъэгъорэ хъугъэ-шлагъэхэмрэ, ахэр кыызэригъэлъэгъорэ шлыклэ амалхэмрэ.

Литературэр

1. АРИГИ-м иархив, ф.1, п.42, д. 57^а; ф, 1, п.42, д.57^б; ф.1, п. 50, д.16^б.
2. Адыгэ пащтыхъэхэм я гъыбзэ. – Зыдэтыр: Адыгэ lорылуатэхэр. Нальчик, 1969.
3. Адыгэ мамлюкхэр. – Зыдэтыр: Мыкlocэрэ жъуагъохэр. Мыекъуапэ, 1994.
4. Адыгэ пачыхъэмэ ягъыбз. – Зыдэтыр: Мыкlocэрэ жъуагъохэр. Мыекъуапэ, 1994.

Упчлэхэмрэ loфшлэнхэмрэ

1. «Адыгэ пачыхъэмэ ягъыбз» зыфилорэ пщыналъэр сыдэущтэу кыитлылэсыжыыгъа? Сыд хъугъэ-шлагъа пщыналъэм кыыгъэлъэгъорэр?
2. Уджыхъу Аскъалэрэ Мурат ефэндымрэ язэнэкъокъу сыда ылъапсэ илър? Шъо ащ сыд фэдэ еплъыкла фышъуилэр? Щысэхэмклэ къэжъугъэпытэжыызэ шъуиеплъыклэ къэшъулуат.
3. Пщыналъэу «Адыгэ пачыхъэмэ ягъыбз» зыфилорэм итемэ, щылэныгъэ хъугъэ-шлагъэу пкыырылтым кыитегущыл. Героеу хэтхэм ацлэ къелу, ящылэныгъэ лъапсэ лэубытыплэ шлызэ, характеристикэ къят: Боркыокъо, Къаншъаугъур, Тумэнбэй – зы лъэныкъомклэ, Сэлым Хафэр, Къарбэч – адрэ лъэныкъомклэ.
4. Пщыналъэм ижанрэ шлыклэ-гъэпсыклэ щысэхэр кыыдахыызэ кыитегущыл.
5. Хэта пщыналъэм иавторыр, усэ сатырхэр уилэубытыплэу къэушыхъат авторыр.
6. Пщыналъэм ихудожественнэ шлыклэ-гъэпсыклэ образхэм якъэтын, усэ сатырхэр зэригъэпсырэ шлыклэм/ кыитегущыл.

ПШЫНАЛЪЭУ «КЪАНШЪАУГЪУР ИГЪЫБЗ»

«Адыгэ пачыхьэмэ ягъыбз» зыфилорэ пшыналъэм къыщелo пачыхьагъo династиер зыгъэуцугъэ Боркьоко фэгъэхьыгъэу: «Узыщыщ цыфмэ пачыхьэ танджыр къащыплъ Тандж къызщыплъагъэр нэбгырэ тloкlырэ тlурэ шъурекъу». Ахэмэ ащыщэу я 22-рэ пачыхьэу техьагъэр ары Къаншъаугъур.

Къэбарым къызэрилорэмкlэ, адырэ адыгэ мамлюк пачыхьэмэ афэдэу ахыгъэу, ащагъэу, етlани ащэфыжыгъэу Къаншъаугъурыр щытыгъэп. Пачыхьэу Къайтбыи / ар 1468-1469-рэ илъэсым пачыхьагъ. Илъэс 28-рэ тетыгъ/ янэшэу, lахьылыгъэкlэ ыдэжыи рищыгъагъэу ары Бэджэ Мыхьамодэ итхылъэу «Адыгэм ылъапсэ къызхэкlыгъэр» (Каир, 1912) зыфилорэм къызэрэщилорэр. Ыныбжыкlэ зыпкъ иуцогъэ клалэу ращыгъагъэти, ежь иныдэльфыбзэ адыгабзи lульэу, ыцlи зэрэадыгацlэу къэнагъ.

Адыгэ республикэ институтэу гуманитарнэ ушэтынхэм апылбым иархив хэлъ илъэс 91-рэ зыныбжъ Елдарыко Алым 1940-рэ илъэсым аригъэтхыжыгъэ къэбар. Ащ Къаншъаугъур ехьылlэгъэ къэбар цыпэ хэгъэщагъ. «Адыгэхэр, – къелуатэ Алым, – мы хэгъэгум (Адыгэчlыр ары зыфилорэр – Шъ.А.) икlымэ арап хэгъэгум кlохэу, щытхэматэхэу щытыгъ. Нэбгырэ 15 фэдиз чэзыу-чэзыоу кlуагъэх. Ауж дэдэ кlожыгъэр Къаншъаугъур ары».³⁴

Къаншъаугъур еджагъэу щымытыгъэми, тхьэм къыхилъхьагъэу акъыл дэгъурэ гулбьтэ чанрэ иlагъэх. Пачыхьэм янэшы лъытэныгъэшхуи къырахыщтыгъэ, шъхьэкlафи къыфашlыщтыгъэ. Илыгъэрэ иlушыгъэрэ къыгъэлъэгъонэуи чlыплабэми арыфагъ. Хэгъэгум тхьэматэхэми гу къылъатагъ Къаншъаугъур иллыгъи, ицlыфыгъи. Апэм, хыешl хасэм (военнэ трибуналым), ащ ыужым, дзэпащэм(военнэ министрэу), нэужым хэгъэгум хасэм (парламентым) ятхьэмэтагъ. Цlыф зэхэщэн ыкlи зэхэщыжынымкlэ къолаишхо зыпкъырылъ lофэу Къаншъаугъур ышlэхэрэмэ зызэрэлатьрэм диштэу

³⁴ АРИГИ-м иархив, ф.1, п.54, д.28.

ежъ ышъхъэклѣ иакъыли зыдалатыштыгъэ, игулыти, ичыжъэрыплъагъи ащ хагъахъоштыгъэ, аузэ къэрал гупшысэ зилэ, къэрал пашэ хъуным нэсэу Къаншъаугъур зилэтыгъ. Джащ тетэу, хэгъэгү лышъхъэхэм хасэ зэхащи, пачъыхъэ хъуштым зызэдегупшысэхэм зэклѣми зэдаштэу пачъыхъанэу Къаншъаугъурыр къыхахыгъ. Ар зыхъугъэр 1501-рэ илъэсыр ары. А лъэхъаным Къаншъаугъур илъэс тлѣкѣищ ыныбжыгъ.

Къэралыгъом тхъамыклэгъуабэ ыщэчыгъэу, уджэшъугъэу Къаншъаугъур пачъыхъэгъур къылѣклэхъагъ. Къайтбый ипачъыхъагъо хабзэр пытэу илъэс 28-рэм къыклѣцѣлы ылыгъыгъэу идунай зехъожьым, ыуж къэкѣлыгъэхэр пшыгъо тахътэм тезэрэдз-сээрэутэхым хэхъагъэх. Къайтбый ыкѣоу Мыхъамодэм ятэ емыпэсыгъэу делагъэхэр ышлэу фежъагъ. Ащ изекѣуаклэхэр зыхэт цѣыхэм къырамыгъэкѣлоу бэрэ еушъыигъэх, ау ахэм ямыдѣлоу, ежъ зэрэфасей зекѣо зэхъум, мзыхэ нахъ темытыгъэу Мыхъамодэр пачъыхъагъум ращэхыгъ. Хэгъэгү хасэм зэдишти, пачъыхъагъур Къаншъаукѣо Къаншъао ратыгъ. Дзэпэщэ лъэшэу, лыхъужъ псэемыблэжъэу, клѣлэ акъылышлѣу ар шытыгъ. Пачъыхъагъур афимыштэнэу ежъи шъхъае, фамыдэу, фэмыхъуклѣ рагъэштагъ. Иофхэр дахэу ригъэжъагъэу илофшлэгъухэм шхъуагъэ дызэрэхъагъ: дзэпашэу Тумэнбэир иклѣщакѣлоу Къаншъаукѣо Къаншъау пачъыхъагъум тыраши хъапс ашлѣыгъ, Джамболэтыпшыр пачъыхъэ тахътэм тырагъэтѣысхъагъ. Ау Джамболэтыри бэрэ идзэпашэ тыригъэтыгъэп – мзыхэ нахъ пачъыхъагъум темытыгъэу ари тырици, хъапсым члѣдзагъ, ежъ Тумэнбэй Апэрэр пачъыхъэгъо лэнатлѣм хэбзэнчэу ашлутехъагъ. Хэгъэгү хасэм ишлѣ хэмылэу пачъыхъэ тахътэм зэрэдэкѣлыгъэр хэгъэгү лышъхъэхэм адагъэп. Хыешл хасэм ащ илоф рати, мзыхэ нахъ темытыгъэу къыращэхыжъи, имыхъо-мышлагъэхэм апае агъэмыси палъагъ. Джа зэрэхъ-зэрэшхым хэтыхэу, къэралыгъо Иофым икѣоу гъунэ лъаамыфэу, ежъхэм ашъхъэ щэхъурэ гугъу зимылэ лэнэтлѣрыпагэхэм апкъ къыкѣлыклѣ къэралыгъор клѣчлэджэ хъугъэ. Джащ фэдэ лъэхъэнэ хылыгъэм хэгъэгум илѣшъхъэхэр зэхэгущылѣжъыхи, пачъыхъэ тахътэм Къаншъаугъурыр тырагъэуцуагъ. Акъыл куоу ащ илѣм, сэнаушыгъэу хэлым яшлѣагъэклѣ охътэ клѣкѣлым къыклѣцѣлы къэралыгъом иэкономикэ къылэтыгъ,

ифинансовэ 1офхэр зыпкь ригъэуцожьыгъэх. Португалием ифлотэу къяклугъэр зэхигъэтэкъуагъ, 1501-рэ илъэсым Испанием зээгъ тхыль дишыгъ, исатыу 1офхэм иягъэ къаримыгъэк1ынэу. Ихыгъогухэр зэлуихыгъэх, къэралыгъо зэфэшъхьафхэмсатыуадиш1энымзыригъэушъомбгъугъ. Илъэс 15-м Каир канал пчъагъэ рищагъ, лэжъап1эхэм псы1эрыщэхэр арищагъэх, лэжыгъэ ш1эным зыкыыригъэ1этыгъ, гъомлэхъэ 1офым ипроблемэ бэк1э нахь ыгъэпсынклагъ, гъэблэ зэпымыужьыр зэтыригъэуцуагъ, жьышъхьалхэр ыгъэуцугъэх, Чыгурытыхым (Средиземнэ хым) пытап1э 1уигъэуцуагъ. 1503-рэ илъэсым еджап1эрэ мэщытырэ зэхэтэу ыгъэуцугъэм джы къызнэсыгъэми Къаншъаугъур ыц1э ехы, библиотекэ гъэш1эгъон Каир щигъэпсыгъ. Еджап1эхэр, сымэдждэщхэр бэу хэгъэгум ич1ып1э зэфэшъхьафхэм ащиш1ыгъэх. Адыгэхэм ялъэпкь хэбзэ пыгэмэ ащыщ пк1ышъхьэ-мышъхьэ чыгхэр алэжъыныр. А лъэпкь шэн-хабзэр щы1эныгъэ шапхъэу араб хэгъэгуми Къаншъаугъур щылыгъэк1отагъ: пк1ышъхьэ-мышъхьэ чыгыш1ухэр зэфэдэк1э щаригъэгъэт1ысхьагъ. Ежъ Къаншъаугъуры чыг хати, къэгъэгъэ хати илагъэх. Зызыщигъэпсэфырэ уахътэхэр а хатэхэм ащигъак1оштыгъэ: чыгыхэр, къэгъагъэхэр къыплъыхъэхэу, ащ бзыоу ахэсхэм амакъэ клэдэлулэу, гуш1уагъо ахигъуатэу ахэтыштыгъ. Къаншъаугъуры усак1охэм, ш1эныгъэлэжъхэм осэшхо афиш1ыштыгъэ, ахэмэ язэлулэхэр ежъ дэжъы щызэхихищэштыгъэх, ахэдалоу, ахэгущы1эу, 1офыгъоу зыгъэгумэк1хэрэр адырихъухъэу, зэдаштагъэр гъэцэклагъэ зэрэхъуштымк1э ежъ ышъхьэк1э къогъанэ ымыш1эу щытыгъ. Музыкэр ш1у ылъэгъоу, орэдылохэм шъхьэк1афэ афиш1эу, ш1ухъафтынхэр аритэу, ыгъэгущохэу ахэтыштыгъ. Ежъ творческэ 1офыш1эхэми Къаншъаугъуры шъхьэк1эфэшхо къырахыштыгъэ, лъытэныгъэшхо къыфаш1ыштыгъэ. «Зэфэдэхэр зэдэшъо, зэшъогъухэр зэдэуджы» зэралоу, ащ фэдэ зэпэблэгъэныгъэу ахэмэ зэфырялагъэм лъэпсэ гъэнэфагъэ и1: ежъ Къаншъаугъури усэк1уагъ. Египтым щыпсэуштыгъэ адыгэ тхак1оу Расим Рушди итхыльэу «Ар сэ силъэпкь» зыфилорэм Къаншъаугъур ехылагъэу мырэуштэу къышетхы: «1501-рэ илъэсым Къаншъаугъур султаныгъор Мысырым щуубытыгъ. Ар ыгу кыхьэрэр зыгъэцэк1эн зылъэк1ынэу гук1оч1э

ин зилэ, теубытэгэ-пытэгэ ин зыхэлэ цыфэу шытыг. Къэралыгъор щынэгъончэу шытыным ыльапсэ ыгэпытаг, къэралыгъом ифнансовэ лфыгъохэр зыпкъ ригъэуцуагэх. Ахэр зегъэцаклэхэм, псырычэплэ каналхэр шьофхэм арищэу, хылушъом пытаплэхэр ашигъэпсыхэу ригъэжыаг. Хъэджаклохэр Меккэм зэрэклохэрэ гъогур ыгъэцклэжыыг, ежэ ацлэклэ шыт мэщытым еджаплэ шигъэпсыг, библиотекэ гъэшлэгъон кышыцэлухыг, Аль-Азхэр зыфилорэ мэщытышхом минаретыклэ фишлыг, хыгъэхунэу ар-Раудэ шигъэпсыг Джами-аль-шияс зыфилорэр, ар-Рамиле псылэрыщэхэм ягъэпсын иклэрыклэу ригъэжэжыыг, поэтхэм ар афэхалэлэу зэрэщытым ищытхэу ин алощтыгэ, музыкэр шлу ыльэгъуштыгэ, музыкантхэм осэшхо афишлыштыгэ»³⁵. «Къаншъау Гъур» зыцлэ поэмэу Клубэ Щэбанэ ытхыгэм кыщелэ:

«Къаншъау Гъурым артыр икласэу*

Тхэкло дэгъумэ ар ащыцыг.

Усэгъэ лэджыми бэ ыгъэшлагъоу

*Пщынэлэ лэджи ац афишлыг»*³⁶

Шлэныгъэлэжэу Дэгүф Сэлахьдин зэритхырэмклэ, «Къаншъаугъурым ехыллэгъэ къэбарэу шылэр бэу зэтефыгэ. Ау, сыд фэдэ лорылатэу шылэмэ кызэралорэмклэ, ащ музыкэр, литературэр шлу ыльэгъуштыгэ, усэклаг, ллэблэнаг, акылышлыг».³⁷ «Сириемрэ Ливанрэ къащылтлэгъугъэхэр» зыфилорэ очеркым Шъхяплъэкьо Хысэ кыщетхы: «...Къаншъаугъур адыгабзэр, арапыбзэр, тыркубзэр, фарсыбзэр ышлэщтыгэх. Поэтическэ тхыльхэр тыркубзэклэ, арапыбзэклэ, фарсыбзэклэ кыдигъэклыгъэу шылэх. Къаншъаугъур ежэ ытхыгъэу кыдигъэклыгъэ тхыльмэ ащышхэр Стамбул дэт лъэпкъ библиотекэм члэлых».³⁸

³⁵ Расим Рушди. Это моя нация. Каир, 1947. Машинопись, С. 24. Арт – араб гуцыл, «искусство» къеклы.

³⁶ Клубэ Щэбан. Хэшыпыклыгэ усэхэр, орэдхэр, поэмэхэр, пшысэхэр. Мыекъуапэ, 1993. Н. 269.

³⁷ Дэгүф Сэлахьдин. Мэмлюкмэ яхыллэгъэ мэкъэгъэлу. – Гъэз. «Адыгэ макъ», 1991, ноябрэм и 23.

³⁸ Шъхяплъэкьо Хь. Сириемрэ Ливанрэ къащылтлэгъугъэхэр. – Гъаз. «Соц. Адыгей», 1969, маим и 8.

Къаншъаугъур ипсалтэ гуаклоу, губзыгъэ ялыеу, уедэлү зэпытыгъэкли уемызэщынэу бзэшлугъ. Зыщыц лъэккыр къыгъэбжышлоу, лышхо лы зэклужьэу, лышлоу, цыф нэшло-гушлоу, лъэгъупхъэу Къаншъаугъурыр щытыгъ. Цыф шлыкшлоу, пытагъэ хэлъэу зеклоу, акъылышлоу, сыд фэдэ анахь лоф зэлыхагъи хэклплэ къыфигъотэу, акъылкшэ зэшлукхъэу лофыгъуабэхэр Къаншъаугъур ышлагъ, Мысыр къэралыгъом хэхъо ин ышлэу, ыпэкшэ лъыкшэуатэу ригъэжыагъ. Ар игонэсыгъэп Тыркуеу. Тыркуе султланэу Баязэт пчъагъэрэ Мысырыр ыштэнэу екшугъ, ау зи къыдэхъугъэп. Ащ къыдэхъугъэр къыздигъэхъунэу ыкшэ Сэлымэу султлан хъугъэм пшъэрылъ зыфигъэуцужыгъ. Къаншъаугъур сыд фэдэрэ дипломатическэ лофыгъохэр ымышлагъэми зэшлокшплэ къыфигъотыгъэп тырку султланым. Сыда плэмэ Сэлымэ политикэу зыдишгъымкшэ Мысырыр ишлунэу арэп зыфэягъэр, ыштэнэу, икшэрал щыщы ышлынэу ары нахь. «Адыгэ пачыхъэмэ ягъыбз» зыфилорэм къыщело: «Тызэззон елошгъы Сэлым щагъыр къытэкшэ, / Дзэ гуцхъэу тэ къытфэкшэагъэр Мардж-ад-Дабикъым щэгъолъ, / Лъы гуцхэр агъачхъэу чэтэ ихыгъэкшэ щэзау». «Египет – сын тысячелетий» зыфилорэ тхылгъым а заом ехышлагъэу мырэуцхъэу къыщетхы: «Къаншъаугъур лыкшохэр ыгъэкшэагъэх Сэлым Хафэм дэжъ шлукхъафтынхэр фаригъащи. Лыкшохэр Сэлым Хафэм зэхикшэкшэ, лыкшэ пащэм ыжакшэ ыгъупси – анахь цшэлуужыгъэкшэ алгъытэрэм тетэу къыдзекшэуи,– щыдым къытыригъэтшхыкшэуи лыгъыжыгъ–, заозэраришшылшэрэ япачыхъэ рилужыынэу фигъэпыти.

Тхыамыклагъор плэжэн плэкшынэу щытыгъэп. Илъэс 75-рэ зыныбжъ Къаншъаугъурыр зэрэлшжыгъым емылгытыгъэу заом лъэшэу зыфигъэхъазырэу фежыагъ... Августым и 24-рэм 1516-рэ илъэсым Мардж-ад-Дабикъ дэжъ Алеппо зымэфакшэу пэчыжъэу дзитшэу зэлукшэагъ...»³⁹.

Ары, Сэлым Хафэр заокшэ Мысырым къызекшэу Къаншъаугъуры илъэс 75-рэ ыныбжыгъ. Ижыгъэ емылгытыгъэу идзэкшэуи лхэм щысэтхыплэ афэхъоу,

³⁹ Петровский Н.С., Матвеева В.В. Египет – сын тысячелетий. Л., 1959. С. 193.

штэ ымышлэу, кызэклакlo имылэу, шышхьэмыгъазэу, псэемыблэжьэу пым езэуагъ. Къаншъаугъур иллыхъужь зэуаклэ «Адыгэ пачыхьэмэ ягъыбз» ыкли «Туманбэи игъыбз» зыфилохэрэмикъагъэлъагъо, ежъ Къаншъаугъур фэгъэхьыгъэуи гъыбзэ шхъаф щыл. «Заом тыхахьэмэ Къаншъаугъурыр типащи», – кыщелo «Адыгэ пачыхьэмэ ягъыбз» зыфилорэм. Нэмыкл чыплэм макъэр нахь гъэлъашыгъэу кыщелo: «Тызэклэклонти Къаншъаугъурыр мэзау, / Заом зыхахьэклэ аслъан хабзэу мэзечъ,/ Дзэшхом щызечъэзэ, щэгид хабзэу псэхыжъ». А гупшысэ зэфэхьысыжьыр кыралотыклы «Тумэнбэи игъыбз зыфилорэм исатырхэми:

*Типышхоу Къэншъаугъурыр
Ышхьэклэ дзэмэ япащэу
Пым пэгъоклышъ, лъыпсыр ыгъачъэу,
Хьалэчыр хигъахъэу зэхигъэтакъоу,
Тыркүдзэм пчыклэу щыджэгүзэ,
Лпэбланэу ац щыфэхыгъ.*

Мысырым идзи, ащ идзэпащэу, пачыхьэу Къэншъаугъурыри псэемыблэжьэу пым пэуцужьыгъэхэми, къумалыгъэ кызыхэфагъэхэр лэшхьэтетхэм, дзэпащэхэм къахэклыгъэх. Шам хэкум итхьэматэу Къарбэчым идзэ ежъ зэрахэтэу пыйдзэм зыритыгъ, Сэлым Хафэм идзэ гоуцуи, мысырыдзэм къеззожъэу ригъэжъагъ. А къумалыгъэ зеклуаклэм мысырыдзэм къэщтэулуныр къахилхьы, кызэклэклоныр къаублагъ. Шам хэкур «къабгыни, Мысырым ичлы зырагъэхьыжыгъ». А хъугъэ-шлагъэхэу гъыбзэм кызыфилохэрэр тарихъ тхыгъэми къаушыхьаты. «Египет – сын тысячелетий– зыфилорэ тхылъым иавторхэм атхы: «Къэншъаугъур зыщыштыхьэщтыгъэр къэшпыпкъэжыгъ. Алеппо ичлыплэ пащэу Хъайрбэчэу (арэуштэу Шам хэку тхьэматэм ыцлэ авторхэм къатхы. – А. Шхъ.) сэмэгү флангым фэгъээзэгъагъэм, тыркухэр апэрэу кызелъхэм, идзэ зэригъусэу зарити агохьагъ»⁴⁰.

Къаншъаугъур ежъ ылэшхьытлуклэ тырку султланым ыпсэ луихынэу фэягъ. Ежъ имамлюкхэр игъусэхэу Къаншъаугъуры зэогъогур пхыритхъузэ Сэлымэ ишатыри

⁴⁰ Ар дэдэм. Н. 194.

еклугъэх, ау члэмысэу кычлэклыгъ. Анэлу зыдагъазэрэм хьадэлъэмыдж рашлыкызэ, мамлюкхэр пым пхъашэу езаощтыгъэх. Заор анахь кызыщызэклэблагэм Къаншъаугъур кыралуагъ Къарбэч тыркумэ зэрагохъагъэр. Ар зызэхехым зы утын горэ ыклоцлыклэ Къаншъаугъур зэхишлагъ, ыпкъ исэмэгу кыльэныкьо клочлэ лъэш горэм ыкъудыигъ, кыфэмылорышлэжы хъугъэ. Псы кыратынэу къялэлугъ. Псы къамылыбжэ лъэтемытэу кыратыгъ. Гулэзэ зылуильхъагъ, тлэклуи хэхъуплагъ. Онэгум исэу ошлэ-дэмышлэу къэсыси къамылыбжэр кылэклэзыгъ, кылуаути ыжэ лъыр кыдэчъэу кыубли, шым къефэхэу зыфежэм игъусэмэ къаубытыжыи кырахыхыгъ. Чым гъэлылыгъо фимыфэхэзэ, ыпсэ хэклыгъ... Къаншъаугъур ихьадэ тыркухэр рымыджэгунхэм пае, адыгэмэ зэряхабзэу, ихьадэ зэуаплэм кылуахыжыи, ичлылахь рагъэгъотыгъ. Ибэн зыдэщылэр зыми ышлэрэп, тарихъым ишгэфэу ар къэнагъ. Джащ тетэу, заом иящэнэрэ мафэ, августым и 26-рэм 1516-рэ илъэсым, Къаншъаугъур зэуаплэм щыфэхыгъ...

«Чым ыкъогъу чы кыкьооклы» зэралоу, Адыгэ республикэ институтэу гуманитарнэ ушэтынхэм апылтым иархив Къаншъаугъур ехыллэгъэ тхэпэ гъэшлэгъон хэлъу къэнэфагъ. Тхьапэм ышхъагъы урысыбзэклэ, ычлэгъы арапыбзэклэ усэ тхыгъэхэр тетых. Бзэ зэфэшхъафхэмклэ тхыгъэхэми, текститлуми арытыр зы. Тхыгъэхэр зышлыгъэр я XIX-рэ ллэшлэгъум апэрэ адыгэ гъэсагъэхэу лъэпкъ тарихъым изэгъэшлэны анахь пылтыгъэхэм ащыщэу Наурзэ Ибрахым ары. Ащ урысыбзэклэ кыитхыжыгъэр адыгабзэклэ къэтэтыжыи:

*Ынэгу нурэр кыкылихэу а цлыфыр дахэ,
Нэциитлур чыжъэу зэпэлудзыгъ,
Ынэгуи ихыгъ, ыбгъэ зеубгъу,
Ыбг ищыгъэу лы лъэпэлга,
Плэлубгъо. Лытцэхэр лъэшых,
Къоданэ, клочлэ лъэш хэлъ,
Адыгэ шъуашэклэ фапагъэ.
Шы пклэгъолэ дахэм цэбзащэу рэбыбы.
А шым ыбгъэ шъуамбгъо, ыбг псыгъо,
Шы ищыгъэ лъаг, илъэгагъэ метритлу.*

Тхьапэм иадырабгъурэ нэклубгъо (ар ыкыба, хьауми ынэгуа, къэшлэгъуае), урысыбзэкӀэ тетхагъ: «Мыр аужырэ Мысыр султӀанэу Къаншъаугъурэу быслъымэн лъытакӀэмкӀэ 992-рэ илъэсым (26.VIII.1516) тыркумэ Мардж-ад-Дабикъ щаукӀыгъэм фагъуцугъэ мыжъосыным тетхагъ. Мыжъосыныр Каиры дэт».

Къаншъаугъур зыщылагъэм охътабэ тешлагъ. Ау уахътэм итеплъэ-текӀхэм, ипщэгъо изэрэщыхьамэ ахэмыкӀуадэу цӀыфыгъэ дэхагъэм, лыхъужъ лъэшыгъэм ятамыгъэу ащ ыцӀэ къэнагъ. Къаншъаугъур фэдэхэу, лъэпкъ напэр зыгъэдэхагъэхэу, лъэпкъым инурэ зыгъэшлэгъыгъэхэм ацӀэ егъашлэми къелыхыщтэп. ЛъэхъаныкӀэ пэпчъ къыдэкӀэжыхьхэзэ, лъэпкъ ошъогум жьогъо гъуазэу итыщтых.

Пщыналъэм итем

«Къаншъаугъур игъыбз» зыфилорэ пщыналъэм итемэр Тыркуе-Мысыр заом пачыхъэу, дзэпэщэ лыхъужъэу Къаншъаугъур лыгъэу щызэрихъагъэр, псэемыблэжъэу зэуапӀэм зэрэщызекӀуагъэр, ыпсэ зэригъэтӀылыгъэр ары. Зэо мэшӀуаер Мысыр къыщызекӀаблӀи, пным хэгъэгур ыштэным ищынагъо къышхъащыцуагъ. ДзакӀохэр псэемыблэжъэу пным пэуцуужыгъэх. Пыи жъалымыми чӀэнагъэу ышӀырэм пай къымыгъанэу къылъэкӀуатэ. Заор зышӀырэми, заор зэрашӀылӀэрэми тхьамыкӀагъо къазэрафихьырэм игууз ин къыхэщы гъыбзэм.

Герой шхъалыр

Ижъырэ адыгэ орэдыжхэм гъэпсыкӀэу яӀэр ишапхъ мы гъыбзэми: зы нэбгырэ илӀыхъужыгъэ къэзыгъэлъэгъорэ орэдхэм, гъыбзэхэм лыхъужыым ыцӀэр ацӀ. Мы гъыбзэри зы нэбгырэ илӀыхъужыгъэ, ыпсэ зэритыгъэр къэзыӀотэрэ, къэзыгъэлъэгъорэ усэ гухэкӀ. Зэрэхабзэуи, лыхъужыым ыцӀэр гъыбзэми цӀэу фэхугъ: «Къаншъаугъуры игъыбз».

Адыгэм лыгъэ хэлъыныр, «чэтэ чӀэгъым нан щимыӀожыныр» илъэпкъ шэн, илъэпкъ хабз. Зильэпкъ напэ бжыгъэ тезымыгъахъэ зышӀоигъом ыпсэ пытэу гъэры зишӀыщтэп, ыкӀыбы щэ хэлъэу зэуапӀэм къылуӀыжыщтэп.

Адыгэ лым кыизэклакlo илэп: е теклоныгээр кыдихын, е кыауклын, пым ынэлу фэгъэзагъэу хьадэгур ыштэшт, ыцлэ лаеклэ раригъэлосттэп, ыпсэ ытыни, ынапэ ыщэфышт. Теклоныгэм пае лыхужьыныгъэ-псэмыблэжыныгъээр зэрахъ. Лыхужьыр псэуу илыхужьыныгъэ-псэмыблэжыныгъэклэ теклоныгээр кыдихымэ – ар гушлоигъо ин, зыгорэклэ лыхужьыр хэкладэу, ащ хьадэгъоу ыштагээр теклоныгэм лъапсэ фэхъумэ, цыфхэм яшъхьафитыныгъэ пае ежъ кыныр зышти, цыфыбэхэм ящылэныгъэ афэзыгъэпсынклагъэм дунаерэ щытхур фэшъуаш, ау ар тхьамыклэгъо клэух. Лыгъэ-цлэрылагъэу, лы лушыгъэ губзыгагъэу Къаншъаугъуры кылэжыгъэм клэух тхьамыклагъо фэхъугъ. Лыхужьыгъээр нахьыбэрэмклэ теклоныгъэклэ еухыжы. Хьадэгуклэ ыухыжыныр хабзэп, ау ари лыхужьыныгъээр кыизэрэнафэрэ зы шъошэ-гъэпсыкл. Лъэпкым, хэгъэгум апае цыфым анахъ лъаплэу илэр – ыпсэ ытыныр – ар лыхужьыгъэм илыхужьыгъэжъ. Джа лъэпкъ еплъыклэ-лъытаклэм ишапхъэклэ къэтыгъ Къаншъаугъур илыхужьыгъэ.

Гъыбзэм ихудожественнэ шлыклэ-гъэпсыкл

Хъугъэшлагъэугъыбзэрзэхьыллэгъэзаомыпэклэкъэралым илоф зытетыгъэм тыщегъэгъуазэ Къаншъаугъур зыфэдагъэм осэ тэрэз фэтшыным пае. Къэралыгъор схьыпэу, клочладжэу, джасус унагъохэр пыеу ялэу бэрэ къагъэгумэклыщтыгъэх, Багдады иси (Ирак хэгъэгъу шъхьафыгъ), Румым щыпсэуи (Тыркуе хэгъэгупары ауштэу заджэщтыгъэхэр) кыушъхъэ еохэу Мысырым кытеосттыгъэх, хыоры есэу кытесыхъэщтыгъэх. Къаншъаугъуры Мысыр къэралыгъом илъэшыгъэ ригъэгъотыжыгъ, ыкыачлэ зыкыригъэлэтыжыгъ хэтрэ пыи пэуцужьын, ишъхьафитыныгъэ кыухъумэн ылъэклынэу ышлыжыгъ. Тыркуем идзаклохэми лъэшэу апэуцужыгъэх, ау клочлэгъу афэхъугъэхэп. Лыхужьыгъэу Мысыры идзэ зэрихьагээр нахъ кытлгыгъэлэсынымклэ зэгъэпшэныр анахъ амал инэу усэм щыгъэфэдагъ. Лыхужьыр аслъаным фегъадэ («Аслъан мышынэу тильэу...»); мысыры дзэм изызоул пьидзэм идзэклиушъэм егъэпшагъэу къэты

(«Тисэшхо тыкухэм лъыри къячэхэу,/ Зы шыур шыуишгэм пэуццтыг»)). Къаншгаугур зыхэк'одэгъэ зэуап'эр зыфэдагъэр фэгъэдэн-зэгъэшэн ямыш'ык'лэк'лэ къеты: «Тхьацу пшэгъак'лэ ыпак'лэу,/ Ши л'и щызэхэпшыхъу / Зэо лыгъаер щек'ок'ы...». Лексическэ амалэу ыгъэфедэхэрэм лъэхъаныр зыфэдагъэр къагъэнафэ: сэшхо, лъы, зэо мэш'уай, зэо лыгъай ык'и ахэм анэмык'ыхэри. Образэу кытырэри, лъэхъаным изытети, хуэрэ-ш'лэхэрэри, ахэр кызэритырэ гуш'ылэхэри зэк'лэ зэпэсыгъэх, зым зыр кыгъэпытзэ, зэманым ык'ыш'уи ыкупк'и ясурэт псэу къэтыгъэ хъугъэ.

Литературэ

1. АРИГИ-м иархив, «Фонд материальных ценностей», № 1. «Культура черкесских мамлюков в Египте», д. 16.
2. АРИГИ-м иархив. Ф. I, п. 54, д. 28.
3. Дэгүф Сэлэхъэдин. Мамлюкмэ яхыылэгъэ мэкъэгъэлү. – Гъэз. «АМ». 1991, ноябрэм и 23.
4. К'лүбэ Щэбан. Хэш'ыпк'ыгъэ усэхэр / Щ. К'лүбэ. – Мыекъуапэ, 1993.
5. Петровский Н.С., Матвеев В.В. Египет – сын тысячелетий / Н.С. Петровский, В.В. Матвеев. – Л., 1959. –
6. Шъхалэхъо А. Пэчыхъэу Къэншгаугур. // Мык'осэрэ жъуагъохэр. – Мыекъуапэ, 1994. – Н. 57-59.
7. Шъхаплэкъо Хыс. Сириемрэ Ливанрэ къащытлэгъугъэр. – Гъэз. «Соц. Адыгей». 1969, маим и 20.

Упч'лэхэмрэ 1офш'лэхэмрэ

1. Хэта Къаншгаугурыр? Ар зыщыщымк'лэ сьд фэдэ къэбар лъапсэха щылэхэр?
2. Къаншгаугур идунай кырык'луагъэм кытегуш'ыл. Ипачыхъагъо лъэхъанхэм зэш'луихыгъэ 1офыгъохэр сьд фэдэха? Экономикэм, культурэм альэнык'ыок'лэ сьд фэдэ гъэхъагъэха Къаншгаугур ыш'ыгъэхэр? Расим Рушди итхыльзэу «Ар сэ сьлэпкъ» зыфилорэм сьдэуш'тэу кыш'ытегуш'ылэра Къаншгаугур?
3. Къаншгаугур ил'ыхъужыгъэ къэзылотэрэ сатырхэу «Адыгэ пачыхъэмэ ягъыбз», «Туманбэи игъыбз»

зыфилохэрэм кьахафэхэрэр кыхэжъугъэщ, шьукъядж, шьуишлошлхэр кьяшгулаул.

4. «Хы гуцэм техъэшъы Къаншьаугъурыр мэзау» зыфилорэ сатырым сыд фэдэ хъугъэ-шлагъа пкъырылтыр?
5. Сэлым Хафэм ЗАО димышлыным сыда Къаншьаугъурыр зыкыпылтыгъэр? Сыдэуштэу зеклауагъа Сэлым Хафэр?
6. «Египет – сын тысячелетий» зыфилорэ тхылъым Къаншьаугъуры кырилуаллэрэр кыхэшъутхык.
7. Къаншьаугъур мыжъосынэу Каиры щыфагъэуцугъэм лыхъужьым итеплэ-луплэ кызыригъэлагъорэм шьукытегушыл.
8. Клубэ Щэбанэ ипозмэу «Къаншьаугъур» зыфилорэм шьукъедж, шьукытегушыл.

ТУМЭНБЭЙ – ДЗЭПЭЩЭ ЛЫХЪУЖЪ, УСЭКІО ІЭПЭІАС

Ижъ-ижъищым кыщегъэжъагъэу адыгэхэм дзэкло лыхъужьыри усаклори зэфагъадэу, агъэинэу, агъэлаплэу кыбрэкло. Ащ фэдэ лъэпкъ еплъыклэм кыкълэхухъэрэ ныбжьыклэхэм шэн-нэшанэу ахэлыщтыр зыфэдэщтыр зэригъэзафэщтыгъэ – шым теклыхагъэм фэдэу тесыныр (орэдыжъхэм кьахэфэ – «Онэгум исымэ щэджыбл» елошъ), пыр ридзыхыным фэкъулаиныр («Дэнэгъо сарыкыр зэбледзы, Афицар едзыхыным фэлаз» кьащало орэдыжъхэм), зэуаплэм псэемыблэжъэу щызеклоныр («Ищыуахъ цыхэри дышъабл, зэошхом бгъэклэ ашлуклу», лыхъужъ псэемыблэжъым исурэт къеты орэдыжъым), зэфагъэм, цлыфыгъэм, шъхъафитыныгъэм ичатэ маисэу афигъэбзэныр («Маисэр рихымэ, пыим ыкылуыр игъогу», – кыщело «Айдэмыркъаны иорэды», Мыхъамэтым ичэтэутым Сабыибэ кыфыкьонэжъ», – кыщело «Къоджэбэрдикъо Мыхъамэты игъыбзэ») – джахэр арых апэрэ цлыфыгъэ шапхъэу ныбжьыклэхэр лъэпкъым зэриплуштыгъэхэр, «псэр ащэни, напэр ащэфынэу» ары нэшэнэ шъхъалэу ахильхъэщтыгъэр. Ащ даклоу яжабзи чаныным фаплуштыгъэх. Фольклорнэ усэхэм кызыраушыхъатырэмклэ, Мафэкъо Урысбый шыклэпщынэу

лэзагъ, я XIX-рэ лэшлэгъум ыгузэгухэм лыхъужъэу адыгэхэм ялагъмэ анахь лыхъужъыщэу зыцлэ ралощтыгъэ Хьатэгъужъэкъо Мыхьамэт лаци шыклэпщыни еоцтыгъэ, сырыни епщэщтыгъэ. Ащ фэдэу, зилыхъужъыгъи зижэбзэ чаныгъи зэдиштэу лъэпкъым ишлэжъы маклэп хэухъумагъэр, лъэпкъым игупшысэ щыщы хъугъэу кызыдихъырэр. Еж илэхъаны шлу къэзылэжъыгъэм ыцлэ цыфмэ шлуклэ зэрахьашт. Ащ фэдэ дзэкло лыхъужъмэ, жэбзэ чаныр зилэрылхъэмэ ащыщыгъ Тумэнбэир.

Тыркуем исултанэу Сэлым Хафэм къаришлылэгъэ заом Къаншаугъур зыхэклуадэм, пачыхъэ хадзын фаеу мысыр дзэпащэхэр хъугъэх. Хэта ащ фэдэ охътэ хылыгъэм а пшъэрылгыр анахь зыгъэцкэлэшъуштыр? Анахь зытефэрэр? Лыгъэмклэ хэти аклыб клонэу, дэтынэу фаеп, ау лофыгъо пстэумэ язэхэщэклоштыр лыгъэ закъом кышыцуурэп. А гумэкл-гупшысэр щызэхэошлэ «Адыгэ пачыхъэмэ ягъыбз» зыфилорэм. Ащ кызыэрилорэмклэ, лышхъэхэр якъэлэ шхъалэ щызэлукагъэх пачыхъэ ашлыштым тегушылэнхэу, «Къалэм теклужъмэ, пачыхъэ хъунри дэмыс, Тумэнбэир дэсышъ, пщыгъор ратынклэ клэлащ», – кыщелэ пщыналъэм. Зэрэклэлащэм пае ехъырэхъышэх, ау пщыналъэм кызыэрилоу, клэлащ нахь мышлэми, «Дзэр зэрищэнклэ псэ зилэм фэдэ хэмыт», арышъ, Тумэнбэим «пщыгъор кыратышъ, пачыхъэ тахътэм дагъэкл». Джащ тетэу, я 22-рэ пачыхъэу Тумэнбэир пачыхъагъум Египтым щытырагъэхьагъ.

Туманбэи лыхъужъыныгъэшхо зэрихъэзэ зэуагъэ, цыфмэ кырапэсыгъэр зэрилыаплэр, кызыэрэщыгугъыхэрэр ыгъэцкэлэнымклэ ыпсэ зэремыблэжъырэр нэрылэгъу афишлыгъ. Пщыналъэм исатырхэм ар сурэт псэоу къагъэлъагъо: «Тыркум идзэшхо Тумэнбэир щэзау./ Заом зыхахъэклэ блэгъошхом фэдэу мзечъ./ Чъэрыжъым тесэу Сэлым щагъым ашлуклу./ Щатырым еклумэ Рум пачыхъэр члэмыс, Маисэу ылыгыр щатыр члэгъым щегъабз».

Тхылъэу «Египет – сын тысячелетий» (Л., 1959) зыфилорэм Тумэнбэй ехылагъэу кыщетхы: «Лъэшэу чанэу, ыгукли ышхъэкли къогъанэ имылэу тыркумэ ар апэуцужыгъ, зэклифэнэу, зэхикъутэнэу пым жэхахъэщтыгъэ. Ау мамлюкхэм утынэу ахыгъэм джэнджэш къахилхъагъ,

кыыгъэтлэсхъагъэх. Мэзэ зауэлэ Тумэнбэй дзэшхоу зэлуигъэклэгъэр январым и 22-рэм 1517-рэ илгъэсым мацлэм фэдэу бэ дэдэ хъурэ тыркудзэм пэгъоклыгъ Каир ихэгъошхъэ шыпкъэм Мукаттамыфиорэ бгычлэм дэжъ. Псэемыблэжъ банэу мамлюкхэм ашыгыэм зи кыиклыгъап. Шхонч икыоу мамлюкхэм зэрямылэм, топхэмклэ тыркухэр кыалъэшэклэу зэрэшытым заом клэухэу фэхъуштыр фиухэсыгъ... Тумэнбэйи, ащ игъусэхэми лыхъужыгъэ ин зэрахъагъэ нахъ мышлэми, тыркухэм атеклэшъугъэхэп. Мамлюкхэр гъунэм нэсэу тыркудзэм зэхикъутагъэх. Сэлым Каиры дэхъагъ».

Тумэнбэй алэклэжы, бедуинхэм адэжъ зышигъэбылэу, шъэфклэ дзэ ыугъоинышъ, ипыи ичлыфэу телыр ритыжыным пылгыгъ. Ау Сэлым Хафэм идзэ клуачли, ихъоршэрыгъэ-тхъагъэпцлыгыи рихыллагъ Тумэнбэй икыэгъотын. Гъэцынэныри мылъкури зэгъусэу ытлупщи, Тумэнбэйр къаубытыгъ. Тумэнбэй зыфэдэ лыхъужыр Сэлым Хафэм ешлэти, шыпкъагъэклэ готынэу кыеуцуалэмэ псэоу кыгъэнэжынынэу, дзэпащэ ышлынэу рилуи шъхъае: «Напэр сщэу, псэр сщэфын слъэклышцтэп», – ылуишъ, феуцоллагъап. Тхъэу зызылгытэжырэ Сэлымэм ыпашхъэ зышигъэцлыклугъап Тумэнбэйи, ицлыфыгъэ напэ, илгъэпкъыцлэ кыухъумэзэ, пыим дэгущылагъ. Ар ыдэна дунаир эклэ зыштэн зыгу хэлтым, члышхъашъом шытхъэу зызылгытэжырэм?! Ыдагъап. Ащ клигъэсты зпытыгъ къумалэу Къарбэчыми – Тумэнбэй джыдэдэм зимыуклыклэ, ежъ Сэлыми Къарбэчи апсэ кызэрэлуихыштыр пачыхъэ хафэм ытхъаклүмэ ригъэклыштыгъап. Цлыф уклыныр, пылгъэныр аргъой плыртлыным имылахылыягъэу зылытэрэ Сэлымэм рихъухъагъ ежъ ылорэм кыемыуцоллэрэ пстэуми аришлэн ылгъэклыштыр нафэ афишлынэу. Итеклоныгъэ изышыхъатэу Сэлым Хафэм иунашгъоклэ апрелым и 13-м 1517-рэ илгъэсым кыалэу Каиры икыэлэпчъэ дэхъаплэ Тумэнбэй шыпалгъагъ. «Адыгэ пачыхъэмэ ягъыбз» зыфилорэм кыщелэо:

*Тумэнбэй тыркужъ лъапцлэмэ къаубыт,
Дзэшхоу зыубытым Сэлым щагъым кыыфещ,
Къэмышынахэу Сэлым щагъым дэпсалъ,
Шхъэтылгъэ клапсэр Тумэнбэйим шлохадз,
Клалсэр дадзыйи Тумэнбэйр дащай.*

Къаншгаугъурыр Тумэнбэирэ зыфэдэхэмклэ насыпыгъэр, цыфыгъэ дэхэгъэ иныр ыкли ахэмэ апэгъэуцугъэу пыим зезыщэгъэ Къарбэч къумалыр зыфэдэмклэ нэпэнчгагъэр, насыпынчгагъэр пщыналъэм лупклэу, нафэу кырегъ-эльэгъуклых. Псэр зыти, напэр зыгъэнурыгъэхэу, хьадэгъур зышти, щытху дахэр пылэу егъашлэм щылэнэу къэнагъэм ыцлэ лъагэу къелэты, напэр зыщи, псэр зыщэфыгъэр умысыклаеу еумысы, нэпэнчгагъэр мыхъурэу ыцлэ едзыгъэу къегъанэ. Ащ фэдэ лъэпкъ егъэшлэрэ гурышэ-гупшысэхэр пщыналъэм зэрикупклым ар бэгъашлэ ышлыгъ...

Тумэнбэй псэемыблэжъ дзэкло лыхъужъ къодыгъэп, гушхо зилэ усаклоуи щытыгъ. Зэрэпалъэщтыр ышлэу, ар аухэсыгъэхэу хъапсым члэсызэ, лэфымэ арыклягъэр зэфихъысыжыхи, гыбзэр ытхыгъ. Гыбзэм иаужырэ сатырхэм ар къаушыхъаты:

*Шъхэкло инэу къытцышлыгъэр
Гыбзэ клэклэу сэ къэстхыжы,
Ихърамым ныслъагъ.*

Хъугъэ-шлагъэм исурэт гуцылэ псыхъагъэхэмклэ упаштхъэ кыыригъэуцон Тумэнбэй зэрилъэклырэм ишыхъат мыщ фэдэ сатырхэр:

*Мэфииц заор пхъашэу ятшылагъ:
Зэнымыожъэу шыблэр гъуагъоу,
Шъхъарытлупиц хъугъэм фэдагъ.
Лъэныкъо пстэумкли пыидзэр
Хыдзэм фэдэу къытэклуцтыгъ.*

Цыфым ыгу щыхъэу-щышлэрэр зэхыуигъашлэу, кышъоцыр къыгъэтэджэу усаклом ипсалъэ егъэпсы, къыклэлъыклоштыр ошлэфэ узэгуигъэутэу игухэкл къыбдегощы:

*Сынитлум нэпсыр къаклэчы,
Шъхъаклом сестышъ сыгур зэгочы,
Нэпсым машор ымыгъэклауас,
Машломи нэпсыр ымыгъэгъушъ.*

Лъэпкъы гуузыр, лъэпкъы гупшысэр, лъэпкъы псэлъаклэр зэхапшлэхэу Тумэнбэй иусэ зэригъэпэшыгъ. Хэкужъым хэтхыгъэ лыпцлэу дунаим изычлплэ къиныбэ щызыщэчыгъэу, аусыдэу зэхъуи зицлыфы напэ зымыукъуагъэм

исаугьэтэу Тумэнбэй ыцлэ кэнагь. Пшыналъэу ащ зэхильхьагьэри лушыгьэм, бзэшлуагьэм янэпэеплэ.

**Пшыналъэу «Тумэнбэй игьыбз»
кызыэрэтлэылэсыжыгьэм ихьышэ**

Тыркуем шыпсэурэ гьэсагьэмэ ащыцэу Нэгьуцу Юсыф 1911-рэ илэсым Стамбулы кышыдыгьэклыгьэ тхылъэу «Тарихъул ислъам» зыфилорэм ия 5-рэ едзыгьэ я 2-рэ шхьхэм кышытегушыцлэ гурыт ллэшлэгьухэм адыгэхэм Мысыры пачыхьагьоу шагьэуцугьагьэм. Пачыхьэу техагьэхэм апылэ кэбар клэкхэр кьелуатэх. Я 23-рэ пачыхьэу Тумэнбэйм тыркудзэм заоу кыришлылагьэм зэрэпэуцужыгьэм, псэемыблэжьэу мамлюкхэр зэрэзуагьэхэм кьатегушыцлэшэ, Тумэнбэйр тыркумэ зэраубытыгьэр, Змуель кэлапчэем – Каиры идэхьаплэм клэпсэклэ кларигьашли зэрэшаригьэтхьэлагьэр кьелуатэ. Тумэнбэй шхьаклоу кьехьуллагьэр кыутхьаусыхэу кытхьыжи, хьапсэу зычладзэгьэ Ихьрамым ипчашьхьэ кызыэрэпилэжыгьагьэр кьелошэ, ащ кыклэлэыклоу пшыналъэр арапыбзэклэ кьеты. Тхылъыр адыгабзэклэ тхыгьэ, пшыналъэр арапыбзэклэ тхыгьэ.

1964-рэ илэсым январым и 30-м Хьэтлэнэ Абдулэ пшыналъэрарапыбзэмкыришиадыгабзэклэзэридзэклыжыгьэ. Хьэдэгьэллэ Аскэри фэгьэхьыгьэу пшыналъэм тхьэпэ тхыгьэ голэ. Ащ мырзуштэу кыщелэ: «Аскэр, тыркумэ Мысыр заштэм ыужы Тумэнбэй гьыбзэу кыусыжыгьэр арапыбзэклэ тхыгьэу Ихьрамым пилэжыгьагьэ.

А гьыбзэр сэ зэсыдзэклыжыгьэ, ау оредышэо илэу дахэу зэгьэфэгьэным пае, поэтылэ ищыклагьэ. А пшэрылър о зэшлопхынклэ сыпшэугуы.

Абдуль.30.01.1964.»

Кызыхэклыгьэр сшлэрэп, ау Абдулэ илэлы гьэцэклагьэ хьугьэп – пшыналъэ текст зэдзэклыгьэ Хьэдэгьэллэ Аскэры лоф дишлагьэп. Нэужым, бэ тешлэжыгьэу зэдзэклыгьэр кызысэгьотым /1987/, сэ слэ кызырихьэу зэгьэфэгьыгьэ.

Шылыныгъэм ихъугъэ-шлагъэу пщыналъэм къыгъэлъагъорэр

Август мазэм 1516-рэ илъэсым щегъэжагъэу 1517-рэ илъэсым апрелым иапэрэ мэфишлыхэм анэс мамлюкыдзэр тыркудзэм зэрэпэуцужыгъэр, идзаклохэмклэ щысэтехыплэу Тумэнбэир псэемыблэжъэу зэрэзуагъэр арых пщыналъэм къылуатэхэрэр. Къумалыгъэу Шам итхъаматэу Къарбэчым, дзэпашэу Гъазалыем зэрахъагъэхэр пщыналъэм къелох, еумысых, ахэмэ яшхъошлагъэ мысырыдзэм утынышоху къытефагъ, пым теклоныгъэ ышлынымклэ къэгъэзаплэ фэхъугъ. «Лъыпсыр псыхъоу шычъэу,... Лъэныкъо пстэумкли пыидзэр Хыдзэм фэдэу» къяклущтыгъэхэми, мымлюкыдзэм Туманбэир ипашэу щынэр ымышлэу аслъан хабзэу апэгъоклыхэзэ, къилгырэ дзэр пчырэ чатэрэклэ ралыхыхэзэ язэуагъ, пым ылыпсыклэ Нилыр агъэлагъ, арэу сыдэу зэхъуи зипчъагъэ гъунэ имылэ пыеу шхончырэ топрэклэ узэндыгъэм теклонхэ альэклыгъэп. Джа хъугъэ-шлагъэр ылапс, икупкл пщыналъэм, авторым игурышэ-гупшысэ хъугъэ-шлагъэхэм апхырыклэу, ежъ изэфэхьысыжъхэмклэ къытлгъегъэлэсы. Зы лъэныкъомклэ – пщыналъэр лыхъужыгъэм, псэемыблэжыныгъэм игимн, адрэ лъэныкъомклэ – къумалыгъэм, нэпэнчъагъэм яумыс клуачл, янэлат.

Пщыналъэм ихудожественнэ шыклэ-гъэпсыклэ нэшан, къэгъэлъэгъоклэ амалэу ыгъэфедэхэрэр

Ыпэклэ тызытегушылэгъэ пщыналъэхэу «Адыгэ пачыхьмэ ягъыбз» ыкли «Къаншъаугъуры игъыбз» зыфилохэрэм атеклы «Тумэнбэи игъыбзэ». Ыпэритлум яцэнэрэшхьэм итэу хъугъэ-шлагъэр къагъэлъагъо. Шъыпкъэ, «Адыгэ пачыхьмэ ягъыбз» зыфилорэм апэрэшхьэм итэу къызышилохэри загъорэ кыхэкых нахь мышлэми, «Тумэнбэи игъыбзэ» хъугъэ-шлагъэхэр апэрэшхьэм итэу къэлотагъэу цыгъэпсыгъ. Пщыналъэр ежъ Тумэнбэи зэриусыгъэр сатырэ пэпчъ щызэхэошлэ, пщыналъэм икъежапли иклэухи занклэу, шъхъихыгъэу къащело ежъ зэриусыгъэр. Къэралыгъо гупшысаклэ зилэ пачыхьэу, дзэпашэ лыхъужь лъэшэу зэрэщытым имызакъоу Тумэнбэи усэклошхоу зэрэщытыгъэр пщыналъэм къеушыхъаты. Апэрэшхьэм итэу ежыр

шъыпкъэм къехъулагъэр Тумэнбэи усэм къыщырэлотыкы. Адыгэ гъыбзэхэм Тумэнбэи илхъужыгъэ, ар псэемыблэжъэу зэуаплэм зэрэщызеклорэр къыщырэлотыкы-къыщырегъэлъэгъукымэ, мыщ ежъ Тумэнбэи игууз, игухэкI ары анахъ мэкъэ лъэшэу хэлукIырэр. Хъугъэ-шлагъэхэр эпическэу /игъэкIотыгъэу/ къыгъэлъагъоуи чIыплэхэр хэтых, ау гум щыхъэрэ-щышIэрэ гузэжъогъу-гухэкIым ымакъэ ахэр зэрэпхыжых. Гъыбзэм иапэрэ сатырхэри гумэкI-гухэкIым имэшIожь пахъэх, лирическэ героим игушыутэ сатырых. Ащ фэдэхэр мымакIэу мы пщыналъэм кыххэфэх. Адырэ уситIур эпическэ шъуашэм илхъ тIомэ, мыдрэр – «Тумэнбэим игъыбзэ» лиро-эпическэ шъуашэм илъ.

Адырэ пщыналъэхэм атекIэу, хъурэ-шIэхэрэр нахъ IупкIэу къэтыгъэнымкIэ мы гъыбзэм авторым щегъэфедэх чIыопсым исурэт зэфэшхъафхэр, (тыгъэ лъагэр, хыдзэ, хыдзэ-псыдз, хыорыес,...), метафор IупкIэхэр: аслъан, пчыкIэ лIэблан...), къумал нэпэнчъэхэр къыригъэлъэгъукIэу: (ныбэкъ, хъэнапэ...), образнэ къэлэкIэ ищыгъэхэр, зэгъэпшэн, метафор игъэкIотыгъэхэр фэлазэу авторым егъэфедэх: «Аслъанэу шакIо шылагъэм икъэкIожьыкIэу», «Тыркудзэм пчыкIэу щыджэгузэ...», «Зэпымыужъэу шыблэр гъуагъоу, ШъхъарытIупщ хъугъэм фэдагъ», «Тихэкоу Мысырым идэгъэзыегъоу...», «Хыдзэм фэдэу къытэкIуцтыгъэх», «Хыоры есэу бгъу птэумкIи кыилыгъэх». Гум ихъыкIырэ-ишIыкIырэ гузэжъогъум имэшIожь къыптырыригъэлъасэу зэгъэпшэн-зэпэуцун ямышIыкIэ къыгъотыгъ усакIом: гухэкIы мэшIошхор, шъхъакIом къызэкIигъэблэгъэ жъокур нэпсы мычъакъом ымыгъэкIуасэу, ащ фэдиз зилъэшыгъэ мэшIожьокуми нэпсыр ымыгъэгъушъэу. Лъэхъаным иплъырыгъэ-стырыгъэ зэхыуагъашIэу глагол-сказуемэхэр къэтыгъэх: нэпсыр къыкIэчтын, гур зэгочын, лъыпсыр агъэчъэн, зэхигъэтэкъон, фэхын, чатэрэ пчырэкIэ тIыных..., ыкIи ахэмэ анэмыкI шIыкIэ-къэIуакIэхэу пщыналъэм щыгъэфедагъэхэм хъурэ-шIэрэр IупкIэу рыуагъэлъэгъукIы, угукIэ нахъ зэхапшIэу къыплъагъэлэсы.

Литературэр

1. АРИГИ-м иархив. Ф. I, п. 107, д. 8.

2. Клубэ Ш. Хэшыпыкыгэ усэхэр... – Мыекьуапэ, 1993.
3. Петровский Н.С., Матвеев В.В. Египет – сын тысячелетий. – Л., 1959.
4. Шьхэлэхэо А. Аужырэ адыгэ пачьыхьэу Египет тетыгэ Тумэнбэир // МыкIосэрэ жьуагьохэр. – Мыекьуапэ, 1994. – Н. 61-65.

УпчIэхэмрэ IофшIэнхэмрэ

1. Тумэнбэй пачьыхьэу зыхьугьэр сыд фэдэ лъэхъана? Сыд шапхъа ар кьызэрэхахыгьэр? Ар кьэзыгьэнэфэгэ чIыплэр «Адыгэ пачьыхьмэ ягьыбз» зыфилорэм кьыхэжьугьэщи шьукьедж, шьхьадж ишIошI кьырерэIуалI.
2. Тумэнбэй лыгьэу зэрихьагьэхэр кьашьулох. АщкIэ жьугьэфедэх «Адыгэ пачьыхьмэ ягьыбз», ежь ыусыгьэу «Тумэнбэй игьыбз», тхыльэу «Египет – сын тысячелетий» зыфилохэрэр.
3. ЛIыхьужь банэу Тумэнбэй ышIыгьэм сыд фэдэ кIэуха фэхьугьэр? Тыркухэр мамлюкхэм кьатекIонхэр кьызыхэкIыгьэм еплъыкIэу фэхьугьэр кьашьуло.
4. «Тумэнбэй игьыбзэ» ижанрэ гьэпсыкI, образнэ кьэгьэлъэгьокIэ амалэу ыгьэфедэхэрэр жьугьэунэфых, уасэ афэшьушIызэ шьуакьытегушыл.
5. Шьу минипшIым пащэу фашIыгэ Гьазалыер зэрзекIуагьэм шьукьытегушыл, шьуиеплъыкIэхэр кьашьулох усэ сатырхэр шьуиIэубытышIэу.
6. «Зэпымыужьэу шыблэр гьуагьоу ШьхьарытIупщ хьугьэм фэдэх» зыфилорэ усэ сатырхэр сыдэуштэу кьыжьугурыIора? Пщыналъэм иусэ сатырхэр жьугьэфедэхэзэ, шьуишIошIхэр кьешьуIуалIэх.
7. Куртбайи илIыгэ кьыгьэлъагьозэ, баталие сурэтэу пщыналъэм кьытырэм шьукьытегушыл: «Шьухэр кьеплIыхэу, кьанэрэр шьхьэфачьэу, Пыим хьалэчыр фэтхыгь. Аслъанэу шакIо щылагьэм ИкьэкIожьыкIэу кьэдгьээзжыгь» зыфилорэсатырхэр кьызырэжьугурыIорэм, зэрэзхашьушIэрэм шьукьытегушыл.
8. «Зэо мэшIуаер зэкIэдгьэнагь,/ Пыим ылпыпскIэ Нил дгьэлагь» зыфилохэрэр сыдэуштэу кьыжьугурыIора? Пщыналъэр жьугьэфедэзэ а усэ сатырхэм альапсэ илI гупшысэхэр кьэжьугьэнаф.

МАХЪМУД САМИ АЛЬ-БАРУДИ (НАУРЗЭКЪО МАХЪМУД) (1838-1904)

Адыгэ лъэпкъым игъэшлэ
гъогу щыпэкӀэкӀыгъэм изы
нэкӀубгъу Махъмуд Сами
идунэкъытехуакӀэ, ятэжхэм
яхэкужъ пӀапчъэ чӀыналъэм
кыщыхуни, кызыхэхуэхэгъэ
лъэпкъым, кызырыхуэхэгъэ
хэгъэгум гушхъэ лэжыгъэшхо
фишӀынэу зэрэхуэгъэр.

Хэти кыыхырэп янэ-
ятэщтхэр, лъэпкъэу зыщы-
щыщтыр, чӀыплӀэу кызыщы-
хууштыр. Къэхурэр кызыхэ-
кӀырэм щыщ, кызыщыхурэм

кыщыхуэгъ. Илъэпкъы иегъэшлэрэ псэупӀэ кыщыхуни
ылъэкӀыщт, инасып кыххымэ, ау хымэ чӀыплӀ кыщыхуни
ылъэкӀыщт Тхьэм кытырилъхьагъэ зыхуекӀэ. Ащ хэти
фитэп. Ар зилэмырыр Тхьэр ары нылэп. Ар тэ, адыгэхэм,
тищылэныгъэ щытымыушэтыгъэкӀэ кӀанэрэп. Тлъэпкъ
ильфыгъабэ хымэ хэгъэгухэм къащыхуэгъ, щылэныгъэ
гъогум щытеуцохи, сыд фӀедиз акъыла, гулъыта, зэхашӀа,
зэхэшӀыкӀа хымэ хэгъэгумэ афагъэлэжыагъэр? Тхьэм унэтӀэгъу
кыыритхагъэм ухэтыкӀи ублӀэкӀын плъэкӀыщтэп. Шъыпкъэ
дэдэмкӀэ, Тхьэм ышӀэщтым шӀагъо илэп нахь, хэт кышӀэныя
я XIX-рӀ лӀэшӀэгъум араб поэзием лъэгъуакӀэ фыхыщыщтмэ,
араб лъэпкъым ишхъафитыныгъэ банэ изэхэщакӀоу, ипащӀэу
хууштмэ илъэпкъкӀэ адыгэ кӀалӀэу хэхэс адыгэ унагъо
кыыхуэхьагъэр?

Тарихым нэужрӀ акъылкӀэ уелӀэзэжынынэу, хуэгъэ-
шӀэгъахэхэр зӀблӀэпхуынхэшъ, о узэрэфаеу пшӀыжынынху
щытэп. УахътӀэ горэм ар кыбдэхъуми, «пцӀым игъашӀэ
кӀэкӀы», нэмыкӀырӀ уахътэм ыгъэтэрэзыжыщт. МакӀэп
кызыэрэхэкӀырӀ тиадыгъэ лъэпкъ итарихъ ехыллӀэгъэ шӀошӀ
пхӀэнджхэр кыпатхэху.

Тарихым кызыриушыхатырэмкIэ, гурыт лIэшлэгъухэм къащегъэжъагъэу я XIX-рэ лIэшлэгъухэм ыкIэхэм къанэсэу араб дунаим адыгэм илахышхо хилъхъагъ. Ахэм зэу ащыщ араб литературэм лэжыгъэшхо фэзышIыгъэ Махьмуд Сами аль-Баруди.

Махьмуд Сами Баша аль-Баруди – джары зэреджэхэрэр революционерэу, дзепэшэ инэу, къэралыгъо IофышIэшхоу, араб поэзием ыпсэ кыпызгъэкIэжыгъэ усэкIошхом. Махьмуд Сами ехылагъэу Литературнэ энциклопедие кIэкIым къыщелo: «...араб поэт акIи просветитель (Египет). Кавказым къикIыгъэ унагъо кыхъухъагъ...»⁴¹ Ау сыд фэдэ лъэпкъа ар зыщыщыр? Кавказ икIыгъэу Египет исы хъугъэхэр зы лъэпкъэп, лъэпкъитIоп. ЕтIани, сыдигъуа зикIыгъэр? Гурыт лIэшлэгъухэм, 1382-рэ илъэсым щегъэжъагъэу 1517-рэ илъэсым нэс адыгэхэм пачъыхъагъур Египет щалыгъыгъ. Ар зы шъолъыр инэу адыгэм итарихъ хэт. Я XIX-рэ лIэшлэгъум щылэгъэ Урыс-Кавказ заом кIэхуэху фэхъугъэхэм адыгэхэр КъокIыплIэ Благъэм икъэралыгъохэм аритэкъуагъ. Арышъ, Махьмуд кызырыхъухъэгъэ унагъом ылапсэ гъэнэфагъэ ышIырэп Кавказым ыцIэ къэлогъэ къодые зэрэхъугъэм. Египет литературэм итарихъ зытхыхэрэми Махьмудэ илофшIагъэхэм осэшхо афашIы, ау лъэпкъэу зыщыщымкIэ нэфагъэ халъхьэрэп.

Ежъ лъэпкъым зызэришIэжырэм фэдэу, хэти, сыд фэдэ шIэныгъэ илэнкIи фит, кышIэн ылъэкIыщтэп. Хэтрэ лъэпкъи кырыкIуагъэр зы лIэужым адрэ лIэужым кыриIожызэ, алапсэ зэпытэу кыльэкIуатэ. Ары Махьмудэ илIэкъо лъапсэкIи зэрэщытыр – яунэгъо лъапсэ зэрэадыгэр ежъхэми агъэгъощагъэп, адыгэми ежъыхэри агъэгъощагъэхэп. Дэгуф Сэлэхьдин кызыритхырэмкIэ, «...аль-Баруди адыгагъ. Ятэжъыр – Наурзэкъу. СултIан Барсбэим (ар пачъыхъу зыщытыгъэр 1422-1438-рэ илъэсхэрары – А. Шъхъ.) ыкъошыгъ. Мысыр мамлюкхэм къакIэныгъэ кIэлэбынмэ ащыщ».

Махьмуд ятэу Хъэсан Хъусни-Бек мысырыдзэ артиллерием иглавнокомандующыгъ. Яунагъо фэшIыгъэу, чIыгубэ яIэу, чылэ псэу аIэ илъэу щылагъэх. Чылэм ыцIагъэр Баруд.

⁴¹ КЛЭ, т. I, с. 463.

«Аль-Баруди» зилоклэ «Баруд шыщ» къеклы арапыбзэклэ. Ячылацлэ цлэтедзэу, лъэкъуацлэ фэдэу, афэхьугъ, ау ыльэкъоцлэ шыпкър, Сэлэхьдин кьызэритхырэмклэ, Наурзэкъу. Ежъ Махьмуд Каиры 1838-рэ илъэсым кьышыхьугъ. Унэгъо зэтегъэпсыхьэгъэ, шылаклэм чыплэ лъагэ шызыубытырэ унагъо кьызэрихьухьагъэм клалэм инасып гъогу фигъэхьазырыгъэу шытыгъ. Ау гушлогъо-гухахьоу зыхэтым нэшхьэигъэ кьыхэхьагъ: Махьмудэ илъэсибл нахь ымыныбжьэу ятэ лли, ятэжьи кьыльэхэнагъ. Апэрэ еджэплэ лъэуянэхэр зыцидзыгъэм сабий нэжгъурым зыкьигъэнэфагъ литературэр шлу ыльэгъоу. Заджэрэр, зэхихьэрэр ыгу риубытэу, лупклэу усабэ езбырэу кьылоу зэрэщытым ятэжьи пасэу гу лытагъ, ау гуманитар шлэныгъэхэм ягъогу тыригъэхьагъэп. Ялэкъо гъогу фэшшыпкъэу дзэклэ кьулыкъу лофым пешэ: дзэклэ еджаплэм Каиры шычлэхьагъ. Ар кьызиухьэрэ нэужым исэнэхьатклэ гъэсэнэгъэр Стамбулы шыльегъэкъуатэ. Дзэклэолл гъэсэнэгъэу ыгъотырэм даклоу Махьмудэ персыбзэр, тыркубзэр зэрегъашлэх, а бзэхэмкли усэхэр етхы...

Дзэ кьулыкъур хьупхьэу зэрихьэу, зыхэт офицерхэм кьахэщэу, шытхьу кьылэжьэу апэрэ мафэхэм кьащыублагъэу ригъэжьагъ Махьмудэ. 1866-рэ илъэсым Крит заоу шыкълуагъэм, 1877-рэ илъэсым урыс-тырку заоу шылагъэм ахэлэжьагъ, лыхьужьыныгъэ ащызэрихьагъ. Дзэклэоллхэм тыдэкли шызэлъашлэрэ, шьхьаклэфэшхо, лъытэныгъэшхо зыфашлэрэ нэбгырэ хьугъэ.

А уахьтэм Египет шьхьафит хьуным зыфигъэхьазырыштыгъэ. Ау ащ даклоуи француз ыкли инджылыз капиталистхэм алэмычлэ Египет нахь члаубытэным пылъыгъэх. Етлани анахьэу Суэцкэ каналым ишлын заулым (1869), тепшыхьэныгъэр ахэм нахь агъэлъэшыгъ. Я 70-рэ илъэсхэм европейскэ кьэралыгъохэм Египет илофхэм шьхьаихьыгъэу ялоф кьахалхьэу, зэрагъафэхэу фежьэх. Ар цлыф жьугъэхэм ягунэсыгъэп, амыдэу, кьэбырсырыхэу хьугъэ. Прогрессивнэ динлэжьхэм, офицер пэрытхэм – патриотхэм ащ нахь клэгъэстыштыгъэ. Литературэм, етлани анахьэу публицистикэм, цлыф жьугъэхэр шьхьафитныгъэ банэм кьыфэлэтыгъэнхэмклэ, фызэхэщэгъэнхэмклэ ялофшлэн

агъэлъэшыгъ. Темаклэхэр, художественнэ шлыклэ-гъэпсыклэ амалыклэхэр литературэм халъхъэ усаклохэу, тхаклохэу шъхьафитныгъэ банэм дезыгъаштэхэрэм. «Литатурэм гъээплаклэ ышлынмыклэ анахькlochлэ ин дэдэ хъугъэмэ ащыщ египтянинэу Махьмуд Сами аль-Баруди...», – хегъэунэфыкы «История всемирнэй литературы»⁴² зыфилорэ тхылъым.

Щылаклэм революционнэ быжътэ loфэу шырекloкloырэм диштэу Махьмуд Сами политическэ лирикэм зыфегъазэ: тхьамыклэгъо щылакloу цыфхэм ялэр къегъэлыагъо, реформэхэр шыгъэнхэу, парламент гъэпсыклэм къэралыр техьанэу къэджэ, цыфхэм шъхьэихыгъэу яджэ зыкьалэтынэу, гъэпщылloкloхэм апэуцуужьынхэу.

Баруди илъэхъаны щылэныгъэм игъогухэу, лъэпкъым икъэухъумэны иамал закъоу щытыгъэр lашэр арыгъэ. Ар lупклэу, нафэу къахэщы зэолl усаклом итхыгъабэхэм. Баруди иусэ сатырхэм чlыплэ пытэ ащаубыты мыщ фэдэ гушылэ зэпкъызэрыт-зэрэлыгъхэм: «чэтэ чанэу бэм зэдытилэр», «ячатэ кызырахклэ дунаир зэтеуцо», «чэтацэр лыем кытитlулуигомэ», «сэ чэтэ гъэбзаклэм сыщыгъуаз», «тичэтэ лъыгъэхэр тищэмэдж пэлытэу» ыкли ахэмэ апэмыклхэри. Литатурнэ-творческэ loфышхоу ышлэрэм къащымыуцоу, шъхьафит банэу 1879-1882-рэ илъэсхэм рекloкloыгъэм клэщакlo фэхъугъэ офицер-патриотхэм янахь чанмэ Махьмудэ ащыщыгъ. Революцием ипэщэ Ахьмэд Ораби-пашэм гъусэ пытэу гоуцуагъ. Ахэм быракъэу кьалэтыгъэм джэмэкъэ лъэш кышlыщтыгъ: «Египет – египет лъэпкъмэ апай». Ащ цыф жъугъэхэр кьалэтыщтыгъэх, lэклыб къэрал ондырыхъоу яхэгъэгу тырагъэпытыхьагъэр тыраутыни, якъэралыгъо шъхьафит ашlыжыным пае апсэ атыным фэхьазырхэу ышlыщтыгъэх, акlуачlэ зэклиугъуаештыгъэ. Шъхьафитныгъэ банэм хахъомэ, зилэтызэ, 1881-рэ илъэсым, loныгъом и 9-м Ахьмэд Ораби-пашэрэ Махьмуд Сами аль-Барудирэ зэгъусэхэу Каир демонстрацие щызэхашагъ. Пачъыхъэм ишагу къаухъурэйгъ, правительствакlэ зэхашэнэу, конституциер аштэнэу демонстрациехэм дао ашlыщтыгъэ. Ахэм япашэу Ахьмэд Ораби-пашэ ичатэ кырихи, къэралым

⁴² История всемирной литературы. – М., 1991, т. 7. – С. 611.

ипащэу Тауфик ыпашхьэ иуцуи, кылыагъ: «Непэ щегъэжыагъэу тыпщыл!ыжьэп!».

Цыф жьугъэхэм ядаоклэ, 1882-рэ илъэсым, мэзаем лъэпкь революционнэ правительствэ щызэхашагъ. Ащ Ахьмэд Ораби-пашэ пашэу фэхьугъ, дзэхэмклэ министрэу Махьмуд Сами аль-Баруди агъэнэфагъ, нэужым премьер-министрэу хьугъэ... Ау шхьафитныгъэм ижъ фабэ Египет бэрэ щепщэнэу хьугъэп: 1882-рэ илъэсым, 1оныгъом и 15-м инджылызхэм Египет аштэжыгъ. Къэралым зэфэдэклэ дзэ судхэр щызэхашагъэх, революцием хэлэжыагъэхэр агъэпщынэхэу фежыагъэх. Апэу ыкли анахь лъэшэу агъэпщынагъэхэм Махьмуд ахэфагъ. Цейлон (Шри-Ланка) Махьмуд ращыгъ, ихэгъэгу кыхьабын фимытэу илъэс 17 ащ щалыгъыгъ. 1900-рэ илъэсым кыгъэзэжыын фитэу ашли, хьафизэ хьугъэу ихэгъэгу къэкложыгъ. Ащ ыуж илъэси 4 ыгъэшлэжыи, илъэс 66-м итэу Махьмуд идунай ыхъожыгъ.

АрабклассическэпоэзиерМахьмудкуоуышлэу, ацинэшэнэ жанрэхэм атетэу тхэу ригъэжыагъ. Я 70-рэ илъэхэм ыклэхэм, шхьафитныгъэ банэм чанэу зыщыхэлажэщтыгъэ лъэхьаным кышшыублагъэу, политическэ лирикэм нахь зыфегъазэ: Египет тхьамыклагъоу зыхэтым игууз поэтым иусэхэм апкыирелъхьэ, щылэныгъэм зэхьоклыныгъэ фэшлыгъэн фаеу, реформэхэр шлыгъэн фаеу, парламент шлыклар гъэпсыгъэн фаеу иусэхэм дао къащешлы, цыфхэм зыкбалэтынэу, яшхьафитныгъэ фэбэнэнхэу къяджэ. Хэгъэгум ращи хьапс зашлы лъэхьаным элегическэ усэхэр (гухэкл-тхьаусыхэ усэхэр) анахьэу етхых. Хэгъэгум, лахьылхэм афэгъэхьыгъэ гупшысэхэмклэ, гугъэ нэфэу илагъэхэр пщэгъо шлуцлэклэ зэхьоклыгъэ зэрэхьугъэм игуузклэ ушъагъэх а усэхэм ясатырхэр.

Египет иусэкло пстэумэ апэу Махьмуд аль-Баруди пирамидэхэм усэ афызэхильхьагъ. Ахэр зышлыгъэхэм – джырэ египтянхэм ятэжхэм – ялъэшыгъэ ишыхьатэу зэрэщытхэр кырыелотыклы. 1эклыб капиталым 1эрылхьэ зыфашлыгъэу, плытыгъэ-фызыгъэу зэрэщылэхэр зэрямыпэсыгъэр агурегадо, ятэжхэм ялъэшыгъэ ыцлэклэ яджэ 1эклыб къэрал гъэпщылаклохэм зэпалэтынэу, банэ арашлылэнэу, зытырадзынэу. Поэтическэ талантэу хэлыр политическэ лупшысэ шхьалэу илэм Махьмудэ джарэуштэу фегъэлажэ...

Ежъ илъэхъанэ шылэгъэ усэкӀо пстэумэ апэу Махьмудэ афэусагъ цивилизацияем игъэхъагъэхэм – къухъэм, мэшӀокум, электричествэм афэгъэхьыгъэ усэ зэфэшхьафыбэ ытхыгъ.

Махьмуд Сами иусэ хэшпыкӀыгъэхэр ишхъагъусэу Аминэ зэхиугъуайи кыдэкӀыным фигъэхъазырыгъэх, ау тхылъыр кыдэкӀыгъэу ылъэгъужьыныр кыдэхъугъэп Махьмудэ, усакӀор зылэгъэ ужыр ары нылэп ар кызыдэкӀыгъэр.

Махьмуд Сами ежъ зэрэтхэрэм имызакъоу, нэмыкӀ усакӀохэм атхыгъэхэри цӀыф жъугъэхэм зэралыӀэсыным Ӏофыбэ дишӀэштыгъ. Араб усэкӀо 30-м атхыгъэ усэ нахьышӀухэр, усэ хэшпыкӀыгъэхэр зэхэугъоягъэхэу зыдэт тхылъипӀӀ ыгъэхъазырыгъагъ, ау щылэзэ кыдигъэкӀынэу инасып къыхьыгъэп. УсакӀор зыщымыӀэжъым илъэситф тешӀагъэу, 1909-1911-рэ илъэсхэм тхылъипӀӀыр кыдэкӀыгъ. Ежъ Махьмудэ зыщымыӀэжъыр илъэс 36-рэ хъугъэу иусэхэр зыдэт тхылъитӀу «Диван аль-Баруди» ыӀоу 1940-рэ илъэсым Каир кыщыдэкӀыгъ. Ащ къеушыхъаты Махьмудэ ипозитическэ лэжыгъэ уасэу Египет щыфашӀырэр.

Махьмуд Сами аль-Баруди кызыхъугъэр илъэси 100 зэхъум (1938-рэ илъэсым), араб къралыгъо 22-м арыс усакӀохэм хагъэунэфыкӀыгъ, а мафэр араб поэзием имафэкӀэ алытагъ. «Баруди – ЧэтӀӀ – КъэлэмылӀ» алуи еджагъэх офицер лыхъужъэу ыкӀи усэкӀо лъэшэу зэрэщытыгъэр кырыралотыкӀэу. Арабхэм ялитературэ псэ кыпызыгъэкӀэжыгъэр Махьмуд аль-Баруди аӀо.

Араб литературэм, Махьмудэ итворчествэ хэшӀыкӀ фызилэ Хъуажъ Мыхьамэтэу хэкужъым къэкӀожьыгъэм кызырӀорэмкӀэ, Махьмудэ иусэ горэм кыщитӀуагъ:

*«Гукъэнэ тӀэкӀу симыӀагъэмэ,
Сызынэсын фаэм сынэсыни».*

А гупшысэ-гухэкӀэу усакӀор къзылъхъэштыгъэу а гущылэхэращезыгъэӀуагъэмкӀэ Хъуажъым ишӀошӀ кыӀуагъ: «Революциеу 1882-рэ илъэсым ашӀыгъэр инджылызхэмрэ адыгъ мамлюкхэмрэ тырадзынхэу арыгъэ зыфэгъэхьыгъагъэр. Сэ кызырӀорэмкӀэ, банэу ышӀыгъэм адыгъ Ӏоф кызырӀорэхъагъэм ылъэхъэгъэн, ыгъэлъэпзогъэн фае». Мыхьамэты зыфӀорэм узэгупшысэн хэлъ. Махьмуд аль-

Баруди усаклоу шымытыгъэмэ, политикэ заклэу зэхэлтыгъэмэ къэзылгъэхэн шылэштгъагъэп. Ау усакло гу шъэбагъэм революционнэ мэшлэ жьокур ренэу зэлишлэн ылгъэклышттэп, зэхэдз имылэу зэклэри а машлом питэкъон ылгъэклышттэп. Ар зилэмыр зактор ылгъэбжъэнапэ щегъэжъагъэу шъхьац бзыипэм нэсэу политикэу шытыр ары. Шъхьафитыныгъэм, зэфагъэм фэбэнэрэ Махьмуд лгъэшыгъэ, ау революцием имыжъошъхьал хьаджэнэу, иджыхьнам машлэ стынэу, жъэнэу зежъэм, ащ фэдэ лэфым имыщыклэгъэ гушгъэбагъэ усаклом кыххэфагъ. Ар ежъ утынэу кытефэжъыгъ...

Махьмуд иусэхэр адыгабзэклэ зэдзэклыгъэху шылагъэхэмэ, усаклом идунае кырыкылагъэри, игупшысэ-гумэклхэр зыфэгъэхьыгъэхэри нафэ кытфэхъунхи, нахь зэхэтшлэнхи, ау ар лэклыбэу шытыгу.

Литературэм ыкылачлэ, илгъэклэ уасэ фишлыштыгъэ Махьмудэ. Ащ ехылылэгъэ гупшысэ зэфэхьысыжъэу усаклом илэхэр, иусэхэу иапэрэ тхыль дэмыхьагъэхэр зэхэугъоягъэхэу зэдыдэтхэу, усаклом ишъхэгъусэ Аминэ 1915-рэ илгъэсым тхыль кыдыгъэклыгъ. Къэбэртэе литературоведэу Хьафлыцлэ Мыхьамэты зэрэхигъэунэфыкырэмклэ, а тхылтым нафэ къэшлы Махьмудэ поэзиер зэрэзэхышлэштыгъэр, поэзием еплгыклэу фырылагъэр: «Поэзиер – цыфым зыдылыгъ гугъэ нэфхэм янурэ, ягурышэ-гупшысэхэм якъэбзагъ. Ащ ибзыйхэр гум тепсэх янурхэр зэпигъэнэфхэу, бзэгупэми лгъэлэсы, кылачлэ хелгъхэ, кыелэты. Лушыгъэр итамыгъэу псалгъэр Дунаем кытехьэ нэфыр хилгъэсыклэу, гъогум тетым илгъагъо кыфигъэнэфэу. Зигупшысэхэр зэпэлыдыхэу, гушылэхэр еклоу зыщызэгъэфэгъэ сатырхэр ары усэ хьурэр. Ар шытын фый, – кыгъэтхэу кыело поэтым, – гурылогъошлоу, щэрыоу, гупшысэу пкырылгыр нафэу къэзымылорэ псалгъэ зэпэблагъэхэм апэлапчэу, мэхьанэр лупклэу кыххэшэу. Ар кызыдэхьурэм Алахьэр насыпклэ кыфэусагъ. Ащ фэдэ цыфыр шэнышлы, псэ хый, ащ фэдэхэм цыфы гухэм я «шхомлаклэ» алэ члэлъ, цыфыпсэхэр кыдахьыхышгъу, ежъ кызыхэклыгъэ цыфлгъэпкыым иплгъаплэ мэхъух, шы кьарэм ынатлэ тамыгъэ хъужыгъэу кызырэхэшпырэм фэдэу, адрэхэм кьахэлыдыклэу, жьогъончгъэ чэщ кыфым мазэр кызырэхэнэфыклэу, хэтыкли нафэхэу щэтых». Зэхэшлэ

ин зыпкырылть гурышэ-гупшысэ куу зыпкырылтьэу кылыагъэхэр римыгъэкьоу, Махьмуд Сами лъегъэклуатэ: «Джыри зы лъэныкьоклэ егупшысапхъ: псэхэр шлум зэрэфигъэхъапсэрэм, цыфы гупшысэр «зэриукъэбзырэм», шэн-нэшэнэ дахэ цыфхэм зыхалъхъанымклэ клуачлэ къаритэу зэрэщытым шлоклэу нэмыкл бгъодэмылтьэу ар щымытыгъэми, поэzie губзыгъэр изэхэлъыклэклэ зэгъафагъэу щымыт дэдэми, ар лъылэсышт имурадым...».

Цыфым идунэететыклэ зэгъэфэгъэнымклэ, игуклуачлэ зыкъегъэлэтыгъэнымклэ поэzieм клочлэ ин зэрэпкырылтыр Махьмудэ кыгурылощтыгъэ, ар икьу фэдиэу гъэфедэгъэным кыфаджэщтыгъэ. «Поэzieм осэшхо ил, – етхы поэтым. – Ар кызыгурымылорэр акъыл клэклэ зилэхэр арых, лушыгъэм пэлапчъэхэр, лушыгъэр зэхэзыхынклэ фэмыехэр арых». Баруди зэрилъытэрэмклэ, «поэzieер – шлугъэ-дэхагъэм итамыгъ, цэулуплэ ышлын зимылэу гъогум техъагъэм ащ идахэ кызыдештэ. Ар дыуахъ пэлыт, удыгъэри зыпэмылъэшышгурэ къарыу». Джа къарыоу поэzieм пкырылтыр нахъ икьоу цыфхэм зэралъыгъэлэсыгъэным фэлэжъагъ усаклор ыпсэ пэтыфэ.

Араб литературэм тегуцылэхэрэм зэрахэгъэунэфы-клырэмклэ, ятэжъхэм лыгъэу зэрахъагъэм рыгушхоу, мамлюкхэм яхьылэгъэ усэхэри Махьмуд Сами ытхыгъэх.

Кызыхэклыгъэ лъэпкыым илхъужыныгъэ, ипсэемы-блэжыныгъэ усаклор рыгушхоу «Сипэсэрэ адыгэхэр» зыфилорэ усэм кыщелo:

*«Сыд фэдэрэ пыири хагъаклэу,
Лыгъэр къябэклэу нартыжъыгъэх...
Шьо шъуфэшъыпкъэшъ шъуипсалъэ,
Бгъуитлуцэ къамэу жъугъэбзалъэт...
Шъуишылъэмакъэм пыир дэгулэзэу
Шьо шъупсэугъэшъ, сэ шъусинапц».*

Гушхуагъэр кыхэзылхъэрэ ллэужхэм зафегъазэшъ, усаклoм ыгу афызлэуехы, ыгучлэ лъапсэ кылуклэу арелo:

*«Шъузыфэзгъадэ щымылэу
Шъуилъытэныгъ лъагэу сэлэт»*

Илъэпкыы рыгушхоу нэмыкл усэ горэми кыщелo Махьмудэ:

*«Сызыщыц лъэпкъым инахъыжъы
Икъамэ къызырихкIэ, Дунаир зетеуцуIэ...»*

Узыщыц лъэпкъым урыгушхонэу зыпIокIэ, типэсэрэ цIыфхэм ныхъырэ щытхур адэжъ. О пшъхъэкли ар къемыгъэIыхэу, ахэмэ ацIэ бжыгъэ темыгъахъэу уищылэныгъэ гъогу урыкIоныр насыпыгъэ цIыкIоп. Ащи укъышчымыуцоу, уауж кыкIыщтхэмкIэ щысэтехыпIэнэу лэжыгъэ зэлубгъэклагъэмэ, уилъэпкъ игушъхъэ лэжыгъэ хъазынэщы уилахъ хэплъхъагъэмэ – ар насыпзэтет. Ар кыдэхъугъ Махьмудэ, ежъ ышъхъэклэ хъазабыбэ эпичынэу хъугъэми.

Дэгугъ Сэлэхьдин иписъмэу аль-Баруди фэгъэхыгъэу кысфитхыгъэрмыщфэдэгугъыIэхэмкIэу хыжы: «Зэугукъаоу щытырадыгабзэкIэ тхыгъэу Махьмудэ кызыэрэкIэмыныгъэр ары, кыкIэныгъэми, кызыэрэтэнэмысыжыгъэр ары. Ау сыд фэдэу щытми, адыгэ лъэпкъымкIэ насып екъу Махьмуд Сами Баша аль-Баруди фэдэлI кызыэрэтхэклыгъэр, ащ фэдэ адыгэ зэрэщылагъэр, ар адыгэ лъэпкъ алоныр...». Тэрэз. ЛъэпкъыцIэр зыгъэлъапIэу, лъэпкъым ынапэ зыгъэнэфэу, ищытху къэзылэжыгъэ цIыфыр непи кыддыщыI, тIлоф зэхэмыфхэм кыддыхэлажъэ, икIыпIэу къэгъотыгъэн фаэмкIэ кытIэпIэ. Неущ щыIэщтхэми адыщыIэщт ащ фэдэ цIыфыр. Джащ фэдэ цIыфхэм, къэхурэ лIэужыкIэ пэпчъ жъогъо гъуазэу ялэщтмэ зэу ащыцэу адыгэ ошъогум зыцIэ къынагъэхэм ахэт Махьмуд Сами аль-Баруди.

Литературэр

1. Баруди /аль-Баруди/, Махьмуд Сами. КIЭ, т. 1. – С. 463.
2. Египетская и сирийская литературы // История всемирной литературы в 9 томах, т. 7, «Наука», – М., 1991. – С. 609-613.
3. Схалыхо А. Господин пера и сабли. – Гъаз. «Сов. Ад.», 22.12.1998. – С. 8.
4. ХъэфIыцIэ М. Чатэмрэ къэлэмымрэ зIлашэ. – Адыгэ мамлюкхэр. – Нальчик, 1994. – Н. 48.
5. Шъхэлэхъо А. Адыгэхэкл араб усэкIошху. – Гъаз. «АМ», 23.09.2003. – Н. 3-4.
6. Шъхэлэхъо А. Араб усэкIошхоу Махьмуд Сами аль-Баруди – ылъэпкъкIэ адыгэ. – Гъаз. «АМ», 25.12.1998. – Н. 4-5.

Упчлэхэмрэ 1офшлэнхэмрэ

1. Махьмуд Сами икьэхьуклэ, идунэететыклэ жьугьэунэфы, шьуишлэш кьешьулуалэзэ шьукьытегушыл.
2. Адыгэ гурышэ-гупшысэу зыдилыгыгьэхэр Махьмудэ ипоэзие сьдэуштэу кьыхэщыхэра? Щысэхэр кьэшьухьызэ, шьуиепллыклэхэр кьэшьуушыхьат.
3. Махьмуд Сами ыльэпкьклэ хэт щыща? Шьуишлэш кьэшьуушыхьат щысэхэр кьэшьухьызэ.
4. Усаклом итворчествэ сьд фэдэ периода илэхэр? Щысэхэмклэ кьэшьуушыхьат.
5. Махьмуд Сами араб поэзием сьд фэдэ чыплащиубытырэр? Араб усаклохэр Махьмуд сьдэуштэу еджагьэха?
6. Баруди илитературнэ 1офшлэни, идзэк1ол1 лыхьужьыгьи кьырилотыклэу сыдыцлэклэ еджагьэха?
7. Ыльэпкь льяпсэ фэгьэхьыгьэ гупшысэхэр сьдэуштэу кьырилотыкыгьэха Махьмуд Сами? Поэтым иусэ сатырхэр жьугьэфедэхэзэ, ильэпкьклэ игугьэ-гупшысэ льягэхэр зыфэдагьэхэр жьугьэунэфых.

ХЬАГЬУР АХЬМЭД– МИДХЬАТ (1844-1913)

Ищылэныгьэ ыкли итворческэ гьогу

Я XIX-рэ лэшлэгьум ыклэхэм ыкли я XX-рэ лэшлэгьум иублаплэхэм тырку литературэм игьэхьагьэхэм ашыгоу албытэрэр тхэк1о ин дэдэу Ахьмэд-Мидхьат ары. Тырку литературэм икьэхьунклэ, хэхьоныгьэ ышлынымклэ Ахьмэд-Мидхьаты ишлуагьэу кьэ-к1уагьэм осэшхо фишлызэ, «Дунэе литературэм историе» кьышетхы: «Тырку прозэм ихэхьоныгьэ я 70-рэ ильэсхэм

кышцегъэжыагъэу (я XIX-рэ л1. ары. – Шъхь. А.) анахъэу Ахьмэд-Мидхъат ыц1э епхыгъ.

...Илофшлэк1э фэдэ кыгъотыгъуаеу щыт Ахьмэд-Мидхъаты литературнэ клэн ин дэдэ кыгъэнагъ: рассказхэр, романипш1 пчъагъэ, научнэ трактатхэр, пьесэхэр. А. Дюма, Э. Сю, Поль де Кока ык1и ахэм анэмык1 француз романистхэм ятхылъхэу зэридзэк1ыгъэхэр (нахь тэрэзэу кыэплон хьумэ, яадаптациехэр) ык1и нэмык1хэр...» (ИВЛ. Наука, М., 1991, томи 9-оу зэхэт, я 7-рэ том, – Н. 607). Тырку литературэм ихэьоныгъэк1э Ахьмэд-Мидхъаты мэхъанэу илагъэр ыгъэунэфызэ, Советскэ энциклопедие иным етхы: «Жанрэу рассказ клэк1ымрэ романымрэ шигъэуцугъэх...» (БСЭ, я 3-рэ тедзэгъу, я 2-рэ т., Н. 462). Советскэ литературоведэу Л.О. Алькаевам итхылъэу, «Тырку литературэм итарихьк1э очеркхэр (1908-1938-рэ илъэсхэм)» зыфилорэм кышцетхы: «Тырку литературэр тхэк1о-публицистэу Ахьмэд-Мидхъат бэк1э фэрэзэн фае... Щы1эк1э-псэук1эм, хьугъэ-ш1эгъэ ямыш1ык1эхэм яхьыл1эгъэ романхэр, рассказхэр Тыркуемк1э клэхэу литературэм хигъэхьагъэх, Тыркуем лъэшэу зышцаригъэушъомбгъугъ. Ащ фэд, Европэм щыц тхэк1уабэхэм ятхылъхэр тыркубзэк1э зэридзэк1ыгъэх. Ахьмэд-Мидхъаты итхыгъэхэмрэизэдзэк1ыгъэхэмрэмэхъанэшхо ялагъ...» Ахьмэд-Мидхъат итхылъхэу тыркубзэ кызырэык1ок1э тхыгъэхэр кыгуры1оу бэ яджэн альэк1ышцтыгъэ. Нахьыпэм пшысэхэм, дин-дидактическэ рассказхэм афэшъхьаф щымыгъозагъэхэм язэхэш1ык1 зыригъэушъомбгъушцтыгъэ, джырэ нэс амыш1э-шцтыгъэ пкыгъэ ык1и хьурэ-ш1эрэ зэфэшъхьафхэм яхьыл1эгъэ ш1эныгъэхэм афигъэнэ1уасэщтыгъэх» (Л.О. Алькаева. Очерки по истории турецкой литературы (1908-1938 гг.), АН СССР. М., 1959. – С. 6).

Хэта а Ахьмэд-Мидхъатэу тырку литературэм гупкъэу фэхъугъэр? Художественнэ гупшысэ лъэшхэр зи1эрылъхъэу, художественнэ псэлак1эм иамал инхэр зезыхъэшхоу, тырку литературэм жанрэхэу романыр, реалистическэ рассказыр апэрэу хэзыгъэуцагъэр? Я XIX-рэ л1эш1эгъум ия 70-рэ илъэсхэм кышцегъэжыагъэу тырку литературэм ихэьоныгъэ зыц1э епхыгъэ тхэк1ошхор илъэпкык1э хэт шыща? Тэ, адыгэхэм, сыда ащ тызэрэхэтыри, еж кызыэрэтхэтыри?

А тхэкlo цлэрыloр лъэпкъэу къызыхэкlыгъэмклэ зы гуцыли къащатхырэп ащ итворчествэ ехыллагъэу атхыгъэхэми, энциклопедиехэм адэт статьяхэми. Зэкlэми къащалорэр зы: Ахъмэд-Мидхъат – тырку тхакlу, просветитель. Тэрэз, тырку тхакlу. Ары шъхъае, хэти лъэпкъ гъэнэфагъэ горэм щыщыба? Арышъ, щэч хэлъэп, Ахъмэд-Мидхъати къыхэкlыгъ лъэпкъ гъэнэфагъэ. Сыд фэдэ лъэпкъа ар къызыхэкlыгъэр? – къэуцу упчlэр.

«Современная Турция» зыфилou 1897-рэ илъэсым Санкт-Петербург Ахъмэтыкъом къыщыдигъэкlыгъэм инэкlубгъо горэм мырзуштэу къыщетхы: «...Мы лъэхъаным анахъ къахэщырэ цlыфышхохэу щытхэр: маршалэу Фуат-пашэр, ылъэпкъкlэ адыгэ шапсыгъ; тхэкlo цлэрыlo дэдэу Ахъмэд-Мидхъад-Бей-ефэндыр, ари адыгэ, шапсыгъэ лъэпкъ; султlаным игенерал-адъютантэу Ахъмэд-пашэр, ари адыгэ, абдзэхэлъэпкъ...» (н. 89). Мытхыль дэдэм «Армянский вопрос» зыфилорэ очеркым урыс посольствэм иloфышlэу Осиповым игъусэу Ахъмэд-Мидхъаты дэжъ зэрэкlуагъэм ехыллэгъэ къэбарым тыщыloклэ. Ахъмэтыкъом етхы: «Мидхъат ефэндыр иlушыгъэ фэшl, тыркум иапэрэ тхэкloшхоу зэрэщытым фэшl, Константинополь щыцлэрыlo дэд... Мидхъат-ефэндыр пкъышхоу, дахэу зэхэлъэу гъэпсыгъэ, илъэс 40-м ехъугъэшт ыныбжъ. Французыбзэкlэ шъхъафитэу мэгущылэ...» (н. 107). Ахъмэтыкъо Юрэ къызэритхыжырэмклэ, историем, литературэм, философием яхыллагъэу бэрэ гуцылагъэх. Ахэм ауж мыщ фэдэу зэдэгущылагъэу къетхыжъы: « – Ары, – ипсалъэ къыпидзэжыгъ тигущылэгъу, – ынэтlэгу итхагъэм хэти lэкlэкlын ылъэкlышттэп, ащ цlыфыр зэредзэ, ихэку пэлапчъэу, чыжъэу ыдзэу къыхэкlы. Мары, сэрырэ о уигъусэмрэ. – Осиповым зыфигъази рилуагъ. – Кавказым ис адыгэхэм тэ тащыщ. Титlуи тэтхэ, ау къэралыгъо зэфэшъхъафхэмклэ тэтхэ. Шъыпкъэба? – зыкъысфигъэзагъ. – Мы орэдым икъежъапlэ ори къэошlэжынкlи хъун, – ылуи, адыгабзэкlэ чыишъхъэ макъэу гуцылэ заулэ къыпчыгъ.

– Адэ, адэ, – кылуагъэм кыпысыдзи, Мидхъат-ефэндым къырищэжъэгъэ адыгэ lурылупчъэр къэсыухыжыгъ» (н. 110).

Мы сатырхэм нафэ къызэрашlырэмклэ, упчlэу дгъэуцугъэм иджэуап ежъ Мидхъат шъыпкъэм ижэдэкlэу

кытетыжы: ылъэккык1э адыгэ, адыгабзи 1улъ, адыгабзэк1э зэрэмытхэрэр игухэк1. Ащи изакъоп. Ахъмэд-Мидхьаты игумэк1-гупшысэхэри кытлгыгъэлэсэу Ахъмэтыкъо Юрэ изэфэхьысыжъ кыщел0: «Тхак1ом джыри зызэтырилэжагъ, зы гупшысэ хьылъэ горэм зэрэзэлыштагъэр ынэгу кык1эщыщтыгъэ. Ихэкоу кыбгынагъэм икъушъхьэхэм ягупшысэщтыгъэнк1и хъун, блэк1ыгъэ уахътэм щыхъугъэ-щыш1агъэхэм ясурэтхэр игурышэ-гупшысэ щызэхихъыхьэщтыгъэнхэк1и хъун...» (н. 110).

«Советскэ энциклопедие ин», «Литературнэ энциклопедие к1эк1», «Дунэе литературэм итарихъ», «Тырку литературэмк1э очеркхэр» зыфилохэрэм ащыщ горэми Ахъмэд-Мидхьат зэрэадыгэ лъэккым игугъу къащаш1ырэн. Джырэблагъэ кыдэк1ыгъэ «Ислъам энциклопедием» Ахъмэд-Мидхьат ехьылагъэу кытхырэм кызэрэшилорэмк1э, ащ янэ-ятэхэр «Урысыем Кавказыр зештэм ик1ыжыхи, 1829-рэ илъэсым Стамбул кощыжыгъэхэмэ ащыщых». Енэгугагъо ащ зыфи1орэр Адрианопольскэ зэзэгъыныгъэу Урысыемрэ Тыркуемрэ зэдаш1ыгагъэр арык1э. Ащ кызэрэдилгытэщтыгъэмк1э, Пшызэ Азов зыщыхэлъэдэжырэм кыщык1эдзагъэу адыгэм ич1ыгу щыщэу Тыгъэкъок1ып1э хы Ш1уц1э 1ушъор Урысыем фэгъзагъэ хъугъэу арыгъэ. Ау ар адыгэмэ адагъэп, аштагъэп, шагъэзыягъ. «Зэзэгъыныгъэу» Кавказым зилоф хэмылтыхэм зэдаш1ыгъэм адыгэм ич1ыгу мэш1олыгъэр кырирдагъ, илъэс 135-м кык1оц1 зэо зэпымычыжыр щырек1ок1ыгъ. Адыгэ лъэккыр к1одыпэным нэзыгъэсыгъэ заом адык1и, мыдык1и зэрэфæхэу тегушылэх, зыфæе зэфэхьысыжхэри фаш1ыжых...

Урыс-Кавказ заорик1эрык1эу 1829-рэ илъэсым къежъэжьи, адыгэ лъэккыу апэ зич1ыгу ыубытыгъэмэ ащыщэу хъугъэ Натыхъуахэр. Ар зыхъугъэр 1860-рэ илъэсыр ары.

Ахъмэд-Мидхьат иллакъок1э Хьагъурхэм ащыщ. Яунагъок1э Анапэ пэмычыжъэу щысыгъэ Натыхъое къуаджэм дэсыгъэх. Зэо мэш1о лыгъэу кызэтеуцо имылэу кылылык1уатэрэм зыщаухъумэу Хьагъур Сэлмэнрэ Нэш1уц1эрэ зышъхьэ езыхыжъэжыгъэхэм ахахъэхи, Ахъмэд ибиографхэм зэрэхагъэунэфык1ырэмк1э, хы Ш1уц1эм ик1ыжыгъэх. Къалэу Синоп кыщыуцухи, ащ т1эк1урэ

дэсыгээхэу 1843-рэ илээсым Стамбул кложыгээх. Ащ зыкложыгээхэм илээс тешлагээу, тыгээгээзэм и 28-м 1844-рэ илээсым, шыао кьафэхугь Хьагьурхэм – нэужым тхэклошхо хьушт Ахьмэдыр.

Ахьмэд сабий дэдзэ ибэ хьураеу кьэнагь: яти яни зэкълэыкложэу дунаир ахьожыгь. Хьазаб шлунклым сабыир кьыхани, зэрэщылэщтыр ежь-ежьырэу кьызыфилэжыжыын фаеу ригэжыагь. Стамбул бэдзэрым дэт щыбжыищэ тучаным лофтабгэу лохьэ, зымыгэллэщт хьалыгьу бзыгэр кьышилэжыэу регьажьэ. Сабый ибэм ичэщи имафи лоф ышлээ, ащ даклоу улэллэ еджаплэр кьеухы. Сабыир изакьоу унэм кьызенэм, янэ кьымыльфыгэу, ятэклэ ышнахыжыэу хэбзэ кьулыкьу зышлэу, Болгарием икьалэхэу Ниш, Русджук зыфилохэрэм ягубернаторы игьусэгэ Ибрахьимэ зэрищэлэжыгь. Ышынахыжь зыдэлажэщтыгэ губернаторэу Мидхьат-пашэм (ари адыгэ) кэлэцлыкьу нэжгьуырлэщэуыгурихыгь, ыналэтыридзагь, лэпэлэгьушхо фэхугь, ыналэ тетэу гурыт еджаплэр кьыригээухыгь. Ежь Мидхьат-пашэр французыбзэм езыгэджэгэ клэлэегьаджэм Ахьмэди рыригэгьэджагь. Тхьамэтэшхор зэрэщыгугыгьэуи сабий ибэр кьычлэкьыжыгь: дэгьоу, щытхьу пылэу Ахьмэд еджагь, еджаплэр кьыухыгь. Арыти, а лээхьаным анахь шлуфэшлэ инэу ашлэщтыгэ хабзэм тетклэ, лушэу, чанэу, нэутхэузыкьэзыгэлэгьогьэклалэм Мидхьат-пашэм ежьычлэ хьупхьапклэу ритыгь. Джащ кьыщегэжыагэу Хьагьурмэ яклэлэ Ахьмэдычлэу илагэм Мидхьатчлэри кьыгуахьуи, Ахьмэд-Мидхьат ычлэу хьугьэ. Ащ гушхуагэ Хьагьур клалэм кьыхильхьагь, ищылэныгэ гьогу фигьэунэфыгь. Мидхьат-пашэр ижьогьогьуазэу, ишлэныгэ нахь зэрэхигэхьоным, игьэхьагэхэм нахь зызэраригэушьомбгьуным, игуклэгьу фабэ ащ фэныкьо пстэуми зэралыгьэлэсыным ыгукли ыпсэкли Ахьмэд-Мидхьат мыпшыжыэу пылэыгь. Ащклэ ищысэтехыплагь, игугэ клочлэ плээплагь Мидхьат-пашэр. Тыдэ зыщэли, сыд фэдэ лоф зешли, игьэсэнэгьэ зэрэхигэхьощтым дэшхьахыгэп. Гьэсэнэгьэ-шлэныгэ ин зэригэгьотыгь. Цыфыгэ-гуклэгьу фабэ хэлэу шылагь, щылэныгэм илэныкьуабэклэ гьэхьэгьэшхохэр ышлыгэх.

Ахьмэд-Мидхьат кьулыкьушлэ цлыкюу loф ышлэныр Болгарием шыригъэжъагъ. Хэбзэ кьулыкьоу ыхьырэм дакюу, иамалхэми ащ зыкыщызэлуахыгъ. Джа лъэхъаным гъэзетэу «Дунай» зыфилорэм инэклубгъохэм Ахьмэд-Мидхьат иапэрэ публицистическэ статьяхэр къащыхиутыгъэх. Нэужым, Багдат кьулыкьу шишлэ зэхьум, 1868-рэ илъэсым, типографии зэхещэ, гъэзетэу «Зевра» зифилорэр къыдигъэклэу регъажэ. Рассказхэр, публицистическэ статьяхэр зэпымыоу кыхеутых. Рассказхэр зыдэт иапэрэ тхыльэу «Рассказым имораль» зыфилорэр 1870-рэ илъэсым къыдигъэклыгъ илъэс 26-рэ зыныбжь клэлакэм. Джащ тетэу писатель гьогум пытэу теуцагъ Ахьмэд-Мидхьат. 1871-рэ илъэсым Стамбул типографии щызэхещэ, итхыльхэр ащ шыхеутых, гъэзетхэу «Лъэхъаныр», «Мазэм из» ыкли журналхэу «лалъмэкъ», «Хьамбэрэ тлоклитлу» зыфилохэрэр къыдегъэклых. Иапэрэ романэу «Янычархэр» зыфилорэри а илъэс дэдэм Ахьмэд-Мидхьаты кыхиутыгъ.

Тыркуем ищылэклэ-зэхэтыклэ клочлэ зэфэшхьафхэр шызеклоштыгъэх а лъэхъаным. Султлан Абдулхьазизэ зыпзылэтырэ клуачлэхэр ренэу нахь къэнафэштыгъэ. лэклыб къэрал политикэмклэ илофхэри зэлэхьагъэу шытыгъэх. Ар ыгъэфеди, султланым парламентыр збгыритлупшыжьыгъ, террорыр хэбзэ шапхэу рихьыжъагъ. Общественнэ loфышлэхэр, тхаклохэр, публицистхэр лъэшэу ыгъэпщынэхэу ригъэжъагъ: пальэштыгъэх, чыплэ пыдзыплэм ращыштыгъэх, хьапсым чладзэштыгъэх. Зипьесэхэр агъэуцу мыхъущтхэм Ахьмэд-Мидхьати ащыщэу унашъо къыдэклы. Тетыгъо зилэхэм апэцужьыхэрэ статьяхэу ытхыхэрэм апае хыгъэхъунэу Родос зыфалорэм тхаклор ащи тырадзагъ: 1873-рэ илъэсым къыщегъэжъагъэу 1876-рэ илъэсым нэс щалыгыгъ. Сыд хьазаб рагъэщэчыгъэми, итхэн loф Ахьмэд-Мидхьаты зэпигъэуэгъэп. А илъэсхэм етхых, къыдегъэклых романхэу «Ятлонэрэ къэхьугъор» (1874), «Хьасан Меллахь» (1874), «Хьусен Феллахь» (1875), «Париж щылэ тыкур» (1876) зыфилохэрэр. Шъхьафит зэхъужьым, илофшлэн джыри нахь ыгъэлъэшыгъ. Романхэу «Бзылъфыгъэ къешлакlor» (1877), «Адмиралэу Бинг» (1881), «Дюрдэнэ гуащэр» (1882), «Диплом зилэ пшъашьэр» (1889), «Тырку ныбжьыклэр» (1908) зыфилохэрэр ыкли ахэм анэмыклхэри.

Ахьмэд-Мидхьаты ежь иобщественнэ ыкӀи ипоэтическэ идеал пкьырельхэ унэгъо тхьамыкӀэ кыхьухьэгъэ ныбжьыкӀэу сэнэхьат ззыгъэгъотыгъэу, зыгу етыгъэу Ӏоф зышӀэрэ, еджэныгъэ-гъэсэныгъэм лыгуӀэу, щыӀэныгъэм гъэхьагъэ гъэнэфагъэ щызышыным пылъ зэпытыр. ТхакӀом игерой нахь зэхапшӀэу, нахь ӀупкӀэу иплъэгъукӀэу хьуным пае, ащ пэгъуцугъэу образ кыдеты – баим икӀалэу, емьджагъэу, еджэнкӀи фэмыеу, Ӏофым зылэ емькӀоу, ерыуаджу, ятэ имылъку шъхьас имыӀэу зыгъэшъуирэр. Ащ фэдэ шэн-нэшанэ зыхэль цыфым бэ шӀэн, макӀэ шӀэн ищыӀэныгъэ гъогу тхьамыкӀагъокӀэ зэриухьыжьыщтым ихудожественнэ гупшысэ зэфэхьысыжьых Ахьмэд-Мидхьаты ипроизведениябэхэр. Ахэм ащыщых ирассказхэу «Ахьщэ», «Насып», романхэу «Филиатун-байрэ Раким-ефэндимрэ», «Карнавал», ахэмэ анэмыкӀхэри. Чанэу, нэутхэу узекӀоным, шӀэныгъэ зэбгъэгъотыным умышьхьахэу упылъыным ищытхэу Ахьмэд-Мидхьаты ироманыбэхэм къашелӀо: «Париж щылэ тыкур», «Европэм укыщекӀокӀыныр», «Дунаим ишлагъохэр» ыкӀи ахэм анэмыкӀхэри.

Историческэ темэзӀэ произведениехэри Хьагъур Ахьмэды ытхыгъэхэми мымакӀэу ахэтых: романхэу «Янычархэр» (1871) – я XVIII-рэ ӀлэшӀэгъум ихьугъэ-шлагъэхэм яхьылагъ; «Сулейман Муслъи» (1871), «ЩыӀэныгъэм кыфэбгъэзэжьыныр е Стамбулы кыщыхьугъэр» (1875) – къашцехьэхэм (крестonosцэхэм) ятео макъэ кызыӀотыкӀырэр акӀи ахэм анэмыкӀхэр.

Ахьмэд-Мидхьаты ирассказхэм, иповестхэу «Хьугъэ-шӀэгъэ ямышыкӀэхэр» зыфиӀоу тхылъ 25-рэ хьухэрэм, ятемӀкӀэ ащ къапэблагъэхэу Ӏуныгъэ-лэжьыным кыфэджэрэ роман жьугъэм («ПщылӀыгъэр», «Къэщэныр», «НыбжьыкӀэгъур», «Чылъэ мэлэлич» – зэкӀэри 1879; «ЗэкӀэмкӀи илъэс 18 нахь ымыныбжьэу», 1880, ахэм анэмыкӀхэри) общественнэ псэукӀэу зыхэтхэм цыфыр гъэрыпӀэм зэрэригъэуцорэр, бзылъфыгъэр фитыгъуаджу, пхыгъэ-дыгъэу зэрэщыӀэр къащырегъэлъэгъукӀы, а щыӀэкӀэ псэукӀэр ащеумысы, шъхьафитыныгъэм къащыфэджэ.

Ахьмэд-Мидхьат зэбгъэпшэн щымыӀэу, фэдэ къэгъотыгъуаеу, итхэн ӀофшӀэн ӀэшӀэх кыщыхьуштыгъ.

Ащ итворчествэ дэлэжээрэ Хьуажь Фахьри истатья горэм кышцелэ унэм иклэу лофшлэлэм нэсыфклэ хэутынэм фэхьазырэу статья псэу Ахьмэд-Мидхьат ытхыштыгъэ. Ащ фэдэу, ямышлыклэу, ялыеу лофышлэклошлоу Ахьмэд-Мидхьат зэрэщытыр клагъэтхьызэ, «шы пшыкытлы зыклочлэ тхаклы», «шы тлоклитлы кыачлэ зилэ тхэкло машин» алоштыгъэу кьетхыжыы Хьуажь Фахьри. Ахьмэд-Мидхьат тырку литературэм бэдэдэ фишлагъ: рассказыбэ, романишл пчъагъэ, драматическэ гъэшлыгъэ бэклае, научнэ тхыгъабэ, зэдзэклыгъэхэр – кьэпчыгъуай тырку культурэм ихъазынэщ ащ ащыфиугъоигъэ гушъхьэлэжыыгъэр. Литературнэ энциклопедие клэклым Ахьмэд-Мидхьаты ехьыллэгъэ статьяу дэтым кышцелэ: «Ахьмэд-Мидхьат произведение ин 80-м ехьурэмэ яавтор: романхэр, рассказхэр, пьесэхэр, тарихьым, диньым, философием, географием ыкли ахэм анэмыклэхэм яхьылагъэхэу бэ мэхьух» (КЛЭ.т.I.–Н.871). Тырку тхаклоу Сулейман Чапан-оглу зэрипорэмклэ, Ахьмэд-Мидхьат тхыль 223-рэ кьыдигъэклыгъ, кьыдэмыклыгъэуи тхыльитлы – «Зибэ» зыфилорэ оперэм илибреттэрэ пьесэу «Лъэшлэжыыр ыкли курд пшъашьэр» зыфилорэмрэ кьыдэмыклыгъэхэу кьэнагъэх. Тхыгъэ зэфэшъафхэу тхыль 240-рэ кьыдигъэклыгъэу, кьыдэгъэклыгъо фимыфагъэу произведение 70-м ехьу кьэнагъэу зылохэри щылэх.

Европэм илитературэ куоу зышлэу ыкли осэшлы ащ фэзышырэ Ахьмэд-Мидхьаты а литературэм ифэмэ-бжыымэ ин кьытырихагъэу произведение пчъагъэ ытхыгъ. Ащ фэдэх, гущылэм пае, романэу «Хьасан Меллахь» зыфилорэм исюжет «Граф Монте-Кристо» исюжеты пэблагъ, романэу «Бзылъфыгъэ кьешлаклор» зыфилорэм исюжет Сервантес ироманэу «Дон Кихот» зыфилорэм исюжеты ехьыщыр, романэу «Дунаим ишлагъохэр» зыфилорэм Жюль Верн ифантастикэ ижь инэу хэт...

Ахьмэд-Мидхьат француз романтикхэм япроизведение пчъагъэ тыркубзэклэ зэридзэклыгъ. Урыс литературоведэу Д. Перин зэрилъытэрэмклэ, Ахьмэд-Мидхьат «Тыркуемрэ Франциемрэ ялитературэхэм лъэмыдж афэхьугъ».

Ахьмэд-Мидхьат урыс литературэри инэплээгъу 1эклэзыгъэп. Тхэклошхом ипхъэепсыеклэ апэрэу тыркубзэклэ

зэдзэк1ыгъэхэу Тыркуем кышщидэк1ыгъэх А.С. Пушкиным и «Хьот-борэн» («Метель»), «Пшъэшгэ кьуапц1эр» («Пиковая дама») зыфилохэрэр; Л.Н. Толстоим ирассказхэр, М.Ю. Лермонтовым и «Демон» щыщ пычыгъохэр ык1и ахэм анэмык1хэри.

Литературэмк1э ш1ушлагъэу, лэжыгъэу Ахьмэд-Мидхьат ыш1ыгъэхэм анахь мак1эп тырку наукэм филэжыгъэри: француз, инджылыз философскэ лофш1эгъаби, тхылъыби тыркубзэк1э зэридзэк1ыгъэх, тарихъым, диным, философием, географием яхьылагъэу лофш1эгъабэ ытхыгъ. 1888-рэ илъэсым Кьок1ыплэм иш1эныгъэлэжъхэм яконгрессэу Стокгольм шылагъэм Тыркуем ил1ык1оу Ахьмэд-Мидхьат хэлэжъагъ. Тырку революциеу 1908-рэ илъэсым шылагъэм ыуж Стамбул университетым философием итарихък1э, динхэм ятарихък1э, дунэе тирихъымк1э лекцие кышщеджэщтыгъэ...

лофыш1эшхо пстэуми кьалэжыырэп исурэт кьэралыгъо маркэ аш1ынэу. Ар зинасып кыыхыгъэмэ ащыщ Ахьмэд-Мидхьаты: тырку литературэм, искусствэм, наукэм лэжыгъэшхо афиш1ыгъ, ч1ыплэ ин ащиубытыгъ, хэмык1ок1эжбын лъэужтырку тарихъым пхырищыгъ. Апстэумэ япэгъок1эу асэу тхак1ом кыфаш1ырэм ишыхьатэу Ахьмэд-Мидхьаты исурэт зэрыт кьэралыгъо почтовэ маркэ Тыркуем кышщыдагъэк1ыгъ.

Арэу щыт нахь мыш1эми, Ахьмэд-Мидхьат итворчествэ зы шьолъыр зэхэмыф хэт: 1908-рэ илъэсым нэс Ахьмэд-Мидхьат прогрессивнэ поэзием тетыгъэу, нэужым ащ тек1ыгъэу зылохэрэр тырку литературэм изэхэфак1охэм ахэтых. Л.О. Алькаевам тырку литературэм ыпашъхьэ зыц1э кьетлогъэ итхылъ кышщытегушщ1эхэми, тхак1ом ипозициехэр 1908-рэ илъэсым ыуж зэхьок1ыхэу хьугъэ зылорэмэ адырегъаштэ.

Султан Абдулхьазизэ, нэужым Абдул-Хьамид я 2-м ятетыгъо лъэхъан жьалымыгъэу зрахьэрэм апэуцужышщт к1уач1эхэр зыгъэхъазырыгъэхэм, ежъ ышъхьэк1и ахэм апэуцужыгъэхэм Ахьмэд-Мидхьат ащыщыгъ. Арышъ, а лъэхъанхэм прогрессивнэ позициехэм Ахьмэд-Мидхьат атетыгъэу алъытэ. Адэ сыда хьугъэр 1908-рэ илъэсым ыуж? Тырку ныбжьык1эхэм (адыгэу Тыркуем исхэр «тырку к1экъэпсхэр» алозэ ахэмэ яджэх) революцие аш1и, Абдуль-Хьамид я 2-р тырадзи, хэбзак1э агъэпсэу фежъагъэх. А

революцием лъэпкъ зэфэшхьафхэр хэлэжыагъэх. Ащ анахь лъэшэу хэлэжыагъэхэм адыгэхэр ащыщыгъэх. Лъэпкъ зэхашлыкӀэу кӀэушыгъэм нахь зилэтыштыгъэ. «Хэтырэ лъэпкъийлъэпкъ лӀофхэр зэрихьанхэ фитэу» хэбзакӀэмкытыгъэ фитыныгъэм лъэпкъ кӀуачӀэхэм зыкӀаригъэгъэнэфагъ. Ащ фэдэ амал щылэ зэхъум, хэхэс адыгэхэм япэрыт купэу Ахьмэд-Мидхьат, маршалэу Бэрзэдж Зеки-пашэр, маршалэу Абдуллахь-пашэр, усакӀоу Тымэ Саин, генералэу Мэт Иззэт ЦунатлыкӀюр, нэмыкӀхэри зэгъусэхэу шышхьалы мазэм 1908-рэ илъэсым (революционер зыщылагъэр бэдззогъум и 23-р ары) «Адыгэ зыкӀыныгъэ хас» ыцӀэу зэхаш. Ащ адыгабзэкӀэ зыщеджэштхэ ублэлэ еджаплэ кызызӀуахы, адыгэхэр зэхэсэу зыщызэдэпсэурэ чӀыплэхэм адыгэ еджаплэхэр кы-щызӀуахынхэм илофыгъохэр кӀалэтых. Нэужым 1911-рэ илъэсым, мэлылфэгъум и 2-м кыщегъэжыагъэу «Гъуазэ» ыцӀэу гъзет адыгабзэрэ тыркубзэрэкӀэ кыдагъэкӀэу рагъажьэ. А лӀофыгъо пстӀэхэм Ахьмэд-Мидхьат япчэгугъ, язэхэщэкӀуагъ, якӀэшэкӀуагъ.

Лъэпкъ лӀофыгъохэм япхыгъэу Ахьмэд-Мидхьат зэрихьагъэхэм афэшӀ прогрессивнэ позициехэм ар атекӀыгъэу тырку литературоведхэм ащыщхэм зылохэрэр ахэтых.

ХэгъэунэфыкӀыгъэн фаер, Ахьмэд-Мидхьат илъэпкъ зэхашлэ революције ужым кӀэушыгъэ кӀодыеу зэрэщымытыр ары. Общественнэ-политическэ лӀофыгъоинэу зыхэлэжыагъэхэм лъэпкъэу зыщыщыр нахь кӀащынэфагъ, ау ащ ыпэкӀи ар щыгъупшэу Ахьмэд-Мидхьат зыкӀи кыхэкӀыгъэп. ТхакӀом иапэрэ творческэ лъэбжъухэм кӀащегъэжыагъэу адыгэ лъэпкъэу зыщыщым итемэ лӀэкӀыб ышӀыгъэп. Ащ ишыхьатых иапэрэ рассказхэу «Гъэрыплэ» (1870), «Ахьщ» (1870), «Ар Тхьэрары зылӀилъыр» (1871), романэу «Черкессием ихьыкумэт шӀыкӀэрэ ицивизацие гъэпсыкӀэрэ» (1874), драмэу «Адыгэ оркхэр» (1883), «Адыгэ гукъэкӀыжхэр» зыфилоу рассказ 25-у зэхэт циклыр, романэу «Кавказ» (1884) ыкӀи ахэм анэмыкӀхэри. КӀэлэ тыгъу-щэным цӀыфхэм тхьамыкӀагъоу аригъэщчырэр, насыпынчъэ зэришӀыхэрэр, игъонэмысэу хьадэгъу кӀазэрэфихьырэр кырагъэлъэгъукӀы рассказхэу «Гъэрыплэ», «ЗэкӀэрачыгъэхэр», романэу «Хъусен Феллахь» ыкӀи ахэм анэмыкӀхэми. Сым исурэтэу пшгъэшъэ ныбжыкӀэ

дэхэ дэд Гушаджыкьо (рассказуу «Зэклэрачыгъэхэр»). Зэклэми кьашлошлы ахыгъэу, нысапхъэклэ атыгъугъэу. Ау нэужым кьызэрэнэфагъэмклэ ащэнэу, унэлуты ашлынэу ахыгъ. Пшъэшъэ ныбжыкълэм кьырыкълуагъэм анахыбэр зыщеклоклырэр Кавказ. Мылтыку ехъурэ напэ зимылэхэм цлыфыгъи гуклэгъуи ямылэу, пшъэшъэжыем цлыфыгъэнчъэу дзеклох, ау сыдэу зашлыгъэкли зэралоу зафишлыгъэп. Генералым ращэнэу ало шъхъае, ащи афеуцуаллэрэп. Бэрджахъхэм зэрэфаехэу лэрылтхъэ зафимышлы зыхъуклэ, агъэщынэн яморадэу шхонклэклыр тырацае, ау ичлыплэ икощыклэрэп. Ынапэ бжыгъэ телъэу щылэн нахы, ыгукли ышъхъэкли кьабзэу дунаим ехыжыныр ыпэу кьештэ. Зэрафэмыуфэщтыр кьызагурылоклэ, апэу кьапэклэфэгъэ сатыушлэм рацэ. Ащ «товарыр» Стамбул щищэнэу ещэх... Джащ фэдэ насыпынчъэгъэ хъугъэ-шлэгъэ тхьамыклагъу рассказуу «Гъэрыплэ» зыфилорэм кьыгъэлягъорэр. Щылэгъуаеу тхьамыклагъу, гухэклышху хъугъэр. Сыткы Бэи ышъэфыгъэ пшъэшъэжыемрэ клэлэхъу цыкълумрэ ащ нахыбэрэ ядэжь ригъэсыжыынхэ ымылтэклэу, иныбджэгъу кьырещэжыых лирэ 250-рэклэ. Пшъэшъэжыеу Фитнаты илъэси 8-9 горэ ыныбжъ. «Нэр плэпихэу дахэ, дышъэ лэгуаом фэдэу шлэтэхэу, сабий дэхэ дэд. Данэм фэдэу ышъхъац лъальэу... Огушхъуантлэу ынэхэр кьешлэтыкълых... Нэклүшъхъаплъ дах...». Шъэожыеу Фатини илъэси 10-11 ыныбжъ. Ари сабий дах, сабий дышъ. Ау дышъэр унэклапэкли зи пклэ илэп – зым инысащэу, зым ихъэдагъэу дунаир макло. Зышъхъэ езхыжъэжыыгъэу, зыгу клодыгъэ ны-ты горэм егъэзыгъэклэ зыгорэм лэклилтхъагъа, хъаури сыд фэдиз тхъагъо ялэу щылэхэ пэтзэ, зы бзэджашлэ горэм кьытыгъухи, «псэ зыпыт» товарэу щищагъэха, щишъэфыгъэха?! Ау сыдэу щытми, сабыитлүмэ янасыпы кьыубытыгъ, ыпэклэ сыд кьин кьарыкълуагъэми, нэужым алотэжыыгъ: зыдэжы кьифагъэхэ Зейнэль цлыфышлү, цлыф дэгъу, гуклэгъушлэу кьычлэклыгъ.

Сабыитлүмэ янасып кьыубыти, гуклэгъу зыхэлъ цлыфы лъэхэсынхэу хъугъэ: иклалэхэм афэдэу унагъор афышчыт, ыгъашхэхэу, ыфапэхэу, гуклэгъу фабэ афырилэу зэрилыгъхэм изакъоп, регъаджэх, егъатхэх, шлэныгъэ дэгъу арегъэгъоты. Къадэхъужыгъэм ыгъэгушлохэу щылэхэзэ,

аныбжь зэрэхахьорэм дыригъаштэу ныбжьыклитлүмэ
 язэфыщытыклэхэм фэбагъэ хэльэу къэнафэ, ащ хахьомэ
 зилэтызэ, зэшъхьагъусэ хьунхэм игупшысэ зэльештэх. Ау
 гъэрыплэм уитэу ащ фэдэ лъэубэкъу ор-орэу удзын уфитэп.
 Зейнэл цыфышлүм ишлугъэ къиныплэм нахь къыщэнафэ.
 Гуклэгъу зыхэлъ цыфэу къычлэкы. Ныбжьыклитлүмэ
 язэфыщытыклэ Зейнэлы гу лъетэ, зэрегъашлэ, насыпэгъу
 зызэфэхьушт мафэри агъэнафэ. Пэшлоргъэшъ лофшлпхьэхэр
 зэрэщытын фаем тетэу зэшлугъэклы, янасып агъотыгъэу
 ныбжьыклитлүри гушлэхэу, къяшлэкыгъэ цыфхэри
 зэфэрэзэжхэу джэгур, фэло-фэшлэ пстэури фашлыхи,
 унэгъуаклэр ылъэ тырагъэуцуи зэбгырыкыжыгъэх. Зинасып
 къычлэкыгъэ ныбжьыклитлүм ягушлугъо гъунэнчъэу,
 язакъоукъызэфэнэжыгъэхэу, гукъэкыжъ чыжъэхэм заратыгъ.
 Упчлэм упчлэр клэлъыклозэ, ацлэхэр, чылэу зыщышхэр, янэ-
 ятэхэр, ахэмэ ацлэхэр къязэрэгъэлуагъэх. Къызэрэнэфагъэмклэ,
 зын къыльфыгъэ зэш-зэшыпхьух: шапсыгъэх, Абыны ынэпкъ
 тес къуаджэм щыщых, ятэр— Хьаныхьу, янэр — Нэфсэт,
 клалэм ыцлэр Фатинэп Ибрахьим нахь, пшъэшъэжыем
 ыцлэри Фитнатэп Урыскъаш нахь, альэкъуацлэр Тыгъужъ.
 Ильэс пчъагъэм шлү зэрэлъэгъухэзэ къэзыхыгъэхэу, джы
 зэл-зэшъузы хьугъэхэр ныкли, тыкли зэш-зэшыпхьухэу
 къэнэфагъ. Насып гушлугъоу къадэхьугъэр насыпынчъагъэу
 къычлэкыгъ: ащ фэдэ насыпыгъэм ыпэу хьадэгъур нахь
 насыпыгъэу ныбжьыклитлүм алъыти, заукыжыгъ... Зэрэхь-
 зэрэшх дунэе шлунклым къыхэхьухьагъэхэр насыпынчъагъэм
 иархъуанэ ритхьалыхьагъэх...

Архив документ зэфэшъхьафыбэ авторым ыгъэфедзэ, я
 XIX-рэ ллэшлэгъум адыгэ члыналъэм щыхьугъэ-щышлагъэхэр
 къащырелотыкылых романэу «Черкесиём ихьыкумэт шлыкларэ
 ицивизизацие гъэпсыклэрэ» ыкли «Кавказ» зыфилэхэрэм;
 Урыс-Кавказ заом илэхъан адыгэхэм лыхьужыгъэу
 зэрахьагъэмрэ тхьамыклэгъо-гузэжыогъоу ащэчыгъэхэмрэ
 яхьылагъ драмэу «Адыгэ оркъхэр» зыфилорэр. Мыхэр
 тырку ныбжьыклэхэм яреволюцие бэклэ ып Ахьмэд-Мидхьат
 зитхыгъэхэр. Адыгэхэм ялъэпкъ зэхэшлык кызэрилэтыным
 иджэмэкъэшхо мы произведениехэм ахэлыкы. Адыгэ
 лъэпкъ зэхашлэр, лъэпкъ гурылуаклэр Ахьмэды инэмыкырэ

произведениехэми сюжетнэ лъэгу афишлыгъэх. Адыгэ лорылуатэхэм, къэбарыжъэхэм апкъырылъ хъугъэ-шлагъэхэр Ахьмэды итхыгъабэхэм якъежьапл, гоу, псэу ахэль. Романхэу «Ятлонэрэу укъэхъужьыныр», «Хьасан Меллахь», «Хьусен Феллахь» ыкӀи ахэм анэмыкӀыбэхэми адыгэ темэр ахегъашъ, цӀыфэу шызеклохэрэм адыгэхэри ахэтых. Ащ фэдэу еж илъэпкъ фэгъэхьыгъэ гупшысэхэм зызэраритырэр тыркухэм, щэч хэлъап, ягонэсэп. Ахьмэд-Мидхьат ехьылаагъэу атхыгъэхэми а лъэныкъохэр кыхагъэщыхэрэп, адыгэмэ яхьылӀэгъэ произведениеу ытхыгъэхэми ацӀэ кырылуахэрэп. Гурылогъуаер а еклолаклэр советскэ ученэми зэриштагъэр ары. Зыщыщ лъэпкъым фэлэжьэныр цӀыфым мысагъэклэ фэплъэгъуныр тэрэзэп, зэфагъэп. Ау енгугагъо тырку националистхэу «Тыркуем шыпсэурэ цӀыф пстэури тыркух» зылохэрэм яеплъыкӀи Алькаевам иеплъыкӀи а лофыгъомклэ зэтефэхэклэ...

Ахьмэды ипроизведение ини цӀыкӀуи зы художественнэ гурышъ-гупшысэ лъапс ялэр: адыгэхэм яхэгъэгу ишъхь-афитыныгъэ, ащикъэухъумэнщыӀэныгъэмиапшъэрэгупшысэу зэрэщытыр; адыгэ лъэпкъ зэфыщытыклэ-зэхэтыклэхэр, лъэпкъ шэн-хабзэ бзыпхъэхэр, адыгэ дунэельэгъукӀэр, дунэететыклэр, зекӀуакӀэр къащырегъэлъэгъукӀы, лъэпкъ гупшысэ ащыпхырещы. Ащ изыщыс драмэу «Адыгэ оркъхэр» зыфилорэр. Драмэр кызэрэхаутэу еджагъэхэм агу рихьыгъ, сценэм кыщагъэуцунэуи тыраубытагъ ыкӀи агъэцэклагъ. Драмэм сюжетнэ лъэгоу илэр оркъ шъаоу Елкъашрэ оркъ пшъашъэу Аслъангуашрэ яшӀульэгъоу зинасып амылэгъужьыгъэр ары. Джащ къешӀэклыгъэу адыгэм идунэететыклэ, идунэельэгъукӀэ изынэкӀубгъо кыырегъэлъэгъукӀы, адыгэ лъэпкъ зэхашӀэр, шъхьакӀор нафэ къыщешӀых. Зышъхьэ зылытэжьырэ цӀыфым шъхьакӀо иӀ. ШъхьакӀо зилэ цӀыфым ынапэ къабзэу дунаим зэрэтетыштым кӀуачӀэу илэр зэкӀэ фегъэлажъэ. Ащ фэдэ цӀыфым шъхьакӀо кырахыным ыпэу ыпсэ ытынэу хьазыр зышъхьэ, зилакъо, зильэпкъ уасэ фэзышӀыжьырэмклэ.

Драмэм Урыс-Кавказ заом илъэхъан кыгъэлъагъорэр. Арэу щытыми, батальнэ сценэхэр хэтыхэп, ау цӀыфхэм зэфыщытыклэу зэфырялэр зэуапӀэм щыхъугъэ-щышлагъэхэм

кѡпкѡрѡклѡх. Лѡгѡ-пѡемыблѡжѡныгѡм, адѡгѡ шѡхѡ-
клѡм икѡѡтын драмѡм зѡфѡдѡклѡ пхѡрѡклѡ: «Псѡр щѡ, напѡр
щѡфы»,е «Шѡхѡклѡм клѡклѡ уегѡшѡ, шѡхѡклѡмыдѡр –
клѡдыгѡшѡ» зѡклѡлѡрѡр. Джа дунѡееплѡыклѡмклѡ
апѡугѡ Елкѡшѡ шѡхѡклѡ лѡфклѡ зѡукѡыжѡ. Шѡхѡклѡм
хѡклѡыжѡплѡуЕлкѡшѡкѡыфѡгѡтыгѡмдѡзымыгѡшѡтѡнхѡри
кѡхѡушѡтых. Сѡри дѡзгѡшѡтѡрѡп. Ау ар зѡрѡзекѡуагѡмхѡугѡр
зыщѡхѡугѡ лѡхѡанѡм елѡытыгѡу бгѡубѡклѡ уекѡлѡлѡн
фае. Авторѡм бѡклѡ елѡытыгѡ умысыгѡу щѡгѡзыегѡн
фаемрѡ, зѡгѡшѡлагѡу, угѡ иуубѡтѡни, уишѡн-нѡшѡнѡ щѡщ
плѡын фаемрѡ якѡгѡэлѡгѡн. Ахѡмѡд-Мидхѡаты ишѡлѡшѡ,
иплѡыклѡ кѡзыушѡхѡатырѡ тхѡлѡ драмѡу «Адѡгѡ оркѡхѡр»
зыфѡлѡрѡр.

Драмѡм хѡугѡ-шѡлѡгѡ гѡнѡфагѡхѡри пылѡых. Театрѡм
драмѡр зѡщагѡуцѡм, еплѡыгѡхѡм лѡшѡу агѡ рѡхѡыгѡ.
лѡгушѡтеор зѡпымыужѡу, унѡр зѡтырачѡу бѡрѡ теуагѡхѡ.
«Адѡгѡхѡм яхѡкоу зѡ кѡабгѡнѡгѡагѡр агѡ кѡегѡклѡыжѡ, шѡу
арегѡэлѡгѡу, ащ фагѡзѡжѡыным, яхѡкужѡ фагѡзѡжѡыным
фаушѡоблѡых, ежѡ-ежѡырыгѡ шѡхѡафѡгѡ зѡлѡ лѡпкѡу
щѡтынхѡм адѡгѡхѡр фѡщѡх» алуи, султѡанѡу Абдулхѡамид я
П-рѡм бзѡгу фахѡи, ышѡлѡшѡ агѡхѡугѡ. А бзѡгу зѡхѡыгѡѡри
адѡгѡ, зѡфѡхѡыгѡѡри адѡгѡ пхѡорѡлѡфѡгѡ, агѡ машѡр
нахѡ зѡрѡзекѡлѡнѡщѡтым тегѡпсѡхѡагѡу зекѡуагѡхѡ нахѡ,
гѡуушѡбѡын лѡф зѡрахѡагѡп: театрѡр аригѡгѡгѡстыгѡ,
Ахѡмѡд-Мидхѡаты ипѡесѡхѡр агѡуцу мѡхѡунѡу пачѡыхѡм
унашѡхѡр кѡыдѡгѡклѡыгѡхѡ, хѡгѡхѡунѡу Рѡдѡс зѡфѡлѡрѡм
илѡѡсѡплѡым кѡытекѡын фѡмытѡу тырѡригѡдзагѡ...

Ары, султѡанѡм яни ишѡузи адѡгѡхѡ, ары пѡтзѡ, адѡгѡ
лѡфѡм зѡкѡырыгѡлѡтырѡп, ар зѡгу кѡихѡѡрѡми утын лѡшѡ
шѡхѡасынчѡу рѡхѡ, хѡутаргѡ. Ащи изѡкѡп: бзѡгу зѡхѡыгѡѡри
илѡпкѡыклѡ адѡгѡ – пѡчѡыхѡм икѡтѡгѡу-ишѡѡфѡгѡу
Тхѡгѡусѡ Ахѡмѡд. Султѡанѡм иполѡитѡкѡ зѡдаорѡр ешѡ,
арѡшѡ, ежѡ ышѡхѡ ифѡдѡ кѡызыхѡклѡщѡтым лѡпкѡым илѡф
кѡурмѡны фѡшѡы...

Лѡпкѡу зѡщѡщѡр амыгѡунѡфѡу, тырку тхѡклѡ алѡзѡ,
Ахѡмѡд-Мидхѡаты итворѡествѡ тегѡушѡлѡщѡтыгѡхѡм зѡфѡдѡ
кѡемыхѡугѡ тхѡклѡшѡхѡм ехѡылѡагѡу алогѡ пѡтѡумѡ зѡфагѡ
хѡлѡу зѡ гѡпшѡсѡ зѡфѡхѡысыжѡ апхѡрѡклѡ: Хѡагѡур Ахѡмѡд

хъоо-пщаоу гупшысэрэ, акъыл хэшыпыклығы зилэ тхэкло-энциклопедист (бзэм, историэм, философиэм, ахэми ашлоклэу механикэм, математикэм, физикэм, химиэм яхылаагъэу тхыль пчъагъэхэр ытхыгъэх); узытеклон умылъэклын журналист чан; лүшэу, псыхъагъэу псэлъэрэ лыгубзыгъ (оратор); шлэныгъэ куу зилэ, жэбзэ дахэ зылуль, гъэсэнэгъэ-плуныгъэм фэлэпэлэсэ клэлэп лү-клэлэегъадж. Ау пстэумэ апэу тарихъым ыцлэ нахь лъэшэу зэрэхэуцаагъэр тхэн амалэу илэр, художественнэ псалъэу, лэжыгъэу шишлығыр ары. Тыркуем итхэкло пстэумэ анахыбэ дэдэ зытхыгъэ тхаклү Ахьмэд-Мидхьат. Плъэпкъ щыщымэ узэрыгушхон цлыф Ахьмэд-Мидхьат. Тырку литературэм ианахь тхэклошхоу шытызэ, адыгэ лъэпкъыми итхаклоу лъытэныгъэр Ахьмэд-Мидхьат кыылэжыгъ. Адыгэ лъэпкъым ишэн-нэшанэ нахышлүхэм язехъэкло образ пчъагъэ ипроизведениехэм къащитыгъ, нэмык цлыф лъэпкъхэм адыгэхэр зыфэдэхэр аригъэлъэгъугъ, агуригъэлаугъ. Хэхэс адыгэхэу кыиныбэхэм арыфагъэхэм ялъэпкъ гушхуагъэ кыылэтэу, яцлыфыгъэ чламынэным къыфаджэу, ялъэпкъыгъэ, яшэн-нэшанэхэр къаухъумэнхэм, яхэкужъшлүльэгъоуфырлэркъемылыхыным, къаклэхухьэрэ ллэужыклэхэр фиплүхэу лфыгъуабэу Ахьмэд-Мидхьаты ышлагъэхэм адыгэ лъэпкъ тарихъым инэклубгъо дышъэ хьарыфхэмклэыцлэхаригъэтхагъ. Тхэклошхом, шлэныгъэлэжы иным игъэхъагъэхэмклэ тыфэразэу, тырыгушхоу ыцлэ къетэлэ, игушъхэ лэжыгъэ бай зэрифэшъуашэу лъэпкъым фэдгъэлэжъэнымклэ шлэгъэн фаехэм тыналэ атырытегъадзэ.

Советскэ энциклопедие иным Ахьмэд-Мидхьат фэгъэхыгъэ статьям къыщелэ: «...Тырку тхаклү, шлэныгъэ-эзехь. Жанрэхэу рассказ клэклымрэ романымрэ тырку литературэм къыхилъхъагъэх... Стамбул дэт университетым лекцие къыщеджэщтыгъ. Романхэм, рассказхэм, пьесэхэм яавтор, тарихъым, диным, философиэм ыкли нэмык шлэныгъэхэм яхыллэгъэ лфшлагъэхэр ытхыгъэх... Француз романтикхэм япроизведениехэу ащ зэридзэклығыэхэм тырку литературэмклэ мэхъанэшхо дэдэ ялагъ...» (БСЭ, я 3-рэ тедзэгъу, т. 2, н. 462).

Хьагъур Ахьмэд-Мидхьат ытхыгъэ драмэу «Адыгэ оркъхэр» зыфилорэр Стамбул дэт театрэм 1883-рэ илъэсым

цагъэуцугъ. Мыщ сюжетнэ лъэгоу илэр оркъ шъаоу Елкъашрэ оркъ пшъашъэу Аслъангуашэрэ яшлулъэгъоу зинасып амылъэгъужыгъэр ары. Джащ къешлэкыгъэу адыгэм идунэететыклэ, идунэееплъыклэ изы нэклубгъо драмэм кырелотыкы.

*«Хъагъур Ахъмэд-Мидхъат тырку лъэпкъыми адыгэ лъэпкъыми ялъэпкъыпсэу (япатриотэу), тхэклошхоу, гупшысэлл шлагъоу, журналист чанэу, егъэджекло лэзуу шытыгъ. 28.12. 1844 гъэм Истанбул кышшыгъу. Ятэ шэкышцэ Хъаджэ Сулейманклэ еджэщтыгъэх. Ар Урыс Кавказ заор кло пэтзэ хэкум; хылушъо шапсыгъэ (Анапэ) икыгъэ адыгэмэ ащышыгъ. Янэу Нэшлүцли Кавказым шыщ адыгэ бзылъфыгъэу шытыгъ.

* Хъуажэ Фахъри къетхы.

Ахъмэд цыкълүзэ, ятэ идунае ехъожышъ, ибэ цыкълүр лофым фэщагъэ, шылэныгъэм фэгъэсагъэ зэрэхъунэу, тучан горэм лэжъэкло-лофтэбгэ цыкълуу лугъахъэ. Мафэр арыми пчыхъэр арыми игъо зыщифэхэрэм, ягъунэгъоу Хъаджэ Ибрахым ефэндым дэжъ клэзэрэ тыркубзэклэ тхэклэ-еджаклэрэ къурлан еджаклэрэ щызэрегъашлэ.

Янэ кымылъфыгъэу ятэклэ ышнахыжъэу Хъафуз–Ибрахымэ клэлэ лүш цыкълүр ежъ ыдэжъ ыщэзэ щегъалэ. Ащ кыхэклэу Ахъмэд Истанбул, Русчук, Ниш къалэ ыкли къэлэжъыхэм ашеджэнэу мэхъу.

Еджаплэр кызызреухэу 1863 гъэм Русчук къалэм лэнэтлэ цыкълу горэ кышчыраты. Клэлэ лүшыр ащ лүтызэ, ишлэныгъэ хегъахъо, еджэн-тхэными хэгъуазэ, мыгужъоу тхэным зылэпещэшъ, хэхъапэ.

Клэлаклэр 1866 илъэсым инженермэ язэдзэклакълу плэлъэ гъэнэфагъэклэ София агъакло, Сэруэт гуашэр ащ нэлуасэ кышчыфэхъушъ, кышчырагъащэ.

Ибэ цыкълуу Ахъмэд илупклагъэ, ичаныгъэ, дэгъоу зэреджэрэм апае лъэшэу шлү кыльгъгъуи губернаторэу Мидхъат пашэм ыцлэ цлэ тедзэу Ахъмэды кыреты. Мидхъат пашэр 1869 илъэсым Багъдад загъаклом, ащ Ахъмэд-Мидхъати зыдещэ. Ащ Ахъмэды тхыльтедзаплэ кышчызлүехышъ, гъэзет кыдыгъэклэу регъажъэ. Гупшысэлл бэлахъхэм Багъдад нэлуасэ щафэхъу, Фарсыбзэ щызэрегъашлэ, дин шлэныгъэхэр щызэрегъэгъоты, реджэнхэу тхылтхэр щетхых, кыдегъэкых.

Ышнахыжъ Дунаем зехыжым Ахьмэд-Мидхьат унагъом шъхъщытынэу 1871 гъэм Стамбул кьегъээжъы. Журналистикэм, тхэн-тедзэн 1офхэм нахь зареты. 1872 гъэм «1элъмэкъжый» 1873 гъэм «Хьамбэрэ 40» зыфилорэ журналхэр кьыдигъэк1хэу регъажъ. «Дэпкыым кыхьэлук1р макъ» зыфилорэ итхыгъэу журналэу «1элъмэкъжыем» кьыдигъэхьагъэм пачыхьэр егъэгубжы, осмэн к1эпсхэр зыфалощтыгъэ купым хэтхэу Намык-Кемалрэ 1эбуззия-Тэуфикрэ ягъусэу 1873 илъэсым Родос хыгъэхьунэ гъэр 1ыгыплэм афы. Ау щытми «Хьамбэрэ 40» журналым икьыдэгъэк1ын зэпигъэурэп, хьапсэдэсэу зыдафыгъэм унашъо кьыриш1ык1ызэ кьыдарегъэгъэк1ы.

Абдулхьазизэ пачыхьагъум зытыращым, 1876-рэ гъэм Стамбул ащэжышъ, тхэн-тедзэн 1офыр ащ нахь щыльегъэк1уатэ. Пачыхьэу я II-рэ Абдулхьамидэ фэш1оу дзек1ошъ, 1энэт1эш1ухэр ащ кьыфегъэшъуашъ.

1884-рэ гъэм ят1онэрэ шъузэу Мелэч гуащэр къешъ. Сулейман, Гъалиб алоу шъэуит1урэ Хьаджэр, Азимэ, Зийба алоу пшъэшъищрэ къафэхъу. Шъузит1ури зэгурылохэу илъэс 25-к1э здыщ1эжыхь.

«Къок1ыплэм фэгъэхьыгъэ ш1эныгъэлэжхэм язэфэс» алоу 1888 гъэм августым и 9-м Стокгольм щызэхашэгъэ Зэфэсыми Осмэн къэралыгъом ил1ык1оу Ахьмэд-Мидхьат хэлажъ. Ылъэгъугъэу, ынэгу к1эк1ыгъэхэр етхыжыхьэшъ, «Европэм зы къащычыхьагъу» ылоу тхыль кьыдегъэк1ы.

1908-рэ гъэм Стамбул дэт университетым егъэджак1оу 1охъ. Тхыдэмк1э, философием итхыдэк1э, диным итхыдэк1э ык1и педагогикэмк1э регъаджэх. Гъэзетхэми истатыхэр кьыщыхеутых.

Ахьмэд-Мидхьат псынклэу, ш1эхэу тхэн ылъэк1ыштыгъэ. Унэм къик1эу 1офш1аплэм ок1офэк1э къухьэм зы статья псау щитхыштыгъэ. Ащ пае «шы пш1ык1ут1у зык1оц1э тхак1у», «шы т1ок1ит1у к1уач1эу тхэк1о машин» кьыралощтыгъэ.

Ахьмэд-Мидхьат зытемытхыхьэгъэ 1офыгъуи, зыхэ-мыхьэгъэ литературнэ жанри щылэп плэми ухэукъоштэп. Адыгэ культурэри, тырку культурэри, къок1ыплэ-къохьаплэ лъэпкъ культурэхэри дэгъоуыш1эщтыгъэ. Ахэм язэфэхьысыжъ Осмэн къэралыгъом иц1ыфхэм ахильхьанэу, ахипшэнэу,

цлыфхэр ыгъэсэнхэу, еджэным ригъэгущлунхэу арыгъэ пшъэрылъ шъхьалэу зыфигъэуцужьыгъагъэр. Цлыфыбэмэ кызырагурылонэу тхэгъэн фаеу ылъытэщтыгъэ ыкли ежъыри арэуштэу тхэщтыгъэ. Ироманхэр ытхы зыхъуклэ, лoфыгъоу кылуатэрэм зэпыхэр фишлыти, нэмыклрэ лoфклэ тхылъеджэхэм ашлэн фаеу ылъытэхэрэр кьагуригъалоштыгъэ, ахэм гущылэгъу закъыфишлыщтыгъэ, а темэм фэгъэхьыгъэу тхылъеджэхэм ашлэн фаеу ылъытэхэрэр кьагуригъалоштыгъэ, ежъ еплъыклэу а лoфыгъом фырилэр къарилоштыгъэ, мыхъомышлэм пэуцущтыгъэ, бзаджэм ецлацлэщтыгъэ, еланэ темэу кыгъэнэгъагъэгом фигъэзэжъыти пидзэжъыщтыгъэ. Арэуштэу романыр гурылогъошлу кьафишлыщтыгъэ. Ащ кыыхэклэу Ахьмэд-Мидхьат анахь шлу альэгъурэ тхакломэ ащыщ хъугъагъэ, гъэшлоцлэ лыхэу «цлыфыбэм итхаклу», «апэрэ егъэджаклу» кыралуагъ. «Тыркуем ицлыф лъэпкъымэ еджэнынр шлу языгъэлъэгъугъэ тхаклоклэ» алъытагъ.

Литературэлэжъхэм Ахьмэд-Мидхьат ищылэныгъэ гъогурэ ицлыф шыклэрэклэ Толстоим фагъадэ, бэрэ зэрэтхэщтыгъэмклэ, лoфыгъуабэмэ зэратетхыхэщтыгъэмклэ ыкли псынклэу зэрэтхэщтыгъэмклэ ар Толстоим нахь лъэшэу зылохэрэри щылэх.

Ахьмэд-Мидхьат зэридзэклыгъэхэри хэтэу, тхылъ 208 фэдиз ылэдакъэ кычлэклыгъ. 1883-рэ илъэсым ытхыгъэу, къэшлыгъуищ хъурэ драмэу «Адыгэ оркъхэр» (Черкес лэзденлери) зыфилорэ пьесэри ахэмэ зэу ащыщ. Ащ кыщегъэлъагъо адыгэ щылэклэ-псэуклэр, шэн-зэхэтыклэр, цлыфыгъэу, лыгъэу, шъхьаклоу адыгэмэ ахэлъыгъэр. Сыдэуштэу хъугъэми зэуаплэм лумэхыхьэгъэ клалэу Самуркъащ, «щынапх, къэрабгъ» кызыэрэралуагъэр шъхьакло щэхушъ, зэрэмыкъэрабгъэр, лыгъэ зэрэхэлъыр кыгъэлъэгъоным пае амалэу щылэхэм яусэ, ау, ар кыгъэшпыпкъэжъыным пае фэшъхьафрэ амал ымыгъотэу зеуклыжъы. Икъэщэн дахэу, ар зипсэ-класэу Аслъангуащи ипсэлъыхъо гупсэ шъхьакло кызыэрэрахыгъэр, игъонэмысым зэрэфагъэклуагъэр, зэгупсэхэр зэлъылэсыжъынхэ амылбэклэу зышлырэ хэбзэ пхъашэхэр, гущылэ дысхэр нэхэшэнчъэу жэм кызыэрэдатлупщыкларыр ымыдэу ыумысызэ, зилэжъыными нахь дэу хъазаб зрихыжъэу, пщылщэфым зырарегъащшъ, зегъэклоды, игъашлэр хъазабклэ рихынэу зытырелъхъажъы.

А драмэр опереттэу кызагъэлыагъом еплъыгъэхэм ащ фэдизкIэ агу рихъыгъэти Iэгушъотеошхоу театрэм кычIэIуагъэм, гушхоньгъэшхоу ащ кычIэтэджагъэм шъуагъо-нэтхэр ыгъэчыгъэхэп, ыгъэзэгъагъэхэп. «Адыгэмэ осмэн чIыгум къэралыгъо шъхаф шагъэуцунэу зыкIалэты, мары адыгэ тхыдэ арагъэтхынэу пылъхэба, зыгорэкIэ уапэрымыомэ, Зиусхъан, Осмэн къэралыгъом илоф дэим фэкIо» зыфэпIощтым фэдэу пцIыхэр зэхалъхъэхи, бзэгухэр фахыи пачъыхъэр къагъэблыгъ, а чэщ дэдэм театрэр зэтырагъэстыхыагъ, пьесэр зытхыгъэри, актер шъхалэу джэгугъэ Ахъмэд-Фехым ефэндри, опереттэр зэхэзылъхъэгъэ композиторэу Али-Хъайдар Бейри аригъэубыти аригъэгъэтIысыгъ. Нэужым, ахэмэ искусствэм фэгъэхыгъэу ялофшIэн дэгъоу зэрагъэцкIагъэм щэхурэ лажъэ зэрамыIэр тетыгъор зиэхэм къагурыIожьы, къядэожьыгъэхэп ыкIи агъэшIэгъожьыным пылъыгъэх, агу хъуцтыр хъугъэхагъэ, театрэр стыгъагъэ. Спектаклыи ар аужрэ къэгъэлыгъэон фэхъугъ.

Ахъмэд-Мидхъат романэу, рассказэу пьесэу ытхыгъэхэмкIэ цIэрыIо хъугъэ нахъ мышIэми, ащ язакъоп ышIагъэхэр. Ар Тыркуем иапэрэ журналистхэми, гупшысэлIхэми ащыщыгъ. Гъэзет ыкIи журнал пчъагъэ ежым кыдыгъэкIыгъ, бэми чанэу ахэлэжъагъ. Литературэ жанрэу ар зыхэтэгъэхэм афэмынэлосэ цIыфыбэ кызырэыкIохэр зэригъэсэщтым имызакъоу, цIыф еджэгъэ-къэушыгъэхэри ыгъэгъозэнхэм пылъыгъ. 1896 гъэм гъэзетым кыхиутыгъэ статья «ЗыкIыгъэр кыхэтэжъугъэх» зыфилорэмкIэ тыркубзэр гъэкъэбзэгъэн зэрэфаер, щымыш къэлуакIэхэр, щымыш гуцыIэхэр амал зэриIэкIэ хэукъэбзыкIыгъэн зэрэфаер апэрэу, Iуагъэу кызылотыкIыгъэр Ахъмэд-Мидхъат ары. Iофыгъор кыгъэуцуи, бырсырышхо а тхыгъэм кыгъэтэджыгъ. Ащ фэд, 1897 гъэм гъэзетым кыхиутыгъэ статьяу «Декадентхэр» зыфилорэмкIэ Европэм и цивилизация, и культурэ, и технологиие ычIыпIэкIэ икъэшъокIэ-ешъуакIэхэр, икъэудж-нэуджхэр кызыхэзыгъафэхэу, ащкIэ зызыгъэшIагъохэрэр пхъашэу еумысых. А тхыгъэм бырсырышхо кыпэкIы. А илгъэ дэдэм нэмыкIрэзыгъэзетгорэмкыригъэхъэгъэитхыгъэу «Къэлэмхэр кызырэпфэуагъэр» зыфилорэмкIэ дунэе классикхэм

къащытхъоу, ахэр тыркубзэ къабзэкӀэ къыдэгъэкӀыгъэн фаеу къыззэрылорэми бэклаехэр къегъэгубжых. Сыдми Ахьмэд-Мидхьатэ гупшысэ тхыгъэхэмкӀи, философии лӀофыгъохэмкӀи, литературэмкӀи, журналистикэмкӀи тхэкӀо цӀэрылӀо пчъагъэхэм, журналист лӀазэхэм, нэмыкӀхэми бэрэ гъуазэ ыкӀи лӀэпылӀэгъу афэхъугъ.

Ахьмэд-Мидхьат Тыркуем фишлагъэр, ишӀагъэу ащ ригъэкӀыгъэр гъунэнчъ. Бгъэхэлъэу къыратыгъэри, щытхъуцӀэу къыфагъэшъошагъэри макӀлӀп. Осмэн къэралыгъом имызакъоу Франциеми, Швециеми, Австриеми щытхъуцӀэхэр, бгъэхэлъхэр къыфагъэшъошагъэх.

Ахьмэд-Мидхьат адыгэм пае ышӀагъэри макӀлӀп. Игъэхьагъэу зигугъу къэтшыгъэмэ адыгэмэ е адыгагъэм иягъэ къезыгъэкӀын зыпари ахэтӀп. ЗэкӀэ узэрэгущон закӀ, пшъхъэ къыззэрэрыплӀэтын закӀ. Ау ащ анэмыкӀэу адыгэм фишлагъэмэ ащышхэми ацӀэ къелогъэн фае: Кавказым итхыдэ ишъыпкъаплӀэкӀэ тхыжыгъэн зэрэфаер лӀофыгъо хэхыгъэ шъхьалӀэу 1884 гъэм апэдэдэ къэзылӀэтыгъэмэ Ахьмэд-Мидхьат ащыщ. «Кавказ» ыцӀэу тхылъиплӀ ежъ ытхыгъ, «Кавказым ироман» зыфилорэ тхылъыр ытхыгъ, ар етӀанэ пьесэуи ытхыжыгъэ шъхьае, тхылъэу къыдэкӀыгъӀп. «Адыгэ оркхэр» зыфилорэ пьесэ тхылъыр ытхыгъ ыкӀи къагъэлъэгъуагъ. «ПщыплӀэ е Шэихъ Шамил», «Урысыем итхыд» зыфилорэ тхылъхэри, «Черкесиём ихьыкумэт шӀыкӀлӀрэ ицивизацие гъӀпсыкӀлӀрэ» зыфилорэ тхыгъэу 1874 илӀэсым «Хьамбэрэ 40» журналым къыдигъэхьагъэр я 19-рэ лӀэшлӀэгъум Кавказым къыщыхъугъэ зы хъугъэ-шлагъэ тешӀыкӀыгъэ роман «Грузин пшъашъ е лъышӀэжъ» зыфилорэ романым адыгэ щылӀэкӀлӀ-псэукӀэм илӀофыгъохэр къыщелӀэтых. Ащ нэмыкӀэу Египет щызэхэхэгъэ «Адыгэ ЗыкӀыныгъэ Хас» зыфилорэми, Стамбул щызэхэхэгъэ «Адыгэ ЗэдӀэлэпылӀэ Хас» зыфилорэми, журналэу, гъэзетэу адыгэмэ къыдагъэкӀыгъэхэми Ахьмэд-Мидхьат инэу ахэлэжъагъ, илахышӀу ахишӀыхьагъ. Сыд фӀэдэ шынагъо шылагъэкӀи зэрэадыгэр зыкӀи ыушъэфыгъӀп. Тыдэ кӀуагъэми, сыд ышӀагъэми адыгэмэ ашъхъэ инэу къаригъӀӀэтыгъ, ыгъэгущхуагъэх.

«Кавказым ироман» зыфилорэ тхылъым къыщелӀуатэ адыгэмэ хэкум лъӀпкъ псэукӀэу, щылӀэкӀлӀ гъӀпсыкӀлӀшхоу

щырялагъэр; хэбзэ бзыпхэ дахэу ахэлтыгъэхэр; адыгэхэр гэсагъэу, цивилизацие лъагэ ялэу, лыгъэ ахэлъэу, псэемыблэжхэу зэрэщытыгъэхэр; хэкур шхьафитхъужьыныгъэ заом щызэрахъгъэ лыхъужьыныгъэхэр...

Ахъмэд-Мидхъат ыкьоу докторэу Кямил Язгыч кызыэритхыжырэмклэ, ятэ адыгэ лэшэ-шъуашэхэр ыкли шэклоныр лъэшэу иклэсагъ. Къамэ, чатэ, клэпщ (къамыщ), шхонклэкл, цые зыфэпщтхэу, адыгэ лашэ-шъуашэхэу ятэ кыкленыгъэхэр, хьаклэщ хьафыбгэу иунэ хэтыгъэм, музеижэу ар пшлуигъэшлэу, ренэу пылгагъэщтыгъэх. Ичыеплэ унэми адыгэ шы уанэр, ыдакъэ мыжъоф лыдклэ гъэклэрэклагъэу шхончзэготыр ренэу ригъэлыщтыгъэ.

Ахъмэд-Мидхъат адыгабзэмрэ тыркубзэмрэ ямызакьоу французыбзэри, арапыбзэри, фарсыбзэри иныдэльфыбзэ пшлэшлынэу, дэгъоу ышлэщтыгъэ. Инджылыбзэри, итальяныбзэри, булгарыбзэри, латиныбзэри, грекыбзэри еплорэ е заджэрэ кыгурылонэу ышлэщтыгъэ, ау ахэмэ гупсэфэу, фитэу арыгущылэн ылъэклыщтыгъэп. А бзэ пстэухэмклэ тхыгъэхэу тхылъыбэ ащ кыкленыгъ. «Анахъ клэны лъаплэу сятэ кытфигъэнагъэр ибиблиотек ары», – ело Ахъмэды иклалэу Кямил Язгычы. Илахьыл благъэхэм кызыэралотэжырэмклэ, Ахъмэд-Мидхъат мыин-мыщлыклоу, ынэхэр нагъоу, лы къопцлэшэу щытыгъ. Ынэклушхэз къупшхэзхэр тлэклу кыхэлэтыклыгъэхэу, жэклэ фыжъ къабзэу, нэпцэ лужэу нэлыдэу, иакъыл ынэгу кыкленэщэу лыжъ луш лъэгъупхэу щытыгъ. Плэлэубгъоу, пкъышлу-клочлэшлоу, цыф пытэ псаоу, лэжъэклошхоу, пшъын зыфалорэр ымышлэу, гуклэгъушхо хэлъэу, шлушлэныр иклэсэзэпытэу щытыгъ. Ежъ ышхэжэклэ пэклэклыгъэр зыдишлэжэу, щымыгъупшэу, тхьамыклэмэ ыгу яклэу, хэти ыгу зэрэхимыгъэклыщтым фэсакъыпэу зеклощтыгъэ. Сэмэркъэур икласэу, цыфым ыгу кызыэрилэтыщтым ыналэ тетэу, нарэхэр (анекдотхэр) кылоу, мыгусэу, илъэкл зыдишлэжэу зыщыгугъыжэу, тыдэрэ члэплэ сыд фэдэу щызеклогъэн фаеми дэгъоу ышлэу ыкли ащ фэшъуашэу зеклон ылъэклызэпытэу щытыгъ. Тхылхэр иклэсэ шъыпкъагъ, музыкэр, шэсыныр, шэклоныр, чыгхэм, къэгъагъхэм апылбыныр, чэтхэр, чэтгъыехэр ыгъэшхэныр иклэсагъ. Ежыри дэгъоу шхэщтыгъэу, бэшх-псыбэшъуагъэу къаложьы.

Ахьмэд-Мидхьат илэжьаклэ зэклэми атеклоштыгээ, гээпсэфыгэо илаггэп, илэжьышгьхы гээпсэфыгэо зэритыжыггээп. «Гуклэггушлэ ун» (Даруош-шэфэкээ) зыфалорэ ибэ лыггыплэм ежэ фэгублэу, пклэ хэмыльэу шыриггаджэштыггээх. Дежурнэу ащ шылэээ, декабрэм и 30-м, 1912-рэ илгэсым чэщым, илгэс 68-рэм итэу идунай ыхоожыггэ. Тхьам ихьадырыхэ шлу фешл. Ичаныггэрэ илушыггэрэ адыгэ ябынклэ тэри щысэ тфэхьоу тигупшысэ, тизэхэшлыкк кыхэнагг...

Литературэрэ

1. Альяева Л.О. Очерки по истории турецкой литературы (1908-1939 гг.). – М.: АН СССР, 1959.
2. Альяева Л.О., Бабаева А. Турецкая литература. – М.: Наука, 1967.
3. Ахметуков Ю. Современная Турция. – С.-П., 1897. – С. 107-110.
4. БСЭ, 3-тгэ изд., т. 2. – С. 462.
5. История всемирной литературы. – М.: Наука, т. 7, 1991. – С. 607.
6. КЛЭ, т. 1. – С. 371.
7. Схалыхо А.А. Талант, взращенный на чужбине // Газ. «Сов. Ад.», 20.01.2005. – С. 5.
8. Шгхэлэхэо А, Хымэ члэглэм зиамалхэр шыкошаггэхэр // Ггээ. «АМ», 6.01.2005. – Н. 4-5.
9. Шгхэлэхэо А. Насып жгугаггом инэф // Ггээ. «Джэрпэджжэ» («Эхо»), № 3, 1990, апрель.
10. Шгхэлэхэо А. Тырку литературэм икупхэт // Ггээ. «АМ», 10.12.1993. – Н. 4.

Упчлэхэмрэ лфшлэнхэмрэ

1. Ылгэпкыкклэ Ахьмэд-Мидхьат хэта зышыщыр? Сыд фэдэ шыхьата ащклэ шылэхэр?
2. Ахьмэд-Мидхьаты итворчествэ тегушылаггэхэм сыд фэдэ уаса фашлырэр?
3. Сыд фэдэ творчэскэ принципа Ахьмэд-Мидхьаты зыдиыггыггэр?

4. Ахьмэд-Мидхьат итворчествэ иэтапхэр, ахэм льяпсэу ялэр. О уиеплгык1.
5. Ежь ильэпкь фэгъэхьыгъэ творческэ лэжьыгъэу Хьагъур Ахьмэд ыш1ыгъэхэм ац1э кьелу, кьатегушы1.

АБДУЛХЬАКЪ ХЬАМИД (1852-1937)

Ищылэныгъэ ык1и итворческэ гъогу

Трэхьо Рэмэзан итхыльэу «Черкесы» зыфилорэм 1эк1ыб кьэралхэм ащыпсэурэ адыгэхэм кьахэк1ыгъэ тхак1охэу зыц1э кьарилорэмэ ащыщ Абдулхьакъ Хьамидэ. Рэмэзанэ етхы: «Абдулхьакъ Хьамидэ – поэт. Ащ ипоэмэ пстэумэ анахьыш1оу ытхыгъэр 1864-р ильэсым адыгэу зышъхьэ езыхьыжъэжьыгъэхэм афэгъэхьыгъ»⁴³. А поэмэу Рэмэзан зигугъу кьыш1ырэр «Валидем» («Сян») зыц1эр ары. Ильэситф ыныбжьэу адыгэ ч1ыгум щатыгъуи, тырку бэдзэрым щачэфы, хымэ ч1ыгум льяпсэ щызыдзыгъэ янэ фэгъэхьыгъэу поэмэу «Сян» зыфилорэр тырку поэтышхоу Абдулхьакъ Хьамидэ еусы.

Поэмэр 1913-рэ ильэсым Стамбул кьыщыдэк1ыгъ. Ыц1эм фэдэр ышъхь, ихудожественнэ пкьынэ-лын поэмэм: поэтым янэ идунай кьырык1уагъэр кьыщырелотык1ы, кьыщырегъэлъэгъук1ыипщыналъэ. Стамбулдэтуниверситетым ипрофессорэу Хьапый Джаудэт кьызэрилорэмк1э, Хьамидэ янэу Мунтехьэ ильэситфым итэу Адыгэ хэгъэгум щатыгъуи, Стамбул щыпсэурэ Ферит-ефэндым гъэрэу рацагъ. Ферит-ефэндэр лъэшэу баигъэ, пк1ышъхьэ-мышъхьэ чъыг к1ырхэм иунэшхохэр ахэтэу, имылэ щымылэу псэуштыгъэ.

Ежь Мунтехьэ яти тхьамык1агъэп – былымыр ихъоеу, щылэк1э дахэ ялэу хылушъом лус адыгэ кьуаджэм

⁴³ Трахо Р. Черкесы. Мюнхен, 1956. – С. 92.

щыпсэуштыгъэх. Ау тхьамыклэгъуабэу адыгэ члыгум щыхъурэмэ зэу афэдэу, пшгъэшгъэжыер бэрджэхъымэ атыгъуи ащагъ. Зыщэфыгъэм тырку бэдзэрым щичгъэжыгъ. Инасыпти цлыф дэгъу тефагъ: пшгъэшгъэжыер ыщэфыгъэми, Ферит-ефэндым еж ыпхъоу ыштагъ.

Сабыигъ нахъ мышлэми, Мунтехъэ итеплгъэкли дахэу, лүшэу, гупшысэ хьалэмэтхэр ышлэу щытыгъ. Усэхэр зэхилгъхьан шэныр Мунтехъэ хэлъыгъ, а шэныр илгъфыгъэхэми янэклэ кыиклэу ахэхъэгъэн фæ: ыкхъоу Хьамидэр тырку поэзием анахъ илгъжэклогъохэм ащыщ хъугъэ, ыпхъоу Махьриние-Хьануми усэкло гъэшлэгъоныгъэу хагъэунэфыкы.

Хьамидэ усэкло цлэрыло хъугъэхагъэ янэ дунаир зехъожьым. Уилэмикхъоу улгъыплгъэрэп, икхъоу уасэ фэпшлгъэрэп, фэошлыми гъунэм нэсэу хъурэп. Ау уилэр зыплэклэклэ, уимылгъжы зыхъуклэ, ар орклэ зыфэдагъэм ыуасэ зэхэошлэ. Хьамиди ар кхъехъулагъ: еж джы поэт цлэрыломэ, сыда ащ ылгъапсэр? Изэхашл, игупшысакл, ипсэлгъакл – тыда ахэм якгъежгъаплэр? А гупшысэхэм ащесызэ, усэ сатырхэр орэу кылыгъэлэсы поэтым, гугъэбэныгъэм имэшлогъэу пщыналгъэу «Сян» зыфилорэр кхъэхъу. Поэмэм ипгъублэ адыгэ члыгум идэхагъэ исурэт кышцеты, адыгэ цлыфхэм ядэгъугъэ, яшэн-зэфыштыкыклэ дахэхэр кыетхыгъэх. Ахэр, щэгъ хэлгъэп, янэ игурышгъэ-гупшысэхэу илгъфыгъэхэм адигогъышцтыгъэхэм кыатыгъэ зэхашлэх, поэтичэскэ псалгъэ зэфэхысыжы сатырых.

Дунэе зэгъэфагъэу кызыхэхъухьагъэм Мунтехъэ щыщылэнэу, щыпсэунэу инасып кыыхыгъгэп – ащ хачи, хымэ члыплэм идзагъэу хъугъэ. Джащ тетэу кырегъажыгъэш, янэ идунае кырыкылагъэр поэтым кыелуатэ. Хъурэу-шлэрэу кыгъгъэлгъагъохэрэм адаклогъу, янэ ипсэлгъэ кыгъуакылэхэр зэхытегъэхых, поэтичэскэ гупшысэ лэгъыгъэр, псэлгъэ зэгъэфаклэр Мунтехъэ Тхьэм кыыхилгъхьагъэу зэрэхэлъыгъэр нафэ кыгътфешлы усаклом. Гушчылэм пае, Мунтехъэ кырылауагъэм ипгъэокылэу ыложгъэу зэхэтэхы: «Сыд сэ ешлэн а кыгъгъэгъэ кызыгълухыгъаклэм, // Сэ сыгу илгъ гъэтхапэр ренэу сфийкун». Ащ фэдэу шэгъхъэ зэгъэфагъэ илгъэу, гупшысэ лэгъыгъэмэ уахашгъу, сурэт псау уапашгъхъэ кырагъгъуоу сатыр пчгъагъэхэр пщыналгъэм хэтых. (Джэудэты пщыналгъэм щыщ лэхь инкылае адыгабзэкылэ аукодыеу сатыр пэгъч зэридзэкылыгъ, арэу щытми, поэтичэскэ бзыйхэр кыхелгъэсыкылых!).

Поэмэу «Сян» зыфилорэм ехылаагъэу тырку литературнэ критикэу Асым Безирджи етхы: «Янэ гугъэузэу пэкIэкIыгъэхэр куоу зэхытигъашIэу, цIыфыгъэ дэхагъэу ащ хэлъэу щысэ зытепхын фаем изышыхъатэу природэр шIу зэрильэгъурэр Хъамидэ кытльегъэлэсы, кьоджэдэхэр кьэлэдэхэм апшъэ ешIы. Ным, природэм, хэгъэгу азыфагу зэзыщхырэ зыкIыныгъэ кIуачIэу ахэлъыр егъэунэфы, ахэр зэу елъытэ».

Лъэпкъ гупшысэм, лъэпкъ тарихъым ягугеу лъэш поэмэм хэлукIы, цIыфым идунай кырыкIуагъэр IупкIэу кыырегъэлъэгъукIы...

Абдулхъакъ Хъамидэ январым и 2-м 1852-рэ илъэсым аристократ унагъо кыхъухъагъ. Ятэ шIэныгъэшхо зилэ цIыф гъэсэгъагъ, дипломат иныгъ. Къэралыгъуабэхэм дипломатическэ IофышIэу ащылэжъагъ, ащ игъусэу Францием, Иран, Грецием, Индием, Англием, Бельгием, Австрием Хъамидэ ащылаагъ. IэкIыб къэралыгъуабзэу Хъамидэ бэ ышIэштыгъэр.

Я XIX-рэ лIэшIэгъум ия 70-рэ илъэсхэм яублэгъу лъэхъаным Абдулхъакъ Хъамидэ истиххэр хиутэу регъажъэ.

Ятэ фэдэу, ежъыри дипломатическэ IофышIэу Европэм ыкIи Азием арыт тырку посольствэхэм Хъамидэ бэрэ Iоф ащишIагъ. Французскэ романтизмэм зэхэшIэшхо хигъотагъ. Ежъ итворчеству романтизмэм лъэпсэ пытэ щиубытыгъ. Тырку литературэм романтизмэр кыхыхъагъ.

Абдулхъакъ Хъамидэ иапэрэ поэтическэ тхыльэу «Сиакылынчъагъ е Къалэр» зыфилоу 1886-рэ илъэсым кьыдигъэкIыгъэм кьыдэхъэгъэ усэхэм ныбжьыкIэгъэ гугIэтыгъэ-ехыжъагъэм ижъ ахэт. Хъамидэ ишъхъэгъусэ ныбжьыкIэ дэдэу зэрэлаагъэр утынышхо кыфэхъугъ, ипоэзие кьэгъэзапIэ фишIыгъ: гухэкI-гуузыр пытэу хэуцэ Хъамидэ ипоэзие. Поэмэхэу «Къэун» (1885), «Iлаагъэр» (1885), «Къэзыщэгъаклэхэм яхъэкIэш» (1886), «IэкIыб ашIыгъэм икъин» (1886) ыкIи нэмыкIхэри гууз-гухэкIым исатырэх. ЦIыфым игугъэ-гупшысэу зыдиIыгъхэмрэ щылэныгъэм изытетырэ инэу зэрэзепIапчъэхэр къашэнафэ, Тхъэм пэуцужъырэ, мызэфэныгъэм зыпэзылэтырэ макъэхэр къахэлукIых, ипроизведениябэхэр султIаным, империализмэм апэшIуекIохэу тхыгъэх.

Я 80-рэ ильэсхэм – Султлан Хьамид я II-м итетыгъо лъэхъаным хьазаб лъэхъанэу еджагъэх. Болгарием урыс-тырку заом кьызэрэщытекъагъэхэр I-убытыплэ ышлI, Абдул-Хьамид я II-м парламентыр зэбгырыфыгъ, конституционер кьызэтырыгъэуцуагъ. Танзиматым (реформэхэр шIыгъэным) кьытыгъэ шъхьафитыныгъэхэр тырихыжыгъэх, цензурэ пхъашэ ыгъэуцугъ.

Бэхэр аригъэукIыштыгъэх, паригъальэщтыгъэх, Iуаригъэщыштыгъэх. Ер зыумысырэ, гуфитыныгъэ-шъхьафитыныгъэм кьыфэджэрэ усакломи пачыхъэ ерпыжым иутын лъылэсыгъ – Абдулхьакъ Хьамиды Iуаригъэщыгъ... Ильэс заулэрэ хьапсым чIэсыгъ. Шъхьафит зэхъужым итворческэ IофшIэн лъыгъэкIуатэу регъажэ. Французскэ романтикхэу Гюго, Ломартин, Мюссе яфэмэ-бжымэ кьыхэкIэу Абдулхьакъ Хьамидэ тырку стихым реформэ щышIынэу пэхъэ. Рифмэ ыкIи ритмикэ-метрическэ гъэпсыклэм альэныкьохэу «зэлэзагъэхэмкIэ» арузэ (аруд) тырку традиционнэ стих гъэпсыклэм «елэзагъ», зэригъэзэфэгъ (пычыгъо клахъхэмрэ клакохэмрэ экIэлъыкIоныр: арузэ стих гъэпсыклэм ишапхъ, ащ фэдэ шэпхъэ 60 фэдиз иI, джырэ лъэхъаным анахъэу агъэфедэрэр 19). Ащ ишIуагъэкIэ стихым амалышхохэр ритыгъэх: гум щыхъурэ-щышIэрэр нахъ IупкIэу, игъэкIотыгъэу кьырилотыкIын ылъэкIыным тыришагъ тырку поэтиер. НахъышIум лыхъузэ, жэрыло усэ гъэпсыклэми зыфегъазэ, нэужым я XX-рэ лIэшIэгъум – рифмэ зимылэ стих тхыкIэри егъэфедэ.

СтихкIэтхыгъэ драмэ и жанрэ ылъапсэ тырку литературэм Хьамидэ щигъэуцугъ («Тезер», 1881; «Нестерен», 1878 ыкIи ахэмэ анэмыкIыбэхэри). Идраматургическэ IофшIагъэхэм Абдулхьакъ Хьамидэ просветительскэ идеехэм кьыщаджэ. Социальнэ-бытовой драмэу «ЗэхэшIэшхо зилэ пшъашъэр» (1875) зыфилорэм бзылфыгъэм ишъхьафитыныгъэ итемэ кьыщелэты; политическэ трагедиеу «Нестерен» зыфилорэм идейнэ гупкьэу пкьырылгыр жъалымагъэм пэуцужыныр, цIыфхэм яшъхьафитыныгъэ – зэфэдэн гъэпсыгъэныр ары. СтихкIэ тхыгъэ аллегорическэ драмэу «Либерте» (1876) зыфилорэм Деспотым хьапсым чIидзэгъэ шъхьафитыныгъэр, бэ шIэн, макIэ шIэн цIыфхэм зыкьалэтынышъ, шъхьафиты

зэрэхужыштым, тиранхэр зэрээхакъутэштým ицыхъэ пытэ тель, шлу ылъэгъурэ народым лъылэсыным псэтельхъэу фэбанэ.

Тетыгъор зылыгъэу жьалымагъэклэ зеклохэрэм – тиранхэм апэуцужыгъэным, запэлэтыгъэным, ябэныгъэным ымэкъэ лъэш хэлуклы Абдулхакъ Хьамидэ итрагедиеу «Тарыкъ, е Андалузиер зэраштагъэр» (1876) зыфилорэми. Гум шыхъэ-щышлэрэмрэ патриотическэ пшгъэрыльымрэ зэрээзутэклыхэрэр арылбапсэу ялэтрагедиехэу «Сарданапал» (1875), «Тезер» (1878) ыкли «Эшбер» (1880) зыфилохэрэм. Хьамидэ ибиографхэм зэрэхагъэунэфыклырэмклэ, историческэ хъугъэ-шлагъэхэм шхъафитэу ар адзекло. Историческэ тематикэу ыштэрэр лъэхъаныклэм илофыгъо гумэклыгъохэм афегъэлорышлэ. Блэклыгъэ уахътэм шыхъугъэ-щышлагъэхэм гъэсэпэтхыдэ къахэхыгъэным, цыфымэ сакъыныгъэ ялэным, ем зыщаухъумэным, тыгъосэрэ мафэм иузхэр непэрэ мафэм къышчыклэмышчыныхъэжыным пылтынхэм къыфэджэ.

Гъэпщыллыным пэшлуеклорэ клочлэ лъэш хэлъ «Индусым ыпхъу» (1875) зыфилорэм. Англичанхэу индийцэхэр зыштагъэхэм яжьалымыгъэ зеклуаклэ, жъэпсыр къаклафэу ахэмэ индусхэр зрагъэпщылыхэрэр къырегъэлэгъуклы, художественнэ амалхэр ыгъэфедэхэзэ ащ фэдэ зеклуаклэхэр еумысых авторым.

Западноевропейскэ литературэм Абдулхакъ Хьамидэ хэшлыклышхо фырилагъ, шхъаклэфэшхо, лъытэныгъэшхо фишлыштыгъэ, ащ ифэмэ-бжымэшхо ежъ ышхъэкли къытырихъагъ, ащ итрадициехэр лъэныкъуабэклэ ежъ Хьамидэ итворческэ лошлагъэхэм ащигъэфедагъ. Французскэ классицизмэм, Корнельрэ Расинрэ яфэмэ-бжымэ лъэш ахэлъ Абдулхакъ Хьамидэ ипоэтическэ трагедиехэм. Западноевропейскэ драматургхэм яидейнэ-художественнэ опыт Хьамидэ егъэфедэ ежъ икъэрал литературэ ыпашхъэ къиуцогъэ пшгъэрылхэм язэшлохын фигъэлорышлээ. Тырку драматургием Хьамидэ илэхъанэ апэрэ лъэбэкхуэхэр ышлынэу ригъэжъгъагъэ нылэп. Апэрэ лъэбэкхуэгъэх, ау ахэр злыгъэжыыхэу, теубытагъэ хэлъэу ыпэклэ лыклуатэу ригъэжъагъ. Джащ тетэу я XIX-рэ лэшлэгъум ия 70-рэ илэхсхэм тырку литературэм а жанрэр апэрэ чыплэм щиуцон

ельзкы. Драматургиер просветительскэ идеехэм яанахь кызгьэлэгъуаплэу мэхьу. Ар зишлуагьэмэ апэрэу ащыщ Абдулхьякь Хьамидэ.

Советскэ энциклопедие иным, Литературнэ энциклопедие клэкым Хьамидэ ехьылэгъэ статьяхэр кьадэхьагьэх. Ахэми кьаушыхьаты дунэе литературэм Абдулхьякь Хьамидэ итворчествэ чыплэу щуобытырэр.

Литературэр

1. БСЭ, изд. 2-ое, т. 25. – С. 283.
2. ИВЛ. Турецкая литература. Литература 50-70-х годов. М., т. 7, 1991. – С. 605.
3. КЛЭ, т. 7. – С. 396.
4. Трахо Р. Черкесы. Мюнхен, 1956. – С. 92.
5. Шьхьэлэхьо А. Ишэн-хабзэхэмклэ щысэтехьыплагь. – Гьэз. «АМ», 22.03.1994.

Упчлэхэмрэ 1офшлэнхэмрэ

1. Абдулхьякь Хьамидэ илитературнэ-творческэ гьогу шьукьытегушыл. Иусэхэм гурышэ-гупшысэ шьхьалэу апкьырылгыр жьугьэунэфы, шьуишлэшхэр кьяшъулуал. Хьамидэ идраматическэ произведениехэр сыда зыфэгьэхьыгьэхэр? Джэмакьэу ахэм ахэлукыхэрэр жьугьэунэф, шьуишлэшхэр кьяшъулуал.
2. Тырку литературэм романтизмэр художественнэ лэныкьуаклэу Хьамидэ зэрэхильхьагьэм шьукьытегушыл, шьуишлэшхэр кьешъулуалэзэ.
3. Поэмэу «Сян» зыфилорэм сид шылэныгъэ хьугъэшлагьа кьыгьэлъагьорэр? Ным иобразэу кьытырэм шьуишлэшхэр кьешъулуалэзэ шьукьытегушыл.
4. Стих гьэпсыклэм Хьамидэ илахьэу хишыхьагьэр жьугьэунэфы, уасэ фэшъушызэ шьукьытегушыл.
5. Тырку драматургием ихэхьоныгьэклэ Абдулхьякь Хьамидэ итворческэ лэжыгьэхэм ямэхьан.

ТЕВФИК ФИКРЕТ (1867-1915)

Ищылэныгъэ ыкӀи и творческэ гъогу

ӀэкӀыб къэралыгъомэ ащыпсэурэ адыгэмэ къахэкӀыгъэ тхакӀохэу Трэхъо Рэмэзанэ итхылъэу «Черкесы» зыфиӀорэм зыцӀэ кышчыриӀорэмэ ащыщ Тевфик Фикрет. «Тевфик Фикрет, – етхы Трахъом, – джырэ тырку поэзием ят. Ащ ибюст «Галатасарай» садыр егъэдахэ. Ащ итхыгъэ анахышӀухэр щызэхэугъоягъэхэу дэтых тхылъэу «ШыкӀэпщынэ къутагъэр» зыфиӀорэм»⁴⁴. Я XIX-рэ лӀэшлэгъум ыкӀэхэм ыкӀи я XX-рэ лӀэшлэгъум ипзублэ илъэсипшӀыхэм тырку литературэм гъогуитӀу кышчынэфагъ: зы лъэныкъомкӀэ – щылэныгъэ шъыпкъагъэр къэзыгъэлъагъорэ, зэфагъэм фэбэнэрэ тхакӀохэм ягъогурэ; адрэ лъэныкъомкӀэ – тырку шовинизмэм зихудожественнэ кӀуачӀэ фэзыгъэлэжьэрэ тхакӀохэм ягъогурэ. А лъэхъаным щылэгъэ тырку литературэм итхакӀохэм шӀугъэм ылъэныкъокӀэ лъэшэу къахэщы Тевфик Фикрет. Ащ ипоэтическэ усэхэм тырку ныбжьыкӀэ (младотурецкэ) правительствэм зэрихьэрэ политикэр критикэ машӀом ащыкӀекъэкӀы, лъыгъэчъэ заоу рагъэкӀокӀырэм лъэшэу пэуцужы, а заор хъакъкӀэ зыштэрэ динлэжь нэпцӀыхэм губж лъэш адешӀэхы. «Тырку литературэр» зыфиӀоу Литературнэ энциклопедие кӀэкӀым кыдэхъагъэм кызырэщиӀоу, «демократическэ гъогоу тырку литературэм хихыгъэм илъэгъохэщэу Тевфик фэхъугъ»⁴⁵.

Стамбул щыпсэурэ къулыкъушӀэ унагъом декабрэм и 24-м 1867-рэ илъэсым Фикрет кыхъухъагъ. Анахъ лицей цӀэрыӀоу

⁴⁴ Трахо Р. Черкесы. Мюнхен, 1956.- С. 92.

⁴⁵ КЛЭ, т. – С. 676.

«Галатасарай» зыфалоу Стамбул дэтыр 1888-рэ ильэсым кыухыгъ. Ащ ыуж ильэс зауэрэ лэклыб кэрал лофхэм апыль министерствэм щылэжыагъ. 1894-1915-рэ ильэсхэм тыркубэмрэ литературэмрэклэ клэлэегъаджэу лоф ышлагъ.

Фикрет джыри студентызэ апэрэ литературнэ-творческэ лъэбэкъухэр ыдзэу ригъэжыагъ. Журналхэу «Мирсад» («Лъыплъакъу»), «Малюмат» («Шлэныгъ») зыцлэхэр 1894-1896-рэ ильэсхэм Фикреты кыдегъэкълых. Ахэмэ иусэхэр зэпымыоу къащыхеуты. Фикреты иапэрэ усэхэр Абдулхъакъ Хъамидэ иусаклэ ифэмэ-бжымэ ин атетэу тхыгъэх. Ау бэ ымыкъудыеу ар кызэринэкълыгъ, ежъ-ежырыгъэ талант гъэшлэгъон Фикреты зэрилэр кьэнэфагъ. Стамбул кышщыдэкълыщтыгъэ литературнэ-критическэ журнал цлэрылэу «Сервети Фюнун» («Шлэныгъэм ихъарзынэщ») зыфилорэм лоф щышлэу зыригъэжыагъэм ар тефагъ. Фикрет иусэхэу мыщ кышщыхиутыгъэхэм поэт ныбжьыклэм щытху кыфахыгъ, цлэрыло яхуулагъ. А усэ гъэшлэгъонхэр зэхэугъоягъэхэу, тхыль шхъаф шлыгъэу «Шыклэпщынэ къутагъэр» ыцлэу 1899-рэ ильэсым кыдэкълыгъ. Щылэныгъэм икыныгъ, хъазабэу цлыфхэм ащэчыхэрэр, зэфагъэм, шлугъэм, дэхагъэм, шъыпкъагъэм ягугъэ нэфхэу лэжьэкло цлыфхэр зыклэнэцлэхэу, ау апэлапчъэр, цлыфыгу къабзэхэм ягушыутэныгъ, природэм идэхагъ – джахэр арых а усэхэм идейнэ-художественнэ пкъынэ-лынэу ялэр, джэмакъэу ахэлуکلырэр.

Журналэу «Сервети Фюнун»-ым Фикрет зэпымыоу щыхиутыщтыгъэх литературнэ-критическэ статьяхэр. Общественнэ шлуагъэу литературэм илэр а статьяхэм къащеухъумэ, «искусствэр искусствэм пай» зылохэу литературэр щылэныгъэм клэрызычыным пылхэм щапэ-уцужы, жъалымыгъэр, гъэпщыллыныгъэр, фанатизмагъэр ащеумысы.

Я 90-рэ ильэсхэм Тыркуем реакцием нахъ зыщиу-шъомбгъугъ. Организацие шъэфхэр зэхашэхэу рагъэжыагъ тырку ныбжьыклэхэм (младотыркухэм). Султланым цлыф жъугъэхэр, анахъэу интеллигенциер, ыгъэпщынэхэу фежыагъ. 1901-рэ ильэсым «Сервети Фюнун» журналыр зэфашлыгъ. Тхэклаубэхэм ажэ псы дагъахъуи тлысыжыгъэх, ау Фикреты итхэн зэпигъэугъэп. Поэтым истиххэр лэпэрытхэу

ныбжьыклэхэм язеклоклэ-шлыклэхэм, политикэу ахэмэ зэрахьэрэм машлор кыхыригъэхэу критикэм клегъэклых, пантюркизмэм, панисламизмэм, реакционнэ динлэжъ пашцэхэм апэуцужьэу матхэ. Фикрет итворчествэ литературэ лофым нахь, политикэ лофыр нахь кыхыщы мэхъу. «Гъэзэуат зау», «Техаклохэм яешхэ-ешъу» ыкли ахэмэ анэмыкл усэхэм цыф лъэпкъ зэфэшхьафхэм япый шыпкъэхэр къагурылоным Фикрет къащыфэджэ; усэхэу «95-м фагъэзэжыгъ», «Ижырэ тарихъ» зыфилохэрэм ыкли нэмыкыбэхэм цыфым ифитныгъэхэр, цыфыгъэ дэхагъэр къащехъумэх.

Революционнэ зэхьоклыгъэхэр общественнэ щылэклэ-псэуклэм зэрэщытеклощтым ишлошхъуныгъэу Фикрет зыдилыгъхэр стих купэу зэхэт «Шермин» зыфилоу къэклошт ллэшлэгъухэм афэгъэхьыгъэм къыщелох. Гугъэ лъагэклэ ушьагъэхэу усэ маклэп Фикреты илэр. Ащ фэдэх «Хьалыхъу итетрадь» (1912) зыфилорэ тхылъым дэхьэгъэ усабэхэр.

Хьалыхъу – ар ежъ поэтым ыкъу. Ау ар зы нэгырэ закъом епхыгъэ къодыеу щымытэу, ныбжьыклэ пэрытмэ янэпэплъ зэфэхьысыжъ образэу гъэпсыгъэ. Ащ зыфегъазэшъ епсалъэ, игугъэплэ чыжъэхэм тахегъаплъэ:

О кыхыхъыщт гъогу закъоу шыпкъэм уфэзыщыщтыр,

А гъогу – гъогу хьылъ, пэнэ мэлъу.

Неуцы ащ урыклошт ушыгъэу, нлэхэр улагъэхэу,

Убгъэ лъы кычъэу, ау уцуклытэ къабзэ, унанлэ лэтыгъэу...

Инэфэрылагъэ, икыызэклэмыкылоныгъэ, къызыфэджэрэ лофыгъохэм апае тетыгъо зилэхэм Фикрет альэгъу хъуштыгъэп. Цыфхэми альэгъу мыхъоу ашлынм пае зыми еблэщтыгъэхэп: мыхъунхэр патхыхъэщтыгъэ, палухъэщтыгъэ. «Хэгъэгуи имылэу, лъэпкъи имылэу» гъэзетхэм, журналхэм къащыхауыштыгъэ, илъэпкъ лъапсэклэ фычлэтлыхъэхэзэ...

Тевфик Фикрет – тырку литературэм инэу фэлэжъэгъэ цыф, шлогъабэ хзылхъэгъэ поэт. Литературнэ энциклопедие клэклым «Тырку литературэр» зыфилоу къыдэхъэгъэ статьям Тевфик Фикреты итворчествэ къытегушылэзэ, кыхегъэщы: «Поэтыр гушхо зилэу клэм ибэнаклоу щытыгъ. Тырку поэтиер шъуашэм имызакъоу, мэхъанэмкли ащ ыгъэбаигъ...»⁴⁶.

⁴⁶ КЛЭ, т.7. – С. 674.

Ары, Фикрет тырку поэзием ианахь реформатор инэу альыгэ. Арузэ (арабхэм, персыхэм, тырку лъэпкъхэм яусэ зэхэлъхьак1) стих зэхэлъхьак1эр творческэу ыгъэфедзэ, тырку усэ зэхэлъхьак1эм клэк1эу хилъхьагъ, усэ гъэпсыклэм нахь шъхьафитныгъэ ритыгъ. Фикреты гупшысэ-зэхэш1э ямыш1ыклэхэм якъэлуак1эхэр апэрэу тырку поэзием хихьагъэх. Фикрет илъэхъанэ дыщылэгъэ писатель ц1эрылоу Хъалид Зияя ытхыгъагъ: «Тырку поэзием имылэгъэ псэлъэ гъэпсыклэхэу лъэпкъым изэхаш1э кырилотык1ынымклэ амал къезытэу шытхэр Фикрет ежъ-ежбырэу кыгъотыгъэх Тыгъэкъок1ыплэм зыфимыгъазэу... А лфыгъок1э пстэуми псынэк1эчъэу афэхъугъэр ежъ Фикреты идуховнэ баиныгъ ары...». Мы сатырхэм занк1эу ахэтымылбагъоми, «Фикреты ежъ идуховнэ баиныгъэу» тхаклом зыфилорэм ылбач1э шъэфэп – адыгэ художественнэ гупшысэк1э-ш1ыклэр, адыгэ зэхаш1эр къызэриупсэлъырэ ш1ыклэ-гъэпсыклэр тыркубзэм кыщыш1этыгъ, кыхэнэфык1эу лъэуж шъолъыр пхырищыгъ Фикреты ыц1э епхыгъэу, ащ къыпкъырык1эу...

1908-1918-рэ илъэсхэм къаклоц1 тырку литературэм хэхъоныгъэ гъогоу ыш1ыгъэр зыщызэхафырэм, зитворчествэ игъэк1отыгъэу зытегуш1эхэрэ нэбгырищым ащыщэу т1ур адыгэ – Омар Сейфеддинрэ Тевфик Фикретрэ. Ащ нафэ къеш1ы адыгэхэм ятворческэ к1уач1э тырку литературэмк1э мэхъанэу и1эр зыфэдэр.

Литературнэ энциклопедие клэк1ым Фикрет ехьыл1эгъэ статья поэтым исурэти хэтэу дэт. Советскэ энциклопедие иным поэтым ехьыл1эгъэ статья кыдэхьагъ. Фикрет иусэ зэхэугъоягъэхэр дэтэу «Белый парус» ылоу 1967-рэ илъэсым урысыбзк1э Москва кыщыдэк1ыгъ. А пстэум къагъэнафэ дунэе литературэм ч1ыплэу Фикреты шыфагъэшъошагъэр.

Лиретатурэр

1. Алькаева Л.О. Очерки по истории турецкой литературы 1908-1939 гг., изд-во АН СССР, М., 1956. – С. 86-94.
2. Алькаева Л.С., Бабаева А. Турецкая литература. Краткий очерк. – М., 1967.
3. БСЭ, изд. 2-е, т. 25. – С. 335.

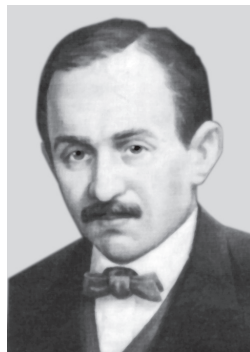
4. КЛЭ, т. 7. – С. 433.
5. Трахо Р. Черкесы. Мюнхен, 1956. – С. 92.
6. Шъхьэлэхь А. Поэт гъэшлэгъонэу Тевфик Фикрет. – Гъэз. «АМ», 31.03.1994.

Упчлэхэмрэ лoфшлэнхэмрэ

1. Тевфик Фикрет иапэрэ литературнэ-творческэ лoфшлагъэхэм сыда егъэжьаплэ афэхьугъэр? Ащ сыда кыкълэлыкълуагъэр?
2. «Шыклэпщынэ къутагъэр» зыфилорэ поэтическэ тхылъым идейнэ-тематическэ лъапсэу илэр жьугъэунэфы, уасэ фэшъушлызэ шъуакъытегушыл.
3. Тевфик Фикрет илитературнэ-критическэ статьяхэмклэ сыда кыухъумэрэр, сыда зыпэуцужьырэр?
4. Щылакълэм илофыгъо зэшлoмыхьхэр Фикреты ипоэzie кызэрэщызэлуйхырэм шъуишлoшлхэр къешъулуал.
5. Тырку набжьыклэхэм яреволюции Фикреты сыдэуштэу пэгъоклыгъа?
6. Тевфик Фикреты итворческэ гъэхьагъэхэм уасэ афэшъушлызэ шъуакъытегушыл. Иусэхэр зыдэт тхылъэу «Белый парус» (М., 1967) зыфилорэм иидейнэ-художественнэ шыклэ амалхэр жьугъэунэфых, уасэ афэшъушлызэ шъуакъытегушыл.

ОМЕР СЕЙФЕДДИН (1884-1920)

Тыркуем итемыркъохьэплэ гъу-напкъэкълэ щылэу Мраморыхым инэпкъ тет къэлэшхоу Балыкесир епхыгъэ къэлэжъыеу Гёнэн дэсым инахьыбэр адыгэ – Урыс-Кавказ заом иклэхуэ, зихэгъэгү гүпсэ шъхьахьыж-псэхьыжъэу рафыгъэ адыгэхуэ хэхэс хьугъэхэм яящэнэрэ-япллэнэрэ ллэужых. Гьoгушхо дэхьэплщ къалэм ил. Гьoгубгъухэм рекламэ-стенд

гъэкIэрэкIагъэхэр бэдэдэу аIутых. Ахэм къахэиныхIэу, машинэу чъэрэм уисыми укъеджэн плъэкIынэу, хъарыф инхэмкIэ къэлэ дэхъапIэм нахь пэблэгъэ стэнд горэм тетхагъ: «Мыщ къыщыхъугъ Омер Сейфеддин». Къалэм ианыхь гупчэ хэхыгъэ Омер ыцIэ ыхъэу утыгу ит. Мраморым хэшIыкIыгъэу, метрищ илъэагъэу Омер Сейфеддин лъэрыщытэу исаугъэтышхо а утыгум ит.

Къалэм щыпсэурэ цIыфхэр, къэралыгъор зэрыгушхорэ лIышхоу, тырку литературэм, дунэ литературэм лъэгэпIэ ин щызыубытыгъэ тхэкIошхоу Омер Сейфеддин ищылэныгъэ ыкIи итворческэ гъогу ехьылIагъэу макIэп атхыгъэр. Тырку литературэм итарихь ехьылIэгъэ IофшIагъэу, тхылъэу щылэхэм Сейфеддин чIыпIэшхо ащеубыты, энциклопедие зэфэшхьафхэм Омер Сейфеддин адэхьагъ. Ау ахэм ащыщ горэми тхэкIошхор зэрэадыгъ лъэпкъыр къыщалорэп.

Литературнэ энциклопедие кIэкIым Омер Сейфеддин ехьылIагъэу къетхы: «Тырку тхакIу, критик. Апшъэрэ гъэсэнэгъэ иI. 1914-рэ илъэсым къыщегъэжьагъэу литературэм ригъэджагъэх... Идеологическэ ыкIи политическэ статья пхъашэхэр, литературэм изытет къызыIотыкIырэ статьяхэр ытхыщтыгъэх... О.С. итхыгъэхэр тхылъи 10 ащызэхэу гъогагъэхэу къыдэкIыгъэх» (КIЭ, т. 5, н. 436).

Советскэ энциклопедие иными дэт Омер ехьылIэгъэ статья. Ащ къыщелю: «Омер Сейфеддин итворчествэ епхыгъ тырку литературэм реалистическэ новеллэр зэрэщыуцугъэр. Ащ ипроизведениехэм IупкIэу къырагъэлъэгъукIы тырку ныбжьыкIэхэм яреволюциеу (1908) шылагъэм ыуж тырку буржуазием хэлъ зэмызэгъыныгъэ-зэутэкIыныгъэхэр. ...Омер Сейфеддин стиххэри ытхыщтыгъэх. (БСЭ. Т. 18, н. 393).

Тырку литературэм ехьылIэгъэ статьяхэу Советскэ энциклопедие иным, Дунэ литературэм итарихь адэтым Омер Сейфеддин итворчествэ игъэкIотыгъэу къытегушылэх, осэшхо фашIы, ащ исатирическэ новеллистическэ рассказхэм яфэмэ-бжьымэ ин чIэтэу тырку прозэм ихэхъоныгъэ нэужырэ илъэсипшIыхэм зэрэлъыкIотагъэр хагъэунэфыкIы. Ау ащ фэдиз лэжыгъэ тырку литературэм фэзышIыгъэр лъэпкъымкIэ зыщыщым ыцIэ къыралорэп. Ар лъэпкъэу зыщыщыр хэзымыгъэкIуакIэу къытегушылэгъэ закъор

Тыркуем шыпсэурэ тхаклоу, адыгэмэ кьахэклыгъэ тхаклохэм ыналэ атетэу зэзыгъэшлэрэ Бэрзэдж Сэфэр ары.

Омер Сейфеддин ылъэпкыкълэ адыгэ, Хьаткъомэ ащыщ, Умар адыгэхэр зэрэджэхэрэр.

Адрэ адыгэ унагъохэу Тыркуем зэфэхэм лъэкьоцлклэ кьызратыгъэхэм зэу афэдэу Хьаткъо унагъом Сейфеддин лъэкьоуацлэр кьыратыгъ. Чиновникэу тхылъхэр кьызытхыкырэм ыгу кьэкълыгъэу ытхырэр унагъо пэпчъ лъэкьоуацлэ фэхъузэ, зыныкъяльфыгъэхэу, зыты ыкьохэм лъэкьоцлэ зэфэшхьафхэр ялэхэ хъугъэ. Ащ фэдэуи зыкълэи зэщымыщыхэхэр зэлъэкьоцлэгъоу ашлыгъэхэуи ахэтых.

Кавказым икълыжьи Тыркуем клъжыгъабэ дзэ кьулыкъум хахъэщтыгъэ. Дзэм кьулыкъу щихъэу ригъэжъагъ хэкужъым икълыжыгъэ Хьаткъо Шъэукъыими. Ылгъэ пытэклаеу уцугъэу, майорыцлэри кьыратыгъэу дзэм кьулыкъу шишлэу хэтзэ 1884-рэ илъэсым, мэзаем и 28-м (гъэтхалэм и 13-м) шъао кыфэхъугъ. Ащ Умар фаусыгъ. Къызыхэхъухъэгъэ шылэклэ-псэукълэм сабыим ищылэныгъэ гъогоу хихыщтыри фигъэунэфыгъ: ятэ зэрэшлоигъом тетклэ, дзэ кьулыкъушлэныр сэнэхъатэу кыхыхыгъ.

1903-рэ илъэсым, илъэс 19 ыныбжъэу Стамбул дэт дзэкло училищыр лейтенатыцлэришэу кьыхуи, кьэралыгъо гъунапкъэм кьулыкъур щихъынэу Умарэ агъэклугагъ. Балканхэм зауабэу ащыклугагъэм Умарэ ахэлэжъагъ. Исэнэхъат фэшъыпкъэу дзэ кьулыкъур ыхыщтыгъэми, Тхъэм кыхыхильхъэгъэ талантым – тхэн амалми – пасэу зыкыгъэнэфагъ. Дзэм хэтзэ, журналэу «Тхэкло ныбжыкълэхэр» зыфилорэм Умарэ иапэрэ рассказхэр 1910-рэ илъэсым кышщыхеутых. Пантюркизмэм ылъапсэ илъэс реакционнэ буржуазнэ-националистическэ идеологиер критикэ пхъашэм ащыклэгъэклэ а рассказхэм. Авторым илъэпкъ фэгъэхыгъэ гуузым ижъ аклэпщы рассказхэм.

Тыркуе хэгъэгур псэуплэклэ кыххэзыхыгъэхэр зэклэри тырку ашлыныр ары пантюркистхэм ямурадыгъэр. Ащ ишхъал чэщи мафи зэпымыоу агъэхъаджэщтыгъэ. Адыгэхэу илъэпкъы иежъ-ежырыныгъэ зилэн фимытхэм хъазабэу ащэчырэр хэтклэи нэрылъэгъугъ. Тыркуем икълыжыгъэ адыгэхэм ялоф изытет кьыралотыклэу Хьаткъокъэ Долэтчэрые, Хъаджэмыкъо Хъымыщы, Султлан Долэтчэрые ыклэи ахэм анэмыклэхэми

очерк, статья зэфэшхьафхэр журналэу «Мусульманин» (Петербург кышщыдэкЫштыгъ), ОЛИКО-м и «Известиехэм» 1910-1914-рэ ильэсхэм кьащыхаутыштыгъэ. «Положение черкесов в Турции» зыфилоу Хьаткьокоь Долэтчэрые «Мусульманиным» щыхиутыгъэ статьям кышщэджэ: «... слошт ыкИ кыкІэслотыкІыжышт: скьош лъэпІэ адыгэхэр, Тыркуем шьукъэкІожьыным зыщышгуухъум – зырыз дэдэхэм анэфэшхьафхэмкІэ бэны чьыІэр ащ кышщышгуаужэ..., ащ насып щызыгъотын зышлошІхэрэр инэу, инэу хэукъох. Хьазабэу зыхэфэгэхэм хэкІыжыыхэу аІуи, шІу фэшхьаф щымыгугъыхэу мыщ кыкІыжыгыгэхэм Босфор инэпкь кызыщытеуцогъэ мафэм ахэм нэлат рахы...» (1910, №2, н. 44-45).

Джа макъэр ахэлукІы адырэ тхакІохэми атхыгъэхэм, а макъэхэр зэпэдджэжьых, зы гумэкІ-гукъау кьалуатэрэр. Зыхэм икІыжыгъэ адыгэхэр тхьамыкІэгъо-гузэжыогъоу зыхэтхэр занкІэу статьяхэм кьащалуатэ, адрэхэм художественнэ шІыкІэ-гъэпсыкІэ амал зэфэшхьафхэр агъэфедэхэзэ кьырагъэлъэгукІы... Джа щыІэкІэ-псэукІэ тхьамыкІагъор зэпызычыгъэ унагъу Умарэ кьызэрыхъухагъэр. Хъугъэ-шІагъэхэр зыщыхугъэ лъэхъаным кыхиубытагъэхэр хэгъэкІи, джы кызынэсыгъэми (я 5-рэ лІэужхэр ары джы Тыркуем адыгъу исхэр) ащымыгъупшэжыгыгъэу шхъащышгъор къэзыгъэтэджырэ къэбархэр кьалотэжьых. ПэсакІоу ІукІыжыырэм кыІухъэ пэтырэм кыгъэгъунэштхэр кьызэрэритыжыырэм фэдэу, жьымэ осыетэу кІэмэ кьафыщанэжыызэ кьырэкІо. Джа духовнэ атмосферэрэр ары Хьаткьо Умарэ зэрапІугъэри. Ары ащ итворчествэ кьежъэпІэ лъапсэу фэхъугъэр, гоу кІоцІылтыр...

1913-рэ ильэсым дзэ кьулыкъум Умарэ кыыхэкІыжыгъ. Джащ кышщегъэжыагъэу кІэлэегъаджэу, журналистэу Іоф ышІагъ. Ахэм адакІоу илитературнэ-творческэ ІофшІэни лыигъэкІуатэшттыгъэ: усэхэр, рассказхэр, статья зэфэшхьафыбэ зэпымыоу ытхыштыгъэ, кыхиутыштыгъэ, тхылъхэр кьыдигъэкІыштыгъэх. Плъырыгъэ-стырыгъэ лъэш хэлъэу, машІор хилъэсыкІэу критическэ статьяхэр Умарэ ытхыштыгъэх. Политическэ, идеологическэ Іофыгъо инхэр ахэм ашигъэуцуштыгъэ, ежъ илъэхъанэ литературэм изытет куоу ащызэхифыштыгъэ, щыкІагъэхэм шхъасынчъэу

ашъхашыгу къашырихыштыгъэ, ахэр зэрэдэгъэзыжыгъэн фаем игъогупэхэр къашигъэлягъоштыгъэх.

Умарэ истиххэр, ирассказхэр Стамбулы, Израилы, Салоникэ къащидэкIырэ журналыбэхэм 1911-рэ илъэсым къыщегъэжыагъэу ащыхиутыштыгъэ. Сатирическэ рассказхэу Умарэ къыхиутыгъэхэм щытхъушхо къыфахыгъ.

Тырку ныбжыкIэхэм яреволюциеу 1908-рэ илъэсым щылагъэр Умарэ ыгукIэ ыштагъэп. Османизмэм лъэшэу пэуцужэу тхэу ригъэжыагъ. Исыд фэдэрэ тхыгъи уахътэм изытет шыпкъагъэ хэлъэу къыщегъэлягъо, хьурэ-шIэхэрэм осэ тэрэз щыфешIы. Тырку империем хэхьэрэ лъэпкъэхэм ежъ-ежырыныгъэ яIэным зыкъызэрэфалэтырэм Умарэ дырегъаштэ. Империем щыпсэурэ пстэури тырку ашIынэу зэрэпыхагъэхэм зи къызэрымекIыштыр, ащ фэдэ шIошIыр гугъэ IэнэкI зэрэхъуштыр ытхыгъэхэм нэиутэу къащелo.

Умарэ ирассказ-памфлетыбэхэм цхэны, лъакъырд ащешIых «лъэпкъ пстэури зы тырку лъэпкъ зейкI» зышIын зимурад революционерхэр. ЗэкIэри «зы дин, зы бзэ аIульэу зышIын зыгу хэлъхэм» зэфэдэныгъэ, зэкъошныгъэ зилэ тыркухэу зэкIэри хъунхэм щыгугъырэ пашэхэм машIор анэ къыкIыригъэлыэсыкIэу янэпэшъуао. «Бзэ зэфэшъхьафхэр, дин зэмылIэужыгъохэр зэхэбгъэкIуакIэхэ хъуштэп. Цыф лъэпкъ зэфэшъхьафхэр зы лъэпкъэу плъытэн плъэкIыштэп. Дэшхуи 10-р къужыи-8-рэ мыIэрыси-9-кIэ пштэн плъэкIыштэп», – пантюристхэмнэиутэу арелo Умарэ. Ащинэрылэгъугъадыгъэу икIыжыгъэхэмкIэ Тыркуем «зэкъошныгъэу» щызэрахьэрэр, ермэлхэм, болгархэм, грекхэм, курдхэм зэрадзекIохэрэр... Джа гупшысэр, еплъыкIэр художественнэ шIыкIэ-гъэпсыкIэ ямышIыкIэкIэ Умарэ ипроизвениехэм ащыпхырещы. Адыгэ образ къэIуакIэм ихабзэхэм ахэт къэIуагъэ хъугъэр имэхъанэкIэ къыпыщыт шыпкъэу къыбгурылон фаеу. ЧIэгъычIэлъыбзэкIэ къэIуагъэу, къызэрэбгурылон фаер ыклоцI клоцIышыхагъэу, аукъодыекIэ къыбнэмысынэу. Е зым ралорэмкIэ адрэм къыгурылон, лъылэсын фаеу. «Синысэгъу есэIо, ситIуанэ гурэлo» зыфалорэ къэIуакIэр. А адыгэ образнэ гупшысакIэр, псэлъакIэр къызгурымылонхэр къэхъугъэх, ащ къыхэкIэуи Хьаткъо Умарэ итворчествэ пхэнджыгъэ хэлъэу тегушIэхэрэри къахэкIых.

Советскэ литературоведэу Лейла Алькаевам «Очерки по истории турецкой литературы. 1908-1938 гг.» зыфиорэм Умарэ итворчествэ игэклотыгэу щызэхифызэ, тырку литературэм ыпашъхэ шлушлэгъэшхоу ащ щыриIэр хегъэунэфыкIы, писателым (лъэпкэу зыщыщыр ыгъэунэфырэп) осэшхо фешIы. Ау османизмэм иидеу писателым критикэ пхъашэм кIигэкIырэр тэрэзу кыгурыIуагъэп литературоведым. НэмыкI лъэпкэхэм гужь тыркухэм кыафыряIэу Умарэ кызэригъэлагъорэмкIэ, авторым ахэр ыумысыхэу кызэрышIошIырэр тэрэзэп. Тыркухэр адрэ лъэпкэхэм зэрафыщытхэм иджэуап адрэхэр тыркухэм кызэрэфыщытыжыхэр. Ар Умарэ ыушэтыгъ ежь илзэпкэзгъухэмкIэ, а гумэкIыгъор кIоцIыгъэбылхъагъэу ары ипроизведениехэри зэрэгъэпсыгъэхэр.

Рассказэу «Шъхъафитныгъэм ибыракъхэр» зыфиорэм игероу османизмэм иидеухэм апэуцужьырэм зэкIэри тырку шIыгъэн фае зыIорэ иныбджэгъу революцием ыужым иапэрэ мафэхэм рещажьэшъ, болгар кыуаджэм ещэ, кьоджэдэсхэр тыркухэм кызэрафыщытхэр нэрылзэгъу кыфешIы. Арэуштэу кызыкIыфыщытхэм ылъапси нафэ къешIы. А кыгъэлзэгъуагъэхэм язэфэхьысыжэу рассказым ыкIэхэм адэжь авторым шъхъаихыгъэу кыщеложьы: «Тыркухэмрэ нэмыкI лъэпкыхэмрэ зэкъошныгъэ, шлулзэгъуныгъэ зэфыряIэнэу хъун ылзэкIыщтэп». Рассказэу «Гупшысэр зимакIэр» зыфиорэми а зэфэхьысыжьыр иI.

Ащ фэдэ зэфэхьысыжэу писателым ышIыхэрэмкIэ нэмыкI лъэпкэхэр ыумысхэу, тырку национализмагъэр кыхъафэгъэу елошъ, литературоведэу Л.О. Алькаевам Умарэ критикэм кIегъэкIы. Тэрэз дэд «Омер Сейфеддины османизмэр критикэ ышIэу ригъажьы, пантюркизмэр критикэ ышIынымкIэ ыухыжыгъ» Алькаевам зэриIорэр. Ары шъхъае, ахэр Умарэ зыкIишIагъэхэр тырку национализмагъэм паеу литературоведым елътэ. Лейла Алькаевым етхы: «Демократическэ амалхэмкIэ лъэпкэ Iофхэр Османскэ империем щызэшIопхын зэрэмылзэкIыщтыр Омер Сейфеддин кыIорэ кьодыеп, а цыф лъэпкэхэм зыкызыраIэтыгъэм ылъапсэ илзэ экономическэ, социальнэ Iофыгъохэр провокационнэу зэблехъухэшъ, лъэпкэ ежь-

ежырыныгъэ, зыгъэунэфыгъэныр расовэ лъэныкъом репхых, ащкIэ лъэпкъхэм азыфагу зэмызэгъыныгъэр кырегъэтаджэ, тыркухэр мытыркухэм афегъэблы».

Лъэпкъхэм ягумэкIхэр, ягукIаехэр ежхэм яжэдэкIэу кызыраригъаIорэм, ящыIэкIэ-псэукIэ тхьамыкIагъо шыпкъ-агъэ хэлъуу писателым кызырригъэлыагъорэм пае а лъэпкъхэр зэфигъэблэхуу плытэныр тэрэзэп. Лъэпкъышхом лъэпкъ макIэр ыдырын, зыхигъэткиухъанэу Iофхэр зэрехъэ, лъэпкъ макIэм зыкыгъэнэжыи шIоигъу, иакъыл кьеубыты къехъулIэрэр, ащ зыпелIэты, адрэ илъэпкъэгъухэми яджэ зыкыалэтынэу. Ащ сыда емыкIоу хэлъыр? Шыпкъэ, лъэпкъышхоу тетыгъор зиём ежэ рихъухъагъэм упэшIуекIомэ уиумысышт, ышIэщтымкIи зи зэблэн щыIэп. Ащ изекIуакIэхэр тэрэзкIэ дзыштэнхэри къэхъуштых. «Зэфэдэхэр зэдашъо, зэшъогъухэр зэдэуджих» аIуагъ. Ар тинепэрэ мафэхэми зэдышэбгъоу тэлъэгъу. Шъхъадж илъэпкъ илъэпкъэу щыIэмэ сыда дэигъэу ащ хэлъыр?! Шъхъадж илъэпкъ илъэпкъэу къэнэныр ары Умарэ ипроизведениехэм джэмакъэу ахэлукIырэр.

Советскэ литературоведэу Г.В. Сорокоумскаями Хъаткъо Умарэ итворчествэ зэрэпсаоу осэшхо фишIызэ, итхыгъэхэм национализмагъэр ахелъагъо. Тырку рассказым кытегушъыIэзэ, Г.В. Сорокоумскаям етхы: «Сейфеддин Омеры «балканскэ рассказхэр» ыIоу зы куп иI националистическэ нэшанэхэр зэфэдэкIэ ащыпхырыщыгъэу. Ахэм ащыщ, гушъыIэм пае, «Бомба» зыфиIоу Тыркуем имызакъоу, IэкIыб чIыпIабэми ащызэлъашIэрэр».

Новеллэу «Бомба». Тарихъыр икIэрыкIэу кIэпшыкIыжыын плъэкIыштэп нэужырэ лъэхъаным. ИщыкIагъэп ыкIи, ащкIэ къогъанэ зимылэхэр щыIэхэми. АIорэр кыикIы зыщыхъурэ лъэхъаным блэкIыгъэ хъугъэ-шIагъэхэр зэрэфаеу зэрагъэзэфэжыыхэзэ тегушъыIэх, атхыжыи. БлэкIыгъэм ихъугъэ-шIагъэхэр зытетыгъэм тетэу плъэгъунхэ фае, зэфагъэ хэлъуу зэфэхьысыжыыхэри шIыгъэнхэ фае. Шыпкъэ, а зы хъугъэ-шIагъэм шъхъадж ежэ илъэныкъо кыпкырыкIызэ зэфэхьысыжэ фешIы, зэфагъэр иIэкIыбэу. Сэ зэрэшIошIырэмкIэ, литературоведхэм еплъыкIэ пхэнджхэу ашIыгъэхэр кызыхэкIыгъэр Хъаткъо

Умарэ лъэпкъэу зыщыщыр, ащ идунае кырыкIуагъэр зэрамышIэрэр ары. Адыгэхэм къахэкIыгъэ писательхэу Тыркуем щыпсэуштыгъэхэр е сабыизэ зыдыращыжыгъэх, е янэ-ятэхэу гузэжыгъу хьазабым бэмышIэу хэтыгъэхэу шъхьахыж-псэхыжыгъу хым икIыжыгъэхэм а мэфæхэр джыри ащымыгупшэжыгъэхэу, ащ игумэкI-игухэкI япсалъэу, ягъыбзэ зпымыужыгъу, япкIыхыльгъэу зыщытыгъэм къэхугъэх. Янэ ибыдзыщэ хэтэу апэрэ гъомылэу аIуфагъ, макъэу зэхыхэрэм хэтыгъ, жъэу къащэрэм щыщыгъ ялъэпкъ, яхэкужъ урыс пачыхьэм къаришIагъэр. Урысыем фыщытыкIэу адыгэхэм фыряIэщтыр ащ ыгъэунэфыгъ. Арышъ, болгархэр (ахэри урысхэм ялъэпкъэгъухэба?!) 1878-рэ илгъэсым Урысые пачыхьагъур ягъусэу адыгэу Болгарием ифагъэхэм къазэрэдзекIуагъэхэр джыри мыплъыкыжыгъэу, ащ ижыкIыгъэу ашъхьащытыгъ. Арышъ, ащ ибзый горэхэр «балканскэ рассказхэм» ахилгъэсагъэхэп пIон умылгъэкIынкIи хъун. Ау рассказэу «Бомба» зыфиIорэм авторыр национализмагъэкIэ рыбгъэмысэнэу зи хэслъагъорэп. Тырку конституциер заштэм, четникэу «социалисткIэ» зэджэжъхэу зыхэтыгъэхэм Борисэ къахэкIыжыгъ. Зыхэтыгъэхэм ар адагъэп. Ыджэ къахIохи, Борисэ еджэхи унэм кыраши, ышъхьэ шIуаупкIыгъ, хъэдэным кIоцIащыхь, «мыр бомб» аIуи, аукIыгъэм ишъуз лъэрмыхы фахы ратыжыгъ. ТхьамыкIагъу, жъалымыгъ, цыфыгъэп ашIагъэр. Ау зышIагъэхэри зэрашIагъэри болгарых. Сыд тырку национализмагъ хэлъыр мыщ? Ащ зы джэуап иIэр: лъэпкъ къэгъэлъэгъокIэ-шIыкIэ амалхэм, художественнэ псэлъэ зэгъэфакIэм ишъэфхэр апэлэпчъэу кычIэкIыгъ рассказым тегушылагъэхэм. Ары пэтми, Сорокоумскаям мы рассказым художественнэгъэ осэшхо реты. «Новеллэу «Бомба» зыфиIорэр, – етхы критикым, – писателым тхэкIэ къулаигъэу иIэмрэ цыфыгум щыхъэрэ-щышIэрэр кыригъэлъэгъукIыным иIэпэлэсэныгъэшхорэ ящысэтыхыпI» еIошъ...

Рассказэу «Бгырыпх». Умарэ ирассказэу «Бгырыпх» зыфиIорэм адыгэ лъэпкъ гупшысэу пхырыкIырэм уегъэгущхо, лъэпкъшIэжыкIым игъомылэ кIоцIэ инэу зэхэошIэ. Янэ ылгъэныкыкIи, ятэ ылгъэныкыкIи адыгэ цыпэ зыхэмыт тырку кIалэм адыгэ тыжыкIы бгырыпх кIалэу деджэхэрэм шIухъафтынэу ратыгъ. А бгырыпхым тырку кIалэр

икlэрыкlэ шгыпкъэу ышlыгъ: бгырыпхыр зыратыгъэ мафэм кышчыублагъэу адыгабзэ зэригъашlэу ригъажыи, адыгэ шэн-хабзэхэр дэх имыlэу ыгъэцакlэхэу, мыадыгэми умышlэнэу ишгъуашэкlи, ыбзэкlи, изекlуакlэкlи хъугъэ. «Черкес Махъмудэкlэ» еджэхэу фежыагъэх. Зэрэадыгэр кыгъэнэфэпэнэу адыгэу ыlоу паспорти кыдихыгъ. Къогъанэ ымышlэу ыкlуачlэ, иамал кызэрахъэу адыгэ лъэпкъ lофым фэлажэ. Аужыпкъэм кыкlэныгъэ мылькур ещэшъ, ащ кыкlэкlоугъэ ахъщэр «Адыгэ тарихы» зытхырэм ритынэу lуагъэ ешlы... Джащ фэдэу тырку кlалэу Махъмудэр адыгэ цlыф зэрэхъугъэр тхакlом кырегъэлъэгъукlышъ, рассказыр гупшысэ зэфэхьысыжьыкlэ еухыжы: «...Илъэс tлoкlыкlэ узэкlэлэбэжымэ кыфахыгъэ адыгэ тыжбын бгырыпхыр зэпэлыдыжъэу ыбгы илгыгъ. Ежъ-ежырыгъэ гузэхашlэкlэ шъхъафитэу илъэпкъ ащ нэмысыгъэу, илъэпкъ шгъуашэ ар щыщы зымышlышгъугъэу, мыщ фэдэ lэшlэгъэ дахэхэр зимылэ лъэпкъ тхэамерикlэмэ джа дэдэм саригъэгупшысагъ...»

Хэта адыгэ тыжбын бгырыпхым ащ фэдэу осэшхо фэзышlэу, ащ фэдэ lэшlэгъэ дахэ зимылэ лъэпкъымэ зыгу ягъузэ афэгупшысэрэр? Ащ фэдэу адыгагъэм пылтым гуфэбэныгъэ фэзышlыгъэу, адыгэ шгъуашэр зыгъэлъэлэрэ цlыфэу, адыгагъэр зезыхъэрэр шlу тигъэлъэгъоу кытегушылэрэ тхакlор ежъ ылъэпкъыкlэ хэт щыща?

А упчlэм иджэуап рассказым илексикэ пкыинэ-лынэ lупкlэу кыххэщы. Лирическэ героим (ежъ авторыр ары) «сэ» ылoзэ пхырищырэ гурышэ-гупшысэр ары рассказым мэхъанэ шъхъалэу пкыырылтыр. Адыгэ шгъуашэ зыщыгъым фэгъэхьыгъэу «еплгыба мо силъэпкъэгъум!.. Мыр Кавказ кыкlыгъакlэкlэ сенэгъе». Ар къэзылуагъэр зэрэадыгэм уехъырэхъышэрэп. Ау ащи изакъоп, а къэлуакlэм кыуегъашlэ зыщыщ Кавказым ар зэрэпэлэпчъэри, ащ кыххэкlэу гуузэу зыдиlыгъыри. Лирическэ героим «мо силъэпкъэгъум» зэрилуагъэм ныбджэгъур кыгъэщхыгъэти, ар ыгу кьеоу лирическэ героир ныбджэгъум еупчlы зыкlэщхырымкlэ. Ащ ипэгъокlэу адырэм къеложы: «Ар адыгэпышъ ары!» Адыгэ шгъуашэкlэ фэпагъэу, адыгэ щысыкlэкlэ щысэу, адыгабзэкlэ шlоу гушылэрэр лирическэ героим «силъэпкъэгъу» зэрилорэм, ар адыгэмэ е мыадыгэмэ зэхафэу иныджэбгъурэ ежырырэ

зэрэрыгушылэхэрэм кѡаушыхьаты ежъ лирическѡ героири, ащ иньбджѡгуи зэрэадыгэхэр. Ары, рассказым мѡкъамѡ хѡурѡм, ихудожественнѡ пкъынѡ-лынѡ зэрѡпсѡу кѡаушыхьаты авторыр зэрэадыгѡр...

Дунаим шыхѡэрѡ-шышлэхэрѡр, шылѡныгѡм хѡхѡухѡэрѡ хѡшлхѡхѡэрѡр адыгѡ лѡѡпкъым зѡрилѡѡгѡурѡр, зѡрзѡ-хишлѡрѡр, зѡрѡгурылѡрѡр, зѡфѡхѡысыжѡѡ ышлхѡхѡэрѡр илѡѡпкъ кѡырыкѡагѡм епхыгѡ шѡыпкъ, а гѡогуонѡ хѡылѡм шызѡлуигѡѡклѡгѡ гупшысакѡм ищѡбзѡклѡ утхындзыгѡѡ, зыжѡыгѡѡ, пщѡжѡыгѡѡ. Тхакѡу, усакѡу, сурѡтышлѡу, сыд фѡдѡрѡ творческѡ ѡфѡышлѡуи лѡѡпкъым кѡыхѡклѡхѡрѡми лѡѡпкъѡу зыщѡщым игупшысакѡлѡр ары ежѡхѡми ягупшысакѡлѡр: хѡурѡ-шлѡрѡр лѡѡпкъым ынѡклѡ альѡгѡу, ытхѡакѡлѡмѡклѡ зѡхахѡ, ыгукѡлѡ зѡхашлѡ, ащѡчы...

Адыгѡ лѡѡпкъыр нѡмыклѡхѡм ахѡмытклѡухѡаным игумѡклѡ-гукѡахѡр ары Хѡаткѡ Умарѡ мѡкъѡ лѡѡшклѡ ипроизведениѡхѡм кѡащилѡатѡрѡр. Ау хѡта а гум игумѡклѡ-гукѡклѡ зѡхѡзышлѡщтыр? Гум икуѡ макѡѡ зѡхѡзыхѡщтыр? «Гур мыплѡѡмѡ, нѡм ылѡѡгѡурѡп». Джащ фѡдѡ кѡабз: гур дѡгумѡ, тхѡакѡлѡмым зѡхихѡрѡп...

Лѡѡпкъ гупшысѡм ехѡылѡагѡѡу шыѡагѡѡхѡр ашлѡгѡѡми, тырку литературѡм ехѡылѡагѡѡу тхѡгѡѡ пѡтѡуми зѡдырагѡаштѡу хагѡѡунѡфыклѡ Хѡаткѡ Умарѡ ирассказхѡр тырку литературѡм зѡришыгүхѡр.

Умарѡ ытхыгѡѡхѡм социальнѡ псѡукѡлѡ-зѡхѡтыклѡм ехѡылѡѡгѡѡ рассказыбѡ ахѡт. Общѡствѡм исоциальнѡ кѡат зѡфѡшѡхѡафхѡм ящѡлѡклѡ-псѡукѡлѡ, язѡхѡтыклѡ хѡбзѡ-бзыпхѡхѡр сатирѡ шѡѡашѡм илѡѡу кѡегѡѡлѡагѡѡх, шѡн-нѡшѡнѡ дѡйхѡр еумысых. Цѡыф зѡфѡшѡхѡафхѡу ядунѡееплѡыклѡкли ягѡѡсѡныгѡѡкли зѡпыщыт шѡыпкъѡхѡр Умарѡ ирассказхѡм ащѡзѡутѡклѡых, шѡхѡадж зыфѡдѡмклѡ хѡти ежѡ-ежѡырѡу зыкѡегѡѡнѡфѡжѡы. Цѡыфхѡм язѡхѡшлѡыклѡ, ягулѡытѡ зынѡсырѡр ыгѡѡунѡфыным Умарѡ пылѡ. Ащ елѡытыгѡѡуи хѡугѡѡ-шлѡагѡм нахѡ цѡыфѡу хѡтхѡр зѡпсѡлѡѡнхѡм, гущѡлѡклѡ зѡнѡкѡокѡунхѡм нахѡ чѡыплѡшхѡ шаубыты Умарѡ ирассказхѡм.

Шѡлѡныгѡм инѡкѡ-тыкѡагѡѡхѡр, шыклѡагѡѡу фѡхѡухѡэрѡр кѡызыхѡкѡыхѡу Умарѡ ылѡытѡхѡу, щхѡр зыдишлѡыхѡхѡрѡр лѡѡныкѡуитѡу: зызыгѡѡутѡкорѡпщырѡ дин ѡфѡышлѡхѡмрѡ

зэкIэ лъэпкъ пстэури тырку зышIынхэ зимурад идеологхэмрэ арых. Апэрэмэ янабгъо зыщызэхаухъытагъэр кьогъухэм акъос къяуджэхэр, чIыпIэ Iудзыгъэхэр ары; ятIонэрэхэм зызыщагъэутэкорэпщыхэрэр кълэшхохэр ыкIи анахъэу Стамбул ары.

Диным ылъапсэ емытIэу, диныр языгъэлэжьырэ пащэхэм (молэхэм, хъяуджэхэм, къадыйхэм) ащыщыбэм нэпцIыгъэ-тельэшгъогъагъэу, мылкъугоу, зэрэщымытэу закъышIуагъэшIын шэнэу ахэлъхэр IупкIэу иплъэгъукIыхэу ирассказыбэмэ Умарэ къащитыгъ («Диным гокIыгъэр», «Шпагъо», «УмэхъакIо» ыкIи ахэм анэмыкIхэри). Ахэм анахъ лъэшыжъэу лакъыр д ешIых писателым, щхыр адешIэхы «гъэсагъэхэу» ежъхэм яшIошI нэпцIыхэр цIыф жъугъэхэм языгъэштэн зимурадхэр.

Фэбагъэ зыхэурэ, нэф зыхэпсырэ рассказхэри Умарэ иIэх. Ау ахэр къемэкIэкIы. Дунаим изытет фэд – макIэ гушIуагъоу хэлъыр, хэтыр. Мы рассказхэр лэжъэкIо цIыфхэм, Iэпэщысэ гъэшIэгъон зышIырэ цIыфхэу пкIэнтIэпсыкIэ щыIэхэм афэгъэхьыгъэх. ЩыIэныгъэ нэфым нахь, шIункIыр нахъ кыхыхы кыригъэлъэгъукIынэу. Умарэ итворчествэкIэ банэ зеришIылIэрэр а шIункIэу цIыфым хъазаб езыгъэщчырэр ары. Щхы зэтэчкIэ, мыскъэрэ-лакъыр дкIэ утын рехы кьончагъэм, пцIым, тхъагъэпцIыгъэм, имылъэу лъэтэным, гъакъ-бакъмэрыгъэм...

Умарэ усэхэри ытхыщтыгъэх. Ахэм ащыщыбэхэр анахъэу зыфэгъэхьыгъэхэр ежъ ышъхъэкIэ пэкIэкIыгъэхэу, ыгукIэ ыщчэгъэхэу игумэкI-игухэкIхэр арых. Ежъ зэрэгугъэу, идунэе щыIакIэ зэрэзэтемыцуагъэм игууз-гухэкI а усэхэм къалорэр. «Гъыбзэ оред»-кIэ зэджэгъэ усэм кыызэрэщиIоу, игугъэпIэ нэфхэр къяушIункIэу, «е-о-ой-гушэр» игурышэ-гупшысэхэм ахэлукIэу, щыIэныгъэм ишIулъэгъу кыщедэхэшIэнкIэ гугъээ, зэкIэ зэпырыгъэзагъэ хъугъэ. Гур ыфызэу, нэкум нэпсыр кыкIифэу, авторым иусэ еухыжъы къехъулагъэр щызэфихьысыжъызэ: ишIулъэгъупсэ ищыIэныгъэ кыщедэхэшIэнкIэ гугъээ, «гугъэ гъэкIодым зэхицIыцIагъ сигугъэ» еIошъ. А гухэкI-гуузыр пхырэкIы усэу «Мэз дахэм ибзыубзэхэр» зыфиIорэм. Апэрэ лъэхъаным

дунаим ынахэ зэлэхыгъэу, бзыумэ орэд дахэхэр мэзым цагъэжъынчы. Ащ уасаклэм игугъэ къаргъохэм заригъэлэтэу, заригъэубгъоу, кӀуачӀэ ахильхъэу къызэкӀегъаблэх. Ау..., е-о-ой, уасаклор зэрэгугъагъэу къычӀэкӀыжыгъэп. Уасаклэм игугъэ нэфхэр къэушӀункӀыгъэх, зэрэгугъэщтыгъэр щыӀэныгъэм зэрихъокӀыгъ, идунаии игугъи зэпырыгъэзагъэ хъугъэх. Мэкъэ гукӀодэу мы усэхэм къащыхидзагъэр нахь щэкуашэ, щэшъхьалгъэ «Зэкъоныгъ» зыфиӀорэ усэм. Мафэм инэф ыухыгъ, чэщым ишӀункӀ къелыхы, бзыухэр мэкъэнчъэу мэхъух, бзыунабгъохэри къэунэкӀых... ГухэкӀ мэкъамэм зелӀэты, лъэкӀуатэ, уасаклэм ипсалгъэ къелыхы, еухы:

*Чэщыр къэсы, отӀ-псытӀэр пшӀолшӀэу текӀыжъы,
Лъэбэкъу пэпчъ хэчъые спсэкупсэ, къэуцъыжъы,
Сишылъэмакъэхэр кушъэ орэд сфэхъужъы!...*

ЗэкӀэмкӀи илъэс 36-рэ ныӀэп Хъаткьо Умарэ ыгъэшӀагъэр. Ащ щыщэу илъэсыхыр ары литературэм шъхьафитэу зыщылэжъагъэр – дзэм къызыщыхэкӀыжыгъэмрэ (1914) дунаир зихъожыгъэмрэ (1920) азыфагу. Ащ кӀэлзегъэджэ ӀофшӀэнри, журналист ӀофшӀэнри дигъэцакӀэщтыгъэх етӀани. Охътэ макӀ Умарэ игъашӀэ, ау ар лъэшэу ушъагъэ: рассказы 130-м ехъу, усэ 70-м ехъу, повесть пчъагъэ, пьесэу 6, романи 2, ухыгъо фимыфагъэу романи 5, литературэм итеорие, итарихъ, бзэм ехыӀлэгъэ ӀофшӀагъэхэр – зэфэшъхьафыбэх Умарэ ипщынэ Ӏапэмэ къызэлъаубытыгъэр. ЗэдзэкӀын Ӏофышхохэри ышӀыгъэх Умарэ. Ахэмэ ащыщ поэмэу «Одиссея» зыфиӀорэр тыркубзэкӀэ зэрэзэридзэкӀыжыгъэр. Умарэ ирассказхэр адэтхэу тхыль пчъагъэ къыдэкӀыгъ. Писателым итхыгъэ зэхэугъоягъэхэр дэтэу тхыльибгъу хъоу 1936-рэ илъэсым, ихэшпыкӀыгъэ тхыгъэхэр зыдэтэу томи 10 хъурэр 1940-1956-рэ илъэсхэм ыкӀи томи 8 хъухэу 1971-рэ илъэсым Стамбул къыщыдэкӀыгъэх. Умарэ ирассказхэр зыдэт тхыль урысыбзэкӀэ зэдзэкӀыжыгъэхэу 1957-рэ ыкӀи 1975-рэ илъэсхэм Москва къыщыдэкӀыгъэх.

Хъаткьо Умарэ анахь гъэхъэгъэшхоу тырку культурэм ыпашъхъэ щыриӀэмэ апэрэр тырку литературабзэр лъэпсэ пытэ теуцонымкӀэ кӀочӀэ къэкӀуапӀэу иӀофшӀагъэхэмкӀэ зэрэфэхъугъэр ары.

Тырку литературэмкІэ Умарэ шІушІагъэу иІэр тырку литературэм тегушыІэгъэ пстэуми хагъэунэфыкІы. Хъаткьо Умарэ творческэ лэжыгъэшІу зэриІэм ишыхъат ащ исурэт почтэ маркэу Тыркуе къралыгъом кызырэдигъэкІыгъэри, ащ ехыылІэгъэ статьяхэр энциклопедие пстэумэ зэрэдагъ-ахъэхэрэри, тхакІом осэшхо фишІызэ, «Дунэе литературэм итарихъ» кызырэтегушыІэрэри.

Адыгэ Іофым мыпшыжъэу дэлэжъэрэ Хъуажъ Фэхъриеу Умарэ итворчествэ хэшІыкІышхо фызиІэм мырзуштэу етхы: «Умар-Сейфеддин хэхыгъэу адыгэ Іофым пымылгыгъэми, ащ фэдэ цІыф кыпхэкІыгъэмэ урыгушхонэу щыт. Тырку литературэм, тырку ыкІи дунэе культурэм иІахъэу ахилъхъагъэр бэдэд. Умар Сейфеддин ыныбжъ мэкІэ тІэкІум ащ фэдиз тхыгъэ гъэшІэгъоныбэ щишІын зыкІилъэкІыгъэри, тырку литературэм кІэпсэу, къашхъоу хигъэхъагъэхэри нахъыбэ ибэу кызыхэкІыгъэр, ежъ тыркумэ къагурымыломи, зэрэадыгэр арын фае. Адыгэ шэн-хабзэу, адыгэ гъэсакІэу, зэхашІэу иІагъэм кыыхэкІэу тырку литературэм хигъэхъагъэхэр, тыркумэ гъэшІэгъоны ыкІи кІэпсы къашыхъуныр бгъэшІэгъонэу щытэп...»

ЦІыфым шІоу ышІэрэр кІодырэп. ШІушІагъэу иІэм епхыгъэхэу шІур зышІагъэм ыцІи къэнэ. ЗишІушІагъэ епхыхыгъэу зыцІэ къзнагъэхэм Омер Сейфеддин – Хъаткьо Умарэ ащыщ. ТхэкІошхор шІукІэ тыгу къэдгъэкІыжъызэ, непэ ыцІэ къетэІо, неущы щыІэщтхэми кыраІошт илъэпкыы ыцІэ дахэкІэ рязыгъэІуагъэр.

Литературэр

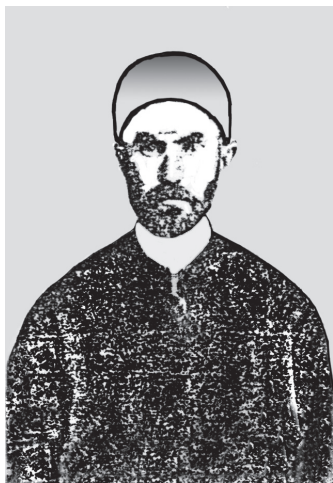
1. БСЭ, изд. 3-е, т. 18. – С. 393; БСЭ, изд. 3-е, т. 26, – С. 386.
2. КІЭ, т. 5. – С. 430.
3. Айзенштейн Н.А. Из истории турецкого реализма. М., 1968.
4. Алькаева Л.О. Очерки по истории турецкой литературы. 1908-1939 гг. М., АН СССР, 1959. – С. 63-81.
5. Сорокоумская Г.В. К вопросу о турецком рассказе. – Памяти академика И.Ю. Крачковского. Л. 1957.

6. Шъхьэлэхъо А.А. Писатель цІэрыІоу Омер Сейфеддин // Хьаткъо Умар //Гъэз. «Джэрпэджэжъ» («Эхо»), 1991, апрель.
7. Шъхьэлэхъо А.А. Тырку литературэм итхэкІошху. // Гъэз. «АМ», 1994, январым и 14. – Н. 4.
8. Шъхьэлэхъо А.А. Омер Сейфеддин – тырку литературэм изылъэгапІ. //Гъэз. «АМ», 2004, февралым и 25. – Н. 4-5.
9. Схалыхо А.А. Адыг-классик турецкой литературы. //Газ. «Сов. Ад.», 2004, 22 апреля. – С. 6.
10. Схалыхо А.А. Талант публициста и сатирика. // Газ. «Сов. Ад.», 1999, 13 марта. – С. 4-5.
11. Омер Сейфеддин. Рассказы. Москва, 1957.
12. Омер Сейфеддин. Рассказы. М., 1975.
13. Хьаткъо Умар. Бгырыпх. Рассказ. // Гъэз. «АМ», 1996, мартым и І. – Н. 8.
14. Хьаткъо Умар. ТхьарыІу. Рассказ. // Гъэз. «АМ», 2004, мартым и 23. – Н. 6.

УпчІэхэмрэ ІофшІэнхэмрэ

1. Хэт щыща Хьаткъо Умар? Умарэ иунэгъо лъапсэ, еджэныгъэ-гъэсэныгъэу ащ ыгъотыгъэм къатегушыІ.
2. Умарэ иапэрэ литературнэ-творческэ лъэбэкъухэм уасэ къафэшІ итхыгъэхэр уиІэубытыпІэу.
3. Умарэ итворчествэкІэ анахъэу Іофыгъоу кыІэтыхэрэм, ахэмэ сюжетнэ лъапсэу яІэм къатегушыІ. ТхакІом итворческэ нэшан, позицияу иІэхэмкІэ уишІошІ къяІуалІ.
4. Рассказхэу «Бгырыпх», «ТхьарыІу», «Абрэджшъхьэзакъу», «ЕплъыкІэ псау-тау» зыфиІохэрэр, ахэм яидейнэ-художественнэ шыкІэ-гъэпсыкІэ шыукъатегушыІ.
5. Тырку литературэмкІэ Хьаткъо Умарэ итворчествэ уасэу фашІырэм шыукъатегушыІ.

ТЫМЭ СЭИН (1875-1962)

Іэкһыб шылэкһэ-псэукһэу адыгэхэм ялэ хуугьэр художественнэ литературэм иамалхэмкһэ кызыгыэльэгьукһыгьэхэм зэу ащыщ усэкһо гьэшлэгьонэу Тымэ Сэин. Ащ даклоуи кьэлогьэн фәе Тымэ Сэин итворческэ лофшлакһэ адырэ Іэкһыб адыгэ тхакһохэм зэрәтекһырэи: нэмыкһ адыгэ тхакһохэу Тыркуем кыххуагыгьэхэр тыркубзэкһэ тхэщтыгьэхэмэ, Тымэ Сэинэ ытхыгьэм инахыбэр адыгабзэкһэ ытхыгьэх. Журнал, гьэзетхэм иусэхэр кызырәщыхиутыгьэхэми

имызакьоу, иусэхэр, ипщыналхэр зыдәтхыль гьэшлэгьонэу, шылэныгьэм ильэныкьуабэхэм алгылэсэу, гурышэ-гупшысэ куукһэ ушгьэгэ псалхэху, образнэ-кыгыэльэгьукһы-кылотыкһ амал зэфэшхьафыхэмкһэ баеу «Гьэсэфәтхыд» зыфилорэр 1919-рэ ильэсым ныдэльфыбзэкһэ Истамбулы кышшыдыгьэкһыгь. Ащи изакьоп, хэхэсы хуугьэ адыгэхэм абзэ алэкһэмызэу, бзэм ылапсэ хэшлыкһ фырялэу кьэхурэ ныбжыкһэхэр плугьэным ыналэ ренэу тетыгь Тымэм. Льэпкь зэхашлэ ин илэу, игурышэ-гупшысэ льягэхэр ильэпкьы фигьэлажыэу Тымэ Сэин кыыхыгь. Зиныдэльфыбзэкһэ тхэрэ усаклоу, ильэпкь лофыгьохэр зиусэхэм льяпсэ афэзышырэ, псэ ахэзыльхьэрэ, гу аклоцһызыльхьэрэ тхэкһуагь Тымэр.

«Кавказым ишгыпкьяпл» зыфилорэ журналэу Бэрзэдж Сэфэр зиредакторым адыгабзэкһэ кыыхиутыгь Тымэ Сэин ехыылэгьэ кьэбар кһэкһ. Усаклор дэгьоу зышлэщтыгьэу, ар зищысәтехыплэу зитворческэ лофшлэн езыгьэжыгьэ Сэфэры кылотэрэ кьэбарым ишгыпкьягьэ тэркһэ мэхьанэ икьоу щыт. Арышгь, ар зытетым тетэу кьэттын. Мары ар: «Тымэ Сэин хьаджэ Едыдж ыкьор Грецием икьэлэжыеу Демирхысар (гьучһ пытапл) зыфилорэм 1875-рэ ильэсым кышшыхуугь.

Ащ иунагъо 1864-рэ илъэсым Шапсыгъэ кыикли, Тыркуем агъэкошыгъэ адыгэхэм ащыщыгъ.

Ублэллэ еджаплэр кызеухым, еджакло Стамбул кли, арапыбзэмрэ фарсыбзэмрэ зэригъэшлагъ. Стамбул университетым дин лофхэр зыщызэрагъэшлэрэ факультетымрэ юридическэ факультетымрэ кыухыгъэх. Стамбул щылэ еджэллэ заулэмэ клэлэгъаджэу ащылэжъагъ. Арапыбзэмрэ фарсыбзэмрэ ащыригъэджагъ. 1908-рэ илъэсым щегъэжъагъэу Тыркуем щыпсэурэ тицлыф гъэсагъэмэ янахыбэр зыхэтыгъэ организациеу «Адыгэ шлушлэ хасэм» илоф гоуцуагъ. Хасэм кыдыгъэклыщтыгъэ гъэзетэу «Гъуазэ» зыцлэр зыгъэхъазырыщтыгъэмэ ахэтыгъ. Адыгэ пшысэхэр, ордэхэр, таурыхъыжхэр угъоинымкли тедзэнымкли ар хасэм хэт тхаклохэм ыкли цлыф гъэсагъэхэм ягъусэу лоф инхэр зэшлуихыгъ.

Апэрэ дунэе заом илъэхъан хэкужъым ишхъафитыныгъэ фэлажэщтыгъэ, «Кавказ Комитетым» (1915-1919) хэтыгъ.

Тымэ Сэин адыгэ позием ылапсэ Тыркуем щызгъэуцугъэмэ ащыщ. «Гъэсэфэтхыд» зыфилорэ итхыль 1919-рэ илъэсым «Ыпшээрэ Кавказ Зэлуклэм» тыридагъэмэ ащыщэу кыдэклыгъ. Ащ ежъ ытхыгъэ, ыугъоигъэ, адыгабзэклэ зэридзэклыгъэ усэхэр, поэмэхэр дэтых. «Адыгэ шэрф» (Адыгабзэм играмматикэ) зыцлэу ытхыгъэри а илъэсым хасэм кыдыгъэклыгъэмэ ащыщ.

Тымэ Сэин Тыркуе Республикэм юристэу ыкли адвокатэу лоф щилагъ (1930-1945 илъэсхэм). 1950-рэ илъэсым щегъэжъагъэу Стамбул щылэгъэ (ар непи щыл) Кавказ культурэ хасэм» итхъэматэмэ ахэтыгъ. Хасэм тыркубзэклэ кыдыгъэклыщтыгъэ «Кафкас», «Ени Кафкас» зыцлэ журналхэм Сэины итхыгъэхэр къащыхиутыщтыгъэ. Стамбул дэт библиотекэхэм язэгъэзэфэгъум (1947-1955) адэлэпылэу ахэтыгъ.

1962-рэ илъэсым Стамбул щылагъ. Ар тильэпкь псэтенэжъэу фэлэжъагъэмэ ащыщыгъ»⁴⁷.

⁴⁷ Бэрэдж С. Сэин Тымэ. Журн. «Кафкасия Герчегы», Самсун, 1992, № 7. - Н. 38.

Демократическэ 1офыгъоу тыркуе революциеу 1907-1908-рэ ильэсхэм реклоклыгъэм кыхэтэджыкыгъэмэ ащыщыгъ лъэпкъ 1офхэм уадэлэжьэным уфитыныр. А лъэхъаным адыгэмэ ялъэпкъ шъхьафыгъэ агъэунэфы, ялъэпкъ фэлэжьэнхэм пылъ хасэхэр, комитетхэр зэхашэ. Ахэр тэрэзэу гъэпсыгъэнхэм, организационнэу гъэпытэгъэнхэм, я1офш1эн жъугъэхэм Сэин гъэпсэф имы1эу ахэлажьэщтыгъэ.

Хэкужым икыжыгъэхэм кыак1эхъуагъэхэу хымэ ч1ыгум кышщыхъугъэхэм, ахэм кыальфыгъэхэм альапсэ ащымыгъупшэным, ятэжъхэм яхэкужъ ш1ульэгъу фыря1эу плугъэнхэм фэлэжьэрэ усэхэр Сэин ытхыгъ. Ахэр зэхэугыагъэхэу зыдэт тхыль «Гъэсэфэтхыд» ыц1эу 1919-рэ ильэсым Стамбул кышщыдэклыгъ.

Лъэпкъ гушхуагъэр, лъэпкъ шъхьалытэжыныгъэр Тымэ Сэин ипозэие гупшысэ лъач1эу и1, иусэ пстэумэ ахэубагъэу ахэль. Адыгэ лъэпкъым ил1ыхъужыгъэ усаклор рэгушхо, псэемыблэжыныгъэ-шышъхъэмыгъэзагъэу адыгэмэ ахэльыр зыпиш1ын щы1эп, ащ игупшысэ орых поэтым иусэ сатыр пэпчъ. Ащ даклоуи лъэхъэнэ плъыр-стырымк1э гъэш1эгъоныгъэ ин хэлъэу зы мэкъамэ Тымэм иусэхэм ащызэхэхы: 1офыгъо зэш1онаплэхэм сыдигъок1и зэоныр икыпл1э закъоу зэрэщымытын фаем иушъый макъ ары зыфатлорэр. 1офыгъо хыльгъэхэм мамыр икыпл1э кыафэгъотыгъэныр акъылыгъэу ыльтытзэ, тэ, адыгэхэм, ар кызырэддэмышъугъэм игууз ащызэхэхэш1э Тымэм иусабэхэм. «Зао нэмык1 щылахэба зык1и хабзэ?» – къэупч1э усаклор. Ащ лъыпытэу ретыжыи упч1эм ипэгъок1: «Пыим уеш1оу уезэгъыныр зы хабзэ. Уихэгъэгъу ук1элъэлуным сыд фэ1уагъ!».

Адыгэхэр икыплабэ лъыхъугъэх, къэралыгъуабэми анэсыгъэх, кызырагъэгугъагъэхэри къэзыгъэшъыпкъэжыны кыахэмык1эу, дунэе джыхънэм маш1ом хэстыхъагъэх, къэнэжыгъэхэри хъарзэм ипхъыхъэ-итэкъу дунаим тыриш1ыхъагъ, хэхэсыхэу, зыфитыхэ щымы1эу кыыгъэнагъэх.

Адыгэхэу тхэамык1эгъуабэ зыпэк1эклыгъэхэм ялъэпкъ зэхаш1э кыелыхыгъ. Ар Сэини игумэк1. Ащк1э поэтым игумэк1и игухэк1и зэхыуигъаш1эу «Тхъаусых» зыфилорэ усэм кышчело, цыфхэу лъэпкъ гупшысэр зилэклыхэм ягушъхъэ гъэпсык1э (ядуховнагъэ) кыегъэлъагъо, ащ фэдэ

ц1ыфхэм нэлат япхынэу уеш1ы. «Рипэсырэп ежь ильэпккы зи ш1угъэ. Ыгу ильэп ыльэпккык1э зи гугъэ»⁴⁸.

Адыгэхэр адрэ лъэпккхэм анахь мыдзыхэу егъаш1эм ккырык1уагъэх. Ау тхьамык1эгъошхо ккьяхъулагъ. Щы1эныгъэ пшъэхур зэпыутыгъ. Яльэпкк итэкъухагъэ хъугъэ. Джы лъэпккым илоф дэлэжъэныр 1эк1ыб аш1ыгъ, лъэпккым игугъэ лъагэ ккелыхыгъ. Зыми ык1ыб дэмыуцонэу, зильэпкк уасэ зыгъэлбап1эу ахэлъыгъэхэр щы1эжъэп. Нэмык1 лъэпккымэ захэзытхэхэрэр ккяхэк1ыгъэх. Ащ ккызэк1игъэнагъэу Сэин ккэджэ, ккэуцп1э:

*Адыгэхэр! Шъуегушысэжъ зэшъхак1э.
Губгъэныба, мыр хъуна 1офш1ак1э?
Тэ тильэпккы темплъыхэу ишъхьанэ,
1эк1ыбымэ тыряшак1уа яшъхьанэ?
Чылэхэм япчъэлу тылутыныр тилэнат1эу,
Мы дунаим цыратхагъа тэ тынат1э?
Емык1уба моуцтэу тызек1оныр?
Тынэ пхыгъэу нэмык1ымэ тадэк1оныр?*

Лъэпкк шъхьак1о зилэу ккэнагъэхэр ккыгъэушынэу джэмэкъэ лъэш ккешъы усак1ом, упч1эм упч1эр к1элъык1оу ккеты:

*1эк1ыбык1э 1офтабгъэу тыщытыцта?
Зэпытэуи мы 1энат1эм тылутыцта?
Гъэгъунак1оу чылэхэмк1э ккэнагъэр,
Тэ тизакъори мы 1энат1эм лунагъэр.*

Поэтым гупсэфыгъо ккыритырэп лъэпккым игумэк1. Шошъхьак1у лъэпкк гупшысэр 1эк1ыб зыш1ыгъэхэр зэрэщылэр, шъхьадж ышъхъэ зэрэхихыжкыщтым ехъурэ гупшысэ ямы1эу ц1ыфыбэ зэрэзек1орэр. Фэмыщ1эжъэу, ыгу е1эжыгъэу мэкъэ 1этыгъэк1э усак1ор ккэуцп1э:

*Тэ тильэпккы иш1уагъэк1э сьид тилэрэр?
Тильэпккымэ яунашъоу сьид дгъэцак1эрэр?
Тэ тильэпкк 1оф и1эу цытыба?
Адыгэхэр лъэпкк шъхьафэу ц1ыфыба?*

Поэтым иусэ пэпчъ лъэпкк гупшысэм имэш1ожь шъхьащехы, маш1ор ккызэк1анэу, мэш1обзыйхэр ккыдэ-

⁴⁸ Тхьаусых» зыфилорэ усэр, Дамаск, 1941-рэ иль. «Адыгэ усэныр» зы-
филоу Батэкъо Хьарунэ ккыдигъэк1ыгъэм ккыдэхьагъ.

быбаехэу бэрэ кыхэк1ы. Лъэпкъ гупшысэк1э лъэшэу ушъагъэ усэ инэу «**Сигупшысэхэр**» зыфи1орэр. Гугъи гумэк1-гук1айи поэтым ыбгъэ дэмэфэжъэу дэлъыр, зыстэу, зыжъэу, рэхъатыгъо къезымытырэ лъэпкъ гупшысэхэр кызыщынэфырэ ус «Сигупшысэхэр». Адыгэхэмк1э тилоф гыбзэм фегъадэ усакл0м: пачыхъагъум тыхэгъэгу зэрэттырихыгъэр, тид1ы-фыбэ гъогум зэрэтекл0дагъэр – тхъамык1агъом тхъамык1агъор к1элъык1оу адыгэм ыщэчыгъэр усэм кыщепчы. Тхъамык1агъомэ ак1ылуужьыр адыгэмэ яхэкужъ абгъини хэхэсы зэрэхъугъэхэр ары. Ар еумысы поэтым:

*Тыхэгъэгу зэтынэк1и тыкъэк1уагъ,
Тыркуем хъак1э фэдэу тыкыхъагъ,
Тыкъэкощи, бын унэхъоу тыунэхъугъ.*

Хэхэсым икъин кьегъэлъагъо, кьелуатэ, гупшысэ-гумэк1ым зелэты усакл0м игухэк1и игугъи зэхэтэу къэупч1э, кьэджэ:

*Уагъэпыутэу уцы1эныр ц1ыфыгъа?
Уамылъытэу уцы1эныр боу дэиба?
Ерэмыд л1ым ауцтэу цы1эныр,
Хымэхэм ялорыш1эу цы1эныр,
Боу былым шъуаш ац ыпэу л1эныгъэр.*

Чылэ пчъэлум 1умысынхэу, ялъэпкъш1эжъ зыкырагъэ-лэтынэу сыадыг зылорэ пстэумэ яджэ усакл0р.

Лъэпкъш1эжъым иджэмакъэу поэтым иусабэмэ къащишъ-ыгъэмэ язэфэхьысыжъ «**Зэгъаш1э, лажъэ**» зыфи1орэ усэр. Усабэмэ упч1эу усакл0м къащитыгъэхэм яджэуап етыжыгъэ зыхъун ылъэк1ышт закъор занк1эу, шъхъэихыгъэу мы усэм икъежъап1э кышчел0:

*Узыщыщым к1уи хэхъажъ,
Уилъэпкъымэ афэлажъ.
Умылэжъэу сьид бгъотын,
Чылэ пчъэлум улутын.
Щытхъу хъумэ ежъ ыдэжъ,
Емык1ухэр о уадэжъ.
Шлоу зыхъук1э, ац ипак1,
Бзэджагъэхэр о уиш1ак1...*

Мы пычыгъор усэ шъхъаф фэдэ хъугъэу «**Узыщыщым к1уи хэхъажъ**» ыц1эу пчъагъэрэ хаутыгъ, езбырэу аш1э лъэпкъ гупшысэ зилэу Тыркуем исхэм.

Лъэпкъ Iофымлэжыгъэшхофэзышлагъэхэмафэгъэхыгъэ усэ бэкIае иI Сэин. Ари зы художественнэ шыкIэ-амалэу егъэфедэ лъэпкъшлэжым цIыфхэр кыфилэтынхэмкIэ. ШIу зышлэгъэ цIыфхэм шIульэгъоу фашIырэмкIэ, лъэпкъым фэлажърэм шытхъушхо кызырхырэмкIэ цIыф жъугъэхэр кыIэтынхэу а усэ шыкIэр поэтым егъэфедэ, жьогъо гъуазэу шыIэныгъэ гъогум шыхахыштхэр цIыфхэм арегъэлъэгъу. Ащ фэдэ цIыф цIэрыIохэм, ылъэпкъ пае машIом пэхъанэу хъазырыгъэхэм ащыщ Мэт Иззэт пашэр. Адыгэм итарихъ куоу зышIэу, ащ изэгъэшIэн мыпшъыжъэу пылбыгъ. Иззэт пашэм фэгъэхыгъэу «**Кавказ**» зыфилорэ усэр Сэин ытхыгъ. Кавказ кыушъхъэм илгъагъэ, ичIылыгъэ ишхъонтIагъэ, осым фэдэу икъэбзагъэ усаклор рэгущо, рэпагэ, рэкъэи, дунэе джэнэтэу зэрэщытым рэгущIо. Ау ... адыгэм идунае кызылэхъагъ:

*Ошъуапцэхэр дэкIуае,
Чэсэй пIонэу ясае,
Адыгэхэр агъае,
Ямафэхэр боу уае.*

Ошъогур зэфэдэкIэ пщэгъо Iужъум зэIиупIыцIагъ, жъуагъохэри кыпхырыпсыжышъурэп, адыгэ макъэр тыди шыIужырэп, адыгагъэм ипахъэ жым хэужырэп. Ар усаклор игухэкI, игукъан. Лъэпкъыр лъэпкъэу кьэнэным пае шIэгъэн фаехэр, гумэкIыгъоу, тхъамыкIагъоу хъухэрэр кьелуатэ, кьегъэлъагъо, шIэгъэн фаем кыфэджэ. Иззэт яжъогъо гъуазэу зекIохэмэ лъэпкъыр кызырэрэзтенэщтым игугъэ нэф усэм кыхъэщы.

Природэм ехыылэгъэ (пейзажнэ) лирикэм Тымэ Сэин итворчествэ чIыплэ гъэнэфагъэ щеубыты. «Кавказ», «Пшыз», «Гъатхэ» зыфилорэ усэхэм лъэпкъым ищысыплэ-псэуплэ ибаигъ, идэхагъ къащилорэр. Ау ащ кышшыуцурэп, ар икъежъапIэу лъэпкъ тарихъым икъэлотэн арызэшIуехы, игугъэ лъагэ, игугъэ нэф къарыреIотыкIы, лъэпкъ лъапсэм рыгушхонхэмкIэ, лъэпкъшлэжыр алэкIэмызынымкIэ а жанрэ амалыри зы шыкIэу егъэфедэ.

Сабыйхэм яхыылэгъэ усэхэри илэх Тымэм. Сабый гупшысэр, пкIэтэ-лъэтагъэр, гъэшIуабзэр щызэхэошIэ усэу «Шыынэ цIыкIу» зыфилорэм. Тымэм икIэлэегъэджэгъагъэ къахъэщы «КIэлэгъэчый», «КIэлэеджакIу» зыфилорэ усэхэм.

Цыфхэм ясабынгьом кыщегъэжъагъэу шэн-нэшэнэ тэрэз ахэлъыным, зеклоклэдахэзэрахъэным, альэпкыфэшъыпкъэхэу псэунхэм, еджэныгъэ-гъэсэныгъэр кызылэклагъэхъаным, ар альэпкъ фагъэлэжъэным къащыфэджэ. Сабый еджаком зыфегъазэ, гууш макъэ решъы:

*Уиакъыл гъэнэфы,
Уильэпкъхэр гъэчэфы,
Емыджагъэр нэшум фэд.
Бзэ Iумылъэу мэлым фэд.*

Еджэн, ышлэрэрыгуриуытэн, иакъылнэфэу зызилэтырэм, лэзэу зыхъурэм, мэзахэмклэ гъуазэ афэхъунэу, ильэпкыыхэр гузэжъогъум хищыжыныхэу усаком цэгугъы еджаком, ахэр шэн-нэшанэу хэлъы хъунымклэ епсалъэ, ицыхыи телъ, егъэгущо, ыклуачлэ зыдырегъэшлэжы...

Тымэ Сэин баснэхэри ытхыщтыгъэ. Ахэм ащыщхэу «Гъэсэфэтхыдэм» баснитлу кыдэхъагъ – **«Тыгъужы-шыынэ»** ыкли **«Къамзэгү – шхъэджэго гъэжъажъ»** зыфилохэрэр. Ежъ усаком икълэклэ-шлэклэ горэхэмклэ мыхэр гъэпсыгъэхэми, къеклоклэ сюжет, темэ зилэ усэх. Ар къаушыхъаты усэм ыцлэ ышхъагъыклэ авторым атыритхагъэми: ыпэрэм – «Лафонтеным сырыгъозэшъуна?», ятлонэрэм – «Лафонтены иорэды еклышъуао». Тхылъым ыцлэ тэфэ шъыпкъэу щытых баснэхэм апкъырылгупшысэр, мэхъанэр – щылаклэр гъогу занклэ рыкломым фэгъэхыгъэ гъэсэпэтхыдэх баснэхэр.

Хэкужъым щыхъурэ-щышлэхэрэми Сэин икълэлэмыпэ афегъэлажъэ. Революцием, граждан заом ялэхъан Адыгэ шъолъырым щыхъугъэ-щышлагъэхэм афэгъэхыгъэхэу етхы поэмэ-хроникэхэу «Гъобэкъое тхъамыклэу балъшэуикыдзэм ыуклыгъэмэягыбз», «Адыгэмэ тхъамылагъоу къяхъуллагъэм игъыбз»⁴⁹ зыфилохэрэр. Хъугъэ-шлагъэу кыгъэлъагъохэрэр шъыпкъэх, ахэр архив тхылъхэм къаушыхъаты. Лléу зыцлэ къырилохэрэр щылэгъэ шъыпкъагъэх, джы кызынэсыгъэми къэбарыклэ къалатэх лажъэ зимылэу а лъэхъаным

⁴⁹ Мы пщыналъэр лъэшэу пэблагъ Пэнэшъу Исхъакъы ипщыналъэ. А зы цлэр зэрялэм изакъоп, ясатырыбэхэри зэтефэх. Пщыналъэм иклэу хыи кléу сатыр 36-рэ Тымэ Сэинэ пигъэхъуагъ.

хэклодагьэхэр. Хьугьэ-шлагьэхэр зыщыхьурэ члыплэхэм, чылэхэм ацлэхэр кьеты. Хьугьы, шлагьы, зыщыхьугьы, зэрашлагьы, зышлагьы – зэклэ зытетым тетэу кьегьэлабгьо, кьелуатэ, ыгу узэу мэгыбзало, ильэпкь кьехьуллэгьэ тхьамыклабгьор егьае...

Образнэ кьэлоклэ зэклоцлыгьэчэрэзагьэхэу джырэ поэзием шагьэфедэхэрэр илэклыхь Тымэм. Гущылэхуыгьэ нафэхэмклэ (шьыпкьэ, ошгуапщэхэри, мазэри, уц кьашхьори, мээ шхьуантлэри иусэхэм ахэтых) лъэпкь гуузыр, гумэклыр, гуклаер кьырелотыклы. Иусэ сатырхэр нахьыбэрэмклэ гущылэхуыгьэ псаух. Инверсиер игьэклотыгьэу егьэфедэ. Клэух рифмэмклэ бай Тымэм ипоэзие. Ижырэ адыгэ усаклэм иамалхэри ыгьэфедэу кьыхэклы («Зэгьэфагьэу шыу пшлыклублыр псэ емылэу. Шыблэм фэдэу, заор ашли, ахэхьагы...»).

Тымэм ипоэзие илексикэ ибаигьэ кьеушыхьаты лъэхьанэу ар зыщытхагьэм адыгэ хэхэсхэм ялъэпкьыбзэ кьаухьумагьэу, агьэлаплэу, икьу фэдизэу жабзэр агьэлажьэу зэрэщытыгьэр. Хэкужьым иклыжыгьэхэу кьэнэгьэ нэжьлужьхэм язэ-кьуагьэп, ежь Тыркуем кьыщыхьугьэу щыщылэ адыгэхэми лъэпкьыбзэр икьоу зэралулыгьэм ишыхьатых адыгабзэклэ Сэин итхыль нэмыклэуи я XX-рэ ллэшлэгьум иапэрэ ильэсипшл – тлоклым Тыркуем кьыщыдэклыхьэхэр. Тинепэрэ жабзэ щычлэтынагьэхэу, тшлоклодыгьэхэу гущылэ шлэгьуабэ Сэин ипоэзие щегьэфедэ: сэуагь, етэн, тхьапклэ, хьамдэч, уадэ, лушгэ, ахэм анэмыклхэри. Мыхэр адыгабзэм изэхэф гущылалгэ дэбгьотэщтхэп. Хьугьэ-шлагьэу кьыгьэлыгьуагьэм, гугьэ-гурышэу кьыупсэлыхэрэм язэфэхьысыжьэу адыгэ гущылэжьхэр иусэ сатырхэм Тымэм ахегьэуцо.

Адыгабзэм изэгьэшлэн, ащ иегьэджен, адыгабзэр адыгэ пстэуми ашлэу хьуным пшгы ымышлэу щэлэфэ Тымэ Сэин дэлэжьагь:

*Зэхэшлыклым илунклыбзэр бзэр ары,
Зэльэпкьэгьур зыгьэнафэрэр бзэр ары.
Бзэр мыхьумэ цлыфы лъэпкьыр сыдым фэд?*

Бзэм цлыф лъэпкь пэпчэ гум имашло хилъхьагь, поэтым зэрилхьытэрэмклэ. Ар агуи ашхьы ымыгьэдыхьэхэу, кьызэтыримыгьэуцохэу, ренэу ыгьэлэжьэнхэу, лъэпкь гупшысэр, лъэпкьшлэжьыр ымыгьэклосэнэу ары. «Тыбзэ

хагъоу, типсалъэ кличэу» зэрэфежъагъэр поэтым игухэкI, «Мафэ къэсы нахь гуао тыхахъэу» зэрэкIорэр поэтым игууз. Ащ иIэзэгъур еджэныгъэ-гъэсэныгъэр, ныдэльфыбзэр, лъэпкъ хабзэр арых. Тымэм иусэ пстэуми а гумэкIыр апхырэкIы, идейнэ-художественнэ пкъынэ-лынэу ары яIэр. Адыгабзэм изэгъэшIэн фэлэжъэнэу «Адыгэ грамматик» зыфиIорэ тхылъыр 1919-рэ илъэсым Стамбул къыщыдигъэкIыгъ.

Темыр Кавказым итхыдэ, икультурэ язэгъэшIэнкIи макIэп Сэин ышIагъэри ытхыгъэхэри. IофшIэгъэ зэфэшъхьафхэр журналхэм ащыхиутыгъ...

Тымэ Сэин итхыгъэхэр – ахэр адыгэ лъэпкъым иIоф фэлэжъэрэ IофшIагъэх. Ащ иусэхэм упчIэу къащигъэуцухэрэр хэхэс адыгэхэм язакъоп зыфэгъэхьыгъэхэр, тыдэ щылэ адыгэ пстэури ары нахь. А усэхэм гумэкIэу ахэлъыр а лъэхъэнэ чыжъэм щыщылэгъэ къодыеп, непи нахь лъэшъжъ хъугъэу адыгэ дунаим тет пстэумэ здырягумэкIэу къэнэжъы.

Ицыхъэ телъэу, гугъэшхо иIэу усаIом къыIоштыгъэ: «ЗэлукIэжъышт тиадыгэ сыдигъоми, зэкъуачыгъэу щытхэми апкъышъол». А гугъэр зыдилыгъэу, ыгу кIуачIэ къызэрихъэу Тхъэм елъэлущтыгъ Тымэр:

*А си Тхъэшхо! УилъэпIагъэ фэшIыкIэ,
Тыолъэлэу адыгэм фэшIыкIэ,
УнэшIухэр къащыбгъафэу унэныкIэ,
Адыгэхэр мыкIодэу щылэныкIэ,
ЦIыфхэм апэ итэу хъуныхэкIэ,
КъэнэныкIэ илъэпкъырэ ыцIэрэ,
ИлIыгъэрэ, ихабзэрэ, ыбзэрэ.
Сыоубзэ, сыолъэлэу мыщ фэшIыкIэ,
Адыгэу ипхъыхъэ-итэкъоу хъугъэхэр
Сыолъэлэу зэлубгъакIэу бгъэхъакIэнкIэ.*

УсаIом игугъэ-гушIоу, игугъэ лъагэу зыдилыгъыгъэр непи нэфапIэ хъугъэп. Лъэпкъ джэныкъо машIом Тымэ Сэин палъхъэ зэрэфишIыштыгъэм, ежъ зышъхьамысыжъэу зэрэпапщэштыгъэм фэдэ кIуачIэ непэ зэрэщымыIэм а гугъэ лъагэр къырегъэIыхы, ыпсэ утыны фэхъу.

ШIэныгъэу иIэри, кIуачIэу хэлъыри лъэпкъым фэзыгъэлэжъагъэу, жижэбзэ чан непи къэмыуцэкугъэу, зигугъэ лъагэхэм яфабэ лъэпкъыгу зилэ пстэуми непи зэхашIэу

щыт. Тымэ Сэинэ ипсалтэ лъэшхэу лъэпкышлэжь кӀочлэшхо зыпкырылхэм гугъэ-гупшысэ лъагэхэм такъыфалэты...

Литературэр

1. Бэрээдэж Сэфэр. Сэин Тымэ. – Журналэу «Кафкасия», Самсун, 1992. – Н. 38-39.
2. Шхьэлэхьо А. Ыгу кытеофэ лъэпкыым фэусагъ. – Гъэз. «АМ», 1995, июным и 6.
3. Шхьэлэхьо А. Лъэпкыбзэр хымэчӀым щигъэбзэрэбзагъ. – Гъэз. «АМ», 2006, июлым и 12.
4. Шхьэлэхьо А. Тымэ Сэин. Ж. «Зэкъошныгъ», № 4, 2006. – Н. 95-109.

УпчӀэхэмрэ ӀофшӀэнхэмрэ

1. Тымэ Сэин ищӀлэныгъэ гъогу шыукъытегущӀ. Университетыр кызеухым Ӏофэу ышлагъэхэм уасэ афэшъушӀызэ шыукъытегущӀ.
2. Лъэпкъ зэхашӀэм сыдэуштэу дэлэжыагъа Сэин? Пщыналъэхэр, усэхэр зыдэт тхылъэу «Гъэсэфэтхыд» зыфӀлорэм усаклӀом итворчествэ уасэ фэшӀызэ кытегущӀ.
3. ЛъэпкышӀэжьым иджэмэкъэшхоу Тымэм иусэхэм ахӀлукӀырэм уасэ фэшъушӀызэ шыукъытегущӀ.
4. Ятэжхэм яхэкужы хэхэсхэм къагъээзжыным иджэмэкъэшхоу Сэин иусэхэм ахӀлукӀхэрэм гъунэ алышъуф, шыуишӀлӀхэр къешъуӀуалӀэх.
5. Лъэпкъ гупшысэр ӀэкӀыбы зышӀыгъэхэу, еж ышхьэ нахь зышӀлӀофхэм сыда усаклӀом къариӀуалӀэрэр? Лъэпкъ шхьакӀо ялэу къэхурэ ныбжыкӀэхэр плугъэным иджэмэкъэшхоу Сэин иусэхэм ахӀлукӀырэм шыуишӀлӀ къешъуӀуалӀэзэ шыукъытегущӀ.
6. Адыгэхэм къахэкӀыгъэ цӀыф цӀэрылӀохэм ясурэтэу Сэин усэхэм къащитырэмэ шыуалыплъ, гупшысэу шыуагъэшӀыгъэхэр къашъуӀох.
7. Образнэ къӀокӀэ-гъэпсыкӀэу Сэин ыгъэфедэхэрэм шыуалыплъ, жьугъэунэфых, уасэ афэшъушӀызэ шыуакъытегущӀ. Джырэ тижабзэ чӀинагъэхэу Сэинэ ипоэзие гущӀлэ гъэшӀлэгъонхэр щегъэфедэх, ахэр жьугъэунэфых, кыыхэшъутхыкӀых, шыуижабзэ цыжъугъэфедэу зежъугъас.

БАТЭКЪО ХЬАРУН (1889-1949)

Хэхэс хьугъэ адыгэхэм кьакIэхьухьэрэ лIэужыкIэхэм ялIэпкыгъэ шхьафыгъэ зыдашIэжъэу, икIоу ашхьэ уасэ фашIыжъэу пIугъэнхэм мэхьанэшхо иIагъ. А лIэпкI Иофыгъошхом анахь дэлэжъагъэхэм ащыщ БатэкIо Блэнао ыкIоу Хьарунэ.

БатэкIо Хьарун: КIэлэегъадж, шIэныгъэлэжъ, усако. Я XIX-рэ лIэшIэгъум Балкан хыгъэхьунэныкIом кыкIыжьи, Сирием зышхьэ кынэзыгъэсыжыгъэхэм ащыщыгъ БатэкIо Блэнао иунагъуи.

Къэкощыжыгъэ унагъор къэлэшхоу Хьамосэ пэгъунэ-гъоу тIысыгъэ адыгэ къуаджэу Тэлсынэн хэтIысхьагъ. Ащ Блэнауи унагъо шишIагъ. А унагъом 1889-рэ илIэсым кыихьухьагъ Хьарунэ. Ар хэхэс адыгэхэм яныдэлъфыбзэ идэлэжъэн кIэщэкIошхо фэхьугъ. Хьамосэ дэт еджапIэр Хьарунэ кызеухым, Тыркуем кIуи, Стамбул университетым щеджагъ, апшъэрэ гъэсэныгъэр кызылэкIигъэхьагъ. Еджэныр кызеухым, Стамбул кIэлэегъаджэу Иоф шишIэу ригъэжъагъ. Ащ дакIоуи, илIэпкI ихьишъэ зэзыгъашIэхэрэм, илIэпкI иегъэджен-гъэсэныгъэ Иофыгъохэр зэшIохыгъэным фэгумэкIыхэрэм, фэлажэхэрэм пытэу ахэуцо, ыкIуачIэ кызызрихьэу мэлажъэ. «Адыгэ зэдэлэпылэныгъэ хасэм», «Кавказыр шхьафит хьужьыным икомитет», «Адыгэ бзылIыфгъэхэм язэдэлэпылэ хас» ыкIи нэмыкIырэ купзэхэтэу лIэпкIфэлажъэу лэжъэрэ пстэумэ гъэпсэф имылэу Хьарунэ ахэлажъэ. КIэлэегъаджэу Иоф зэришIэрэм, общественнэ Иофхэм хьупхьэу зэрахэлажъэрэм адакIоу, араб ыкIи латин лIапсэм тетэу адыгэ алфавитым изэхэгъэуцон зэпыу имылэу Хьарунэ дэлажъэ, «**Черкес эльфыбэ**», «**Адыгабзэм реджэнхэу тхылъ**» зыфилохэрэр 1919-рэ илIэсым Стамбул кышчыдегъэкIых.

Егъэджен-пIуныгъэ Иофыр кызытэуцо зимылэ Иофыгъоу зэрэщытым ишыхьатэу, Хьарунэ кIэлэегъаджэу зэрэлажъэрэм дакIоу, зэпыу имылэу егъэджелъэ тхылъхэм ятхын, якъыдэгъэкIын дэлажъэ. ЫпэкIэ кыдыгъэкIыгъагъэхэм атемыгупсафэу гъэтэрэзыжынынхэр, зэхьокIыныгъэхэр, хэгъ-эхьоныгъэхэр афишIызэ, кыдегъэкIыжыых. Ащ ишыхьатых

«Черкес эльфыбэм» дэлэжэжы, гьэтэрэзыжынхэри, хэггэхьоныггэхэрифишлыжыхи, 1929-рэилъэсымтлоггогогьо кьызэрэдиггэклыжыггэр. Зэ ышлаггэм ымыггэразуу, зэпыу имылуу игупшысэхэм Хьарунэ зэрадалажэщтыггэр щысабэхэм кьаушыхьаты. Хьарунэ япашцуу шлэныггэлэжхэу, клэлэеггаджэхэу Цэй Ахьмэд, Кьат Ахьмэд, Кьат Абдурахьман, Шагудж Иадиб, Хьаггур Хьисэ ыкли анэмыклхэм адыгабзэм ехьыллэггэ унашбохэр зэдаштаггэх, еггэджен-ггэсэныггэм илофыггохэр рахгухьаггэх. 1927-рэ илъэсым апрелым и 12-м адыгэ алфавитыр зэхаггэуцуагг. Блэнауком пшггэрыль зэрэфашлыггэм тетклэ шлаггэу щылэм Иоф дишлэжы, хэггэхьохэр фишлыгг, хиггэклыжыггэхэри кьыхэклыггэх, зэхьоклыныггэ-ггэтэрэзыжынхэр зыфишлыггэхэри маклэп. Ахэр иггьоклэ алгытагг шлэныггэлэж-ггэсэкло купымэ. А Иофшлаггэм Хьарунэ зэрэдэлэжьаггэм, ггэтэрэзыжынэу хишлыхьаггэхэм зэрэрыразэхэр кьыщыралотыклэу, тхьауеггэпсэу кьыралоу авторскэ коллективым тхыль кьыфиггэхьыгг февралым и 12-м 1929-рэ илъэсым. Ежэ Хьаруни мыщ фэдэ джэуап аритыжыггэагг: «Мы Иофым пыль цлыф пстэуми сэ еплгыклэу силэр иггьоу зэралгытаггэм пае тхьашгьуеггэпсэу ясэло ыкли сымакгэ шгумамакгэмэ яггусэу сэлэты. Мы Иофэу етхьыжьаггэр псынклэу ыкли хэукьоныггэ хэмылгэу ггэцэклэггэным пае шлэныггэшхо зилэ пстэуми яеплгыклэ кьытфаггэнэфэнэу ташггуггы». Нэужым «Адыгэ бзэхабз» (1931), «Адыгэ эльфыб» (1932) зыфилохэрэр кьыдеггэклых.

Лгэпкьым ишлэныггэ-ггэсэныггэ Иоф Батэко Хьарунэ ггэпсэф имылуу бггубэклэ дэлажэщтыгг. Лгэпкьыбзэм изэхэфын-изэггэшлэн кьыщымыуцоу, лгэпкь художественнэ псалгэм ишлыклэ-ггэпсыклэхэм, лгэпкь усэхэм щылэныггэ лгэпсэу ялэр ггэунэфыггэным, ахэм гурышэ-гупшысэу апкьырылгхэм, джэмакгэу ахэлуыкыхэрэм зэфэхьысыжэ уасэ афэшлыггэным лэклыбымклэ апэу дэлэжьаггэр Хьарун ары. Ащ ишыхьат «Адыгэ усэныр» (1941)⁵⁰ зыфилорэ тхыль ггэшлэггьоныр.

⁵⁰ Адыгэ усэныр. Зэхэзыггэуцуаггэр Батэко Хьарун. Апэрэ тхыль, ятлонэрэ тедзэгг. Дамаск, 1941.

Адыгэ жэрыло творествэм ехылыгъэ зэфэхьысыжьхэр мы тхылъым мымакIэу дэтых. Ащ фэдэх, зэгэпшэн ыкIи зэфэгэдэн-зепэгъуцун шыкIэм тетэу Хьарунэ кIигъэкIызэ апкырыплыхьагъэу нарт эпосым, адыгэ пшысэхэм, лъэпкъ ордэ зэмылIэужыгъохэм, историкэ-лIыхъужь ордэхэм яхылаагъэу историкэ-аналитическэ, теоретическэ зэфэхьысыжьхэу тхылъым дэтхэр. Лъэпкъым кырыкIогъэ гъогууаныр, ащ идунэегурыуакIэ, идунэететыкIэ зэфихьысыжьхэзэ, тхылъым и «Пэублэ» авторым кыщелo: «Лъэпкъым идэгъугъэ ыбзэ идэхагъэрэ иIэшIугъэрэ ялгытыгъ. Адыгэм иукIыти бэу, игулыты нахьыбэ зышIэу, ишъхьакIо инэу, ишъхьалгытэжьи ащ нахь нахь иныжбэу хэзыгъэтэу шытыгъэр ыбзэ кIуачIэу хэлъымрэ иэшIугъэу кIэлъыгъэмрэ арых⁵¹».

Теорием фэгъэхьыгъэ шIэныгъэхэр, зэфэхьысыжь зэхэугъоягъэхэр къакIэхъухьэрэ ныбжьыкIэхэм зэрэратыштым изакъоп, лъэпкъ гупшысэр кыгъэушчыным, ищыкIэгъэ духовнэ гъомылэ ныбжьыкIэхэм аритыным, лъэпкъ гупшысэ зилэ цыфхэр пIугъэн зэрэфаем фегъэлажэ литературнэ-творческэ IoфшIэнэу Хьарунэ ышIэхэрэр. ГушыIэм духовнэ кIуачIэу хэлъыр кIигъэтхъэу, ар ежь авторым иныдэльфыбзэ ищысэхэмкIэ кыгушыхьатызэ, тхылъым игушылапэ кыщелo: «Бзэр зыгъалэу, иэшIугъэ кIэзылхьэрэр ордэусэу усэрэжьыр ары. Адыгэм иусэрэжъмэ къакIэныжыгъэ ордэыр кызаIокIэ, гур кыдэкIы; гыбзэжьыр кызыхадзэрэм, нэпсыр къечъэхь; пшысэжьыр кызаIуатэрэм гупшысэмрэ шъхьакIомрэ зыкъатIатэ; гушыIэжьыр къатэу, сэмэркэури кызашIыжыкIэ, дышъэтын кыфашIыгъэ фэдэу адыгэм фэшъхьаф е чIэгъчIэлъыгъэ иIэу ар кыфашIыгъэу кышIошIымэ, шъхьэкIоштапхэ мэхъушъ, цыфыгъэм кIэхъопсэу, лIыгъэм кIэдаоу къэнэжьи...».⁵²

Лъэпкъым ижэрыло усэхэм духовнэ-энергетическэ кIуачIэу апкырылгыр ныбжьыкIэхэм зызэрэхашчэным игугъэ хэлъэу Хьарунэ ымакIэ Iэтыгъэу кыфэджэ, ныбжьыкIэгухэр къегъэушчы, лъэкI ин ныбжьыкIэхэм апкырылхьэ.

⁵¹ А дэдэм, н.2.

⁵² Адыгэ усэныр, н.8.

ГухэкI нахь мышIами, хэхэс адыгэхэм кьакIэхуьхэрэ
ныбжьыкIэхэм (шьыпкъэ, ахэми язакъоп!) ялэпкъшIэжь
кыькIичыгъ. Ащ игумэкI зэлыштагъэу, лъэпкыым
игушъхэлэжыгъэ мэшIошъхьэ палъхьэ фишIэу, кIапщэу,
кIигъэстэу авторыр мэлажъэ. ГумэкI мэшIобзыир Хьарунэ
ипсалъэ кыыхихэу тхылъым и «Пэублэ» кыщелo:
«Мыщ фэдэу адыгэ шъаор къэзыгъэпшIатэу, лъатэ
кыыхэзыкIутэу щыт гъыбзэ-орэдыжъхэр нахь лыкIуатэ къэс
къэмынэжъэу, кIодыжъэу фежъэ. Арыти, адыгэм илIыгъэрэ
иоркыгъэрэ ащ дэкIодыжъэу зытэлъэгъум, тфэмышыIэу
тыкызыкIыригъэужьы, илъэс бэкIаерэ зэфтхысыжъэу
тызыпылбыгъэ тхыдэжъ, гъыбзэ, орэд, пшысэ, сэмэркъэу,
гушыIэжъ фэдэхэр **«Адыгэ усэныр»** тIуи тызэджэгъэ мы
тхылъым итыугъоежыгъэшъ, тызылбымыIэсышъугъэу
къэнагъэмкIэ адыгэм емыкIу тыкымышIынкIэ телъIу».⁵³

ЛъэпкыикIыжыыр хьадэгъу лъэмыдж кыиныгъуабэу
кыизпачыгъэми, егъэшIэрэ лъэпкъгушхуагъэу адыгэмэ
ахэлъыгъэр джыри ахэлIыкIыгъагъэп апэрэ лIэужхэм. Ау
ахэм зэхашIэщтыгъ лъэпкыым къехъуллагъэри, къехъулIэрэри.
АпэкIэкIыгъэр ащымыгъупшэу, пытагъи кызыхагъафэзэ,
лъэпкъ лIэужхэр лыкIотэнхэм инэу анаIэ тетыгъ нахьыжъ
Iушхэм. Ащ изышыхьат Батэкъо Хьарунэ щыIэныгъэм
ильэныкIуабэкIэ творческэ лэжыгъэу ышIыгъэхэр.
Лъэпкыгур кыгъэушэу, лъэпкъ гупшысэр зэкIиугъаеу,
кыIэтэу Хьарунэ ипсалъэ джэмэкъэшхо хэлукIы: ялэпкъ
щыгушхукIэхэу, лIыгъэ-псэемыблэжыныгъэр яхабзэу,
ябзыпхъэу, шъхьакIор ахэлъэу, адыгагъэр агъашIоу, дэщэх-
дэщэе имыIэу пстэуми ар агъэцакIэу, шъхьадж изекIуакIэ
ар ишапхъэу зэрэхъунымкIэ хэти зызэкIиугъоенэу,
зыфэсакъыжыинэу авторыр къяджэ ныбжьыкIэхэм. Адыгэ
шъхьакIор яIэу, адыгагъэр агъэляпIэу, къаухъумэу, язекIуакIэ
ар ишапхъэу, ибзыпхъэу ныбжьыкIэхэр щытынхэм авторыр
кыфэджэ. **«Едж! Едж, сикъош! Бэрэ уеджэмэ, Iазэ ухъун!»** –
ымакъэ Iэтыгъэу, гушхуагъэ хэлъэу тхылъым игушыIапэ
Хьарунэ кыщелo. НыбжьыкIэгур кыгъэушэу, гупшысэр гум

⁵³ Адыгэ усэныр, н. 42. Ар кызыщыхиутыгъэ лъэхъаным Цэир
щыIэжыгъэп.

кыыщызэкИнгаблэу кьеО Хьарунэ: **«ЫбзэкIэ емыджэшьоу, лъэпкыжъ, атэжъ тхыдэр къэзымылотэжышьуэрэр фэмыф, тхьамыкI... Анахъ тхьамыкIэр лъэпкыэу зыбзэкIэ мытхэу, ащкIэ емыджэрэр ары»**. IэкIыб хэгъэгухэм арыфэгъэ адыгэхэм ежъ абзэ апэлэпчэу зэрэхъугъэм игухэкI ин зэхышIэзэ, джэмэкъэшхо къештэы авторым: **«Шы хьафым фэд бзэ хьафыри, хьафыбзэр – лъэпкъ гъэкIод»**. Лъэпкъ щыIэныгъэм щашчэгъэм кыпкырыкIызэ, къэджэ зэкIэми зэхахынэу, кьагурылО шIоигъоу, лъэпкъ щыIэныгъэм фэсакъынхэу: **«МыкIодыжынэу фаер илъэпкыбзэкIэ еджэн»**.

ИчIыгужъ течыгъэу, ипхъыхъэ-итэкъоу хымэ къэралмэ арытэкъуагъэ хъугъэ адыгэм илъэпкыгъэ мыкIодыным, илъэпкыбзэ IэкIэмызыным ыкIуачIэ кызызыхъуэу Хьарунэ кыфэджэ. Игуузи, игугъи щызэхапшIэу ныбжьыкIэхэм афэгъэхьыгъэу игушыIэ еухыжы: «Непэ хырыкIы хъуешъ, хэхэсэу къэнэгъэ адыгэ мэкIэ тIэкIум елътыгъэкIэ мы тхылъыр кызырэдэкIыгъэм кьинэу, гугъэу хэлъым кIэупчIи уемызэцэу мы тхылъым едж, сишьау! ЗыбзэкIэ еджэшьуэрэр фэмыфэп – лIэхъупхъ...»

Наузнэ-теоретическэ шIэныгъэ дэгъу пкырылэу Хьарунэ зэрэщытыгъэр кьаушыхъаты Iофыгъо зэфэшъхьафхэм яхьылIэгъэ тхыгъэхэу тхылъым дэтхэм. Адыгэ жэрылО творчествэм ипроизведениихэр кытынхэм ыпэкIэ, жанрэ гъэнэфагъэу ахэр зыхахьэрэм елътыгъэу, теоретическэ лъапсэ фэшIы, ахэр иIэубытыпIэу жанрэм определение кыреты. ЗэмкIэ, художественнэ текстыр кымытызэ, ар зэрылъ художественнэ шъуашэм фэгъэхьыгъэ теоретическэ гупшысэ зэфэхьысыжьыр къешIыпшъ, ащ кыкIэлъэкIох жэрылО творчествэм иусэхэу зэфэхьысыжьыр зэришIылагъэхэр. Ащ фэдэх, гушыIэм пае, **«Нарт ябын»**, **«Пщыбэ пщыналъэр»**, **«Пшысэжъхэр»**, **«Орэдыр»**, **«Хьаджрэтхэр»**, **«КIапщэр»** ыкIи нэмыкIхэри. ЯтIонэрэмкIэ, художественнэ текстыр кызитыхэкIэ, теорие игъэкIотыгъэу щымытэу, ау ащ фэгъэхьыгъэ гупшысэхэр щызэхапшIэхэу текстым ыкIэкIэ зэфэхьысыжъ кIэкI кыщеты. Ащ фэд, гушыIэм пае, **«Орзэмэджымрэ Сэтэнаерэ язэпсэлъыхъо тхыд»**, **«Хъымыщыкьо Пэтэрэз»**, **«Нарт Саусрыкьо ипщыналъ»**,

«Айдэмыркэан игубзыгъагъэр», «АтІэкІум» ыкІи нэмыкІ текстхэм ауж жанрэм ехыылІэгъэ зэфэхьысыжь кІэкІхэр, усэм историческэ къэбар кІэкІзу пылбыр къадетых. Художественнэ текстэу кытырэм ычІэгъкІэ ущызыгъэгъозэрэ мэкъэгъэу кІэкІ кыдеты. Ахэм альапсэ Адыгэ хэкужым епхыгъэу кІигъэпытыхъажьэуи кыхэкІы. Ащ фэд, гущыІэм пае, «**Пшысэжъхэр**» зыфилорэ научнэ статьям жанрэм ехыылІэгъэ лъэныкъохэр къегъэлыагъох, адыгэ пшысэхэм яшыкІэ-гъэпсыкІэхэр нэмыкІ лъэпкъхэм япшысэхэм аригъаппшэзэ къатегушыІэ. Игупшысэхэр лыигъэкІуатэхэзэ, Хьарунэ кьеІо: «Мыщ фэдэ пшысэхэр адыгэмкІэ джырэблагъэ дахэу ытхыжьэу зыфалугъэр Адыгеим, Щынджые къуаджэм дэсэу Цэй Ибрахым усэкІо къаныр ары...»⁵⁴. Ащи изакъоп, Цэй Ибрахымэ ипозмэу «ТхьакІумкІыхьэм ихьадэІус» зыфилорэр тыркубзэкІэ зэдзэкІыгъэу гъэзетэу «Щимали Къафкъасием» кыхиутыгъэр адыгабзэкІэ зэридзэкІыжьи, еж тхыльэу «Адыгэ усэныр» зыфилорэм Хьарунэ кыдигъэхъагъ «ТхьакІумкІыхь, баджэ, тыгъужъхэм япшыс» ыцІэу. Пшысэм кыкІэлъыкІоу къетхы Батэкъом: «Цэй Ибрахымэ непэ Адыгеим, Щынджые зыфалорэ къуаджэм щыщ. Мы адыгэ пшысэр къэзытхыжьыгъэр а усэрэжъ къаныр ары. ТыркубзэкІэ тхыгъэу «Щимали Къафкъасие»-кІэ заджэхэрэ гъэзетым идгъуати, адыгабзэкІэ тыутэлымэщыжьыгъэ. Ежъ усакІом зэритхыгъэ адыгабзэр кытІэкІэхъагъэгоп»⁵⁵.

Нарт эпосым Хьарунэ ыпэкІи, ыужыкІи зэп ыкІи тІоп Іоф дэзышІагъэхэр. Ау а Іофыгъом ахэм кыхамагыэщыгъэ лъэныкъохэр Батэкъо Хьарунэ кыхигъэщыгъэх, еж ишІошІ-зэфэхьысыжьхэр афишыгъэх. Ащ фэд, гущыІэм пае, нарт эпосым илыхъужъ цІэрыІоу Хьымыщыкьо Пэтэрэзрэ пегъымбар Мосэмрэ язэгъэпшэнэу Хьарунэ кытырэр. «Хьымыщыкьомрэ Мосэ пегъымбарымрэ, – етхы Хьарунэ, – якъэхъукІэ-якъежъакІэ зэфэдэу уепллы. Пэтэрэзыр Мосэр арэу е Мосэр Пэтэрэзыр арэу щытыгъ пІонэу ухаплъэ»⁵⁶. Ащ фэдэ зэгъэпшэнхэр лыигъэкІуатэхэзэ, лъэпкъ тарихымкІэ

⁵⁴ А дэдэм, н.92.

⁵⁵ Батэкъо Хьарун. Адыгэ усэныр, н.30.

⁵⁶ Ар дэдэм, н. 30.

зэфэхьысыжъ гъэшлэгъоным Хьарунэ кыфакло: «Адыгеим, – етхы Хьарунэ, – Хьымышцэйклэ заджэхэу Пшызэ Iушъо Iус адыгэр Хьымышцкыо нарым кыкIэныжыгыэу, ащ ибыныштыгыэу ары. Зэралорэмклэ, Пшызэ Iус Бжъэдыгъур чыпIитIоу гошчыгъэ: Чэчэнаемрэ Хьымышцэимрэ. Апэрэр – Чэчаныкыо Хьатикъом текIыгыэу, адрэри Хьымышцкыо Пэтэрэзым кыкIэныжыгыэу. Мы нартитIури зэшыштыгыэхэу, мы купитIумэ япшыгыэхэу ары...»⁵⁷.

Хадзэу, пыдзэу шымытхэу, жанрэ гъэнэфэгъэхэм яхьылIэгъэ теоретическэ зэфэхьысыжыхэри Батэкыо Хьарунэ итхыль мымакIэу шишыгыэх. Ащ фэдэх **«Пшысэжъхэр»**, **«Орэдыр»**, **«Чэштеор»**, историкэ-литературнэ статьяхэу **«Нарт ябын»**, **«Хьаджрэтхэр»**, **«КIапщэр»**, **«Пшыбэ ипшынальэр»** ыкIи ахэм анэмыкIхэри. Ахэми язакъоп. Усэу, пшынальэу, тарихэу кытыгыэм ыльапсэ ыгъэунэфэу, имэхьанэ нахь зэхьуигъашIэу текстэу кытырэм пыдзагыэу гупшысэ зэфэхьысыжъ кIэкI авторым ышIэу мымакIэу кыхьэкIы. Ахэр лъэпкъ хабзэм, лъэпкъ шэн-нэшанэхэм, зэхэтыкIэ-зекIуакIэхэм, гъэпсыкIэхэм яхьылагыэх. ГушчыIэм пае, «Хьаджрэтмэ ягыбзэ» кызитыхэрэм мышц фэдэ зэфэхьысыжъ кIэкI кешIы: «Адыгэм, мышц фэдэу гъэзуатыкIэ, ихэгъэгурэ илъэпкырэ афэшIыкIэ аукIырэм игупсэмэ шыгыо джанэу зыщальэрэр мышIуцIэу, шыгыо хабзэм фэшъхьафэу фыжъэу зыщальэштыгыэу ало. Ащ фэдэ лIым джэнэ шIуцIэкIэ уфэшъыгъонымр хьадырхэ IофыкIи ашIопсэкIодэу, цIыфхэмкIи ашIомыдахэу арыгъэ.

Адыгэм егъашIэм мышц фэдэу ыгурэ ышъхьэрэ ипыеу кыхьыгы. Анахь ыгу римыхьыштыри цIыфыгыэм паекIэ ышIэштыгыэ. Лъэпкъ хабзэм пае зэблэжыштыгыэп. Анахь кыными кIэуцощтыгыэ. Ары оркынымкIэ пэрытэу хэзыгъэтыгъэр».⁵⁸

Ащфэдэу **«Шъаомэяорэд»**, **«Пшъашъэмэяорэд»** зыфилорэ текстхэр кьетыхэшъ, ахэм ауж кьеIо ащ фэдэ оредхэр бэу зэрялагъэхэр, пшъашъэрэ шъаорэ зэфагыэусэхэу хабзэ адыгэмэ зэрахэлыгыэр. «Хабзэрэ зэхэтыкIэрэ ямыкIунэу ахальагыорэр

⁵⁷ Батэкыо Хьарун. Адыгэ усэныр..., н.I07.

⁵⁸ Ар дэдэм, н. ПI8.

убагъэкIэ орэдым халъхъэу, дэхагъэу ахалъагъорэри щытхъукIэ халъхъэу щытыгъэх. Ащ пае хэти зыфэсакъыжъыщтыгъэ»,⁵⁹ – IорыIуатэхэм пIуныгъэ кIуачIэу ахэлъыгъэр щыкIегъэтхъы Хъарунэ. «**АтIэкIум**» зыфиIорэ историкэ-лIыхъужь орэдыр Хъарунэ итхылъ къыщетышъ, ащ къыIуатэрэм рыгъуазэзэ, лъэпкъ хэбзэ-зекIокIэ шапхъэу зэрахъэщтыгъэр къеIо: «Заом щытхъу къыхэзыхыгъэ лIым ищыIуагъэ бзылъфыгъэмэ апшъэ агъэуцуныр хабзэу щытыгъ. ЗилI щытхъу къыпыфэрэм гоцэ тIысыпIэр фагъэшъуашэщтыгъэ. Фэмыфыр зилI бзылъфыгъэри агъэкIэрытэу щытыгъ. Ащ пае фэмыфым иубын ежъ ишъуз къыублэщтыгъ. Шъузым ыушъхъакIун нахы, пIым къыукIыныр хэт къымыштэни?!».

Ары щытхъу фэлIэрэ илIыхъужьхэр бэу, ифэмыфхэр макIэу адыгэр хэзыгъэтыщтыгъэр».

Тхылъыр нахыбэрэмкIэ кIэхабзэкIэ тхыгъэми, къэбэртэбзэкIэ тхыгъэ, художественнэ, аналитическэ зэфэхьысыжъхэр текстхэм мымакIэу ахэтых.

«Адыгэ усэныр» – адыгэ жэрыIо усыгъэхэр ары анахъэу зыфэгъэхьыгъэр. Лъэпкъ гупшысэр къэгъэушыгъэным, лъэпкъ тарихъым игъогупэ ныбжьыкIэхэр тещэгъэнхэм, лъэпкъ зэхашIэр къэлэтыгъэным мыр имэкъэгъэIу лъэш.

Хэхэс хъугъэ адыгэхэм къакIэхъухъэрэ ныбжьыкIэхэм лъэпкъ пIуныгъэ адызехъэгъэнымкIэ, лъэпкъ зэхашIэм илътэн ахэм ащызэхэшIыхъэгъэнымкIэ адыгэ жэрыIо творчествэр кIочIэ къэкIопIэшхоу зэрэщытыр къыдилыгътэзэ, Хъарунэ итхылъ жанрэ бэкIае къыщеты. Ахэм ащыщэу нарт IорыIуатэхэмрэ гущылэжъхэмрэ анахъ игъэкIотыгъэу тхылъым къыщытыгъэх. Ау ахэр къэтыгъэ зэрэхъугъэ шIыкIэм упчIэхэр къегъэуцу. Гущылэм пае, теоретическэ гупшысэ зэфэхьысыжъ апэрапшIэу шIыгъэу, ащ къыкIэлъыкIоу жанрэ гъэнэфагъэхэр зэхэубытагъэхэу зы чIыпIэ къыщытыгъэхэп, зэфэдэкIэ тхылъым ичIыпIэ зэпэлэпчъэхэм ахэгощагъэх. Гущылэм пае, нарт эпосым ипроизведениехэр, ахэм яхыылэгъэ теоретическэ зэфэхьысыжъхэр тхылъым икъежъапIи, тхылъым ыкIэхэм адэжьи къащытыгъэх; гущылэжъхэр тематическэ гъэпсыкIэ гъэнэфагъэ горэмкIэ зэхэмыугъоягъэхэу, апэ-

⁵⁹ А дэдэм, н. I26.

рапшIэу арапыбзэкIэ, етIанэ адыгабзэкIэ кьэуагьэхэу зэфэдэкIэ тхылъым хэгощагьэх. Аужырэ нэкIубгьэ закьом – апэрапшIэу адыгабзэкIэ, етIанэ арапыбзэкIэ гушыIэжьхэр кьыщытыгьэх. Ащ фэдэ гьэпсыкIэм урегьэгуцафэ адыгэ сабийхэм а лъэхъаным адыгабзэр амышIэжьыштыгьэу, ашIэрэ арапыбзэмкIэ кьикIыхэзэ амышIэрэ адыгабзэр зэрагьэшIэным тегьэпсыхьагьэугушыIэжьхэркьэтыгьэхэу... Хэбзэгьэнэфагьэ хэлъэу, шэпхэ пытэ фэIорышIэу гушыIэжьхэр зэрагьэшIэн-хэм зэрэтемыгьэпсыхьагьэм ишыхьат ахэр кьызэрытыгьэ шIыкIэ-гьэпсыкIэр. Ащ фэдэу щыкIэгьэ гьэнэфагьэхэр тхылъым щызэхэошIэхэми, шIуагьэу иIэри макIэп. Лъэпкь гупшысэр кьагьэущэу, лъэпкь зэхашIэм гьомылэшIу фэхьухэу жэрыIо творчествэм ижанрэ зэфэшхьафхэр, ахэм афэгьэхьыгьэ гупшысэ зэфэхьысыжьхэр мымакIэу тхылъым кьыщытыгьэх. IэкIыб хэгьэгухэм арыфэгьэ адыгэхэм язакьоп, яхэкужь кьинэгьэ адыгэхэми духовнэ гьомылэшIу афэхьун материалхэр Хьарунэ итхылъ мымакIэу кьыдэхьагьэх.

Наузнэ лъапсэ иIэу адыгабзэр зэрагьэшIэным, адыгабзэм илэкIи, игьэпсыкIэ-шIыкIи, хэхъоныгьэ-лъыкIотэныгьэ амалэу иIэхэри лъэпкьым ныбжьыкIэу кьыкIэхьухьэхэрэм аIэкIилъхъаным Батэкьэ Хьарунэ ишIэныгьи, ыкIуачIи афигьэлэжьагь.

Батэкьэ Хьарунэ иинтеллектуальнэ хьасэ лэжыгьэ джыри зы шьолъыр шIагьэ IупкIэу пхырэкIы. Ар Хьарунэ инаузнэ ыкIи ипедагогическэ IофшIагьэхэм апыгьэщагьэу адыгэ усэным щилэжыгьэхэр ары. Хэхэс хьугьэ адыгэм ыгу щыхьэ-щышIэу, рэхьатыгьэ кьезымытэу, зезыдзэу, щыIэкIэ-псэукIэ гузэжьогьоу зыхэтым фэгьэхьыгьэ гурышэ-гупшысэ, гумэкI-гукIаехэр кьащыриIотыкIэхэу усэхэри Хьарунэ ытхыштыгьэх. Ахэм ащыщэу ихэкужь Кавказым фэгьэхьыгьэу хымэчIым кьыгырызкIырэ гухэкI мэкъамэр пщагьоу зышхьащыт усэу **«Непэрэ хэпIакIэр»** ыкIи лъэпкьым игумэкI-гухэкI гузэжьэ макьэ кьызыхэлукIырэ усэу **«Тхьаусыхабз»** зыфиIохэрэр.

Батэкьэ Хьарунэ бэп ыгьэшIагьэр, ау ышIагьэр макIэп. ЫныбжьыкIэ илъэс 60-м итэу 1949-рэ илъэсым идунай ыхьожьыгь. Дамаскэ икьэхалъэу Аддахь-дахь зыфиIорэм Хьарунэ ихьадэ щагьэтIылыгь.

ХЪУНДЖИЕ ХЪЭЙРИЕ-МЕЛЭЧ (1896-1966)

Зильэпкъ зэхашлэ пасэу къяушыгъэ, пшты, кызэтеуцуи зимылэу ащ фэлэжьэгъэ цыф Хъэйрие-Мелэч. Урыс-Кавказ заом ыуж зипсэуплэ зэрагъэбгъыни, Тыркуем шысыплэ-псэуплэ шызгъотыгъэ убых унагъоу Хъунджэхаблэ шыпсэурэм Хъэйрие-Мелэч 1896-рэ илъэсым кыхъухъагъ. Ятэу Къасполэт хъурэ-шлэрэмэ чанэу ахэлажьэу, еджэныгъэ-гъэсэныгъэм ишлуагъэ кыгурылоу шытыгъ. Идунэе

гурылаклэ, зэхашлэ адиштэу ыпхъу инасып гъогу еджэныгъэ-гъэсэныгъэ лофым рипхыгъ. Якъуаджэ шыригъэгъотыгъэ шлэныгъэм кышымыуцоу ипшъашъэ Стамбул еджаплэм члэгъахъэ, французыбзэклэ гъэсэныгъэ шырегъэгъоты. А лъэхъаныр лъэпкъ зэхашлэм лъагъэу зызышилэтырэ охътагъ. Тыркуем а лъэхъаным иобщественнэ шылэклэ-псэуклэ революционнэ банэр кышызэклэблагъэу, хэтрэ лъэпкъи илъэпкъ шылаклэ филэжьын ылъэклыщтым клэгылэу зеклощтыгъ. Адыгэхэр анахь лъэклырэ зэхашлэрэ зилэмэ ащышыгъэх. Лъэпкъ лофым фэлэжьэрэ хасэхэр зэхашэхэу 1908-рэ илъэсым рагъажъэ. А уахътэм зэхашагъ «Стамбул шлушлэ хасэу» адыгэ лъэпкъ лофыбэ зезыхъагъэу, лъэпкъ гупшысэр къязыгъэушыгъэу, хэхэс адыгэхэм янэфыплэу, ягъозаплэу шытыгъэр. Адыгэхэм яжъогъо гъуазэу, адыгэ лъэпкъ зэхашлэм иджэныкьо машлоу 1923-рэ илъэсым нэс ар шылагъ. Ащ изы клочлэ чанэу, изы клочлэ нэфэу Хъэйрие-Мелэч ныбжьыклэ дэдэу, ыныбжь илъэс 15 зыщыхъуштым хэуцо. «Гъуазэ» зыфилорэ гъэзетэу 1911-рэ илъэсым Адыгэ хасэм Стамбул кышыдыгъэклэу ригъэжагъэм илъэс пшыкытф нахь зымыныбжь пшъэшъэжьыем художественнэ клочлэ лъэш зыпкъырылэ рассказ клэкхэр, публицистическэ

статья губзыгъэхэр кышыхеутых. Ащ фэдэх, гушылэм паче, рассказхэу «Зы зэо илыгы» (гъэз. «Гъуаз», №1, 2.04.1911), «Дышгъэм хэшлыкыгъэ пшгъэху» (гъэз. «Гъуаз», №6, 11.05.1911), джэмэкъэшхо зыхэлукырэ публицистическэ статьяхэу «Ныдэльфыбзэр, гъэсэныгъэр» (гъэз. «Гъуаз», №8, 25.05. 1911), «Тигумэклхэм ащыщ: пшы, пщыллы» (гъэз. «Гъуаз», №10, 8.06. 1911) ыкли ахэм анэмыклхэри. Периодическэ печатым зэрэщылажырэри римыгъэкъоу ихудожественнэ лэпэлэсэныгъэ Мелэчы зырегъэлэты, зырегъэшъомбгъу. Романхэу «Зухрарэ Елемэр» (1910), «Зэинап» (1926), рассказ пчъагъэхэр лъэпкъ лэфыгъуабэхэр къалэты, образ лупклэхэр къатыхэу, жэбзэ чанклэ тхыгъэхэу маклэп Хъэйрие ытхыгъэхэр, кыдыгъэклыгъэхэр.

Хъунджые Хъэйрие-Мелэч иапэрэ романы щылэныгъэ шыпкъагъэу пкырылыр кигъэтхызы, тырку писателэу Сулейман Пазиф етхы: «Тыркуем игъунапкъэхэу адыгэхэр зыдэтысыщтыгъэхэм тысыгъоимыфэхэзэ, чылэмыпэу кыбэхэр кыбхуштыгъэх.» Хъэйрие-Мелэч⁶⁰ щынэ ымышлэу, шыпкъэр зылон зылгъэклын тхакло тырку литературэм кызэрэхэхыагъэм шыгушхуклэу авторым къелэ. Ахэми язакъоп: общественнэ-политическэ лэфыгъохэм чанэу ахэлажы, лъэпкъ зэхашлэм, лъэпкъшлэжыым изэхэщэкло, ибэнэкло чанэу, пшы, гъэпсэфы имылэу Хъэйрие-Мелэч мэлажы. Лъэпкъ организациеу «Адыгэ бзылфыгъэхэм язэлэпылэжыныгъ» зыфилорэр Хъэйрие-Мелэч ипхъэепсыеклэ 1918-рэ илгъэсым зэхашэ. Ащ пашэу Хъэйрие фашлы. Обществэм Стамбул еджаплэ кышызэлухы, адыгэ клэлэцлыкыхэр шырагъаджэх. Лъэпкъ лэфыгъохэм яджэмэкъэшхо мэкъэ чанклэ зышгырэ журналэу «Тян» зыфилорэр адыгабзэрэ тыркубзэрэклэ кыдагъэклэу рагъажы. Лъэпкъ культурэм ихэхъоныгъэ, изыкыныгъэ клуачлэ гъэлъэшыгъэнхэм, гъэпытэгъэнхэм ахэр джэныкыо машло фэхугъэх. Ащ гъэпсэф имылэу Хъэйрие фэлажы, кыфэджэ, зэпыуи, гъэпсэфы ымышлэу кыфэлэтых.

Лъэпкъым кырыклуагъэр, ащ илхыужыныгъэ-псэемыблэжыныгъэ, ицлыкыгъэ ин лэужыклэмэ алгыгъэлэсыным, лъэпкъ шэн-хабзэхэр ахильхыным, ахэр яшапхъэу, ябзыпхъэу хъунхэм Хъэйрие ренэу ыналэ тетыгъ.

⁶⁰ Трахо Р. Черкесы. Мюнхен. 1956. – С. 54.

Хъунджые Хъэйрие-Мелэч ныбжыкIэ дэдзэ, лъэпкъ щыIэкIэ-псэукIэм ихъугъэ-шIэгъэ инхэм афэгъэхьыгъэ художественнэ произведенийхэр ытхыхэу, кыыхиутыхэу ригъэжыагъ. Адыгэмэ ядунай зIэхьагъэу, хымэчIым хъэзабыр щашчэу, гухэкI-гукIаеи щыIахIэр ытхьалэу, гушIогъо бзый псыгъо зыгорэкIэ къэнэфыми, еи, тхьамыкIагъом япсы архъуанэ гукIодыгъо-тхьамыкIагъор адыгэ тыкыным кызычIэгъольхьэгъэ лъэхъан зыхэтыгъэхэр. Ар лъэпкъ зэхашIэ зилэ пстэхэми ягурышэ-гупшысэ шхьалэу, къахIэхъухьэрэ ныбжыкIэхэми язэхашIэ щыщы зэрэхъуным дэлажэщтыгъэх. Джа лъэпкъ гумэкIыр ары, джа лъэпкъ гукIаер ары Хъунджые Хъэйрие илитературнэ-творчествэ IофшIэны лъапсэу, лъахIэу фэхъугъэр. Лъэпкъ зэхашIэ зилэ, лъэпкъ гупшысэ зыпкъырылхIэ лъэш литературэм кызырэхыхьэрэм имэкъэгъэлэу хъугъэ Хъэйрие иапэрэ рассказу «Зы зэо илгыгъу» зыфилорэр. Илгъэ 15 нахъ зымыныбжэ пшгъэшгъэжыи цыкIум игурышэ-гупшысэхэр сабыигу дунаим игъунапкъэхэм азэпырэкIы, лъэпкъ щыIэкIэ-псэукIэм гумэкI-гухэкI-тхьамыкIагъоу хэхъухьагъэхэр кырегъэлъэгъукIы, кыреIотыкIы. НыбжыкIэ цыкIу гуры-гушIэу, тыгъэм ишIэти пэгущIэу, гъатхэм дунаим ыпсэу кыпыкIэрэм ежыри зыкыдилэтэу, игурышэ-гупшысэхэм тэмабгъоу ащыбыбэу, гушIэ оредым зыригъэлэтэу ау, гугъумыгъум ыплытIэу, ыфызэу, гурымэу, гумэкIэу кыреIотыкIы, кырегъэлъэгъукIы илгъэпкъ тхьамыкIагъоу пэкIэкIыгъэм изы сурэт, изы хъугъэ-шIагъэ. ЛъэпкъгъашIэм инэкIубгъо заулэ щызэпырегъазэ авторым итхыгъэ. ГъашIэм имафэ пэпчэ гумэкI-гухэкI хъугъэ-шIэгъэ тхьамыкIагъу. НэкIубгъо пэпчэ щыIэныгъэ хъазабыи исурэт гъэчыгъ, хъурэ-шIэрэр IупкIэу иолъэгъукIы, къэхъушт-къэшIэщтым уфэгъэхъазырыр лъэпкъ щыIэкIэ-псэукIэ зэхэтыкIэм исурэт зтекIхэр уапашхьэ кырегъэуцох. Рассказыи уеджэ зыхъукIэ, образнэ-IупкIэ кыгъэлъэгъукI амалэу, къэлукIэу автор ныбжыкIэм кыгъотыгъэхэр умыгъэшIэгъон плъэкIырэп. Къэгъэгъэ зэмышхогъу Iэрамышхоу, мэшIобзый кыльэлъым фэдэу зтепшIыкIулукIэу, сурэт IупкIэу, жыюу, шIэтэу кыгъэлъэгъорэ дунаир уапашхьэ кырегъэуцо. Джэгум итеплъэ-Iуплъэ, ащ хэлэжыэрэ пстэуми ягъэпсыкIэ-

шлык1э, ныбжык1эхэм, нэжъ-1ужъхэм, пшъэшъэжъыехэм
ясурэт 1упк1эхэр гум хэт1ысхьэхэу, пщымыгъупшъэжъыхэу
нэгум к1этызэпытхэу уапашъхэ кырегъэуцох: «... л1ыжъ
къэпыфэу къушъхэ сьджыфхэм л1ыгъэу ахэлъыр къахэщэу
мэз 1ужъу гъунэнчъэмэ ахэт чъыг лъэгэ 1ашъэхэм, абгъэ
дэлъ шъэфхэр гум шагъаш1омэ шаухъумэзэ, чэщ мамыр
кок1ым, зызыщагъэпсэфырэ лъэхъаным, мэзышхо куу
к1оц1ым щыч1эухъумагъ 1онэу, унэ лъхъэнчэ лъэбыщэ
ц1ык1умэ къарык1ыштыгъэх, мыстхъу мэш1отхъобзаехэр
алэк1элъхэу тыжыныф-дышъэпс сын зэпэлыдыжъхэр,
1угъуашъо зытеурэ нэфынэ шэплъымэ къаш1ырэ ныбжык1у
ш1уц1э шъэджэшъэ зэгъэпэшыгъэшхохэм задаш1ызэ
къадашъохэрэр. Псыпс шъхъатехъо 1уак1эхэри пшъэ фыжъ
к1ыхъэмэ ащысысыштыгъэх. Гур 1лэпихэу, ныбджэгъу
гъэгущоу, джэгъогъу псэхэхэу куп зэхэтым къамыл макъэр
къахэхъажъыштыгъэ, гуч1эм кыч1ичэу кыришъырэ мэкъэмэ
псыгъо ззэк1э орэдыжъ-гъыбзэжъхэр гум хиушъэщтыгъэх».

Нэк1э плъэгъурэ къодыеу щымытэу, угук1э зэхапш1эу
сурэт 1упк1эрнэм кык1егъэуцо авторым: «Джэгум ижъотып1э
къыщечэрэзэк1рэ пшъэшъэ гуихыр к1элэ гуплъыгъэ-
шъоплъыгъэм ик1эрэхъуапэ къиурэ 1угъо 1ужъум загъори
ч1иухъумэщтыгъэ, ет1анэ 1эгъопэ быхъу к1ыхъэу, псыпс
шъхъетехъо чэфыр кыззэусэсэхырэ пкъы псыгъо дахэу, пшъэ
фыжъ к1ыхъэр къудыигъэу, идышъэ идагъэхэр зэпэлыдыжъэу,
дахэм идэхэжъэу 1угъо пщэсым кыхэсык1ыжъыштыгъэ...»

Илъэс пш1ык1утф нахъ зымыныбжъ пшъэшъэжъые
нэжгъурым ылъэгъурэр сьдэу 1упк1эу рилъэгъук1ыра?!
Сабый гукъабзэм ылъэгъурэр гъунджэ нэфым фэдэу
1упк1эу релъэгъук1ы. Ащ нахъи ет1ани нахъ гъэш-
1эгъоныжъ зэрилъэгъурэм щиззэу, тефэу 1упк1эу кы-
ригъэлъэгъук1ышъуныр, ыгук1э зэхиш1эрэр гум лъылэсэу
къы1отэжъыныр! Гъэш1эгъоным игъэш1эгъоныжъэу автор
ныбжык1эм ар кыдэхъугъ. Адыгэ хэкум ишъо техъэ-текли,
иохътэ зэок1и нафэу, ц1ыфхэм яохътэ гъэк1уак1и 1упк1эу,
ягумэк1-гук1айи щызэхапш1эу кыригъэлъэгъук1ыгъэх.

Джэгур-джэгу, ауш1ылэныгъэрджэгузэпытыгъэп. Гъаш1эм
ылъапсэ клиутэу, клижык1эу заом имаш1о шъхъасынчъэу
рижъык1ыштыгъэ. Жъы илагъэп, к1э илагъэп. Пщынэо

макъэр гыи мэкъэшхоклэ, жыхьэрзэ къешлэр хьадэм изехьан ифэлэ-фашлэхэмклэ зэблэхуныр гъэшлэ гъогогъоу адыгэхэм ялэу къахьы. Мары, авторым кырегъэлъэгъуклы къоджэ джэгу уджым кыкылэбжыгъагъ жьалымыгъэм изехьаклохэм яутын: клэлэклэ ныбжьыклэу пийм кыуыкыгъэм ихьадэ клымэфэ мэфэ чылаем осыр къатхузэ шагум кыдахьажьы. «...Ынэпсыхэр игъуклыжыгъэу, ынэгу лыхъужь нэгущо дьджышхъоу зы нъю гуащэ кыщылагъоштыгъэ, шхъэклэфэныгъэшхоклэ игъогу фызэлъызыхэрэ цыфыбэмэ лэсэ-лъасэу, шъэбэ-шъабэу къахьахъти, илъфыгъэ хьадэу щылым шхъащыуцоштыгъэ, шхъэ къутагъэм къиутыгъэ шхъакуцыр ылэ шъабэхэмклэ фэсакъызэ ичыллэ рилъхъажьыштыгъэ, джыри къэплъэнэу клэбэныр нэлъэныкыо наплэр цыкы-цыкыу ыгъэплэжыштыгъэ». Зилъэпкъ, зыхэгъэгу апае зыпсэ зытыгъэ илъфыгъэ ифэлэфашлэхэр ылэшъабэклэ зэригъэзафэхэзэ, ным кыулушъэшъыгъ: «Лъэпкъыр зэрэлъэпкъэу инасып-нэхъои ифитныгъэ, ихэку кыуухъумэжъэу псэуным пае лъыпсым зыщыхэтым, сэ сиклэли фэмышъошэ фэмыфэу зекылагъэп, иплэ фабэ хэлъэу сыдми зы уз кызырэыкы горэм иллыкыгъэпышъ, ащ сырэгущо». Ныр ежъ ышхъэкли ыгукыи къабзэу къэхъугъ, щылагъ. Исабыи, Тхъэм зэрилонэу, а гъогум теуцагъэу щылэзэ, лъэпкъым къекылугъэ пийм зыпилэтыгъ, илъэпкъ пае, ихэкужъ пае ыпсэ ытыгъ. Зым иллыгъэ адрэм щысэ тырихызэ, ялъэпкъ пае апсэ атыным зэклары фэхъазырых. Авторым кызыэрилоу, мары джыри «зы мафэ горэм, унэ лхъэнчэ лъэбыщэу гупсэф цыкы горэм куо-хъаушхо къитэджагъ. Къэралыгъо шъэджэшъэ мэхъаджэм ыпашхъэ зыщызыуфэн зымышлэрэ лъэпкъ мэкылу гушхоу адыгэ лъэпкъ цыкылум лыхъужьныгъэ щысэтехыплэ ин бэдэдэр фэзышлыгъэ изы лыхъужъ дэгъугъ ар. Ауждэдэрэ лъфыгъэ закъоу унагъом къинэжыгъэм ыпсэ емыблэжъэу унэшъо пытэ ышлы», заом клонэу зигъэхъазырэу Рэджэб фежъагъ.

Рэджэб джыри клэлэпс – ыныбжь илъэс 18-20-м блэкыгъэп. Кылэ нахъ мышлэми, лъэпкъым ишхъафитыныгъэ ыпсэ фитыным фэхъазырэу плугъэ-лэжыгъэ хъугъэ. Яхэгъэгу, ядунай адыгэхэм къаухъумэзэ, лъэу аклэчыгъэр члэзыгъэбылхъэрэ цые плыжыным фэдэ

кыфадынэу ышыпхэумэ арелo. Ышыпхэумэ ариуагъэри агъэцаклэ, ежъ зэриуагъэуи мээекло: «Пыим теонхэу ежъэгъэ шыуишъэ зытлу-зыщым япашэу, ышъхъэ тандж лыдыр телъэу, цые плъыжъ клэпсыр ишъоплъ шъуашэу, иадыгэш бэщэчыи тегъэчыыхагъэу, гушхо-гушлопсыи рихъыжагъэу, лэпкъ-лъэпкъ эдиштэ дэхашэу адыгэ клэлэклэ ищыгъэ зэклужыи пыим теонэу лъэчъэ». Ильэпкъыклэ гушхуагъэу хэльыи авторымгушылэхэмашызэхашлэу, ихэгъэгуишъхъафитныгъэ пае зыпсэ зытыным фэхъазырэу ежъэгъэ клэлаклэм иклэлагъэ емыллытыгъэу иллыгъэ лъэш шыгушхуклэу итепллы, илупллы, изеклуаклы лупклэу, нафэу кыирегъэлъэгъуклы: «Клэлэцлыклоу, зилупаклэ сырыф гъопчэ шъэбэ цыклу тлэклум ижау шъогъо клыф кызытеогъэ кьодьер, жау плъыжъ пхъэшэ фэбжъэу, пыидзэм шыблэу теошъ пхыреуты, ифэшъуашэ регъэгъоты, гухъэ-гужъ плыырым хэтэу заорэр реуты, реклы, хегъаклэ, теуцо, блэклы...».

Пыим шъхъасынчъэу, кыизэклаклуи, кыизтеуцуи имылэу Рэджэб пэгъоклыгъ, ыпсэ ильэпкъы кьурмэн фишлыгъ. Иклэлагъэ емыллытыгъэу лыгъэу зэрихъагъэр, ыпсэ емыблэжъэу зэрэеклуагъэр мэшлoбзый быбатэу, лъэпкъ нэплъэгъум ит зпытынэу, лыгъэм, псэемыблэжыныгъэм ятамыгъэшлэтэукъэнагъ. Авторымзэрилоу, «лъэу клэтырзэклэ клэчыи, гъожыбзэу къэнэгъэ лыхъужъ клэлаклэр пыидзэлл лэпшъэцэ пхъэцзаулэмэ ясэшхуапэмэ апылэу» зэрэдалэтаерэр кыирегъэлъэгъуклы. Лыхъужыи зыгу-зыклуачлэу, ильэпкъ пае ыпсэ зэритыгъэр насыпыгъэклэ зыфильэгъужъэу, «лыхъужъ ллаклэу лэным хэль лэшлу-гушлугъэ лъэплэшхор кыирилотыклэу ылупэмэ алулъ гушлопсыи лупклэу кыыхэщэу» авторым кыирегъэлъэгъуклы. Зихэгъэгу, зильэпкъ пае зигъашлэ зытыгъэр пщымыгъупшэжъэу, уигъэшлэ гъогу щызыдэпхьынэу Рэджэб иoбpаз гум кьенэжбы...

Художественнэ произведениехэм ямызакъоу публицистикэмкыи Хъэйрие лoфыбэ ышлагъ, лъэпкъ зэхашлэм инэу зыкыиригъэлэтыгъ.

Лъэхъаныклэм Тыркуем кыхъухъэгъэ адыгэхэр икыжыыгъэ адыгэхэм зэрафэмыдэхэр, ахэр зэрээтеклы-хэрэр нэ чанклэ Хъэйрие елъэгъух, угуклэ зэхашлэу рыуегъэлъэгъуклы. Щылаклэр зэрыллыклуатэрэмклэ,

ежъ Мелэч кызырэгурьлорэмклэ, «Кавказым ныбжь зилэу кыкыгыгъэхэр, ныбжьыклэу кыкыгыгъэхэр, мышкышыхугъэхэр, ахэр зыхагъэтлсхыгъэ жьыопс зэфэшхьафхэм, зыхэфэгъэ лъэпкъ щылэклэ-псэуклэхэм ялбытыгъэу зэбгъэшэжхэмэ, ныбжь зилэу кьэклаугъэр зэмышьокыгыгъэу, ныбжьыклэу кьэклаугъэр тлэкы зэхьокыгыгъэми, илъэпкъ ифэмэ-бжымы кыхыщэу, мышкышыхугъэхэр арымэ, адыгэ фэмэ-бжымы хьатэ ахэмылтыжбэу, ау кызыхэхьухыгъэ жьыопсыр зыфэдэм, зыхэс лъэпкъхэм яцлыф шыклэхэм ялбытыгъэу, ежхэри зэтэкыхэу кьэолъэгъух».

Инэплъэгъу лъыгъэклаутэзэ, зэфэхьысыжъ хылыгъэ Мелэч ешы: «Мышк фэдэ зэгъэшэным тыкыпкырыкылызэ тызынэсын тлъэкыштыр гукъэо-гукъэкI: зы ллэуж-ллэужитIум ауж тиadyгъэу Ирак кышыхугъэр ирак цлыф, Сирием кышыхугъэр сирие цлыф, Анатолием кышыхугъэр анатolie цлыф пшлэшлэу, кьахэбгъэщыжынын умылъэкыжынынэу ахэкIодэщтых, кьэплон хьумэ, адыгэ лъэпкъыр ахэкIодэжыштыт». Лъэпкъ гурышэ-гупшысэхэр лъыгъэклаутэхэзэ, Мелэч игумэкI-гукъэкI кIыгъэтхэу кьелo: «Дунаим зы лъэпкъ тетын фаеп адыгэмэ афэдэу псынклэу, гузэжьогъукIэ клодыплэ ифагъэу». Илъэпкъ дунаим ыпашхэ цлыфыгъэ-шыагъэу кышцилэжыгъэр цыкIоп, макIэп, ащ рэгущо, кIуачIэ кыреты, арышъ, игурышэ-гупшысэхэр, кьыдэхьумэ шлоигъоу зыкIэнэцIыхэрэр Хьэйрие кьелo, кьызэкIакIуи, кьызэтеуцуи имылэу ащ фэлэжэнынэу гушылэ кьеты: «Сызыфаеу сызыкIэлъэлурэр сэнаущ лъэкI-амалэу силэм имэкIагъэ пэрыоху кысфэмышьоу, ахэр зырызэу кысIотыкIышъунэу ары».

Блэкыгъэ уахьтэр зэфихьысыжызызэ, Мелэч игугъэ-гумэкIхэр кьыддегошъы: «Непэ тиadyгъэхэр лъэшэу ауж кьынагъэх, анахэу гъэсэнэгъэмкIэ ауж кьынагъэх». Авторым игурышэ-гупшысэхэм кьызэлъаубытырэр макIэп, лъэпкъым итарихъ гъэшлэгъон гумэкI-гузэжьогъу-гукъэкIыр акIылу кьэхьу, гупшысэ зэфэхьысыжхэр ымакъэ кьызэрихэу Мелэч игууз кьыддегошъы: «Мы сатырхэм яджэхэрэм пытэу ашлэшъ орэхьу сэ сыгу узызэ ар кьызэрэстхырэр. Шъыпкъэ, ауж тыкынагъ. Ауж тыкынэгъэ кьодыеуи щытыгъэмэ!.. Тилъэпкъ

щылэныгъэ къэдгъэнэжьын тлъэклын-тымылъэклыныри
енэгуягъо хъугъэ». Ащ фэдэ клэухым ыгъэгумэклэу, упчлэм
упчлэр клэлъыклоу къегъэуцу: «Сыдым кыхэкклэу? Сыдым
пае? Сыда?». Автор ныбжьыклэм игумэкли, игухэкли мэкъэ
лэтыгъэклэ къешъы. Ежъ зэрилоу, «гуцэфэ-гумэклигъом
сыгу зэлыштагъэу сыщытызэ къасло сшлоигъор, нахъ
тэрэзэу къэплон хъумэ, къэслонэу сызыфаер ары: лъэпкъым
зэмыблэжьыныгъа ищыклагъэр? Гъэсэныгъа? Ахъша?...» Гум
къеоу лoфым хэлъыр бэми, Мелэч итхыгъэ гугъэ лъагэклэ
еухыжъы: «Ахэр зэклэ джыри ежъ лъэпкъым ыпсэ хэлъ
зэмыблэжьыным, шъхьалгытэжьыным кыхэклыщтых.

Джыри сызыфаер: узыщымыгугъыпэн гугъэ чыжъэу
арэп. Ятхылъ тхыгъэхэмклэ, яеджэплэ къызэлухыгъэхэмклэ,
ямылькоу лъэпкъ лoфым фыхэхыгъэмклэ гъэлъэшыгъэу зы
дунэе тхэгъо-гушлуагъор къэгъэшъыпкъэгъэнэу ары».

Лъэпкъым, хэкужъым шлулъэгъуныгъэ инэу афырилэр,
зэращыгугъырэр шъхьаихыгъэу къащырилотыклэу Хъэйрие
матхэ, зэхэцэн лoфхэр зэпыу имылэу зэрехъэ. Хъэйрие иадыгэ
лъэпкъ гупшысэ зыдылыгъэу сыд ышлэщтыми мээекло,
лъэпкъым филэжыщтымклэ зэблэжьырэп. Лъэпкъшлэжьым
иджэныкъо машло иклэпщаклоу, иакъыли, ыклуачли лъэпкъым
паемэ къурмэн ышлыным фэхъазырэу Хъэйрие зэрэщытым
ипэгъоклэу ежъ лъэпкъыми шлулъэгъушхо фырилагъ ыпхъу
класэ. Ар щызэхэтэшлэ Тымэ Сэин иусэу «Мелэч Хъэйрие»
зыфилорэм. Илъэс 20 нахъ зымыныбжь адыгэ пшгъэшгэ
ныбжьыклэм лъэпкъым филэжыгъэ гъэхъагъэхэм апае
зыныбжь хэклотэгъэ усэклошхом гушлoпсыр кыхэхчъэу,
гугъэ инэу фырилэри кыхэнэфыклэу, щытхъоу филорэр
шломаклэу усэм щыклегъэтхъы, Хъэйрие зэрепэсыгъэу
ишлушлагъэхэр икъоу кырымшлотыкышъуным тештыхъэу,
игурышэ-гупшысэ шгъэфхэр нафэ къешлы, кыддегощы:

*Гугъу уфэхъугъ о, гуащэ,
Уихэгъэгу фэшъуашэу.
Уилъэпкъхэр уигуклай,
Гучлэу уилэр чгъэгъуащэ, –
Оркыгъэм илэшлагъ,
Уигупшысэ ишъуаш,
Цыфыгъэр уисэуагъ.*

*КъэсIуатэрэр кIэкуацэ,
 Бзыльфыгъагъэр дэгъэкIуай,
 ЯцIыфыгъэ о зещэ,
 Ялъткъыгъэ ягъэшIэжъ!
 Адыгагъэр мэгъуацэ,
 УибзэгукIэ егъаджэх,
 УигъэшIуабзэ дэхацэ:
 УицIыфыгъэу уихабзэкIэ
 Табу тIоныр мэкIацэ.
 УишIуагъэхэр къысфэпчъына? –
 Сигупшысэ кIэлацэ.
 Щыгъэт, Тымэр, Хъунджэ япхъум
 ИлътIагъэр боу бацэ,
 ШIугъэу хэлъыр къысфэпчъырэн,
 Сиусыгъэ лэлацэ⁶¹.*

Лъткъым, хэкужым шIульэгъоу афырилэр Мелэч игъэхъагъэхэмкIэ къыушыхъатыгъ. Ащ хигъахъоу, зыригъэлэтэу ыпэкIэ лъткIуатэ усэкIо ныбжыкIэр, гъэхъагъэхэм ялътэгапIэ нэсэу зызэрилътыщтым ицыхъэ пытэ тель усэкIо нахыжъыми. Ащ пае лътшэу фэраз Мелэчы.

ЗилофшIагъэхэмкIэ, зизекIокIэ-гъэпсыкIэхэмкIи щытхъушхо зыпыль пшъэшъэ ныбжыкIэм инасыпи къычIэкIы: щытхъушхо зыпыль дзэкIолI лIыхъужъэу, генералэу, лъткъым итарихълэжъ цIэрылоу Мэт Цунэтыкъо Юсыф-Иззэт пашэм⁶² 1919-рэ илътэсым Хъэйрие-Мелэч шъхъэгъусэ фэхъу. Лъткъ тарихълэжъышхоу, дзэпэщэ инэу шъхъэгъусэ зыфэхъугъэм Мелэч итворческэ IофшIэн лътгъэкIотэнымкIэ пэрыхъу фэхъугъэп, шIэныгъэ мэшIожъокум хахъо фимышIыгъэм... Ау Иззэтрэ Мелэчрэ янасып бэ ыкъудыигъэп – зэшъхъагъусэхэр зызэдыщIэхэр илътэси 4 нахъ мыхъугъэу 1922-рэ илътэсым Иззэт-пашэм идунай ыхъожъыгъ.

⁶¹ Тымэ Сэин. Гъэсэфэтхыд. Пщыналъэхэр, усэхэр зыдэт тхыль. Стамбул, 1919. - Н. 58-59.

⁶² Иззэт-пашэр (1876-1922) – дзэкIол, генерал, тарихъ-шIэныгъэлэжъ, Хэхэс адыгэхэм языкIыныгъэ ибэнэкIошху. Тхыльхэу «Кавказым итарихъ» (1912). «Хъатхэр» (1915), «Адыгэхэр ижърэ Грецием» (1915), «Адыгэхэр ижъырэ Францием» (1918), нэмыкIырэ тхыльхэм яавтор.

Мелэч шхъэгъусэ зимылэжыр илъэс заулэ хъугъэу Нэмытлэкъо Айтэчр⁶³ ежыррэ Тхъэм зэфихыгъэх. Шлэныгъэ куур зилэмырхэу, ашлэрэр ялэпкъ шхъасынчъэу, псэтенэу фэлэжъным фэхъазыр нэбгыритлоу зэрихыыллагъэхэм янасып зэхэлъынэу Тхъэм ышлыгъ – 1931-рэ илъэсым зэшхъагъусэ хъугъэх. Ятлонэрэ дунэе заор къежбэфэ нэс Айтэчрэ Хъэйрие-Мелэчрэ Париж щызэдэпсэугъэх.

Мелэч тыдэ зыщэли лъэпкъ лэфхэм ядэлэжъэн зэпигъэугъэп, лъэпкъым игушхъэлэжыгъэ ыгъэунэфыным, къыухъумэным, хигъэхъоным, лъигъэклогъэным зэпыу имылэу адэлажъэщтыгъ. Ежъ ышхъэклэ лъэпкъ шлэныгъэ лэфэу ышлэхэрэм адаклогъэ нэмыкл творческэ лэжъаглохэм ашлэхэрэмкли лэпылэгъу зэрафэхъуштым лъэшэу ыналэ тетыгъ. Ар щысабэмэ къаушыхъаты.

Нэужым, Хъэйрие Нэмытлэкъом ишхъагъусэ хъугъэу Францием щылэхэу зэдэпсэуххэзэ, Цэим итхылыгъэу «Баснэхэр» зыфилорэр французыбзэклэ зэдзэклыгъэныр къэзылэтыгъэр Хъэйриеклэ енэгуягъо. А лъэхъаным Цэир щылэжыгъэп, ау илофшлагъэхэм гоу, псэу ахэлъым хэтрэ адыги клуачлэ хилхъэу щытыгъ. Адыгэбзэ псалъэм ибаигъэ, идэхэгъэ-изэгъэфэгъагъэ хэшлыкл физиол профессорхэу Дж. Дюмезильрэ А. Нэмытлэкъомрэ Цэим итхылыгъэу «Баснэхэр» зыфилорэр французыбзэклэ 1938-рэ илъэсым зэрадзэкли, баснэ 20 дэтэу тхылы 1939-рэ илъэсым Париж къыщыдэклыгъагъ. А тхылым тегушылэгъэ автор зэфэшхъафхэм хагъэунэфыклы «Баснэхэр» къыдэклыным фэгъэхъазыргъэнымклэ Хъэйрие-Мелэч зэдзэклаглохэм лэпылэгъушлу зэрафэхъугъэр.

Зэрэфэлэклыклэ, ежъ илитературнэ-творческэ лэфшлэни лъигъэклуатэу, илъэпкъ илофыгъэ пстэуми амал зэрилэклэ Хъэйрие адэлажъэзэ, ятлонэрэ дунэе заор къежъагъ. Нэмыщхэм Франциер заштэм, 1942-рэ илъэсым быныр зэтырачи, Нэмытлэкъор Берлин загъаглом, Хъэйрие Тыркуем къыгъэзэжыгъ. Джащ тетэу, зэшхъагъусэхэр зэтчыгъэхэу

⁶³ Нэмытлэкъо Айтэч (1892-1963) – Пэнэжыкыуае къыщыхъугъ. Гимназиер (1906-1910) Ставрополь дышгъэ медальклэ къызыщеухым Санкт-Петербург дэт университетым июридическэ факультет 1911-1916-рэ илъэсхэм щеджагъ, къыухыгъ.

1949-рэ ильэсым нэс шылагъэх. Зэпэлапчъэху ильэсий кызахыгыэ ужым зы чыплэ зашлыжы, Айтэч игъашлэ еухыфэ зэдэпсэугъэх, лъэпкъ художественнэ литературэм, лъэпкъ тарихым кызытеуцуи, зыгъэпсэфи ямылэу фэлэжыагъэх. 1963-рэ ильэсым Айтэч идунай зехъожым, члэнэгъэшхоу фэхъугъэм ыужи Хъэйрие-Мелэч лъэпкъ лофым фэлэжъэныр лэклыб ышлыгъэп. Художественнэ литературэм, тарихъ шлэныгъэм адэлэжъэныр зэпигъэугъэп. Ежъ ышлэрэ лофыгъохэм адаклоу, «Убых лотэжъхэмрэ пшысэхэмрэ» зыфи лорэ тхылъэу Дюмезиль кыдигъэклыгъэм игъэхъазырын Хъэйрие-Мелэч илахышлы хильхъагъ...

лофышхоу ышлэрэр псынклэ кыфашлыщтыгъ Хъэйрие бзэ пчъагъэ зэришлэщтыгъэм. Ежъ иныдэльфыбзэху убыхыбзэмрэ адыгабзэмрэ ямызакъоу, тыркубзэмрэ француzybзэмрэ дэгъу дэдэу ышлэщтыгъэх, арылажъэщтыгъ. Журналхэм, гъэзетхэм къащыхиутыгъэ усэхэм, рассказхэм, общественнэ-политическэ статьяхэм анэмыклэху лъэпкъ шылаклэу хымэ чыплэм адыгэхэм щагъотыгъэр, идунэ тетыклэ-щылаклэ къащырилотыклэу, къащыригъэлъэгъуклэу романилэу Хъэйрие-Мелэч ытхыгъ, кыдигъэклыгъ. Сыд фэдэрэ лофыгъоу Мелэч ышлэрэ пстэуми лъэпкъ гупшысэр, лъэпкъ гухэкыр, гугъэр япкъынэ-лын, апс, агу, лъэпкъым кыкылэхуэхэрэ ныбжыкылэхэм ягупшысэ лъапсэхэр пытэным, гугъэ лъагэ ялэу ялъэпкъ фэлэжъэнхэм иджэмэкъэшхо ахэлыкы.

Литературэр

1. Хъуажъ Фэхъри. Хъунджэ Хъэйрие-Мелэч. – Гъэз. «АМ», 1999, мартым и 24. – Н. 3.
2. Шъхэлэхъо А.А. Хъунджэ Хъэйрие-Мелэч. – Гъэз. «АМ». 15.11. 2006. – Н.7; 17.11.2006. – Н. 7.

Упчлэхэмрэ лофшлэнхэмрэ

1. Хъунджэ Хъэйрие-Мелэч хэта? Сыд фэдэ художественнэ произведениеха Хъэйрие ытхыгъэху пшлэхэрэр? Ацлэ кыелу, къатегушыл.
2. Лъэпкъ шылаклэм игумэкл-гупшысэху Хъэйрие сыда кыплэтыхэрэр, сыд фэдэ гупшыса узыфащэрэр?

3. «Зы ззо илгыгъу» зыфилорэм итем, гурышэ-гупшысэу пкырылымэ къатегушыл. Рэджэб иобразэу расказым кытырэм уишлошл къелуал.
4. Героим «Ыгуклэ гупсэфэу, тхэгъо гушлогъошхом хэтэу ынаплэ зэтырелъхажы» зыфилорэр кызэрэжыу-гурылорэм шыукытегушыл.
5. «Дышгэм хэшлыкыгъэ пшээху» зыфилорэм шыуишлошлхэр къешылуалэзэ, шыукытегушыл.

ЯКЪУБ КЪАДРИ (1889-1974)

Трэхъо Рэмэзанитхылъэу «Черкесы» зыфилоуурысыбзэклэ къыдэклыгэм адыгэмэ къахэклыгъэ писательхэу зыцлэ къыщырилорэмэ ащыц тырку литературэм илофышлэшхоу, дунэе литературэми ицлэрылоу Караосманоглу Якъуб Къадри. «Якъуб Къадри Караосманоглу, – етхы Трахъом, – Тыркуем илгъэханыклэ ианахь романист лгъэшхэм ащыц. Ащ изы тхыгъэшлэхэм ащыц горэм гум лгъылэсэу къыщелуатэ янэу адыгэ бзылъфыгъэм ехыллэгъэ хъугъэ-шлагъэхэр»⁶⁴.

Якъуб Къадри Египет (Мысырым) Каиры щыпсэурэ унэгъо баим 1889-рэ илгъэсым кыххухъагъ. Къадри илгъэ 19 ыныбжы хъугъэу, 1908-рэ илгъэсым яунагъо Стамбулы къэкложыгъ.

Египеты кыкыжыынхи Тыркуем къэкложыынхэу зэрэхъугагъэхэр «Анамин китаби» («Сянэ итхылъ») зыфилорэм къыщетхы янэ кызэрэфилотэжыгъагъэм тетэу: «...Илгъэ 14-15 мэху, – ылоштыгъэ сянэ, – етхы Якъуб Къадри, – Мысырклэ Ораби алоу зы лы горэ къитэджэгъагъ. Зэфэдэклэ феллаххэр хидивым ибынрэ хыкумэтым илгъэхэтетхэмрэ япыххэу ышлыгъагъэх. Орабийрэ игъусэхэмрэ «Мысыр – Мысыр щыщымэ яй. Хымэ кыкыгъэхэр, зылуежыгъэх!...» алоу куо мэкъэшхо къалэтыгъагъ. Псэуплэмэ атебанэщтыгъэх, тыркоу, адыгэу урамым зыщылуклэхэрэм апыуаххэу, ауклыххэу фежыагъэх...»

⁶⁴ Трахо Р. Черкесы. Мюнхен, 1956. – С. 92.

Ащ фэдэу Египетым 1офхэр зыщызэлахьэхэм яхаплэу Тыркуем щылэм къэкложьыгэхэу ары Якьуб Къадри къызэритхыжьырэр.

Профессорэу Хьапый Джаудэты зэригъэунэфырэмклэ, адыгэ лъэпкыжь Якьуб Къадри къызыхэклыгъэр. Лъэхъанэ хьылъэу зыхэтыгэхэм ялъэпкыщлэ аушъэфын фаеу ышлыгъагэх адыгэхэр. Ар Якьуб Къадри исабынгьом ышчэыгъ, нэужыми нахь лъэшыжьыхэу пэклэклыгъ. Исабынгьо лъэхъанэ ехьылагъэу Якьуб Къадри «Сянэ итхыль» зыфилорэм къыщетхы: «...Тыркубзэр тэрэзэу зэрэсымышлэрэм кыхэклэу... тыркубзэ нэмыкыклэ сымыгушылэнэу сятэ къыстригъэпытыхъэщтыгъэ...» Тыркуем къэкложьыгэхэу щылэхэзэ, зэрэадыгэр аушъэфын фаеу зыкышчытыгэм ущегъэгъуазэ хьугъэ-шлагъэу къылуатэрэм. Ятэшэу Хьакъыкь дзэкло шьуашэ щыгъэу ядэжь къэклаугъ. Ар яти яни ашлоигъуагъэп. Альпыпытэуи полицием макъэ рагъэлугъ, адырэхэри нэрэ-лэрэ агум къэсыгъэх. «Зиклоклэшхуагъэ згъэшлагъошчыгъэ сятэш Хьакъыкь заклаублагуи ащэжьыгъ», – къыщетхы итхылъы Якьуб Къадри. А хьугъэхэр-шлагъэхэр ыгу клэклыжьыхэзэ, лъегъэклуатэ Къадри: «Сэри а чыплэм щегъэжьагъэу «канун» гушылэм (закон. – А. Шъх.) сыщыщынэу, а пэклэхъужь офицерымрэ жэклэшхо дзэклоллымрэ сапашъхэ къетаджэхэ фэд». Джащ тетэу, Якьуб Къадри исабынгьом щегъэжьагъэу илъэпкыщлэ ыушъэфын, илъэпкыбзэ зышигъэгъупшэн зэрэфаер къыгурагъало, ар игъогурыклоу къыдеклоклы. Нэужым, Ататюркы илъэхъанэ, Якьуб Къадри ащ гъусэу гоуцуагъ, парламентым идепутатызэ кыхыгъ ренэу. «Сыадыг» плоныр шынагъоу щытыгъ а зэманым. Ащи лъапсэ илагъ. Адхьам-бей, Рауф-бей, Рэщыд-бей – зэшищыр тырку революцием изэхэщаклохэм, ипашэхэм ащышчыгъэх, Мустафа Кемаль (Ататюрк) игъусэхэу хабзэр къыдахыгъ. Уахьтэ тешлэ къэс адыгэ лъэпкь 1офыгъохэмклэ Ататюркы къончагъэхэр кыхафэхэу регъажьэ. Тыркуем исыхэр зэклэри тырку лъэпкъэу лытэгъэн фаеу егъэуцу. Джащ кыхыэклэу пашэхэм азыфагу зэгурымылоныгъэ кыхыагъ, зэфэгубжыгъэх, зэгокыгъэх. Адхьамрэ Рэщыдэрэ 1921-рэ илъэсым Измир къалэ «Адыгэмэ яшъхьафитныгъэ пылъ хас»

зыфилорэр цээзхашагъ. Ащ декларацие шаштагъ адыгэхэр лъэпкык1э зэрэшъафхэр, арышъ, тыркухэм агок1ыхэу. Дзэ зэхашагъ. Граждан заор заухым, адыгадзэр Грецием ик1ыжьи, ащ кык1ыхэзэ Мустафа Кемалы идзэхэм кызаоштыгъэх. Кемаль теклоныгъэр кыдихыгъ. Адыгэ хасэм хэтыгъэхэу, декларацием клэтхагъэхэр эклэри аук1ыгъэх, палъагъэх. Ащ кыышыуцугъэп – адыгэмэ пашэ афэхъугъэхэр кыызшыхъугъэ Бандырмахэкумисадыгэкъуаджэхэррашыгъэх, нэмык1чыплэ рагъэт1ыхсхагъэх... А пстэхэм ык1и нэмык1ырэ 1офыгъо зэфэшъафхэм къахэк1эу «сыадыг» плоныр шынагъоу хъугъагъэ. Тырку тхак1оу Саид Фаик ирассказэу «Къэуцуп1э шагум ибысым» зыфилорэм 1упк1эу кыышегъэлыагъо адыгэхэр тхамык1агъоу а лъэхъаным зыхэфэгъагъэхэр, ащ елытыгъэуи япсихологие зэгъафэгъэ зэрэхъугъагъэр. Джащ фэдэ лъапсэхэр илэх адыгэмэ зэрэадыгэр аушъэфын фаеу зыш1ыштыгъэм. Ахэмэ зэу ашышыгъэх Якъуб Къадритхэм яунагъуи – зэрэадыгэр аушъэфыштыгъэ...

Якъуб Къадри Стамбул дэт университетым ифилологическэ факультет кыуыхыгъ. Ащ ыуж игъэсэныгъэ исэнэхъатк1э нахъ хигъэхъон мурад илэу Европэм к1уагъэ. 1908-рэ илъэсым иттихадистхэм япартие хэхъагъ. Ау ахэмэ язек1уак1э ымыштэу, революционнэ банэ 1909-рэ илъэсым ц1ыфхэм заш1ым, а партием хэк1ыжыгъ. 1908-рэ илъэсым илитературнэ-творческэ 1офш1эн Якъуб Къадри ригъэжъагъ. Журналэу «Серветифюнун» («Ш1эныгъэм ихъазнэш»), гъэзетэу «Сэбахъ» ык1и нэмык1хэм зэпымыоу итхыгъэхэр Якъуб Къадри ащыхеуты. Шъхъафитныгъэ банэр рек1ок1эу зышытыгъэ лъэхъаным Кемалистхэм ягъусагъ, ижабзэ афигъэлажъэштыгъэ. Француз-инджылыдзэхэм Стамбул заштэм, Анатолием мэк1ожы, шъхъафитныгъэ банэм кыфаджэу матхэ. Теклоныгъэр кыдахи, Мустафа Кемаль игъусэхэм хабзэр загъэуцум, 1923-рэ илъэсым Къадри мэджлысым хадзы, 1эк1ыб къэрал 1офхэмк1э комиссием ичленэу агъэнафэ. Я 30-рэ илъэхэм Албанием, Чехословакием, я 40-рэ илъэхэм Швейцарием, Иран дипломатическэ 1офыш1эу ащылагъ. Джа лъэхъанхэм ищы1эныгъэ щыпэк1эк1ыгъэхэр, ыгук1э зэхыш1агъэхэр идейнэ-художественнэ лъапсэ афэхъугъэх Якъуб Къадри ироман жъугъэхэм, анахъэу «Егъэзыгъэк1э дипломат» (1956) зыфилорэм.

Якѹб Кѹадри иусэхэми ирассказхэми шъхъээзкъоныгъэр, гуклодыныгъэр къахэщы. ЫшъхъэкӀэ къырыкӀуагъэм ар къыхэкӀы, щэч хэмылгъэу. Ежъ ыгукӀэ зыклоцӀыплъэжыгъэ, зэфӀэхысыжъ ешӀы: цӀыфым ежъ ыгукӀэ зэхисӀэрэр зыми дишӀэн ылъэкӀыштӀэп, гурылоштӀэп, лыӀлэсыштӀэп. Игерой горэм – поэтгъэ Эммин ыжэкӀэ къырегъало а ежъ иеплъыкӀэ: «ЦӀыфхэр зэгурьлонхгъэ гъэпсыгъэхэп, аужыпкъэм, зӀлахылы шыпкъэхэри шъхъаджи ежъ-ежъырыштых нахъ, агу илгы шыпкъэр зэрэшӀэштӀэп...» Ар ежъ ищыӀэныгъэ опыты къыпкъырэкӀы.

Якѹб Кѹадри унэгъо баи къыхъухъэгъагъэми, нэужым тхъамыкӀэ хъазыры хъужыгъагъэх. Унэу, бгъагъгъэу ялагъэхэр ямыӀэжъгъэу, фэтэр аубытыгъгъэу исыгъэх. Ыбзэ ышӀэн фимытгъэу, ылъэкъуацӀэ рилон фимытгъэу зэрэщытым игурышгъэ-гупшысакӀэхэр зэригъээзфагъэх. Ошъогум ит жъогъо лыд чыӀлэхэр ыгъэшлагъомэ яплъызэ, цӀыфхэри джащ фэдгъэу зэпэзырызхгъэу, зӀлгымыӀэхгъэу щыӀлэхгъэу ылгытэщтыгъэ.

Ау щыӀэныгъэр зэзыхъокӀырэ хъугъгъэ-шлагъгъэу, революционнэ бэнэ плъыр-стыргъэу реклокӀыхгъэу Якѹб Кѹадри зыхэщагъэ хъугъэм ежъ игупшысэкӀэ-иеплъыкӀэхэми зэхъокӀыныгъэхэр къыфашӀыгъэх. А хъурэ-шӀлэхэрэм ежъ ичӀыплӀи къащигъотыным пылъ. А пстгъухэм Якѹб Кѹадри итворческэ талант зыкъызӀурагъэхыгъ, мэхъэнэ куу зӀлэ романхгъэу авторым щытхъушхо къыфэзыхыгъэхэр ытхынхэ ылъэкӀыгъ.

Идейнэ-тематическэ къэгъэлъэгъон-къэтынэу Якѹб Кѹадри итворчествэкӀэ хихырэри, художественнэ шӀыкӀэ-гъэпсыкӀгъэу, шыуашгъэу ыштэрэри а илгъэсым къэнэфагъэх. Писателым ипроизведениехэм анахъ лофыгъо шъхъалгъэу ялэр хыишгъэм епхыгъэ хъугъгъэ-шлагъгъэу а лгъэхъаным Тыркуем ихъухъагъэхэр, уахътэм къыгъгъэуцурэ лофыгъо анахъ шъхъалгъэхэм яджгъэуап етыжыгъгъэныр ары.

Якѹб Кѹадри ироманхэм ащыщгъэ «**Унэ шъхъаф фэтэргъэу аты**» (1922) зыфилорэм къыгъэлъэгъорэ хъугъгъэ-шлагъгъэр Стамбул зыщыхъурэр. Тырку ныбжыкӀэхэм хабзэр заубытыгъэм щегъэжъагъгъэу апэрэ дунэе заом иапэрэ илгъэхэм анэсгъэу къыриубытэрэ уахътэр ары романым къыгъэлъагъорэр. Темэ шъхъалгъэу романым илэр буржуазнэ щыӀлэкӀэ-псгъукӀгъэу

агъэпсэу зыфежъагъэхэм иягъэкIэ патриархальнэ унэгъо кIоцI зэфыщытыкIэхэр зэрэкIодыжьхэрэр ары.

Герой шъхьалэу романым хэтыр унагъом ышъхьэу Сэлым-бей ары. Ижырэ аристократэу нахьыпэм фэшIыгъэу цылагъэу, джы тхьамыкIэ хъужыгъэмрэ ащ ышпыхъурэ арых. Нахьыпэрэ зэфыщытыкIэ зэхэтыкIэхэм атетэу мыхэр мээекIох, диныр ашIошIы мэхъу, Iэдэбышхо, цIыфыгъэшхо ахэлъ, агукIи-ашъхьэкIи къэбзэ-лъабзэх. Авторыр ыгукIэ ахэм зэрапэблагъэр, зэрягъусэр романым щызэхэошIэ. КIодыжьырэ ижърэ патриархальнэ щылэкIэ-псэукIэ зэхэтыкIэм исаугъэт Стамбулы изыхьаблэжъ горэм хэт унэжъ романым къытырэр. А унэжъ закъор ары Сэлым-бей мылъкоу къыфэнэжыгъэу иIэр.

Тырку ныбжыкIэхэм яхабзэ зипчьи зишъхьангъупчьи IуиубгъукIыгъэр компрадорскэ (испан.-щэфэкIо, щэфын-щэжыным изэблэгъэжъуакIу) буржуазиеу мылъкум ехъурэ шапхъэ зимыIэр ары. «КультуракIэм тетэу шIульэгъуныгъэр шъхьафит шIыгъэн фæе», «лъэхъаныкIэм зэрифэшъуашэу зэфыщытыкIахэр гъэпсыгъэн фæе» аIомэ, джа куо макъэхэм закъуагъэбылъхъзэ, ижъырэ пстэури аумысы, ешъорэхъакъум хэтыхэу, шIульэгъуныгъэ шъхьафитым щесыхэу щылэх. Ащ фэдэу тыркухэм зырыз дэд нахьыпэм къахэкIыштыгъэхэр, джы ащ япчъагъэ хахъоу зэрэригъэжъагъэр ыумысызэ, авторым къырегъэлъэгъукIы.

Сэлым илъфыгъэхэм, ащ ялъфыжыгъэхэм щылэкIахэм «иIэшIугъэ» зэхашIагъ, аштагъ. Унэжъыр къабгынэшъ, Стамбулы ихьэблэкIэ хэшыпыкIыгъэ хэт унэкIэ зэтегъэпсыхьагъэм мэкIожых. Ижъырэ цыгъын шъуашэхэр зыщадзы, зэхэтыкIэ-зэфыщытыкIэжъхэр къызэранэкIы, лъэпкъ гупшыси-гумэкIи ямыIэу, загъэтхъэным, чэф-жъотым хэтыхэу щылэнхэм игъогу теуцох. Зэ ешхэ-ешъу, зэ утэшъогъэ зекIуакI – джахэм ахэтзэпытых. Сэлымэ игъашIэ щырихыжынэу унэжъым къычIэнэ...

Апэрэ дунэе заор къежъагъэу, ащ иапэрэ мафэхэм ихъугъэ-шIагъэхэмкIэ романыр еухыжы. Сценэ IупкIэкIэ романыр зэфешIыжы. Заом баи хэхъукIыгъэ финансовэ тыгъужъхэм, сатыушIэхэм яешхэ-ешъо хъакъу-жъокъу унэм щырекIокIы. Ахэмэ къадыреушгъэкIэу ахэт Сэлымэ ыкъонахыкIэ. ЗэкIэми зэдырагъаштэу зэхэтых, ау зы нэбгырэ закъо ащымышцэу къахэфагъ: хымэу ахэсэу зызылгытэжъырэр заом хэлэжъэгъэ

офицерэу гьогурьк1ок1э Стамбул кьыдэхьагъэу ош1э-
дэмыш1э 1офк1э кьахэфагъэр ары. Ащ заом итхьамык1агъо,
иныбджэгъу офицерыр ук1ыгъэ зэрэхьугъэм яхьыл1эгъэ
кьэбархэр кьы1уатэу фежъэ, ау л1ыгъэ кьэбарэу кьы1уатэрэр
пк1энчъ – зы нэбгыри едэлурэп. Мыщ шысхэр заом и1офэп
зыгъэгумэк1ыхэрэр, дышъэ ошхэу ащ кьафыригъэхьыгъэр
ары нахь. Зы сатыуш1эжъ пщэр зэлэт1эт1 горэм ешъогъаеу,
ынэхэр кьик1отызэ ащ кьыре1о заор заухьк1э офицерым
иныбджэгъоу аук1ыгъэм саугъэт фагъэуцуным пае иагъщальэ
кьызэгуйхынэу...

Ахэр ешъорэ-хьакъум зыщыхэтхэм, ильфыгъэхэмрэ,
ахэмэ кьальфыжыгъэхэмрэ гум ранэжыгъэ унэжъэу фэтэрэу
атэу мэкъэгъэ1у зэлул1ыгъэм Сэлымэ идунай щеухы...

Антантым идзэхэм аштэгъэ Стамбулы ехьыл1эгъэ
роман «Содом и Гоморра» (1928) зыфилорэр. Анатолием
лэапкъ к1уач1эхэр зэхиугъаеу техак1охэм апэуцужьымэ,
шъхьафитыныгъэ банэм ибыракъы ц1ыф жъугъэхэр
ч1иугъоягъэу псэемыблэжъэу мэбанэхэмэ, ащ нэфэшъхьаф
шъыпкъэу мзек1о кьэралыгъом икьэлэ шъхьалэ –
кьумалыгъэ зэрехъэ. Инджылыз-французыдзэхэм яофицер-
хэм яхьэк1экъок1э зек1уак1э, зытеклогъэ тыркухэм
зэрарыджэгухэрэр 1упк1эу авторым кьыригъэлъэгъук1ызэ,
техак1охэм янэхъоинчъагъэ рытегъэлъэгъук1ы. Ахэмэ адак1оу
Стамбулы ианахь хэшыпык1ыгъэ ц1ыфхэу зызылътэжъхэу
пыим гохьагъэхэу, агу зызыш1ык1хэу зек1охэрэм ясурэтыбэ
1упк1эу гум хэт1ысхьэхэу авторым кьетых. Ахэр пыихэм
адашхэх, адешъох, гьозыр атырихэу чэф-жъотым хэтхэу
уахътэр агъак1о. Тыркуе кьэралым кьырык1ощтым зык1и
ымыгъэгумэк1хэу, ц1ыфыгъэ напэр ч1анагъэу, ашъхьэ
амылътэжъэу зэрзек1охэрэм пае, ахэр критикэ маш1ом Якъуб
Кьадри клегъэк1ых. Романышхоу охътэшхуи кьэзыубыгъэу,
ц1ыфыби зыщызек1орэм зы клэлэк1э закъу ны1эп ц1ыфы
фэдэу ахэтыр – Нэджэт ары. Ари зыми пэуцужьырэп,
хьурэ-ш1эрэ ш1эпхьаджэхэр зэрэфэмылътэгъурэр ары адрэ
зыхэтхэм анахьыш1ылоу озгъэлътэтэрэр. Романым ык1эм
дэжыи иныбджэгъу горэм Нэджэт 1ок1э, ащ ипхъэепсыек1э
Стамбулы дэк1ыжыи, шъхьафитныгъэм фэбэнэрэ заор
зыщырек1ок1ырэм мак1о...

«Лъэпкъ шъхьафитныгъэ банэм ехьыллэгъэ рассказхэр» (1922) зыфилорэм ежъ цлэу илэми нафэ къешлы, шъхьафитныгъэ банэу Анатолием щыреклоклыгъэм фэгъэхьыгъэх.

Заом ежъ ышъхьакли Якъуб Къадри хэлэжъагъ, ащ щыхъугъэ-щышлагъэхэр къизлотыкырэ-къызгъэлыгъукырэ рассказыбэхэр ытхыгъэх. Ащ фэдэх **«Щэгидмэ яаукцион»**, **«Фэдэ къабз»**, **«Сымэджэщ палатэм»** ыкли ахэмэ анэмыклхэри.

Угуклэ къин уагъэщэчы рассказ пэпчъ, гум хэтлысхьэрэ тхьамыклагъу рассказ пэпчъ ылъапсэ илъ хъугъэ-шлагъэхэр. Офицеритлү шыоу (**«Фэдэ къабз»**) гулэхэзэ лъэхъу-лъэушъэу къалэм еклүх. Ахэмэ гъогум къащылоклэ нъю пшъыгъэ тхьамыклэ горэ. Ищыгъынхэри зэхэцунтхьагъэхэу, «джы емыбэджымэ джы ебэджышт» зыфалорэм фэд. Ар ыкъо лыхъоу, заор зыщыклорэ лэгъо-блэгъухэм къазыщеклоклырэр бэшлагъэ. Джы ылъэгъугъэ шыуитлүм язырэр ыкъо фигъэдагъ. Ицыяклэ ыубытыгъэу, ыкъоу шлошлызэ, дэгущылэ. Нюм ылорэр зэхимыхэу, ау ныор сэдэкъэхэдз къышлошлэу сэдакъэ къыретышъ, шым еждаошъ офицерым клетхъужыи игъусэ клэхъажьынэу. Ныор маджэ: «А сишъау, а си Юсыф, къэгъэзэжъ!» Джащ фэдэ хъугъэ-шлэгъэ гухэклэ рассказэу «Щэгидмэ яаукцион» зыфилорэм къылуатэрэри. Гур зыфызырэ клуачлэ щызэхэошлэ, хъурэ-шлэрэу рассказым къыгъэлыагъохэрэр зыплъэгъуклэ. Солдатэу, офицерэу ауклыгъэхэм ящыгъынхэр зы кафе горэм щашэжъых. А аукционым къычлэхъагъэ горэм щыгъынэу члэлхэр зэпеплтыхъэх: шинельхэр зэлэтхыгъэх, щазымэхэр лэжъагъэх, шлоих. Ахэр зэпиплтыхъэхэзэ, тыгъуасэ ахэр зыщыгъыгъэхэм афэгъэхьыгъэ гупшысэ хьылъэхэр къытеох... Цыфхэм къинэу, хъэзабэу заом къафихьырэр гум хэтлысхъэу тхаклом къыщегъэлыагъо рассказэу **«Дэжый»** зыфилорэм. Офицерэу зэуаплэм кложьырэм чэщыр щырихынэу гьолъыплэ щылыэхъу грекхэм зэхакъутэгъэ къуаджэм. Лыхъозэ, зыунэ псау горэ къегъоты. Унэм ихъэмэ, ылъэгъурэр тхьамыклагъу: ахьырнэфэсым нэсыгъэ нэжъ-лужъхэр, зы пшгъэшъэжъый, гъаблэм ыгъэпщыгъэхэу сабийхэр. Арэуштэу ялоф дэими, ахэмэ ащыщ горэм ежъ иамал елытыгъэу, дэжъые заулэ офицерым къыретышъ регъэшхы. Ежъ къызыщызгъэклэни,

адрэ цлыфым лэпылэгъу езытын зыльэклыштым сьд фэдиз ицлыфыгукъэбзагъа?! Цлыфыгъэ дэхагъэр зетепшыкытуклэу уанэлу кырегъэтаджэ, цлыфыгъэ дэхагъэм, гуклэгъум игугъэ-гупшысэхэр уегъэшых... **«Сымэджэщым ипалат»** зыфилорэми заом итхыамыклагъу, цлыфхэм гумэкI-гузэжъогъоу ащэчыхэрэр ары къэгъэлъэгъон гъэцкIэнэу илэр. Улагъэхэм адэжъ яныбджэгъу нэбгыритIу сымэджаплъэхэу чIэхьагъэх. УIэгъэ жъугъэхэу чIэлъхэм ахэлъ зы сабий горэ ибэ хъураеу къэнагъэу, бгъагъи, шъхъаегъэзыпIи имылэжъэу. А тхыамыкIэцIыкIур сымэджэщым чIэхьагъэхэм къялъялу: «Къысэт, изюм, къысэтыжъ сянэ...» Ащ ипэгъокIэу, гур кыфызэу реложы сымэджаплъэмэ ашыщ горэм: «Изюм остын, сикIал, ау уанэ тыдэ къыпфисхыжъын гуш?» – ело ыгучIэ елэжыгъэу сымэджаплъэм... **«Чылэ пьдзыкIыр ыкIи пшъэшъэжъые бзакор»** зыфилорэ рассказым заом иутын тхыамыклагъохэр лъегъэклэуатэ. Офицерэу къуаджэр зигъогу хъугъэр шэлъыхъо псэ зыпыт цлыф горэ къуаджэм кыдигъотэнэу. Бэрэ лыхъуагъэ, ау зи щымылэри щымылэзэ, зы пшъэшъэжъые горэ къегъоты. Ау ...ау зи кырылон ыльэкIырэп – пшъэшъэжъыем ыбзэгу пыймэ паупкIыгъ ... Джащ фэдэу, зым ыуж зыр кIэлъыкIоу заом ижъалымыгъэ кызигъэлъэгъукIырэ рассказыбэ Якъуб Къадри ытхыгъ.

Романхэу **«Нур лыжъыр»** (1922), **«Унашьохэр зышырахъухъэгъэ чэшыр»** (1927) зыфилорэрэм политическэ банэу лъэхъаным щылагъэхэр къащегъэлыагъо. **«Хымэ»** (1932), **«Анкара»** (1934), **«Ращыгъ»** (1937) зыфилорэрэм зэхэтыкIэ-зэфыщытыкIэу обществэм хэлъхэр критикэ лъэшым ащыкIегъэкIы. Лирическэ мэкъэмэ шъабэр хэлукIы романэу **«А зы орэд дэдэр ары»** зыфилорэм. Политическэ портретэу **«Ататюрк»** (1946), ыкIи **«Панорама»** (1954) зыфилорэу томитIу хъурэ тхылъышхом политическэ щылаклэу Тыркуем 1923-рэ илъэсым къыщегъэжъагъэу 1954-рэ илъэсым нэс шырекIокIыгъэр кышырелотыкIы...

Гуфэбэныгъэ ин хэлъ автобиографическэ романэу **«Сянэ итхыль»** (1957) зыфилорэм. Апэ тхылъыр кызыдэкIыгъэм ыуж тфэгъогогъо тырадзэжыгъ. Адыгэ бзыльфыгъэм ицлыфыгъэ дахэ инэпэеплэу янэ исурэт, изекIуакIэхэр Якъуб Къадри лъэныкъуабэхэмкIэ къегъэлыагъох. Ятэ сьмаджэу, ыкIэлъэныкыо ыубытыгъэу, зитIэкIыжъыни зифэпэжъыни

ымылъякыжыу зэхум, лэдэбышхо дызэрихьээ ныр ащ зэрэдэеклоштыгэр гуфэбагэр кыхихэу кьегьэлагьо. Янэ укытапхэу шытыгэу, укытэу еж хэлыри ащ кыхильхьагэу кьелуатэ Якуб Кьадри. Янэжыу Афэты фэгэхьыгэ нэклубгьохэу романым кыхафэхэрэм гуклэгьу фабэм, гуклэгьу дахэм уфалу.

Еж Якуб Кьадри иныбжыклэгьум пэклэклыгэ зэхэшлэ кьаргьор кызылотыкырэ сатырхэм романым чыплэ шагыотыгь. Романым «черкес» зыфилорэ гуцылэр бэрэ шыгэфедагь, цыфхэм язэфышытыклэ-шыклэу кыгьэлагьохэрэм адыгагэр кьахэщы. Ащымышэу кыхэхфэрэ персонажхэр кьегэнафэх: «Зэйбек шыгын зышыгь», «пшьяшэ зэйбек шыуашэр зышыгьым ратыгь» («зейбек» зыфилохэрэр тыркухэр арых). Ахэмэ кьаушыхьаты адыгэ лэпкь гупшысэм Якуб Кьадри зэрэпэмылэпчьагэр...

Якуб Кьадри тлогьогогьо тыхэгьэгу кьэклауагь. СССР-м итхаклохэм яапэрэ зэфэсы хэлэжьагь, Тыркуе тхаклохэм пшэрылыу ялэхэм, ащ ягэцэклэн зэрээш-лаухыхэрэм яхьылагэу доклад кыщишыгь. Кьадри ипсалэ шыхигьэунэфыкыгэх каноньжыу тырку искусствэм илагэхэр зэракьутэрэр, тырку тхаклохэм нахьпэм литературэм пкьыральхьэщтыгэ мэхьанэхэм зэхьокыныгэшхо зэрэхашыхьэрэр, итематикэ зызэрэрагь-эушьюмбгьурэр, ихудожественнэ шыуашэ зэрагьэклэжыэрэр...

«Тэ зэхэтэшлэ, – лыгьэклотагь ипсалэ Якуб Кьадри, – революционертаджьызэрэщыреклоклыгэр. Тэтихудожникхэм, поэтхэм произведенияклэхэр атхынхэу тяжэ. Литературэм джыдэдэм пэклэклы кьэгьэзаплэм икьиныгьохэр. Ижырэ зэхашлэхэр джыри шылэх, шылэклэ-амалыжхэр агьэфедэх. Хьурэ-шлэраклэхэр, цыфыклэхэр ижырэ шыошэжхэмклэ кьаты. Шылэх реакционерхэри, консерваторхэри, зизэхэшлык лэпкьлэхэри, гуцылэгьэфыхэри...»

Якуб Кьадри ыпсэ пэтыфэ (декабрэм и 13-м 1974-рэ ильэсым идунай ыхьожьыгь) тырку литературнэ-творческэ лофшлэным ыпчэгоу, ильэгаплэу, ышыгоу кыхьыгь, тырку литературэм имызакьоу дунэ литературэми чыплэ лээгаплэ щиубытыгь.

Литературэр

1. КЛЭ, т. 3. С. 397.
2. Трахо Р. Черкесы. Мюнхен, 1956. – С. 92-93.
3. Алькаева Л.О. Очерки по истории турецкой литературы 1908-1939 гг., изд. АН СССР, М., 1959. – С. 182-209.
4. Первый Всесоюзный съезд советских писателей, 1934. Стенографический отчет. Приложения. Изд. «Сов. Писатель», М., 1990. – С. 121-122.
5. Шъхьэлэхъо А. Тырку литературэм илэжъэк1ошхуагъ. – Гъэз. «АМ», 15.07.1994.

Упч1эхэмрэ 1офш1энхэмрэ

1. Трахъо Р. итхылъэу «Черкесы» зыфилорэм Якъуб Къадри ехьыллагъэу кытхырэм шъукъытегушыл.
2. Сыд фэдэ политическэ ориентация Якъуб Къадри илагъэр? Сыда ар къэзыушыхъатырэр?
3. Творческэ к1уач1эу Къадри илэр кызэрэрилотык1ыгъэ произведениехэм ац1э къешъулу. Идейнэ-художественнэ уасэ афэшъуш1ызэ шъуакъытегушыл.
4. Къадри ироманэу «Сянэ итхылъ» зэхьыллагъэр къашъуло, гурышэ-гупшысэу шъуигъэш1ыгъэхэр кызэфэшъухъысыжъых.

КЪАТ АБДУРАХЪМАН КЪАТ АХЪМЭД

Шамы (Сирием) щыпсэурэ адыгэхэм 1927-рэ илъэсым щегъэжъагъэу «Мардж» ыц1эу гъэзет кыдагъэк1ы. Ар апэрэ лъэхъаным тырку, арап ык1и француз бзэхэмк1э кыдэк1ыщтыгъэ. 1928-рэ илъэсым щегъэжъагъэу адыгабзэк1и хэутыгъэхэр щаш1ы хъугъэ. 1928-рэ илъэсым ия 32-рэ номер Къат Абдурахъман адыгабзэк1э ытхыгъэ орэдит1у кыыхиутыгъ. Ар егъэжъап1э фэхъугъ Шам щыпсэурэ адыгэхэм яныдэльфыбзэк1э литературэ я1эным.

Ублэллэ псалъэм, усэм уяджэ зыхьуклэ гупшыситлү кьыпшъхьацэо: лэклэб кьэралхэм ащыпсэурэ адыгэхэмрэ хэкужъым кьинагэхэмрэ зи ахэзэрэмышлэжыкы фэдэу щытыгэхэу зэралорэмрэ, Урыс-Кавказ заом утын хылыгэу лъэпкыым кьырихыгэм темыгушылэщтыгэхэу кьызэрашлэшлэрэмрэ. Цэй Ибрахымэ инэмыкыларэ тхыгэхэми, нэмыкл автор зырызхэм ятхыгэхэми ащ фэдэ шлошл пхэнджихэр зэпырагъазэ, лэклэбым щыпсэурэ адыгэхэмрэ хэкужъым щыпсэухэрэмрэ якъэбар зэрэшлэу, кьиныгъуабэ хэлъыми, зэлъылэсыжхэу зэрэщытыгээр нафэ къашлы.

Джа лъэпкэ гуузыр, лъэпкэ гумэкларэ яккыинэ-лын, акуцл Къат Абдурахман иусэхэми.

Абдурахман иапэрэ усэ «**Тхьэм ищытхьу инэу, мыухыжъэу**» кьыщелэ. Цыфым ищылаклэр ары иорэдыри. Ежъ Абдурахман дунэелэгъуклэу, дунэегурылаклэу илэм тетэу щылаклэр кьегъэлягъо, адыгэ хэхэс щылэклэ кьыным хэтхэм ягумэкл – гуклаехэр кьырегъэлягъуклы, кьырелотыкы. Сыд щыклагэхэр ялэми, шлогъэ ин апкырылъ Абдурахман иусэхэм: лъэхъаныр зыфэдэр кьыуагъашлэ, щылаклэм иеплъырабгъу горэ къагъэлягъо. Етлани анахь шлуагъэу а усэхэм ялэр – ар адыгэхэр зэрэлъэпкэ шъхьафхэр, хэхэс зэрэхьугэхэр, ятэжъ члыгур нэмыкл чыплэ кьызэрэнагээр лэужыклэу кьэхьугэхэм алъегъэлэсы, ягупшысэ кьегъэплэжъгъэи, лъатэ хелъхьэ. Ар зы. Ятлонэрэр – Шам ис адыгэхэм яхудожественнэ псалъэ, ныдэльфыбзэклэ зэхэлъхьэгъэ усэ хэутыным илъэгъохэщэу хьугъэх Абдурэхман иусэхэр...

Къат Абдурахман ышнахыклэу Ахьмэди усэклагъэ. Ахьмэд 1900-рэ илъэсым кьэхьугъ, 1974-рэ илъэсым дунаем ехыжыгъ. Ышынахыжъ зыщаплугъэ унагъор ары ари зыщаплугъэр, ышнахыжъ зыхэтыгъэ щылэклэ-псэуклэр ары ащи идунэееплэыклэ зэгъээфэгъэ зыщыхьугъэр. Ау Ахьмэд иусэхэм кьызэраушыхьатырэмклэ, щылэныгъэр нахь лъэныкъуабэклэ релъэгъуклы, нахь нэ чанклэ пхырэплъы, гугъэ лъэгаплэм еклүрэ творческэ гьогу теуцо. Ахьмэд иусэхэм анахь темэ шъхьалэу ялэр лъэпкыым кьыклэхьухьэрэ ныбжыкылэхэм яшэн-нэшанэхэр зэгъээзфэгъэным илоф ары.

Пуныгъэм илоф, лъэпкъ шэным игъэпытэн сыд фэдэрэ обществэкли лобышху. Лъэпкъым шылакӀэу, псэукӀэу, амалэу илэхэм къапкъырыклӀзэ, лӀэшлӀэгъухэм ащызӀлуигъэкӀлӀгъэ шӀэныгъэр, зэхашӀэр альегъӀлӀсы, ахелъхъэ, ахегъэпытыхъэ ныбжьыклӀэхэм. Ар псынклагъоп зы лъэпкъ зыкӀэу зэдэпсэу зыдыщылӀэмкли. Лъэпкъ зэхапхъэу, лъэпкъ зэфӀшъхьафхэр зыщызэдэпсэхэрэм плуныгъэм илоф нахь щыхьылъ. ЕтӀани ар хьылъэ дэдэ зыфӀхъурэр зэдыщылӀэ-зэдэпсэхэрэм къямэкӀэкӀырэ лъэпкъыр ары. Ащ фэдэу къямэкӀэкӀырэ лъэпкъым илъэпкъыгъэ икъӀэхъумэни хьылъэ, илъэпкъ шэнхэр ныбжьыклӀэу къакӀахъохэрэм ахилъхъанымкли амалэу илэр мӀкӀэ дэд. «Бзыр инабгъо щылӀыблан», алуагъ. Зинабгъо имыс лъэпкъымкӀэ, зихӀкужъ зэрагъэбгынагъэху хэхэс хъугъэ адыгэхуэ, дунаим зэфӀдэкӀэ тетӀкыуагъэ хъугъэхэм лъэпкъ шэн-нэшанэхэм атетӀэу ялъфыгъэхэр аплунымкӀэ къиныбӀэ ащӀчы, нэмыкӀ лъэпкъхэм ахэткӀухъажьыным ищынагъо ашъхъащытӀэу ягъашӀэ къахьы. А щынагъор, а тхъамыклагъор лъэпкъым шъхъащыхыгъэным хэхэс хъугъэ адыгэхэм ялъфыгъэ нахьышӀухэр фӀэбанэхэзэ, адыгэ лъэпкъыгъэр къагъэнэжьыным фӀэлажъэхэзэ сыдигъокӀи къырэклӀо. Адыгэ лъэпкъ лобым ыгъэгумӀкӀэу, гупсӀфыгъо ымышӀэу ыкӀуачӀэ къызэрихькӀэ фӀэлэжъагъ Къат Ахьмэд.

ЛъэпкъымкӀэ анахь лобыгъошхоу щыт плуныгъэм къыпкъырыклӀэу Ахьмэд иусэхэм моральнӀ-нравственнӀ темэм нахь чӀыплӀэшхо щѳеубыты.

ЩыӀэхялъэпкъ лобнэмыкӀыбзӀклӀэтегущылӀэхуэ, етхылӀэхуэ, яусэхэр нэмыкӀыбзӀклӀэ зытхыхэрэр. Ахэмэ афӀмыдӀэу, Ахьмэд иусэхэр адыгабзӀклӀэ зэхилъхъащыгъэх, ытхыщыгъэх, гъэзетӀэу «Марджым» хиутыщтыгъ. Къунейтрэ дэт еджапӀэм ипрограммэ хахъащыгъэх Ахьмэд иусэхэр. КъакӀэхъухэрэ ныбжьыклӀэхэм адыгагъэр, лъэпкъыбзэр алӀклӀэмызынхэм, ятӀэжъ хӀкужъым шӀульӀэгъу фашӀэу, агукӀи ашъхъэкли ащ зыфакъудыѳеу плугъэнхэм къафӀэджӀэх Ахьмэд иусэхэр.

Лъэпкъ гушхуагъэм иджэмэкъэ лъэш хӀлукӀы Ахьмэд иусӀэу «**Тычеркес**» зыфилорэм. А гушхуагъэр ныбжьыклӀэхэм яшэн-нэшанэ ыпкъынэ пытӀэ зэрӀхъуштым ищыхъэ телъ усаклӀом. ДунӀэ уасӀэу лъэпкъым къылӀэжъыгъэм зэрӀпӀэсыгъӀэу ныбжьыклӀэхэр зекӀонхэр цӀыфыгъэ нап. Ар гугъӀплӀэ къодыѳеу щымытӀэу

нэфапlэ хуным, шэн-нэшанэ хуным апае loфыгбохэр
зэшloхыгэн фае усаклом ишloшлыкlэ. Сьдха ахэр?

Апэрэр, адыгагэр зэрифэшуашэу агэцаклэ хуным пае
адыгэхэр хэхэсэу кьэнэжыхэ хушцхэп; гугуемыллыгэр
цагэзыенышг, адыгэхэр зэфэсынхэш, шлэгэн фаехэр
раххуьанхэ фае. Ахэр гьэцэклэгэнхэм пае, ятлонэрэмклэ,
еджэныгэ-гьэсэныгэм игьогу пытэу теуцонхэ фаех.
Тхьамыклагбоу лэпкыым кьехууллэрэ пстэум емыджэныгэ-
мыгэсэныгэр альапсэу елытэ усаклом. Ащ фэдэ шloшлым
кыпкырыкlyзэ, игупшысэ-псалтэ зэфихысыжыэу усэр
мыш фэдэ сатырхэмклэ еухыжы:

*«Лэпкэ емыджэр лэпцlэ лэс,
Тэрэдж, тэрэтх мафэ кьэс».*

loфшлэным, шлэныгэм цлыфыр нахь цлыфы
зэрашлырэм игупшыс **«Тхабзмрэ мастэмрэ»** зыфилорэ
усэм пкырылтыр. lэшлэгэ инхэу адыгэ бзылфыгэм
ыцlэ щытхушхо кыфэзыхыгэмэ еджэныгэ-гьэсэныгэр
агогэхуогэным кыфэджэ усэр. Ны-тыхэу зильфыгэхэр
еджэныгэ-гьэсэныгэ гьогум тезыгэуцуагэхэм яшлушлагэ
зэрэгунэнчэр, ныбжыкlэу ар кызыдэхугэм гуфитыгэ-
шхьафитыгэу зэхишлагэр ежэ зэхэзышлагэм ижэдэклэу
кыбергалошг, усаклом зэхытегэхы:

*Тхэбзэ дахэм шэнышлхэр кысхильхьагэ,
Мэстэ цлыкlум дышгэ джанэр кысцильагэ.
Тхыбзэр – тхэным, мастэр – дэным фэгэшлыгэ,
Сянэ-сятэм митlур шьуашэу кысатыгэ.*

Пуныгэу, гьэсэныгэу ратыгэхэм яшлуагэклэ
ышлэшэу хьугэхэр кьепчыхэш, лирическэ героим
игупшысэхэр гьэсэпэтхыдэклэ кызэфехьысыжы:

*Мастэм, тхыбзэм щытхур зэкlэ афэшшуаш,
Ренэу митlум арылажьэрэр нишэшгэ гуаш.*

Цлыфым ынапэ зыгэдахэрэмэ ащыщ гукlэгур,
цлыфыгэм ишэпхэ пыт гукlэгур. Гукlэгунчэр –
цлыфыгэнч. Гукlэгугэм кыфаджэу, гукlэгунчьагэр
ыумысэу тхыгэ усэу **«Ибэ цлыкlур»** зыфилорэр.
Нынэпlосыр имыльф пшэшгэжыем зэрэдзекlorэм игухэклэ
усэм кьелуатэ. Нынэпlосыр мылфыхуум ренэу щэхэ, ыгу
ригэлэжыэу дзекlo. Зы мафэ горэм пшэшгэжыер елэлугэ

янэнэпосым джэгунэу ригэклынэу. Арыти, нынэпосым Гулэ цлыклым ынэклашэо клеути, клоцлыккли чэрээу джэхашгом тыридагъ, ыгэмэхыгъ. А лъэханым Гулэм кышлошлы ежъ ыдэжъ янэ къеклаугъэу, кытебыбагъэу, едэхалоу, едэхашлэу, лэ кыщифэу. Ежыри гушлом зэлыштагъэу, янэ лаплл рищэклынэу, ыбгъэ зычлидзэнэу ылэхэр кызеубгъум, чыгу цлынэм чбылэ-чбылэу телэбагъ, ащ лыпытыуи кьэнэхъэжыгъ. Кьызэнэхъэжым, пклыхьэплэ нэплэхьри теклосыклыжы, хьазабэу зыхэтым кьызэрэхэнэжыгъэр кыгурылаугъ...

Сурэт псау, сурэт тхьамыклагъу. Гучылагъэр, гуклэгъунчъагъэр зыумысырэ ус, цыфыгъэ гу шъэбагъэр, гуклэгъу фэбагъэр кьэзыгъэушырэ ус «Ибэ цлыклар».

Гуклэгъугъэм кыфэджэрэ ус «**Дахэ елу былым**» зыфилорэ усэри. Былымыр цыфым фэлажъэ, кылэпэлэ, шлу кыфешлэ, арышъ, шлуклэ упэгъоклыжын фае ежыри. Ащ узэрэдзеклошт шлыклэхэр кьепчых, ныбжыклэм шлэныгы реты, изэхашли зрегъэзафэ...

Моральнэ-нравственнэ темэр ыгу, ыпкынэ-лын усэу «**Бзаджэхэр**» зыфилорэми. Шэн дэйхэр щеумысых, дэу зеклохэрэм ясурэтыджагъэ кьегъэлагъо, гур ащегъэкли, узыхегъэплыхъажы, уишэн-нэшанэхэм яныкьо-тыкьохэм гу альыуегъатэ, ахэр зыхэбгъэзыжыным укыфелэты, уфегъэгъуазэ. Сыд фэдэ шэн дэйха ахэр?

Унагъом щыхъотлэ-бжъатлэхэрэр, зыщищыклагыи зыщимыщыклагыи бырысыр кьизыгъэклыхэрэр; шъузым, клэлэ-быным, клочладжэм апашъхъэ щытыгъужъхэу, лъэшым, клочлэшхом ыпашъхъэ щышгынэ ласэхэр; фэмыф ерыуаджэхэр; чыфэр аштэныр зикласэхэу, зичлыфэштагъэ зымытыжыыхэрэр; лъэпкъэу зыщыщхэр зилум-пэмхэр, зильэпкъыбзэ зымышлэхэрэр, ашлэрэ хъати щымылэу, ау зышлоеджэгъэшхохэр – джащ фэдэу лъэпкъым ихэклхэу, лъэпкъым ынапэ бжыгъэу техухъэхэрэр усэм кыщегъэлагъо, щеумысы.

Адыгэхэм яхэку кьызэрабгынагъэм, хэхэс зэрэхъугъэхэм еплтыклэу Къат Ахьмэд фырилэр, илъэпкъ гупшысэ-гумэклхэр кьырилотыклым фегъэлорышлэ сюжет къеклокл зылъапсэ «**Шьынэжыемирэ Тыгъужьымирэ**» зыфилорэ баснэм. Эзопи, Лафонтени, Крыловыми зэфэхьысыжъ гъэсэпэтхыдэу

ябаснэхэм афашлыгээр зетефэ: «Клочлэшхом ыпашъхэ клочладжэр шымысэ зэпыт». Ащ теклы Къат Ахьмэд иусэ игъэсэпэтхыдэ. Мыщ зэфэхьысыжъ гъэсэпэтхыдэу илэр адыгэ гушылэжъэу «лэхьогъум хэклырэ мэлыр тыгъужьым ехы» зыфилорэр ары. Зихэку зыбгыни, хымэ хэгъэгу зышъхэ изыхыжыгъэхэм къяхьуллэрэр къырилотыклэу, едэлухэрэм ягупшысэ къыгъэушэу, къылэтэу усэм клуачлэ хэлъ.

Гупшысэу пкъырылымкли, къэлоклэ-гъэпсыклэу къы-фигъотыгъэхэмкли гъэшлэгъоны Къат Ахьмэд ибаснэу «**Къуанчлэмрэ Баджэмрэ**» зыфилорэр. Адыгэ хэхэсхэм ящылэклэ тхамыклагъо исурэт, игууз «**Силагужъ**» зыфилорэр усэр.

Щылэныгъэм илэныкъо зэфэшъафхэмклэ кыклызэ, лъэпкъ гупшысэр къызэригъэушыным, лъэпкъшлэжъым иджэныкъо машло мыклосэным зэклэ итворческэ клуачлэ зэрэпсаоу фигъэлэжъагъ Къат Ахьмэд.

Литературэр

1. Цэй И. Тэ тызыфаджэрэр гъэсэныгъ, шлэныгъ. Къат Абдурахьманы иорэдхэр. //Гъэз. «Адыгэ псэукл». № 82 (173), 1928, октыбрэм и 27. – Н. 2.
2. Шъхэлэхэу Абу. Къат зэш усаклохэр.//Гъэз. «АМ», 1997, июным и 7.

Упчлэхэмрэ лэфшлэнхэмрэ

1. Къат Абдурахьманы итворчествэ сыд щылэныгъэ лэныкъуа анахъэу зыфэгъэхьыгъэр?
2. Абдурахьман иусэхэм сыд фэдэ еплъыкла шъо афэшъушлыгъэр?
3. Къат Ахьмэды иусэхэр сыда зэратеклырэр Абдурахьман иусэхэм? Щысэхэр зэжъугъаппшэхэзэ, шъуишлэшхэр къашъулох.
4. Къат Ахьмэд ипозэие темэу къыщицлэтыхэрэр жъугъэунэфых, гупшысэу иусэхэм апкъырилхьэрэр жъугъэунэфы, уасэ афэшъушлызэ шъуакъытегушыл.
5. Ахьмэд ибаснэу «Тыгъужьымрэ Шьынэжъыемрэ» зыфилорэр Лафонтен, Крыловым, Тымэ Сэинэ ябаснэхэм зэратехьэрэм ыкли зэратеклырэм шъулыпль, шъуишлэшх кьешъулыал.

СЭМГУГЪЭ АМИНЭ (1900-1953)

Шамым (Сирием) идзэкъулыкъушлэу, тхаклоу Стлашъу лазэдинэ 1984-рэ илъэсым тхылъэу кысфигъэхьыгъэм (арапыбзэклэ тедзэгъэ тхылъ) ититульнэ нэклубгъо джырэ адыгабзэ тхыклэмклэ кытыритхагъ:

«...Сэлам гуапэ осэхы. Ащ кыинэужым адыгэ лыхъужъэу, адыгэ лъэпкъым гум дэмыфэн 1оф фэзышлэгъэ Сэмгугъэ Аминэ ытхыгъэ тхылъэу клодыгъэм ипэублэу гупшысэ гъэшлэгъон зыхэлъыр шъоеплэу кыпфэсэгъэхьы...»

Хэта а «адыгэ лыхъужъэу, адыгэ лъэпкъым гум дэмыфэн 1оф фэзышлыгъэ Сэмгугъэ Аминэу» автографым зыцлэ кырилоэр?

Урыс-Кавказ заоу адыгэ бэ дэдэ зыхэклодагъэр нахь тхьамыклэгъожьыклэ ухыгъэ хъугъэ: адыгэхэр яегъэшлэрэ щысыплэ-псэуплэ рафыхи, хымэ хэгъэгум шхъэегъэзыплэклэ емыкълужьыхэмэмыхъунэуашлыгъэх. Илъэсишгъэрэшъэныкьорэм клогъэ заом хэклодагъэм нахь мымаклэу «Стамбул икълъж» гъогум адыгэхэр теклодагъэх. Цыфышхьэр пчъэгъэнчъэу укълъгъэ зэрэхъугъэм, узым, гъаблэм зэрихьыгъэхэм язакъоп: лэкъо пчъагъэхэр лъэпкъым хэклодыкълъгъэх, лъэпкъ клодыр адыгэм кыфыхьыгъ урыс пачыхьэм.

Адыгэ лъэпкъхэм ялакъохэу Хъанджэрые «Записки о Черкесии» зыфилоэр тхылъым 1837-рэ илъэсым щылагъэхэу кыщитыхэрэм нафэ къешлы адыгэ лъэпкъ пэпчэ лэкъо пчъагъэхэр зэрахэклодыкълъгъэр, хэкужъыми кынагъэхэп, хэхэсхэми ахэтхэп. Ау хэкужъым ллакъом щыщ горэ кымынагъэу, хэхэсы хъугъэхэм къахэнэжьыгъэхэу зырыз дэдэмэ уалоклэ. Ащ фэдэу, Абдзэхэ лъэпкъым илакъохэр Хъанджэрые кызыщитыхэрэм («Записки о Черкесии», Нальчик, 1978. – С. 202) ллакъоу Сэмгугъэр кыххэфэ...⁶⁵

Адыгэ хэкужъым рафыхи, хьадырхэ лъэмыджым рыкloxзэ Болгарием нэсыгъэ адыгэ унагъохэм зэу ащыщыгъэх Сэмгугъэхэр. Зы мафэм нахь адрэ мафэр нахь мыгъозэ, 1878-рэ илъэсым Болгарием ашхьэ кырахыжьи,

⁶⁵ Султан Хан-Гирей. Записки о Черкесии, Нальчик, 1978. – С. 202.

Средиземнэ хыр кьухьэкIэ кьызэпачи Палестинэм кьызехьэхэм, тыгъэнэстырым, гьаблэм, узым нэбгырэ мин пчъагъэхэр пшэхъо шьоф нэкIым илыхьагъэх. Къэнэжыгъэр лъыкIуатэзэ, Иорданием кьыщыуцугъэхэр кьыхэкIыгъэх, зыпэ езыгъэхьугъэхэри къэхьугъэх. КIомэ-кIохэзэ, мыльэгэ дэдэхэми кьушъхьэхэр рекIокIыхэу, мэзыр кьытекIэу, ышыгу осыр кьытешэу, ычIэгъыкIэ псыхъо речъэкIэу зальэгъум, «Мыр тэ ти Къафкъас (джары кьызэралорэр. – А. Шъ.) фэд» алуи, ДжоланкIэ заджэхэрэ чIыплэм адыгэ къоджэ 12 хьухэу итIысхьэгъагъэх. Ахэмэ зэу ащыщыгъэх Сэмгугъэмэ яунагъуи...

Сэмгугъэ Аминэ Аюбэ ыкьор кьуаджэу Аль-МансурэкIэ заджэхэрэм 1900-рэ илъэсым кьыщыхьугъ. Къоджэ еджаплэр кьызеухым Къунейтрэ дэт еджаплэм чIэхьагъ, ащ ыуж Дамаскэ шеджагъ. Ар кьызеух нэуж, илъэситIо Бейруты шеджагъ. Еджаплэм гъэсэныгъэу кьыщыратырэм имызакъоу, ар римыгъэкъоу, французыбзэри Аминэ дэгъоу зэрегъашIэ. ШIэныгъэу иIэр лъигъэкIотэнэу Париж макIо, университетым чIахъэ, шеджэ – факультетитIу кьызэдеухы, дипломитIу кьыдехы: мэкъу-мэщ-хьызмэт Iофым пылтынымрэ къралыгъо Iофыгъохэр зэхэцэн-зещэн Iофым игъэцэкIэнрэкIэ.

ИныбжыкIэгъум щегъэжъагъэу лъэпкъ зэхашIэ иIэу Аминэ кьэтэджыгъ. Лъэпкъым кьырыкIуагъэм ыгъэгумэкIэу, ар зэригъэшIэным мышшъыжъэу дэлажъэ, лъэпкъшIэжъэу адыгэхэм яIэр къемыIыхыным, ялъэпкъ зэхашIэ кьылэтыным гъэпсэф имылэу фэлажъэ.

Париж шеджэ зэхъум, адыгэ хасэу ащ дэтыгъэм итхъаматэ игуадзэу Аминэ хъупхъэу лажъэщтыгъэ. Ащи изэкъуагъэп: Кавказ ишъхъафитыныгъэ фэбэнэрэ комитетхэу Европэм икьэлэ шъхьалэхэу Париж, Берлин, Прагэ, Варшавэ ащызэхашагъэхэм Аминэ ахэлэжъагъ илъэс пчъагъэрэ.

Французхэм ятетыгъо лъэхъаны адыгэхэр ялъэпкъ Iофхэм адэлэжъэнхэмкIэ амалнахъагъотыгъагъ. ЯХХ-рэлIэшIэгъухэм ия 20-рэ илъэсхэм адыгэ куп Сэмгугъэ Аминэ япашэу адыгэ автономие Сирием щыряIэным иIофыгъо кьыщалатыгъагъ. Даоу адыгэхэм яIэр француз администрациеу къралыгъор зылэ илтым ратыгъ, ау ар ежъхэм зэшIуахын альэкIын

1офэу зэрэщымытыр кьалуи, тхылъхэр кьаратыжыгыэти, ащ емыгупсэфылэхэу Лигэ Нацием (Женева) лъэлу тхылъыр агъэхьыгъ адыгэ патриотхэм. Ау ари Лигэ Нацием зэхэсыгъоу 1927-рэ илъэсым июль мазэм илагъэм кыщигыэзыягъ.

Еджэныр Париж кыщиухи, Шамым кызегъэзэжым, Къунейтрэ имуниципалитеты итхьэматэу Амин хадзы. Шлэныгъэу зэригъэгъотыгъэм, лъэпкъ зэхашлэу илэм атефэу Аминэ ыкӀуачӀи ишлэныгъи кьогъанэ имылэу илъэпкъы фегъэлажъэ. Социальнэ-экономическэ хэхьоныгъэхэр округым ышӀыным Аминэ 1офыбэ дишлагъ: нефтэ чӀэщыплэхэм алыхъунхэм ыналэ тетыгъ, гьогухэр шӀыгъэнхэм зыригъэушьомбгъугъ, кьалэм, къуаджэхэм яурамхэр асфальткӀэ ыпкӀагъэх, кьэлэ урамхэм чыгхэр кьаригъэтӀысӀыгъэх. Адыгэхэм ящысыплэ-псэуплэхэр ятеплэкӀэ кьэпшӀэжыыхэу агъэпсыгъэх. Экономическэ щылакӀэу ялэм зызэрилэтырэм диштэу ялъэпкъ зэхашӀи нахь зыкӀэлэты, лъэпкъ фитыныгъэхэм якӀэдэу нахь агъэлъэшы. Адыгэ общинэу Сэмгугъэ Аминэ зипащэр джыри Лигэ Нацием икӀэрыкӀэу 1929-рэ илъэсым елъэлугъ Къунейтрэ иокругы лъэпкъ автономие адыгэхэм къащаратынэу. Ау акъудый-къакъудыйжэу 1офым кӀыхьэ-лыхьэ зырагъэшӀэу зыкупрэ пылбыхи, зи кьимыкӀэу агъэтӀылыжыгыгъ. Нэужым, июнь мазэм 1933-рэ илъэсым, джыри Лигэ Нацием адыгэхэр елъэлугъэх ялъэпкъ шъхьаф щылакӀэ агъэпсыным фиты къашӀынхэу. Ялъэпкъыбзэ кьэгъэнэжыгыэнымкӀэ адыгэхэм даоу къашӀырэм аналэ тедзэгъэныр тэрэзэу Лигэ Нацием ылыгъи, лъэпкъ еджаплэ зэхэщэгъэныр игъоу алъэгъугъ, ау адыгэ автономие Сирием щызэхэщэгъэным ииде Лигэ Нацием имандатнэ комиссие щигъэзыягъ.

Къэралыгъо-хэбзэ 1офкӀэ зэшӀуихынхэу зыкӀэдэурэ 1офыгъохэм пшъы имылэу Аминэ адэлажъэ: 1927-рэ илъэсым Къунейтрэ щызэхещэ «Еджэныгъэ-гъэсэныгъэм ыкӀи культурэхэм яхэхьоныгъэ пылъ адыгэ хасэ». Ащ пшъэрылгы зыфишӀыжыщтыгъэ илъэпкъыбзэ, илъэпкъ шэн-хэбзэ зэхэтыкӀэхэр кьэухъумэгъэнхэм, лъэпкъ литературэм хэхьоныгъэ егъэшӀыгъэным, Къунейтрэ округым адыгэхэм автономие къащыратыным я1офыгъохэр кьылэтынхэу, зэшӀуихынхэу.

А лъэхъаным Сирием шыпсэурэ адыгэхэм алфавитыр латин лъапсэ илэу кыхахыгъэхагъ, еджаплэм зэрэщеджэшт тхылъхэр, лoфыгъo зэфэшъхьафхэм яхьыллэгъэ тхылъхэр атхыцтыгъэх, кыдагъэкълыцтыгъэх. Хьагъур Тарикъ иредакторэу «Мардж» зыфилорэ гъэзетыр бзипллыкълэ – адыгабзэкълэ, арапыбзэкълэ, тыркубзэкълэ ыкълэ французыбзэкълэ – кыдэкълэу регъажэ. Адыгэмэ ятарихъ, лъэхъаныклэм ахэм яобщественнэ шылэкълэ-псэукълэ изытет, литературнэ произведениехэр гъэзетым кыхиутыцтыгъэх, социальнэ-политическэ классовэ зэнэкъокъушхоу ахэлъыр хэдзынхэм ялъэхъанэ гъэзетым лупклэу кыыригъэлъэгъукълыгъэх. Ар члэгъэбылхъэгъэ-ушъэфыгъэ хэмытэу гъэзетым кыырилотыклыцтыгъэ, ашъхъэшыгу кыырихыцтыгъэ, лупклэгъэ икъу хэлъэу кыыригъэлъэгъукълыцтыгъэх цыфхэм, лъэпкъ лoфыгъохэм ягумэкълэ зигумэкълэхэри, ежъ ышъхъэ ехъурэ гумэкълэ зимылэхэри. Цыф кыызэрыклохэм язэхэшлыкълэ, ялъэпкъ зэхашлэ къагъэушэу, кыызэклагъанэу Амини, ащ игъусэхэми лoфыбэ дэдэ ашлэ. Сирием ис адыгэхэм ямызакъоу, «Марджыр» Адыгэ хэкужъым кылылэсыцтыгъэ, хэхэс адыгэхэм ящылэкълэ-псэукълэ изытеты щигъэгъуазэщтыгъэх...

1931-рэ илъэсым Сирием ипарламент ихэдзын зыщырекълoкълыгъэм адыгэхэм азыфагу илъэ зэмызэгъыныгъэхэм нахъ зыкыщагъэнэфагъ. Хэгъэгум и Конституциекълэ парламентым адыгитлу хэдзын фитых. 1931-рэ илъэсым хэдзынэу рекълoкълыхэрэм хэгъэгум ипарламент идепутатынымкълэ Сэмгугъэ Аминэ икандидатурэ кыгъэлъэгъуагъ. Ащ кыпыщытэу клэхъу-клэчъэу арабхэм аголъэдагъэу ежъ ышъхъэ ифедэ фэшъхьаф зымышлэрэ Бэгъымрэ Тыгъужъымрэ якандидатурэхэри къагъэлъэгъуагъэх. Ащ уатеклоныр лэшлэх лoфэу шытыгъэп. Лъэпкъ гупшысэ зилэхэмрэ ежъ ышъхъэ ифедэ илыхъуаклохэмрэ азыфагу бэнэшхо кыитэджагъ. Ар лупклэу гъэзетэу «Марджым» инэкълубгъохэм кыралотыкълэ. Хэдзынхэм япэгъокълэу маим и 1-м 1931-рэ илъэсым гъэзетым кыхеуты пэрыт статья «Зэшлуныр!» ышъхъэу. Ащ зэрэхигъэунэфыкълырэмкълэ, «Адыгэм ихаси, игъээети, ыбзи, икълэлэегъаджи щыдгъэлэщтэп, хэгъэгум ис нахьыбэм зыдэтшлыцт, нахъ шлэхэу арап тызэрэхъуным тыпылтын

фае зылозэ, мышлэр зыгъашлэу пчэгум итыгъэхэр, непэ адыгэу, адыгэр шлу альэгъоу зэрэхъужьыгъэхэр» зыфэдэ шыпкъэхэр кырегъэлъэгъуклыхэшъ, «адыгэм емышлоу, шлу ымылэгъумэ тхьаматэ зэрэхъужьышъуштэу, тетыгъор зэрымгъотыжыщтыр ашлошъы зэрэхъугъэри» хегъэунэфыклыхэшъ, «тхьаматэм ихэхыгъо кызысклэ тызэжъугъэшлужъ зылоу пчэгум кыльэдэрэ губзыгъэм!» хигъажъэу уасэ фешлы, ащ фэдэхэм цыфхэр зэрамыгъэпцлэным гъзетыр кыфаджэ. Лэжъэкло цыфхэм ягупцлэнагъэ зылэклэзыубытэни, ежъ ашъхъэ ифедэ зезыхъан зыгу хэль «лушхэр» зыфэдэ цыфхэр жэрылокли, гъзетымкли лэжъэкло цыф кызырыкloxэм зэрагурагъэлощтым Аминэ, ащ иныбджэгъухэми альэкл кьагъанэщтыгъэп, цыф жъугъэхэм язэхэшлык кьагъэушыщтыгъэ, лъэпкъы лофыгъохэм яихъухъани, язэшлохыни кьафалэтыщтыгъэх. Лъэпкъшлэжъым ыклуачлэ кьагъэлъэгъуагъ хэдзынхэм а илъэсым, 1931-рэ илъэсым, Сирием ипарламенты идепутатэу Сэмгугъэ Аминэ хадзыгъ.

Еджэныгъэ-гъэсэныгъэм илофклэ амалэу шылэхэр зэрахъахи, зэреджэшт тхылъхэри агъэхъазырыхи, Къунейтрэ дэтыгъэ еджаплэр 1933-рэ илъэсым гурыт еджаплэу ашлыгъ. Сэмгугъэ Аминэ, ащ икъотэгъухэу лъэпкъшлэжъым изехъакloxэм зэхашгъэ тучанхэм кьатырэ мылькумклэ еджаплэр алыгъыгъ. Хэгъэгум ичлыплэ зэфэшъхьафхэм кьарыклығы лъэпкъ гупшысэ зилэ клэлэегъаджэхэр Аминэ зэриугъоилэнхэылъэклығы. Клэлэегъаджэкьызырыклуагъэхэп ахэр – творческэ лофышлэ лъэшхэу, лъэпкъ культурэм бэ фэзылэжыгъэхэр ахэм ахэтых. Ащ фэдэх Блэнаукъо Бэтэкъо Хьарунэ (школым зэрэщеджэшт тхылъыбэхэм яавтор), Хьагъур Тларикъ Мумтаз, Къат Абдурахъман, Къат Ахъмэд, Хьагъур Хьис, Цэй Умар-Хьильми ыкли ахэм анэмыкыхэри. Хэгъэгум ичлыплэ зэфэшъхьафхэм кьарыклығыэхэу, лъэпкъ гупшысэ лъагэм зэрищэлэгъэ купыгъ ахэр. Агу етыгъэу, лъэпкъшлэжъым имэшлоклэгъастэхэу гъэпсэф ямылэу лажъэщтыгъэх ядуховнэ пашэ ящысэтехыплэу.

Сэмгугъэ Аминэ зипэщэ купэу зиадыгэ лъэпкъыгъэ фэшъыпкъэхэмрэ зыгукли зышъхъэкли араб хъугъэ адыгэхэкыхэу «Гъучлэджанэклэ» зэджэжъыхэрэмрэ лашэклэ

уздндыгъэхэу 1936-рэ ильэсым зэпэуцужьыгъэх. А зэпэуцужьым ыбгъуитлукли уклыгъэхэр хэхъухъагъэх. А инцидентыр сирийскэ правительствэм ыгъэфеди, «Еджэныгъэгъэсэнныгъэм ыкли культурэм яхэхъоныгъэ пылъ адыгэ хасэр» французхэм гъусэгъу афэхъугъэхэу алуи агъэмысэх, а хасэм лофшлэнэу зыпылтыр ыгъэтлылтыжынын фаеу унашъо кыдыгъэклыгъ. Аминэу а общественнэ организацием ипашэ илэнатлэ – Къунейтрэ имуниципальнэ советы итхъэмэтэгъо лэнатлэ – луйщыгъ.

Къехъулагъэм Сэмгугъэ Аминэ ыгу ымыгъэклодэу, 1937-рэ ильэсым организацие «Джолан» ыцлэу зэхещэ. Хымэ хэгъэгу уисэу уилъэпкъ лофыгъохэр зепхъан зэрэмылэклыщтымклэ теубытэгъэ шлошл пытэ ышыгъэу Сэмгугъэ Аминэ морад шъхъалэу зыфигъэуцужьыщтыгъ адыгэхэу Сирием исхэр Кавказы кыгъэкложьынхэр. Организацием ипашэхэр Париж дэт советскэ посольствэм елъэлугъэх Сирием щылэ адыгэхэр яхэкужы къэкложьынхэ фит ашлынхэу. Ау ащ фэдэ гугъаплэ къаратыгъэп. Ащ ыужы «Джолан» илофшлэни кызэтеуцагъ, Амини иполитическэ банэ зэпигъэугъ. Ялэпкъ члыплэ хэгъэгум къагъэзэжыным ифитыныгъэ алэклэзыгъэу, члэмылхъэ хъадэу залытэжъэу Сирием щыпсэурэ адыгэ патриотхэркъэнагъэх. Амини игугъэнэфхэркъэушлунклыгъэу, адыгэ клэлэцлыклэхэм гъэсэнныгъэ зэраритыщтым ехъурэ гугъэ имылэжъэу школым щылажэщтыгъэ, илэпкъы ехыылэгъэ научнэ лофшлэнхэр ышлэщтыгъэ, гупшысэ куухэр зыпкъырылъ усэхэр ытхыщтыгъэх, гъэзетым кыхиутыщтыгъэх. Лэпкъ гупшысэ лъагэу ыгу зыкыщызылэтыгъэм утын хылыр ыщэчыгъэу, лэпкъ лъапсэр зыдэщылэ къралым патриотым игугъэ-гупшысэхэр кылылэтыным ычлыплэклэ кыриуджэрэпсэхыгъэхэу гумэкл-гухэклым ытхъалэу Аминэ гугъум хэтыгъ. А пстэухэм шлэныгъэ куухэм язехъаклоу, зилэпкъы шлулэгъуныгъэ ин физилэ бэнэкло лъэшым ыклуачлэ кырагъэлыхыгъ. Ежъ Аминэ кыдэмыхъугъэр кызыдэхъунхэу зыщыгугъырэ ныбжыкълэхэр гъэхъазырыгъэным пылынэу Къунейтрэ кыщызэлуихыгъэ адыгэ еджаплэм егъэзэжы. Ащ щеджэрэ адыгэ сабыхэм адыгэ шъуашэ ащыгъыщтыгъ. Пчэдыжыым еджэныр рагъэжэным ыпэкли, еджэныр заухыкли, нэмаз

ашлын зыхууклэ кыблэм анэлу гъэзагъэу зэрэуцухэрэм
фэдэу, мыхэм Кавказым анэлу къэгъэзагъэу уцухэти, якъамэ
кыхыгъэу лэтыгъэу алыгъэу «Адыгей» зыфилорэусэу Сэмгугъэ
Аминэ ытхыгъэр гимнэу кьалощтыгъэ. Хэкужым иприродэ
идэхагъ, ибаигъ, цыфхэу ащ исхэм яшэн-хэбзэ зэхэтыклэхэм
язэгъэфэгъагъ, лыхъужыгъэу, псэемыблэжыныгъэу ахэлыр
мэкъэ лэтыгъэклэ, гушхуагъэм ымакъэ кыхыщэу усэм кьелох.

*Адыгейр хэкумэ анагъ,
Игъэпсыклэр зэклэмэ ашъхагъ,
Икьушъхъэхэр фыжъыбзэ осыгъ,
Ис цыфхэр пкыишъолы дэхагъэх –*

Джары лъэпкышлэжыым усаклом ыгу щипхыгъэ
чылапхъэр, гушъхъэ лэжыгъэу ригъэуугоижыгъэр.

Лъэпкыым ищысыплэ-псэуплэу усаклор къэмыхъузэ
зыкларачыгъэр пэлэпчъэу кьагъэнагъэр янэжъхэм-ятэжъхэм
кыфалыатэзэ гурагъэлауагъэр, игупшысэ, изэхэшлыкши щыщы
хъугъэр сурэтэу ынэгу кыкклэуцо:

*Имэххэр хым фэдэу хъуауагъ,
Ипсыхъохэр чъэгъуабзэу кьэргъуагъ,
Ихатэхэр къэгъэгъэ дэхагъ,
Клэху, шъхагъи зэфэдэ зэклагъ.*

Лъэпкыыр зы чыплэу иегъэшлэрэ щысыплэ-псэуплэ
зыщыщэлэм, язэхэтыклэ, яхэбзэ-шэн гъэпсыклэхэр кыре-
лотыкых усаклом:

*Адыгейм пасэм тызесым
Тызэхэсэу зэу тызыщэтым,
Тищытыплэ шлощытхъугъ благъэм,
Тигъэпсыклэ шлодэхагъ хымэм.
Хъурэ бзырэ хабзэ зэрахэу,
Хэклотагъэм тхыдэр кынахэу,
Тызэхэтыгъ тызэрэльтытэу,
Талытэщытыгъ лъэпкь гъэсагъэу.*

Лъэпкыым ишъхафитыныгъэ пае псэемыблэжъэу
банэ ышлызэ кыхыгъ. Хьаклэ кьахэхэмэ гъэшло
инклэ дзеклоу адыгэмэ яхабз. Щылэныгъэм илэныкьо
лэащитлоу лъэпкыым хабзэу хэлыгъэр – лыхъужыгъэмрэ
хьаклэм шъхъэклэфагъэклэ дзеклонымрэ – усэм лупклэу
кырелотыкы:

*Къытхахъэрэм шлуфэсыр етхэу,
Къытхалэрэм чатэр къыфитхэу,
Къэрсэрыер зэпырыдгъазэу
Теззуагъ илъэсишъэм ренэу.*

Ащфэдэчлыплэукъышхыугъэмэ, ащфэдэлъэпкъушхышмэ угушхон зэрэфаем иджэмэкъэшхо хэлуклы усэм. Ау ащи изакъоп. Урыс-Кавказ заом адыгэ лъэпкъым тхыамыклэгъошхо къыфихыгъ: заом хэклодагъэр къэпчыгъуай, къэнагъэм инахыбэ дэдэр хымэ хэгъэгум екIурэ гъогум тырагъэзыхыагъ. Ар хъадэлъэмыджы бэмэ афэхъугъ. Ахэм къахэкIыгъэр ипхыыхэ-итэкъоу дунаим тетэкъуагъэ хъугъэ, зэлымылэхсэху чIым къытенагъэх. Ащ игухэкI-гукIае къыплъагъэлэсэу гууз сатырхэр усэм щызэкIэлъэкIох:

*Тятэжсхэр къызыхэхъажьым,
Яунэ джэгухэр къызабгынэжьым,
IэнэкIыбзэу тыкъызагъанэм,
Тызэнэмысэу тыкъытенагъ чIым.*

Лъэпкъым игуузыр – ежъ усаклóми игуузэу, лъапсэмрэ шъхъапэмрэ зэтэчыгъэ зэрэхъугъэм игыбзэ гухэкI усаклóм къепчъы.

Лъэпкъым къырыклóштým игумэкIышхо хэт усаклор. Ичэщи имафи ащ игупшысэ зыдиIыгъ, ичэщи имафи ащ фэлажъ. ГупшысэзэфэхысыжъэушIыгъэр къытлгыгъэлэсэу усаклор къэджэ, къэлыало:

*Тымыклóдыным фаер, игъомэ,
Гъогу закъоу тилэжъыр экIэми
Атэжсэ клэнэу тихэкужъ лъапIэм
Тижъи тикIи текIужъын тылIымэ.*

Едзыгъо пэпчъ дунэеплъыкIэ, дунэелъэгъукIэ зэфэхысыжъ сурэт псау къырегъэлъэгъукIы. Гушхогъэ лъэшымрэ тхыамыклагъоу лъэпкъым къехъулагъэм игухэкI-гууэр ахэшIыкIыгъэ-ахэхыкIыгъэх аедзыгъохэр. Лъапсэмрэ шъхъапэмрэ зэтэчыгъэ зэрэхъугъэм бгъэм мэшIожьокур дитэкъуагъ. А мэшIожьокум ижъ пэхъэ стыр шъхъарихэу, бгъэм дэмыфэжъэу дэбэгахыгъэ гоу зезыутэкIыжырэм игутео чэлыао щызэхапшIэу, ащ кIыгъоу зызыхъожьынэу щымыт шлулъэгъу инэу хэкужъым фырилэр къыралотыкIэу едзыгъо уж пэпчъ къышчыкIилотыкIыжъэу жъыу къыщеты:

Адыгэ хэку, тыхэку дах!

Тыхэмынэжэ, тьянэ дах!

Америкэм кышщыдэклырэ журналэу « Адыгэ гъуаз» зыфилорэм ия 2-рэ номер 1979-рэ илъэсым усэу «Адыгеир» кышщыхаутыгъ. 1989-рэ илъэсым хэку гъэзетэу «Социалистическэ Адыгеим» гъэтхапэм и 18-м усэр кыхиутыгъ. Сэмгугъэ Аминэ ищылэныгъэ гъогурэ илитературнэ творчествэрэ яхьыллэгъэ очерк клэклым усэу «Адыгей» зыфилорэм гъэтэрэзыжыныхэр илэу игъусэу республикэ гъэзетэу «Адыгэ макъэм» шышъхьалум и 2-м 1995-рэ илъэсым кыхезгъэутыгъагъэх.

Сэмгугъэ Аминэ сабийхэм афэгъэхьыгъэуи тхэщтыгъэ. Къунейтрэ кышщызлухыгъэ еджаплэм щагъэфедэнэу усэхэр ытхыщтыгъэх. Ахэр джы кызнэсыгъэми ащымыгъупшагъэу цлыфхэм ахэлъ, езбырэу къало. Ахэм зэу ащыщ «Адыгэ цырхэр» зыфилорэ усэр. Усаклом игупшысэ шъхьалэ зыфэгъэхьыгъэр мы усэм иидейнэ-художественнэ пкъынэ-лын: лъэпкъшлэжыр къэлэтыгъэныр, лъэпкъ гушхуагъэр къытклэхъухьэрэ ныбжыкълэхэм ахэлъхьэгъэныр ары. Ныбжыкълэхэмзафегъазэ,язэхэшлыкъл кызыэриубытыщтымклэ ицыхъэ ателъэу, ащыгугъэу яджэ:

Адыгэ цырхэр, чэщи мафи тежъугъэгугъу,

Дунаим ипицэу зэ тыщытыгъ.

Тыхэку дышъэу, тыхэку лъаплэр шлу тэжъугъэлъэгъу,

Тыдэжъугъэлажэ, тызытетыгъэм тытежъугъэуцожэ.

Гупшысэ шъхьалэм илэтэшъхьэлүллэжъэу аужырэ сатыритлур тло къалозэ ашлынэу къыделъытэ.

Адыгэмэ зэхэдз ялэу – къэбэртай, бжъэдыгъу, шапсыгъ, абдзах, клэмгуй алозэ зэрзэпэклаохэрэр Сэмгугъэ Аминэ еумысы, ясабыигъом щегъэжъагъэу лъэпкъ зыклыныгъэр ахэлъыным къыфэджэ:

Адыгэ цырхэр, тызэкъош,

Зэхэдз тилэн, зым тыщыц,

Зэфэишъхьафхэн тэ тыбзэ,

Тыхэку, тилъэпкъ, тыхабзэ.

Сабыйхэм апае Сэмгугъэм ытхыгъэхэр ежэ сабийхэм ядунай, ягупшысэ, язеклоклэ-гъэпсыклэхэр къыралотыкълых, сабийбзэм тегъэпсыхьагъэх:

*Іэгу цлыклу, Іэгу цлыклу тытежсугъау,
Тыжсугъэджэгу, тыжсугъэлъат, тиклэланІ,
Тлэхэр тэжсугъэгъэтэмау,
Бзыу цлыклу фэдэу тыжсугъэбыб.*

Сабыйхэм шэн-хабзэу ахэлъын фаехэр ахигъэпытыхъэу,
ежъ сабыйхэм ахэр агъэцаклэхэу, ежъ-ежбырэу зыкъаlotэжъэу,
сабыйхэм яжэдэклэу зэхытегъэхы:

*Тыклэлэцлыклу тэ: тыгухэр къабзэ,
Тятэ-тянэхэр, тиблэгъэ-тигунсэхэр шлу тэлъэгъу,
Насыпынчъэ мыгъоми Іэпылэгъу тафэхъу,
Тхьамыклэу тызылуклэрэм шлу фэтэшлэ,
Жъыхэр тэлъытэ, цлыклухэр тэгъашло,
Хэбзэ дышъэу тилэхэми тарэлажъэ...*

Природэм хэплэнхэр, ащ ишлагъохэр альэгъуныр,
ежъхэми ащ зыхалъэгъожьыным игульытэ кыгъэушцэу
«Бзыумрэ клалэмрэ» зыфилорэ усэр кызыэрыклоу,
гурылогъошлоу сабыимэ апае етхы Аминэ:

*Бзыухэр уашъом цэбыбы,
Сэри члылъэм сырэчъэ,
Ахэм тамэ аготымэ,
Сэ слэхэри сэгъэтамэ.*

Сэмгугъэ Аминэ адыгэ тарихъым изэгъэшлэн,
къытклэхъухъэрэмэ ар алъыгъэлэсыгъэным лъэшэу дэлэжъагъ.
«Адыгэмэ ятарихъ» зыфилорэ тхылъэу ытхырэм ипычыгъохэр
гъэзетэу «Марджым» кыхиутыштыгъэх инджылызыбзэклэ.
Дунаим щыхъурэ-щышлэхэрэм ащыгъуазэу, Урысыем
итарихъ дэгъоу ышлэу, зытегушылэрэ loфыгъор куоу
къыгурылоу зэрэщытыгъэр къеушыхъаты «Урыс-адыгэ
заор» зыцлэу кыхиутыгъэм. Петр Апэрэм кыщегъэжъагъэу
Екатеринэ Ятлонэрэмклэ, Александр Апэрэмклэ клоу
Ятлонэрэмклэ клэклыжъэу адыгэ члыгур аштэнымклэ
зэрахъэгъэ loфхэр, къадэхъугъэхэр, къадэмышъугъэхэр, ахэм
альапсэ игъэклотыгъэу Сэмгугъэм кырелотыкых, адыгэ
нэклэ елъэгъух, адыгэгуклэ зэхешлэ, адыгэ лъэпкъ гупшысэ
зэфэхьысыжъ афешлы. Урысыем адыгэ члыгум иштэн
нахъ кызыэригъэлъэшырэм адыгэ лъэпкъхэр зыкыныгъэм
зэрэфишцэтыгъэхэр, тхьарыло хасэр зэрэзэхащагъэр, 1806-рэ

ильэсым тхьарылоу аштагээр, ар зэрагэцаклэщтыгээр, урыс-адыгэ зэфыщытыклэхэм яхьылаагэу зэрахэщтыгэа лофыгэохэр... – бэ, бэ зылылэсырэр Сэмгугээр. А тхыгээхэр уимылэубытылэу я XVIII – XIX-рэ ллэшлэгүхэм адыгэмэ ядунаи кырыкылаагээр шыпкыагэ хэлэу кэбгэлэжыон, кыплотыкын плэкыщтэп. Сэмгугэм илофшлагэхэм шлуагэу ялэр ащ кэушыхьаты.

«Адыгэ тарихьыр» лэпэрытх тхылыплл хьоу Аминэ ыгээхьазырыгэагэ, ау кыдэгэкыгыо имыфэу 1953-рэ ильэсым идунай май мазэм ыхьожыгэ. Израиль-Сирие заоу 1967-рэ ильэсым шылаагэм лэпэрытхыр хэклодаагэу алытэщтыгэа.

«Емынэр зэрыхьэрэми зыгорэ кыренэ» зэраоу, Тхьэмклэ шыкур, «Адыгэ тарихьым» игушылапэ кэзнаагэти, Аминэ ыкьоу Бэрэджым 1982-рэ ильэсым кыдигэкыгыагэ. Нэужым Аминэ илэпэрытхыхэр кыагыотыжыгээх ыкли «Адыгэм итарихь» зыфилорэр 1984-рэ ильэсым кыдаагэкыгыа.

Сэмгугэ Аминэ ныдэлфьбзэм ибзэхабзэхэм язэгэшлэни дэлажэщтыгэ. «Адыгэ алфавит», «Адыгэ усэхэр», «Адыгэ гушылэжьхэр» зыфилорэ тхыльхэр Аминэ илофшлагэхэм язэфэхьысыжьхэу кыдаагэкыгыэх.

Усаком, тарихьылэжыым зэклэ илофшлагэхэр зыфэгэхьыгэагээр лэпкышлэжыыр, лэпкэ гушхуагээр ары. Лэпкэ шлэжыым иджэныкьо машло мыкьосэным ыкьуачли изэхэшлыкли афигэлэжыагэ. Илэпкэ шыгыупшагэп ыкьо усаком илэжыгээхэр, ыгэлэаплэу кэуэхьумэх – джы кызнэсыгээми Аминэ иусэхэр оредышьом илэу кьалох, ныбжыкьлэхэмклэ лэпкышлэжыым ижыу джэмэкэшхоу адыгэм идунае хэуцаагэ.

Литературэр

1. Бэрэдж Сэфэр. Темыр Кавказым итхаклохэр. Самсун, 1995.
2. Дэгүф Салахьдин. Адыгэ тхаклохэр. // Гьэз. «Адыгэ макь», 1995, сентябрэм и 1. – Н. 5.
3. Шхьэлэхьо Абу. Сэмгугэу Амин (1900-1952). // Гьэз. «Адыгэ макь», 1995, августым и 2. – Н. 5.

4. Кушхабиев Анзор. Выпускник Сорбоны Амин Самгуг. // газета «Черкесское зарубежье», № 4, 1998. – С. 16.
5. Гьонэжьыкьо Махьир. Илъэпкы фэгумэкIыщтыгъ. // Гъэз. «Адыгэ макъ», 1994, июлым и 13. – Н. 4.

УпчIэхэмрэ IофшIэнхэмрэ

1. Сыдэуштэу адыгэхэр Сирием (Шамы) ифагъэха? Лъэпкъ политикэу Тыркуем зэрехьэрэм епхыгъэу адыгэхэр къопэ зэфэшъхьафхэм ащыпсэухэу зэрэхъугъэм уишIошI къелуалI.
2. Сэмгугъэ Аминэ иеджэн-гъэсэныгъэ гъогу рыкIуагъэм кытегушI.
3. Общественнэ гулытэу, лъэпкъ зэхашIэу Аминэ иIэхэр зэгъэзфагъэ зэрэхъугъэхэр, лъэпкъым кырыкIоштым игумэкI-гупшысэхэр итхыгъэхэм кызэрашиIэтырэр, гупшысэ-зэфэхьысыжьэу ышIыхэрэр, ар ихудожественнэ творчествэ зэрэпхырищырэр. Иусэхэм къахэхыгъэ щысэхэмкIэ къэушыхьатэ къэгъэшпыпкъэжьых уизэ-фэхьысыжьхэр.
4. Общественнэ зэхашIэ зэтекIэу Сирием ис адыгэхэм ахэлыгъэр, ащ епхыгъэу зэутэкIыныгъэу азыфагу кытаджэщтыгъэхэр, ащ лъапсэу яIэр.
5. Сэмгугъэ Аминэ иусэхэм лъэпкъ Iофыгъо темэ шъхьалэу къашиIэтырэр, ащызэшIуихырэр сыд фэда?
6. Сэмгугъэ Аминэ икIэлэгэгъэджэн ыкIи иобщественнэ-политическэ IофшIэнхэр, морад шъхьалэу зыдиIыгъым фигъэIорышIэхэзэ, зэригъэцакIэхэрэм уасэ афэшIызэ къатегушI.

ХЬАХЬҮРЭТЭ ОСМЭН (1934-2003)

Хэхэс адыгэхэм кяхэклыгъэ тхэклошхохэм зэу ащыщэу Тыркуем щыпсэуцтыгъэ Осмэн Челик (Хьахьүрэтэ Осмэн) ишъхьагъуси клыгъоу 1990-рэ илъэсым ишышъхьалы мазэ хэкужъым кэклогъагъэх. Шапсыгъэ ис иунэкьошхэми ахэхьагъэх, гъэзетэу «Адыгэ макъэм» иредакция ижурналистхэм гущылэгъу адырилагъ, хэку адыгэ радиокомитетым Осмэн ипсалъэ щытыратхагъ, Москва клохи кызырагъэлъэгъугъ. Гушлор анэгъу кыкличхэу, кызырэклягъэхэмклэ инэу зыфэрэзэжхэу щылагъэх. Ау кьаклорэр клжыбщт. Палъэу ялэр аухи, агъэзэжыным игъо къэсыгъ. Анэхэр аклыбэу, агухэр хэкужъым кыранэхичхэу клжыбгъэх. Зыкли тызэхэмышлыхьагъагъэми, зэлахьыл благъэ тыгухэмклэ тызэфхьугъэу, тлэклу тешлэ къэси телефоным кытеоххэу, письмэхэр зэфэттхыхэу, тикъэбархэр зэлъыдгъэлэсхэу, тызэфэныкьоххэу тыщылагъ. Аузэ, къэбар кяхьыгъ Тыркуем кыклыжыгъэхэм Осмэн машинэ зэутэклым хэфагъэу, ау утын ащ фэдизэу зи хымыхыгъэу. Ащ лъыпытэу телефоным сыфытеуагъ, Эльмэс трубка кыштагъ. Шлуфэс есхи, лоххэм язытет, Осмэн ипсауныгъэ зыфэдэм саклэупчлагъ. Пцлэшхьо пагъэм фэдэу кызытырипхъанклэзэ, Эльмес кьелуатэ, кызырилорэмклэ, гумэклыгъо щылэп. Осмэн исымэ саклэупчлагъэти, «мары, сызидэгущылэрэр кышлагъэшъ, кьэлабэ», – ылуи, ежъ Эльмес ымакъэ уцужыгъэ, нэмыкл макъэ, кьэтэбэ шынэм фэдэу, шъабэу, маклэу «алле» кьэлугъ. Къэсшлэжыгъ – Осмэн ары.

– Арэп, гъогум тет машинэм уелъэпэклауи теуутыгъ алуагъэти къэсэшлы, сыда а машинэ тхьамыклэм илэжъагъэр ащ фэдизэу уфэмыгубжымэ мыхъунэу? – сесэмэркъэугъ.

– Оуафэмыгубжымэ, ежъхэр кыпфэгубжых, – зэрихабзэу, шъабэу, маклэу, тлэклуи зэрэщхыпцлырэр кыххэщэу кыблжыгъ... Бэклаемэ тарыгущылагъ, чылэм щыщхэу

зылуклагэхэм кьаклэупчлагъ, амал илэмэ гъэмафэр кьэсымэ, хэкужъым кьэклонхэу тызэзэгъыгъ...

Ау о плорэр арэп, Тхьэм ылорэр ары нахь. Инасып кьыригъэхьыжыгъэп ятлонэрэу хэкужъым кьэклонэу, мзаем и 2-м 2003-рэ илгъэсым илгъэс 69-м итэу Осмэн идунай ыхъожыгъ. Осмэн ищылэныгъэ, итворчествэ ехыллагъэхэу, ежъ зэдэгущылэгъоу редакцием кьышыдашлыгъэр, ипъесэу «Къафэ» зэрэпсаоу номер зэкълэлыклогхэм кыххэзыутыгъэ гъэзетэу «Адыгэ макъэм» Осмэн зэрэщымылэжъым икьэбар гухэкъл, тхаклом исурэти хэтэу, кьытыридзагъ...

Сигупшысэ хэзгъэклын сымылгъэклэу ренэу кьыдэоежыкы зэпыт гутеом дыригъаштэу: «араб поэзием псэ кьыпызгъэкълэжыгъэкълэ» альыгъэрэ Махьмуд Сами аль-Баруди (Наурзэкьо Махьмуд), «тырку литературэм жанрэу романыр 1870-рэ илгъэсым хэзылгъагъэу» зыфалорэ Ахьмэд-Мидхьат (Хьагъур Ахьмэд), «тырку литературабзэр зыгъэуцугъэу» альыгъэрэ Омер Сейфедин (Хьаткьо Умар), «француз эпистолярнэ литературэм иклассикклэ» заджэхэрэ Аиссе (Шарлота Айщэт), джыри, джыри ахэм анэмыкыбэу адыгэхэм кьахэклыгъэхэу нэмыкъл цыфлэпкьхэм гушгъэхэлэжыгъэшхо афзэшылыгъэхэр ялэпкь фэлэжыагъэхэмэ, сыдым тынэ-сыныгъа шыула?». Ары шгъае, тарихъым ыштэрэп «гъагъэем»-р. Сыдэу тшына, Тхьэм ащ фэдэ насыпымэ тфыхихыгъэр. Лэпкь лыпцэ клуачли, лэпкь нэпэ теплти, лэпкь шгъакуцъл чылапхьи ипхьыхэ-итэкъу хьугъэ...

Зы адыгэ ллакьо, зы адыгэ унагъо кьырыклуагъэри зэрэлэпкь псаоу кьырыклуагъэри зэфэдэх – а зы тхьамыклогъо гъогур ары ягъогур, а зы хьазабыр ащэчыгъ, а зы насыпынчъагъэм имыжъошгъхьал зэхихьаджыхьагъэх. Кло, «емынэр зэрыхьэрэми зыгорэ кьыренэ» зэралоу, тлэклу горэу тыкъэнагъ. Ари зы чыплагъэмэ лофыгъа – дунаим зэфэдэкълэ тытетэкъуагъэхэу, тызэтэчыгъэхэу тыкьытенагъ. Ахэм зэу ащыщыгъ Шапсыгъэ, Анапэ илгъо-блэгъухэм адэжъ щыпсэуштыгъэ Хьахьурэтэ Чэтэгъэжъ иунагъуи.

Адыгэ хэхэсхэм кьахэклыгъэ тхаклогхэу анахь гъэхъэгъэ ин зышлыгъэхэм ащыщ Хьахьурэтэ (Челик) Осмэн.

Урыс пачыхьагъум кьытишлылэгъэ заоу илгъэсишгъэрэ шгъэныкьорэ зыкьудыигъэм цыф пчъагъэу хэклогдагъэм

нахь и нахь утынышо кытитыхыг а заом клэухэу фэхьугэм. Пачыхьэхэр зэблэхьугэ хьуштыгэми, техьэ-теклэу шытыгэхэми пачыхьаклэу техьэрэм пэпчэ нахь гьэлъэшыгэу зэхьоклыныгэхэр фэхьузэ, кызытеуцо имылэу ахэмэ якьэралыгэо политикэ шьхьалэ льягьэкляуатштыгэ – ягьунэгьу члыгухэр зылэклалъхьэштыгэх. Урыс-адыгэ заор кызыкыташлылагэм ыльэпсэгэ мурад шьхьалэр зэо ужым агьэцклагэ: адыгэ члыгум адыгэ лъэпкэ имысыжьэу ашынышэ, ежхэм ячлыгоу, яльэпкэ псэуплэу хьуным фэзыщэрэ лэфыгьохэр зэрахьэштыгэх. Ямуради кьадэхьугэ: заом хэклодагьэр хэклодагэ, псаоу кыхьэклыжыгэми ипшлэнибгьур яхэкужэ рафыхи, хымэ хэгьэгум шьхьэегьэзыплэу клэжыгэх...

Хьахьурэтэ Чэтэгьэжэ иунагэо адрэ адыгэ унагьохэу зышхьэ езыхьыжэжыгэхэм зэу ашыщэу 1864-рэ ильэсым ыуж Тьркуем иклыжыгэагэ. А лъэхьаным Тьркуем итетыгэо кызышылэнлэнклэежьэгэ Болгариемадыгэу кощыжыгэхэр агьаклоштыгэх. Адыгэ клячлэклэ, адыгэлыклэ тьрку тетыгьор зэтыригэукожын, болгархэм апшэ тьркубжыр дигэпытыхьажын имурадыгэ султланым. Адыгэ унагьохэу Болгарием агьэклягэхэм ахэфагэ Чэтэгьэжэ иунагьуи. Ильэс 14-рэ мыщ шыпсэугэх. 1878-рэ ильэсым тьрку-болгар заоу клягэм Чэтэгьэжэ ыкьоу хэкужым зыдыришчыжыгэагэ Исхьакэ хэлэжыагэ. А заом адыгэу хэклодагьэр маклэп. Инасыпти, Исхьакэ псаоу кыхьэклыжыгэ. А ильэс дэдэм Хьахьуратэмэ яунагэо Болгарием кыкыжыи, Шам (Сирием) клэжыгэ. Ащи рэхьатыплэ щамыгьотэу кыкыжыыхи, ятэ жьы дэдэу, зы шы закэо нахь илэпти, ащ ятэ тесэу, ежэ Исхьакэ лъэсэу, Тьркуем ит адыгэ чылэу Япал клэжыгэх. Ащ Исхьакэ унагэо шишлагэ: клэлэ бын лужьоу, зын кыльфыгэ зэш-зэшпхьухэу нэбгыри 8 хьухэу ящылэклэ-псэуклэ зыпкэ иуцаагэ.

Тьрку республикэр загьэпсым, яконституции ия 88-рэ статья кызыэрэдилытэрэмклэ, Тьркуем ис псэури тьркуклэ алъытэхэу хьугэ. Зэклэми тьрку лъэкьуацлэ ялэн фаеу алуи, тхаклом кьафитхырэр хэти ыльэкьуацлэу ашыгэ. Джащ тетэу Хьахьуратэмэ Челик («шылыч» кьеклы) лъэкьуацлэр кьаратыгэ.

Лъэпкъым инасыпыр ары илъфыгъэхэми янасып хьурэр. Адыгэ лъэпкъым илъфыгъабэхэм ямыкьэралыгъо фэлэжъэнхэр, къаухъумэныр янэтлэрылоу ышлыгъэх Урыс-Кавказ заом клэух бзаджэу фэхъугъэм. Апэрэ дунэе заом Германием игъусэу хъугъэ Тыркуем идзэ адыгэ маклэп хэтыгъэр. Адыгэ шъэ пчъагъэ а заом хэклодагъ. Хьахьурэтэ Исхьакъ ыкъоу Моулиди ащ къыщауклыгъ. 1921-1922-рэ илъэсхэм юнаныр (грекхэр) Тыркуем рафыжьыхэ зэхъум, Исхьакъ ыкъоу Юсыф-зия хэлэжъагъ. Инасыпклэ а заом псаоу къыхэклыжыгъ, унагъо ышлагъ, клэлих ыплугъ. Юсыф-зия иклэлэ анахыклэу нэужым писатель ин хъуштыр 1934-рэ илъэсым къэхъугъ. Сабыим Осмэн фаусыгъ.

Янэ пасэу идунай ыхъожьы, сабыигъо къин пэклэклыгъ Осмэн. Къоджэ еджаплэр къызеухым, гурыт еджаплэр нэмыкл чыплэ къышиухыжыгъ. Къуаджэм бзэу дэлъыгъэр адыгабзэр арыгъэ, – зреджэхэрэр тыркубзагъэми. Пчыхьэрэ жэрыло усэхэр къызыщалотэрэ нэжъ-лужъ зэлуклаплэхэм клоныр, ядэлуныр, ыгу риубытэныр, илэгъухэм къафилотэжьыныр исабыигъом щегъэжъагъэу Осмэн иклэсагъ, ау ахэр ытхыныр, тхылыплэм ригъэклуныр джыри ышлэщтыгъэп, ащ игулытэ нэсыщтыгъэп. Чылэм дэкли, Стамбул дэт универститетым имэзтехничскэ факультет щеджэнэу 1958-рэ илъэсым зычлахьэм, адыгэ лъэпкъ лoфмэ апылъ ныбжыкклэ купэу зыхэфагъэм творческэ талант амалэу Осмэн пкъырылтым зыкъызэлухынымклэ ишлогъэшхо къэклуагъ. Лъэпкъ гупшысэу зыгъэгумэклыхэрэм а ныбжыкклэ еджэкло купыр зэкъуиубытагъ, зреджэхэрэм даклоу альэклыштымклэ лъэпкъ лoфым фэлажэщтыгъэх. Зэлуклэщтыгъэх, шлэгъэн фаехэм атегушылэщтыгъэх, пшъэрылхэр рахъухэщтыгъэх... Ялъэпкъ лoфшлэн-лэжъэн лъагъэклуатэзэ, рахъухагъ адыгэмэ яжэрыло усэхэр атхыжбынхэу, къыхаутынхэу. Къэбарыжъхэу исабыигъом зэхихыгъагъэхэу пчъагъэрэ иныбджэгъухэм къафилотэжыгъэхэр лэпклэ-лъапклэу Осмэн етхыжьых. Иныбджэгъу-иакъылэгъухэм альэкл къагъанэщтыгъэп. Джащ тетэу «Бирлащык Кавказия» ыцлэу жэрыло усэхэр зыдэт тхыль къыдагъэклыгъ. Джы къыдагъэклырэ «Кавказия» зыфилорэ журналым ар лъапсэ фэхъугъ.

Осмэн цлыфыгээшхо, гуклэгъушхо хэлъ. Тырку хьапси, бзэгухъэ лъыплъэни зэтырагъэузон амылэкълэу, адыгэ ныбжьыклэхэр егъэджэгъэнхэмклэ пшгъы зымышлэу илъэсыбэ хъугъэу лэжьэрэ Таймэз Кязым хэкужъым къэкълуагъэу тизэдэгущылэгъу горэм Осмэн иунэгъо къэбар сыклэупчлагъэти, ялофхэм язытет дэгъоу кысфилуати, клэухым кыыложьыгъ: «Осмэн фэдэу цлыфышлэу къэгъотыгъуай. Ащыгъум ар еджэщтыгъ. Ежъ ышъхъэкли бэмэ афэныкъяугъ. Ау ащ нахы нахъ шлолофыгъ адыгэ клэлэцлыклухэм яеджэн. Сабый тхьамыклэхэм цлэхэр ахэсхэу, ашхын щымылэу зыщытыгъэ лъэхъаным, чылэмэ къащаугъоигъэ лэжьыгъэр Осмэн кыбырыхклэ кыыхыызэ дгъахэщтыгъэх».

1963-рэ илъэсым университетыр кыухи, инженер-мэзгэкъл сэнэхъатыр илэу лофшлэныр Осмэн ригъэжъагъ. 1энэтлэ зэфэшъхъафхэр ыгъэцаклэу Тыркуем ичлыплабэхэм Осмэн ащылагъ. Мэз лофхэмклэ Тыркуем иминистерствэ иотдел ипащэу илъэсыбэрэ Осмэн лэжьагъэ. 1995-рэ илъэсым щегъэжъагъэу Тыркуем имэз промышленность иминистрэ игуадзэу Хъахъурэтэ Осмэн лоф ешлэ. Къэралыгъо лофышхоу ышлэрэмэ адаклоу, Осмэн тыдэ зыщэли, сыд 1энатлэ зылоты, 1эклыб ышлыгъэп зэшъхъаклэ зыхэцагъэ хъугъэ творческэ лофшлэныр. Статьяхэр, очеркхэр, новеллэхэр, рассказхэр зэпымыоу ытхы зэпытыгъ, журналхэм, гъэзетхэм къахаригъэутыщтыгъ. Аузэ, щэч хэмылэу, писатель гъогум пыгъэу Осмэн теуцагъ. Адыгэ тарихъым, культурэм ялофыгъохэм яхьыллэгъэ статьябэхэр, фольклорнэ усэхэр журналэу «Берлещык Кавказия», «Кавказия», «Кавказ икъушъхъэхэр» зыфилохэрэм Осмэн къащыхиутыгъэх. Ахэмэ ащыщых нарт пщыналъэхэр, къэбархэр, я XVII-рэ л1эшлэгъум щылэгъэ адыгэ философэу Къэзанэкъо Джэбэгъ ехьыллэгъэ къэбархэр ыкли ахэм анэмыкыбэхэр. Итворческэ лофшлэн лъыгъэкълуатэзэ, тхылъ тхыным нэсыгъ Осмэн. Писателым икълэмьпэ тхылъ маклэп кычлэклыгъэхэр: рассказхэр зыдэт тхылъэу «Нартхэр» – 1967; едзыгъуищ хъурэ пьесэу «Къафэ» (адыгэ пщы пшгъашъэм иорэд), Анкара, 1985; трилогиеу «Кавказ», Стамбул, апэрэ тхылъыр – «Генар», 1985, ятлонэрэ тхылъыр – «Зэолхэр», 1995; ящэнэрэ

тхылъыр – «ЕгъэзыгъэкIэ ячIыгу рафыгъэхэр», 1996; романэу «Къэзанэкъо Джэбагъ», Анкара, 1986; тхылъхэу «Рассказхэр», Анкара, 1987; «Рассказхэр, очеркхэр», Анкара, 1988. Ижъырэ адыгэ хъугъэ-шIагъэхэр (новеллэхэр, портретхэр), Анкара, 1987. Тхылъ 20-м ехъу кыдыгъэкIыгъ Осмэн. Ахэм ахэтых философием ыкIуачIэ кыызэбэкIырэ тхылъхэр. Ащ фэдэх «Гупшысэм ильэуж», «ЦIыфым кыыкIэныгъэр» ыкIи ахэм анэмыкI тхылъхэр. Тыкъэзыуцухъэрэ дунаим икъэухъумэн Iофыгъошхоу зэрэщытым игупшысэ апхырыщыгъ тхылъхэу «Пхъэм итхъаусых», «Быслъымэным ишэкIуакI» зыфиIохэрэм.

Осмэны адыгэ жэрыIо IорыIуатэр куоу ешIэ, илитературнэ– творческэ IофшIэн инэу щегъэфедэ. ГъэкIэрэкIалъэу арэп: тхылъым иидейнэ-художественнэ пкъынэ-лынэ хэуцоу е къэгъэлъэгъон пшъэрылъ шъхъалэ щыхъоу авторым егъэфедэ лъэпкъ жэрыIо IорыIуатэм илэжыгъэ гъэхъагъэхэр. Тхылъхэм ащыщыхэм адIэхэми нафэ къашIы Осмэн итворческэ IофшIэнкIэ псынэкIэчъ къежъаплэу иIэр адыгэ жэрыIо творчествэр арэу зэрэщытыр.

Философ цIэрыIоу Къэзанэкъо Джэбагъ фэгъэхыгъэ къэбархэм яугъоин, яхэутын илъэсыбэрэ Осмэн Iоф дишIагъ. Нэужым ахэр ежъ писателым итворческэ хъаку щигъажъуи, щизи, иакъыл кIуачIэкIэ зэгъэзэфэжыгъэу, гъэбаигъэу тхылъ ытхыгъ. Интеллектуальнэ кIуачIэу лъэпкъым иIэр, ышхынрэ щыгъынырэ непэ ыгъотымэ ригъэкъоу, неущ къехъулэщтым, кырыкIощтым ымыгъэгумэкIэу адыгэр зэрэщымытыгъэр къэзыушыхъатырэ тхылъ романыр. Адыгэм иакъыл зынэсырэр, игулытэ зыфэдэр нэмыкI лъэпкъымэ языIотэрэ, агурызыгъэлорэ тхылъ «Къэзанэкъо Джэбагъ» зыфиIорэ тхылъыр. Тхылъыр нэкIубгъо 302-рэ мэхъу.

ЖэрыIо творчествэр икъежъапл «Къафэ» зыфиIорэ пьесэми. Пшъэшъэ нэгуфэу, зынэку къаргъоу, чыжъэу плъэрэм исурэтрэ ащ хъураеу къеуцокIыгъэхэу, адыгэ бзылъфыгъэ шъошэ кIэракIэкIэ фэпагъэхэу, аIапэхэр зэрэIыгъыхэу къешIэрэ пшъэшъэжыыхэм ясурэтрэ зыкIышъо тет тхылъэу «Къафэ» зыфиIорэр мэкIаим тесхи, Осмэн дэжъ, Тыркуем сыщылэу, сеплъэу сыфежъагъ.

– Мыри кѣбарыжтым техыгъ, – кѣтѣбѣ шѣабѣм фѣдѣу Осмѣн ымакѣ кѣлугъ. – Апѣм кѣбарыжтыр зѣзгѣфѣжы кѣыхѣсуыгъ. Хасѣм иклуб хѣт клалѣхѣр новеллѣм зеджѣхѣм кѣысѣлѣлугъх: «Мыр пѣссѣу тфѣтхыжы кѣдгѣуцушт», – кѣысѣлугъ. Арыти, сѣ зѣрѣсфѣлѣклѣу стхыжыгъѣ, ежхѣми алуагъѣр агъѣцклѣжыгъ – кѣашлыгъ. Кло, дѣгъуми сшлѣрѣп, ау еплыгъѣ цлыфхѣм ащыщыбѣмѣ «тхѣауегъѣпсѣу» кѣысѣлугъ. Сѣрклѣ пѣтѣуми анахѣ уасѣ зилѣр еджѣхѣрѣм, еплыхѣрѣм гуапѣ хахымѣ ары», – кѣызѣрѣригъѣжѣагъѣм фѣдѣу шѣѣбѣ мѣклѣ цлыклоу зѣхѣпх кѣодыѣу кѣлухыгъ Осмѣн игущылѣ.

Кѣафѣ. Кѣѣбѣртѣешхом ипщѣу Бѣзырыкѣо Шорѣм ипшѣашѣѣ ар ыцл. Сым исурѣтѣу дахѣ, ищытхѣу дахѣ тыдѣкли щало. Яти ар игушлуагъоу хѣт. Благъѣ фѣхѣуштым гурышѣклѣ лѣѣхѣу, пщышѣаомѣ ахадѣ гуклѣ. Арѣушѣу гугъѣгушлом хѣтхѣу щылѣхѣзѣ, пщым ичѣмахѣоу Жанкѣо зы мафѣ горѣм Кѣафѣр ылѣзгъугъ. Чѣмахѣом ыгу кѣѣушыгъ, гѣѣтхѣ кѣзгъагъѣу кѣызѣлуихыгъ, орѣд мѣкѣамѣр кѣыщыхѣыагъ. Игупшыси игумѣкли зѣхѣщыхѣагъѣу, зѣхѣтклухѣагъѣу ипщынабѣзѣ кѣырильхѣагъ. лѣхѣогъум пѣтѣу шѣофым итыми, кѣыдигъѣзыхѣажыгъѣхѣу ипщылыплѣ еклужыгъѣми, клѣлаклѣм игууз исырынѣ дѣгощы, зыклѣнѣцлѣу, ау егъашлѣми кѣыдѣмышѣуштым игухѣкл ыгъаѣу сырынѣр мѣтхѣаусыхѣ. А макъѣр зѣ шѣхѣаклѣ зѣхихыгъ Кѣафѣ, ыгуклѣ ямышлыклѣу зы клуачлѣ горѣ зѣхишлагъ, мѣкѣамѣр кѣеджагъ, кѣызыдилуклырѣм ыщагъ: еплѣымѣ ылѣзгъурѣр гѣѣшлѣгъоны – ячѣмахѣу ары сырынѣм епщѣрѣр. Джащ щѣгъѣжѣагъѣу а орѣд макъѣр зѣхихымѣ ыгъѣгушлоу, зѣхѣхыфѣ ышлуабѣ дашлѣу, зѣхимыхымѣ члѣнагъѣ горѣ илѣм фѣдѣу, ыгу утлагъѣу кѣыщыхѣоу фѣжѣагъ. Ащ фѣдѣу, зы мафѣ горѣм чѣмахѣор кѣѣкложыфѣ емѣжѣэшѣоу, ышѣхѣѣ кѣырилорѣр щигъѣзѣыйи, ыгу кѣырилорѣм едѣлуи, иджѣхѣшѣотѣт пщылл пшѣашѣѣр зыдырищажы былымхѣр зыщалыгъ хѣуплѣм клуагъѣх. Клалѣм кѣымылѣзгъухѣу, ау ежѣ алѣзгъоу кондѣ кѣогъум кѣотхѣу исырынѣепщѣ макъѣ едѣлугъѣх. Ащ тетѣу мѣфѣ заулѣрѣ шѣоф хѣуплѣм клуагъѣх. Ау зы мафѣ горѣм ащ фѣдѣу клуагъѣхѣу сырынапщѣм гѣѣбылѣыгъѣклѣ, шѣѣфѣу едѣлух алозѣ, жѣыбгъѣу кѣѣпщагъѣм куандѣм хѣт чѣыгъ ныбжыкклѣхѣм ашѣхѣапѣ

буфагъ, а охътэ дэдэм зикъэплъэгъу тефэгъэ чэмэхъо клалэм пшъашъэу кондэ къогъум къотхэр къылъэгъугъэх. Гуащэр ылъэгъугъэу пщыллыр щысыныя?! Къэтэджыгъ. Гуащэри къальэгъугъахэ зэхъум, игошагъи щыгъупшагъэу, къежъагъ къылухъанэу сырынапщэм дэжъ. Янэплъэгъу зэтефагъ: пшъашъэри укълити, ынаплэ ридзыхыгъ, пщыллыри щыщыни, иукълити, игугъэ нэкли, игумэкли зэхэтхэу клуачлэ горэм къызэхилуллагъ, члыгъуанэ ыгъотымэ ипшыхъажьынэу, ащ лъыхъурэм фэдэу еплъыхэу уцугъэ.

– Орэд дэхэ дэд сырынэм къебгъалорэр. Аусыгъэу къеогъалау, хъауми о уусыгъа?

Рерэмыла-рерэла? – ыгу пчыклэу щызечъагъ гупшысэ зэтеклхэр. Рымылонэу рихъухъэгъагъ, ау пцлы фиусынэуи фэягъэп. Къытеклуагъ а клуачлэр.

– Сэ сыусыгъэ, – члым пхырызыным фэдэу чэмэхъо клалэм джэуап къытыжыгъ мэкъэ шъэхыгъэклэ.

– Лъэшэу дэхэ дэдэн фае ар зыфэуусыгъэр уиорэд зэрэдахэмклэ...

– Ары, дэхэ дэд, – ижыкъащэ зэтенэу къылушъэшъыгъ чэмэхъо клалэм.

– Хэт ар?

– Ар къыослон слъэкълыщтэп.

– Къало, къысалу зыфэуусыгъэр.

– Хъау, угу хэмыгъэкл, къыослон слъэкълыщтэп.

– Къэмылоу сыпшлэкълыщтэп, къало...

Чэмахъор еплъыхыгъ, ышъхъэ дыригъээкълыгъ, гуклэгъу лъыхъоу Къафэ еплъыгъ, ау адрэм теубытагъэ хэлъэу, шлэкълыплэ имылэу къылуагъ: «Хъау, хъау къэплощт, къэмылоу сыпшлэкълыщтэп». Сыд ышлэни пщылл клалэм?! Шлолкъыкълэу, лупшлъкълэу Жанкъо къылуагъ: «О-р-ры зыфэсыусыгъэр».

Къафэ ыложьын ымышлэу, зэхихыгъэр псэхэхыщэм фэдэу тефагъэу, ипщылл пшъашъэ ылэблыпкъ къыубыти, клырыуи, клитхъуи ежъэжыгъ, къэуцу имылэу ядэжъ къэсыжыгъ. Ылуагъи, ылъэгъугъи, зэхихыгъи зыщигъэгъупшэжыныхэу Къафэ фэягъ. Ау къыгурымылорэ зэхашлэу ыгуи ышъхъи зэлъызыкълугъэм клочлэгъу фырикъущтыгъэп. Ежъ имылэмыр клуачлэ горэм къызэкълубытэу къыщыхъугъ.

Тlэкlу тешlэ кьэс чэмэхьо клалэм исурэт нахь lупклэу Кьафэ ынэгу кьыклэуцо. «Хьау» зэреложьы, гурышэкlэ ынэлү релъэсыклы, ау зэрэлуйлэсыкlыгэм фэдэуи кьылүелъэсэжьы... Мафэхэр клощтыгэх. Щагум кьогьукlи Кьафэ щеплэкlыжьыщтыгэп, шьофым клоныр хэгъэкlыри. Пшгэшгэ гуашгэм кьыгурылощтыгэ лlэкьо зтекlыныгэм идэпкь лъагэу, идэпкь лужьоу чэмахьомрэ ежьырырэ азыфагу зэрэдэтыр. Кьыгурылощтыгэ, зехишlыкlыщтыгэ пщышхом ыпхьу чэмахьом зэрэрымтыщтыр. Ыгукlэ ихьопсаплэмрэ ежь чlыплэу зэрытымрэ ягумэкl орышхоу гум щыуальэрэм зэридзэу, уцупlи тlысыплi ымыгъотэу, цlыфмэ кьахэхьанэуи фэмыеу Кьафэ хьуггэ. Уахьтэ тешlэ кьэс нахь эклiнубытэзэ, зэхилулэзэ, нэужым гьолъыггэ, афэмышхэжьыхэуи хьуггэ. Бязырыкьопщыр гузэжьоггэу хэфагэ – ипшгэшгэ закьоу анахь мылькоу илэр, илфыггэ закьоу зэрыпагэу, зышыгушхукlэу ыггэлъаплэрэр плэ хэмыкlыжь сымаджэ хьуггэ. Хэти кьыдэгущылэрэп, кьеплгырэп. Мафэ кьэси нахь дэи мэхьу зэпыт. Пщыр гупшысэггэуае хьуггэ. Кьеушьынхэри, джэнджэш кьезытынхэри кьыкьокlыггэх. Ежьыри ядэлугь, унашьо ытыгь, гьогумэ тыдэрэ чlыплi лъэтемытэу макьэ щаггэлугь: Кьафэ цlыфхэм кьахэзыщэжьэу, пчэгум кьызыщэу кьезыггашlэрэм псэогьукlэ ритынэу.

Мафэу аггэнэфаггэм пщым ишагу джэгущо щашlыгь. Кьекlоллаггэр ггунэнчгэ, ипчяггэ ггэунэфыггэуай. Пщышгэаохэр шыу клэракlэхэу щызэблэкlых. Зым нахьи адрэр нахь лъэггупхгэ, чэф-пэфыеу мзекlох, гущылэ щэрыохэри кьадзы, зэфадзы, лъэпэчlасэ кьешlэхэзэ, Кьафэ дэжь кьылөфарзэх. Ау Кьафэ ынаплэ кьылэтэу зыми кьеплгырэп пчэгум кьытехьаныр хэгъэкlи...

Чэмэхьо клалэм анахь пэблаггэу, игумэкlи игухэкlи кьыдишlэу илагь ныбджэггэу. Ар ежь фэдэ лэжьэкlо клэлэ тхьамыкlэу Джэндар ары. Джэндар бэрэ еушьыигь иныбджэггэу джэгум клонэу, хэлэжьэнэу. Ау чэмахьом ичlыплэ зыдишlэжьэу иныбджэггэу иушьый щиггэзьягь. Джэндар шlомыкlыхэ зэхьум, зэныбджэггэуитlури зэггусэхэу джэгум кlуаггэх. Ары шгэхьае, сьдэущтэу пчэгум Жанкьо ихьана! Шьое-цый. Ежь ыпкь зэхэлъыкlэкlи, ынэпкь-пэпкьыклi пщы шгэао пшlыми хгунэу лъэггупхгэ, ау щыггынэу

щыгъым теплъаджэ ехъулэ. Джэндар елъэлугъ, еубзагъ, еушьыигъ иньбджэгъу пчэгум техъанэу, ау фытехъагъэп. Бэрэ зызэнэкъокъухэ уж, сьдэу щытми, къыригъэшлугъ Жанкьор пчэгум техъанэу. Чэмахъом сырынэр къыштагъ, орэдыр къыхыригъэдзагъ. Орэд макъамэр Къафэ къызылъэлэсым ыпсэ къыхэльэджыгъэм фэдэу ылэпкъ-лъэпкъхэр къээрэшлэжыгъэх, лыпцэхэм клуачлэр къахэхъажыгъ. Зэ шъхъаклэ Къафэ зэгущэфэжыгъ: кышлэшлыгъа, хъауми сырынэ макъэр къэлугъэ шъыпкъа?! Къызыхимыгъэщыптэу, ау сырынэепщэ макъэр къэлугъэмэ, къыздилуклырэр зэригъашлэмэ шлоигъоу нэчапэклэ зиплгыхъагъ. Ащ фэдизым орэд мэкъамэр нахъ къэлэшызэ къыльэклуатэ, Къафэ нахъ пэблагъэ къэхъу, ежыри нахъ къыфычлэплгы. Аузэ дунаим тетмэ анахъ орэд дахэр ыпэшъхъэ шъыпкъэ къышцлэу. Пшэшъэ гуащэм ынаплэ кыплэти къызэплэм, Жанкьор ары ыпашъхъэ итыр. Янэплэгъухэр зэтефагъэх. Дунэрэ клуачлэр къыхэхъагъ Къафэ. Пэкlorэу зыхэльым зыкъыхилэтыкли, пхъэцуакъэмэ къарыцуагъ, лъэбкъу жъгъэйхэр ыдзызэ пчэгум къыхагъ: ынэгү нурэр кыкlexы, къазы есыклэу пчэгум къыщесы... Жанкьор сырынэм епщэ, Къафэрэ ежырырэ къыздешлэх. Цыфхэр мэгушlox: пщышхом ипшъашъэу малэ зыфалощтыгъэр къэхъужыгъ, цыфмэ къахэуцожыгъ, къешлэ. Гушлогъошху. Чэфыгъошху. Чэфбыжъутэм лъагэу зелэты. Ау..., зэ! Къафэ къызыдешлэрэр пщышъаомэ ащыщэп – Бязырыкьо ичэмэхъо клал ары. Сьдэушцэу ар?! Гуащэм чэмахъор къыдешлэу! Джэгур къэбырсырыгъ. Зезэрэфэхэу, лэчъэ-лъачъэхэу. Жъыхэр, луыхэр loфым хэхъагъэх. Пщым илуагъэ ымыгъэпцлыжыным loфыр фацагъ. Чэфым, гушлуагъом зыкълэтыжы. Лъэклуатэ джэгур. Къафэрэ Жанкьорэ зэфэкlo дахэм къыдешлэх, адыклэ джыри ныбжыклитлу зэфакlox, адыклэ джыри, джыри ныбжыклэ дэхабэ а орэд дахэм пчэгум къырещэх, анэгү гушлор кыкlexэху зэфакlox, зэфакlox, зэфакlox. Зэфэкlo дахэр насыным икъежъаплэу, шлулъэгъу иным иджэныкьо машloу бэмэ афэхъугъ, афэхъу...

Пьесэм исюжетнэ лъапсэ зэпэуцужыныр пкъырылъ – социальнэ къатэу зыщышхэр шлу зэрэльэгъурэ ныбжыкlexэм азыфагу зэпыпчын умылъэклын щылыч дэпкъэу къыдэуцоныр

– дунэ литературэм лэныкъяабэхэмклэ кыгъэлыэгъуагъ. Адыгэ литературэми ар илэклэбэп. Лэжьэкло кызырэклэ ныбжьыклэхэмрэ гуащэхэмрэ азыфагу кыитэджэгъэ шлүлэгъум икыплэ ыгъотырэп, тхьамыклагъоклэ ухыгъэ мэхъух. Зинасып амылэгъужыгъэ шлүлэгъум итарихъ, игъыбзэ гухэклых мыхэр. Ахэмэ атеклы Къафэ идунай кыырыклорэр – кыиныплэхэм арэфэми, ахэри кызыренэклых, Жанкьорэ ежырырэ зэфашыгъэ шлүлэгъуныгъэм хэмыстыхьэхэу насып зэдагъоты, хьэзабэу зэпачыгъэм нахь ыукъэбзыгъэхэу, ыукъэргъугъэхэу, ыпсыхьэхэи ыпщэжыгъэхэу ящылэныгъэ гъогу пхыращы кьаклэлъыклорэ лэужхэм жьогъо гъуазэ афэхъухэу.

Тэ тищылэклэ-псэуклэклэ ар джы лэфыгъоу щытыжьэп, ау тапэклэ, джы ежхэр зыщыпсэурэ дунаимкли анахь лэфыгъошхоу щылэныгъэм хэлъмэ ащыщызэ кырэклэ социальнэ-класс зтеклыныгъэр. Лэпкъ зэхэдзыным ныбжьыклэ тхьапша насыпынчэ ехъулагъэр?! Мылку уилэнкли уфит – лэпкъыщлэу уилэр ары икыплэм лунклыбзэлух фэхьурэр.

«Къафэ» ехылагъэу тызэрэгъэгущылэзэ, Осмэны кылыагъ: «Абэдзэ лы дэгъу горэ синэлуас. Къухъэуцуплэ ил, щылэклэ дахэ ил. Сэ сшлагъэп ар илакъоклэ зыщыщыр. Ау мы ситхыль цыкыу зеджэм, сылуклагъэу кысфилотагъ иныбжьыклэгъу лэухъаным насыпынчэагъэу кьехъулагъэр, джы кызынэсыгъэми шхъэзакъоу зэрэщылэр. Пщыл лэпкъыти, фэкъол баим ыпхъу кыдагъэкыагъэп, ежыри шхъагло ышли, зи кыщагъэп ащ ыуж. Икьэбар кьэлотэн кызеухым, щхыпэ нэфэу ынэхэм кьаклихырэм игууз кыхэхэу «Дэгъоу пшлагъэ пщым ипшъашъэ пщылым дэкыагъэу кызырэбгъэлыэгъуагъэр. Лэпкъ зэхэдз щымылэным иджэмакъэ хэлуклэу зэрэптхыгъэмклэ тхьауегъэпсэу», – кысылуагъ. Демыгъэштэн плэжкыщтэп абэдзэлым ылауагъэм. Гупшысэ купклэу пьесэм клоцлыгыр дэгъоу хигъэунэфыкыгъ. Осмэн ипъесэ гуманистическэ гупшысэ куу хэлъ, тхылъеджэхэм язэхэшлык кылэтыным, цыфыгъэ дахэм фиплунхэм, насыпыгъэм къафэджэ. А джэмакъэр цыфхэм зэралылэсырэр дэгъу. Ар непэ цыфыр зытетым нахь неущ нахьышлу зэрэхъуштым икьежъапл.

Адыгэм итарихъ ехылаагъэу «Кавказ» зыфилорэ трилогиер – Кърым хъаныгъомрэ адыгэхэмрэ зэфыщытыклэу я XVII-рэ ллэшлэгъум зэфырылаагъэр, банэу азыфагу кыхъухаагъэхэр ары къэгъэлъэгъон-гъэцкълэнэу авторым итрилогие щызэшлуихырэр. Темэм лофышхо Осмэн зэрэдишлагъэм, тарихъ тхылъхэр, архивнэ материалхэр куоу зэришлэхэрэм яшыхъатыгъ трилогием ехыллэгъэ зэдэгущылэгъоу зэдэтшыгъэу фактхэу ащ къыщилотаагъэхэр. Тэ тызыщызэдэгущылэгъэ лъэхъаным апэрэ тхылъыр къыдэклыгъахэу, ятлонэрэ тхылъыр къыдэклыным фигъэхъазырыгъахэу, ящэнэрэ тхылъым лоф дишлэштыгъ. Плонэн хъумэ, а ящэнэрэ тхылъыри ыгуклэ ытхыгъахагъ. 1995-рэ илъэсым ятлонэрэ тхылъыр къыдэклыгъ, 1996-рэ илъэсым ящэнэрэ тхылъыри къыклэлъыкылаагъ.

Тыркуе литературэм зыкыилэтыным адыгэ хэхэсхэм къахэклыгъэ тхэкылабэ хэлэжъагъ. Ахэм адыгэ темэ зилэ зетлаахэр атхыгъэми, ятворческэ лъэкълэ зыфагъэлэжъаагъэр Тыркуем, ащицлыфхэм ядунайкъаагъэлъэгъонырары. Хъахъурэтэ Осмэн тыркубзэкълэ матхэми, ащ творческэ нэшэнэ шъхъалэу илэр ытхыгъэ пстэухэми адыгэ лофыгъохэм якъэгъэлъэгъон идейнэ-художественнэ гъэцкълэнэу зэрилер ары.

Хъахъурэтэ Осмэн ишъхаагъусэу Ельмэс игъусэу хэкужъым къэклогъагъ 1990-рэ илъэсым. Къоджабэхэм ащылаагъ, цлыфыбэхэм алыклагъ, адэгущылаагъ. Хэкужъым ичылплэ дэхабэхэу гурышэкълэ зэригъафэхэзэ, итхылъхэм къащигъэлъэгъуаагъэхэр джы ынитлукълэ зэригъэлъэгъугъэх. Хэкужъым Осмэн зэрэщылаагъэр итворчествэ лъэужынчъэ щыхъугъэп. «Темыр Кавказым къыщыслъэгъугъэхэр» ыцлэу очеркхэр зыдэт тхылъ 1990-рэ илъэсым къыдигъэклыгъ.

Адыгэм итарихъ зэгъэшлэгъэным зэпыу имылэу Осмэн дэлажъэщтыгъ. Ар тарихъыр зылъапсэу ытхыгъэ тхылъхэм язакъоп. Джырэ нэс шъэфэу цлыфхэмкълэ щытыгъэхэу архивхэм ахэлъыгъэхэр лъэпкъым егъэшлэгъэным лофышхо Осмэн дишлагъ: инджылызыбзэкълэ тхыгъэ документхэр, зэфэтхэ шъэфхэу къэралыгъо пащэхэм зэдырылаагъэхэр, адыгэ лыклогхэм къэралыгъо зэфэшъхафхэм къащалааагъэхэр, афатхыгъэхэр тыркубзэкълэ зэридзэкълыжъыхи, тхылъ шъхафэу 1998-рэ илъэсым къыдигъэклыгъ.

Творческэ мурадышхохэр Осмэны илагъэх, тарихъыр зыпкъырылъ художественнэ тхылъыклэми 10ф дишлэщтыгъэ, ауигъо афифагъэп–ыгуильымлбык1ахъэугъунэмнигъэсыным игъо фимыфэзэ, илъэс 69-рэм итэу идунай ыхъожьыгъ. Арэу щытми, тхаклом игъэшлэ к1уач1и ищы1эныгъэ кууи зыхилъхъэгъэ творческэ клэнышхоу кыытфигъэнагъэмк1э 1эрымыш1 саугъэт зыфигъэуцужьыгъ.

Литературэр

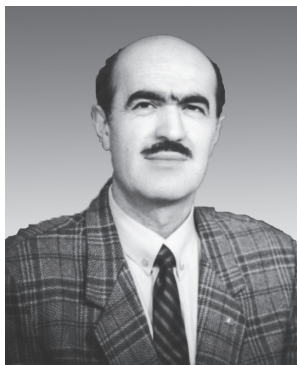
1. Шъхьэлэхъо А. Хъахъурэтэ Осмэн. – Гъэз. «АМ», 21.05.1996. – Н. 4.
2. Шъхьэлэхъо А. Хъахъурэтэ (Челик) Осмэны ипъесэу «Къафэ». Гушы1ап. – Гъэз. «АМ», 29.12. 2000. – Н. 9.
3. Шъхьэлэхъо А. Лъэпкъыш1эжъым илэжъэк1ошхуагъ. – Гъэз. «АМ», 11.09. 2004. Н. 10; 14.09. 2004. – Н. 7.
4. Т1ымыжъ Хь. Т. Осмэн Челик. – Зыдэтыр: Хэхэс адыгэ литературэр, Налшык, 2005. – Н. 312-316.

Упч1эхэмрэ 10фш1энхэмрэ

1. Тхаклом ищы1эныгъэ гъогу шъукъытегушы1: адыгэ лъэпкъыш1эжъ 1офыгъохэм ахэцагъэ зэрэхъугъэм шъукъытегушы1.
2. Адыгэ тарихъым ехьыл1эгъэ статьяхэр, жэры1о творчествэм ипроизведениехэу ежъ кыугъоигъэхэр журналхэм къащыхиутэу ригъажьы, тхэк1о гъогу зэрэтехъагъэм шъукъытегушы1.
3. Хъахъурэтэ Осмэны ытхыгъэхэм ац1э къешъу1у, шъуакъытегушы1. Пъесэу «Къафэ» кыызэхэшъуф, уасэ фэшъуш1ызэ шъукъытегушы1.
4. Осмэн Адыгэ хэкум кыызэрэк1огъагъэр, хэку гъэзетэу «Соц. Адыгеим» иредакция, Адыгэ телерадиовещанием я1офыш1эхэм зэралук1агъэр, лъэпкъ культурэм, литературэм ехьыл1эгъэ гушы1эу зэдаш1ыгъэхэм язэфэхьысыжъхэм шъуакъытегушы1.

БЭРЗЭДЖ СЭФЭР

1943

«Адыгагъэм псэтенэжъу фэлэжъэныр сэ силэнат!...» – джары пшъэрылъуу зыфишлъжыгъэр, зэкӀэ итворческэ кӀуачӀэ зыфигъэлажъэрэр Бэрзэдж Сэфэр. Сэфэр – Тыркуем щыпсэурэ адыгэхэм къахэкӀыгъэ усакӀу, лъэпкъ литературэм, культурэм, тарихъым язэхэфэкӀо лэжъэкӀо мыпшъыжъ.

Бэрзэдж Сэфэр кӀалэу Самсун 1943-рэ илъэсым къыщыхъугъ. Гурыт гъэсэныгъэ ащ зыщызэрегъэгъот уж Анкара дэт университетым июридическэ факультет чӀэхъагъ. Ар къызеухым илъэс 20-м ехъоу очылэу лэжъагъэ. Пенсием кӀуагъэ нахъ мышӀэми, исэнэхъат фэшъыпкъ, рэлажъэ джы къызнэсыгъэми. Ащ дакӀоуи Сэфэр игушъхъэ кӀуачӀэ изыбгъу гори иныбжыкӀлэгъум щегъэжъагъэу къэнэфагъ: художественнэ псалъэр икӀасэу, ащ пыщагъэу, игурышэ-гупшысэхэр усэкӀэ къыӀоныр ишэн, иӀофшӀэн ащыщ хъугъэх...

Илъэпкъ чӀыгу, ихэкужъ зэримысыр, зэрэхэхэсыр Сэфэр пасэу къыгурыӀуагъ, ащ икӀын, игумэкӀ зэхышӀагъ. Адыгэхэр яхэку рафыхи, хэхэс зэхъухэм, къяхъулӀэгъэ тхамыкӀагъор гъыбзэ хъугъэу къалощтыгъ, кушъэ ордэуи хъугъэ. Ным ибдыщэу зашъорэм хэтэу ятэжъхэм ячӀыгу фэгъэхьыгъэ гупшысэ-зэхашӀэхэри апкъышъол зыхыцэу ясабыигъом къыщежъэшъ, зэрахъорэм дакӀоу а гупшысэ-зэхашӀэми залэты, а чӀыналъэу ятэжъхэм къабгынагъэр зы нэ закъокӀэ нэмыӀэми зэгорэм альэгъуным кӀэнэцӀыхъу ягъашӀэр къахъы, ар янасып къыубытыным цыгугъыхэзэ къырэкӀо. Араы Сэфэри зэраплугъэр, игупшыси, изэхашӀи, игугъуи зэгъэзэфагъэ зэрэхъугъэр.

Иакъыл къызыкӀуагъэм, тхакӀэ зишӀагъэм щегъэжъагъэу лъэпкъ гупшысэм фэгъэхьыгъэ усэхэр Сэфэр етхых. Еджэныр ыухи, исэнэхъаткӀэ Ӏоф ышӀэу зырегажъэм, ащ дакӀоу илитературнэ-творческэ ӀофшӀэни Сэфэр нахъ ыгъэлъэшыгъ.

Усэхэр, лъэпкъ тарихым, литературэм яхьылэгъэ статьяэр, адыгэхэм къахэкӀыгъэ тхакӀохэм, дзэпэщэ инхэм, шӀэныгъэлэжхэм яхьылэгъэ очеркхэр журналхэм, гъэзетхэм зэпымыоу къащыхеуты... А Ӏофыгъохэм яхьылагъэу тхыль шъхьафхэри къыдигъэкӀыгъэх. Ащ фэдэх «ӀэкӀыбым щыӀэ Темыр Кавказ тхакӀохэр» (1968), «Адыгэхэу Тыркуем щыцӀэрылауагъэхэр» (1992) зыфиӀохэрэр. Адыгеим къыщыдэкӀырэ журналэу «Зэкъошныгъ» зыфиӀорэм иномер зэфэшъхьафхэм зэкӀэлъыкӀоу 1994-1995-рэ илъэсхэм къащыхиутыгъ нэбгырибгъу яхьылэгъэ тарихь-политическэ, литературнэ-творческэ портретхэр, очеркхэр. Ахэр дзэпэщэ инхэу, адыгэ тарихым бэдэдэу дэлэжыагъэхэу Мэт Юсыф – Изэт пашэм (Цунэтыкъо Ибрахьимэ ыкъом), Бэркъоко Исмaхьилэ, дзэпэщэ лӀыхъужьэу Пшъау Атхьэм (Черкес Атхьэм), усакӀохэу Сэмгугъо Аминэ, Хъунджэ Хъэйрые Мелэк, дунэе искусствэм зилахь гъэнэфагъэ хэзылъхьагъэхэу, композитор цӀэрылоу Быжънау Мухьлис, ащ ышыпхъоу Нэусар, сурэтышӀэ инэу Зэф Намыкъ ыкӀи нэмыкӀхэм яхьылагъэх.

Сэфэр тарихьлэжь, литературовед, ау анахъэу итворческэ напэ къызэрэлъагъорэр иусэхэр ары.

Усэхэр зыдэт тхыль заулэ Сэфэр адыгабзэкӀэ къыдигъэкӀыгъэх: «*Кавказ икӀлэхъонс*» (Анкара, 1966); «*Хэгъэгъу гупшыс*» (Анкара, 1967); «*Сэ сидунай*» (Анкара, 1970) ыкӀи ахэм анэмыкӀхэри.

Культурэм, литературэм, тарихым афэгъэхьыгъэ тхыльхэу Сэфэр ытхыгъэхэми иусэ тхыльхэми зы гупшысэ шъхьалэ апхырещы –цӀыфыр лэжъэн фaе, зыщыщ лъэпкъым фэлэжъэн фaе. О пшъхьэ фэулэжыырэр, плъэпкъ фэулэжыырэр дунаим ибаигъэ хахъэ, арышъ, цӀыфлъэпкъым уфэлэжыагъэу мэхъу, лъэпкъыр къэолэты, ори зыкъэолэты. АпэрапшӀэу плъэпкъ, узыщыщым уфэлэжъэн фaе, арымырмэ, сьд пшлагъэми, гъэрыпӀэм уитэу, хымэ пчъэлум уӀутэу, кӀуачӀэу пхэльыр агъэфедэу, Ӏофэу пшлагъэм шӀуагъэу, щытхъоу къыхэкӀырэр ежъ адэжъэу, мыхъурэр о уилажъэу ущыӀэшт. Сэфэр духовнэ жьогъогъуазэу Тымэ Сэин зэриӀэм ишыхьат итворческэ Ӏофшлагъэ пстэури: илитературнэ-критическэ тхыгъэхэри ипозитическэ усэхэри. УсэкӀо нахьыжъым идейнэ-

художественнэ еплгыклэу итворчествэклэ зыдылыгыгээр – ар хэтырэ адыги хэкоу илэр Кавказ, арышъ, хэхэсэу адыгэклэ зызылгытэжыбэрэм ихэкужъ кыгыгээжыныр, ильэпкь фэлэжэныр арыгъэ. Ащ фэшгыпкь Сэфэри: идуховнэ пащэ игъашли, ишлэныгы зыфигэлэжыгъэ гупшысэ шъхьалэм ежъ ишлэныгъэ клуачли, ипоэтическэ таланти фегъэлажъэ, адыгэ хэхэсэу къэушыгъэ зырызхэми а гупшысэр ягугъэ шъхьалэ хъугъэ. Ау ар зылымылэсыгъэу, джыри чые лужым хэтыр нахыбэ дэд. Арышъ, ахэр кьэгъэушыгъэным, лъэпкышлэжым дэлэжэныр зпымыужыбэрэ лофшлэнэу кьэнэжы. Арары Тымэ Сэинэ щэлэфэ зыфэлэжыгъэр, лъэпкыгу зыклоцлылтыгъэсэгъэ ллэужыклэхэм осыет лъаплэу къафишлыжыгъэр. Усэклошхом итембаххэр усэкло нахыклэм икыабылэу ищылэныгъэ гъогу пхыреших, ишлэныгъэлэжъ-усэн лофшлэнхэр егъэпсы. Ащ фэшыхьат био-библиографическэ тхылыгъэу «лэклибым щылэ Темыр Кавказ тхаклохэр» зыфилоу Бэрээдж Сэфэры 1968-рэ ильэсым Анкара кыщыдыгъэклыгъэр адыгэ хэхэсхэм афэгъэхыгъэу Тымэ Сэинэ ытхыгъэ джэпсалъэ усэу «Зэгъашлэ, лажъэ» зыфилоуэм кыыхэхыгъэ пычыгъоклэ еухыжы. Усэклошхом ымакъэ кызырэхыгъэу къаджэ, къэубзэ, кьэлаало. Сэинэ иусэ сатырхэу Сэфэр кытлыгыгъэ лэсыжыхэрэм ежъ игутеуи ащызэхэтэшлэ:

*Узыцыцым клиу хэхъажъ,
Уильэпкымы афэлажъ.
Умылажъэу сьид бгъотын?!
– Чылэ пчээлум улутын:
Щытхъоу хъумэ – ежъ ыдэжъ,
Емыклухэр – о уадэжъ,
Шлоу зыхъуклэ – ащ ипакл,
Бээджагъэхэр – о уишлакл.*

Программнэ усэу «Хэгъэгу гупшыс» зыфилоу Сэфэр ытхыгъэми цлэу фишлыгъэм (мы усэхэр зыдэт тхылыми цлэ фэхугъ, усэр нэужым шъхьафэуи Америкэм кыщыдэжыкырэ журналэу «Адыгэ гъуазэм» 1979-рэ ильэсым кыщыхаутыжыгъ) нафэ кьешлы гупшысэ шъхьалэу усэм пкырылгыр– ятэжъмэ ячлыгоу зэ кызыэранэклыгъэм епхыгъэ тхыамыклэгъо-гумэклыгъохэр, гугъэ нэфэу ежъ усаклом зыдылыгыыхэр, пшгэрылгъэу зыфишлыжыгъэхэр зыщызэтешэсэгъэ гумэкл-гухэкл-гугъэ лэрам. Усаклоу

къялбал агухэр рамыгъэбгъэнэу тхьаусыхэ кызыришлэрэм пае. Сыдэуштэу мытхьаусыхэна Кавказ имэфэ кьинхэм яльфыгъэм: А лъэхъэнэ бзаджэм адыгэ лъэпкыыр ипхьыхъэ-итэкъоу дунаим тыритэкъуагъэм? Ужхъэигъэу, хэгощагъэу илэпкы мэклодыжмэ сыдэуштэу ар фэщылэна усаклэм?! Арышъ, псэтенэжъэу адыгагъэм фэлэжъэныр илэнатлэу усаклэм зыфельэгъужы, тилэпкыэгъоу тыдэ щыли зэрэугъоижьынхи яхэкужъ еклужьынхэм кыфаджэ, ащ фэлажъэзэ ллэными зэрэрыразэр шыпкыэгъэ ин зыхэлъ мэкъэ лъэшклэ поэтым иусэ кыщелэ.

Лъэпкы гупшысэр, лъэпкы гумэклыр агу, апс, яжыкыаш Сэфэр иусэ пстэухэми. Ар инэу ащызэхэошлэ «Сэ сидунай» зыфилорэ тхылъым дэхъэгъэ усэхэм. «Хы Шлуцл» зыфилорэ усэм хы Шлуцлэу зинэпкы лушъо кыщыхъугъэу, апэрэ лъэбэкъухэр зыщидзыгъэу, иакъыл кызыщыкылауагъэм зыфигъэзагъэу дэгущылэзэ, поэтым игумэкл-игуклаехэр кыыддегощых.

Сигушлуагъор сигухэкл хэхъагъэу,

Гупсэф симылэу сычъэныр сихабз»⁶⁶, – ело усаклэм.

А гумэклым, гуклаем ыльапсэ нахъ шъхъэихыгъэу усаклэм кыщелэ «Къэдалу, сикъош» зыфилорэ усэм:

Хьаджырэт илэс мыгъохэмэ

Гъогумэ ателыхъагъэхэр,

Тилэпкыэгъоу тицлыфыгъэх

Хы Шлуцлэм хэллахыгъэхэр?⁶⁷

Адыгэу дунаим ипхьыхъэ-итэкъоу тетэкъуагъэ хъугъэхэм ягумэкл зы. Ахэм ацлэклэ усаклэм кылорэм гыбзэ-гухэкл макъэу зыкълэты:

Тэ тыщылэми тызэфэд –

Тицлыфмэ насып ялэн:

Тыхэмыкыладэу тисынэу

Дунэешхом зы члыгу тилэн⁶⁸.

А гумэкл-гухэкл-гуклаехэм ятхьаусыхэ сатырых «Чэф оредхэр къэслонхэр сэри сэшлэ» зыфилорэ усэри. Ежъ поэтым

⁶⁶ Бэрээдж Сэфэр. Сэ сидунай. Усэхэр. Истамбул, 1970. – Н. 2.

⁶⁷ Ар дэдэм, н. 3.

⁶⁸ Бэрээдж Сэфэр. Сэ сидунай. Усэхэр. Истамбул, 1970. – Н. 4.

идунэе шылак1э кыпккырык1ызэ, гупшысэ зэфэхысыжъ феш1ы иусэ: уимыхэгъэгу уккыщыхуныр, ущыщылэныр, нэмык1эу кьэп1он хьумэ, ухэхэсыныр – тхьамык1агъу, кьин зэпымычыжъ, насыпынчъагъ, гумэк1ыгъо пстэумэ якъежъап1.

Сыда илажъэр кьэхъугъэ сабыим? Ау хакъозэ, иакъыл зыуцурэм кыгург1о шылэныгъэм ч1ып1эу шырилэр. Авторым демыгъэштэн плъэк1ышттэп зыфилохэрэмк1э. Зэрэадыгэр зыдеш1эжы, ащ рэгущо. Еджагъ, гъэсагъэ, сэнэхъат и1, ары шъхъае, ежъадыгэшъ, кьэралыгъорзиелъэпкхэркълэжгэк1ху ккышъхъарытых, кьагъэц1ык1у, кьагъэк1эрыты. Ыгук1э еуцуал1эу, зыщыщым зыхимылгытэжъэу зек1ошъугъэмэ зыфаер ккыдэхъоу, тхъэжъэу шылэштгъагъэ. Ащ фэдэхэр шылэх. Ахэмэ дунаир яджэнэтэу ямафэхэр агъак1о. Ау ахэмэ яхъуапсэрэп поэтым илирическэ герой. Илъэпкъ пае кьинэу ыльэгъурэм ар рыраз, ащ ккыфыхэк1ырэ утыныр шлохыльэп, аужыпккъэм, хъадэгъур ыштэными фэхъазыр. Поэтым кьелo ыгуч1э лъапсэ ккыджык1эу:

*Сэ сымыадыгагъэмэ
Мыщ нахъ тынчэу сыщыщылэни,
Тхъаусыхэ кьэстхын нахъи
Гуш1о орэдхэр кьэс1они.
Мырзуцтэу сыкуоныгъэп
Сихэгъэгу сисыгъаемэ,
Мафэ кьэс унэхъурэ
Сильэпкъ шъхъафитыгъэмэ.*

Поэтыр ихэку исэу, ич1ыгу рык1оу, ижъ ккыщэу шылагъэемэ, гъэсэныгъэу, шлэныгъэу джы илэхэми афэныеп. Ар шъхъаихыгъэу илирическэ герой кьелo:

*Е егъаш1эми семыджагъэу,
Къушъхъэ шъхъафитхэмэ атет
Зыгъэпэн гупшысэ зимылэ
Зы мэлахъо сыхъугъае.
Къэск1уахъыни чанэхэр
Зы хъалыгъу нахъ сыфэмыеу,
Сикъамыл пылук1ырэ
Гуш1уагъор уашъом дэк1уаеу.
Ары шъхъак1э, джы тауцтэу сыгуш1он,
Сильэпкъ унэхъу пэтэу,*

*Тикушгэ орэдмэ абзэ
Клодыныггэ гъогум тетэу?!⁶⁹*

А гурышэ-гупшысэ-гухэклым ымакгэ джыри нахь щэлъэшы усэу «Хэгъэгу гупшыс» зыфилорэм. Поэтыр ильэпкьэггумэ къяджэ, къяльэлэ ыгучлэ кьиджыкыизэ:

*Губгъэнэу сышгумылгэггэу, моуцтэу сэтхьаусыхэмэ,
Адыгаггэм ишлуггэ нэмыкI сыгу зи илгэп.*

Сэ Кавказым имэфэ дэймэ сыряклал:

МэКлодыжгэ силгэпкьыр, – сэ мыр сфэццалэрэп.

ЫкIуачлэ кыызэрхьэу адыгэ лгэпкь Iофым фэлэжгэныр Сэфэри иныдэлгф пшгэрылгэу зыфелгэггужгэ, пшгэ ггэпсэффи имылэу еггэцакIэ ыкIи усаком ыгу ихгыкIырэр зэхэошIэ, игурышIэ-гупшысэхэу кыпчгыхэрэр пшIошгэ мэхгэ. Ыгучлэ лгэпсэ кыгырзгыкIыхэу усаком игуггэ нэфхэри, игумэкI-игукIаехэри гырг макгэр ахэлукIэу кыгтлгэггэлэсых:

*Адыгаггэм псэтенэгжгэу фэлэжгэныр сIлэнатI,
Сытеллэхгын мы гъогум ратхаггэмэ сэ сынатIэ
Адыгаггэм кгехгулIаггэм еггэузы сэ сыгу,
Зысэлггахгэ-сэлггахгэжгэ – згготыжгэрып зы гъогу.*

А гумэкI-гухэкI хыльгэу лирическэ героир зыхэгтым гуггэ IэшIум инэфыпс кыхедзэ, гуггэ-гупшысэхэр кызэлгэшIэгы, лирическэ герои ыгу кызылэпишIыхажгыггэу игуггэ нэф кыгтлгэггэлэсы:

*ТицIыфыхэр зэрэубытэу зэдэклонхэр синэтIас,
Тызэрэггэоигжгэу тихэку тисэу тыщылэныр сигутIас,
Сылэн мыщ паекIи сымыщынэу ратхаггэмэ сэ сынатIэ,
Адыгаггэм псэтенэгжгэу фэлэжгэныр сэ сIлэнатI⁷⁰.*

Тыркуем кгэралыгго щылэкIэ-псэукIэу, зэхэгыкIэ-ггэпсыкIэу илэр фэлорышIэггыггэ зы Iофыгго 1990-рэ илгэсым нэс: хэтрэ цIыфи, лгэпкьэу кыызхэкIыггэм емылгытыггэу, хэггэгум ис цIыф пстэури зы тырку лгэпкь зэикIэушIыггэнхэу. Ащфэдэ хэбзэ пыупкIыггэу кгэралыггом щызекIорэм мызэу-мытIоу Сэфэр ыггэпщынаггэми, ахэмэ

⁶⁹ Бэрзэдж Сэфэр. Сэ сидунай. Усэхэр. Истамбул, 1970. – Н. 9-10.

⁷⁰ Бэрзэдж Сэфэр. Хэггэгу гупшыс. – Зыдэгтыр: ж. «Адыгэ ггуазэ» USA, Петерсон, 1979, № 2. – Н. 19.

къамыгъэщынэу илъэпкъ 1офыгъохэм къызэк1ак1о имы1эу адэлажъэ, ипозическэ джэныкъомаш1о зэпыу имы1эу нахъ зэк1эш1атэ, лъэпкъ гупшысэм инэф1и нахъ щызэк1егъанэ, нахъ щэблэ, нахъ щэнэф1и. Ныбжык1эгухэр къызэлъыгъэуущыхэу, къызэлъилэтыхэу, гугъэ нэф, гугъэ лъагэ аригъэш1эу, ш1ошъхъуныгъэ пытэ ахэзылъхъэрэ к1уач1, лъэк1 поэтыр. А гугъэ лъагэр, ш1ошъхъуныгъэ пытэр лирическэ героим зыдилыгъ, ащ псауныгъэ къыреты, к1уач1э кыхелъхъэ, ыгу къелэты, инэплъэгъу зырегъэушъомбгъу. Усак1омрэ лирическэ героимрэ амакъэ зэхэхъажъэу, зы мэкъэ лъэш хъужъэу. Гугъэм инэф къызыхэпсырэ псалъэ сатырхэмк1э усэр еухыжы:

Дунэежъыр моюштэу к1онэп,

Къынэсын сэ симафи,

Сыгу сыбгъэ дэмыфэжъэу

Сыгуш1он ащыгъум сэри...

Бэрэдж Сэфэр итворческэ к1уач1эхэр лъэныкъо зэфэшъхьафхэм къарынэфагъ: лъэпкъ тарихъым изэгъэш1эн, лъэпкъ культурэм илэжъэк1ошхохэм ац1э, ягъэхъагъэхэр къэугъоигъэныр, ежъ ышъхьак1э лъэпкъ гупшысэр къызылотык1ырэ художественнэ псалъэ ыш1ыныр арых зыфас1орэр.

Хэбзэ къулыкъу 1офш1энхэу ыгъэцак1эхэрэм адак1оу, къызэтеуцо имы1эу общественнэ 1офш1энхэр еш1э зэпытых: лъэпкъ зэ1ук1эхэм ахэлажъэ, иеплбык1эхэр, изэфэхьысыжъхэр къащыре1отык1ы, ижурналы къыщыхеутых... Гъэзетэу «Джэрпэджэжъым» и1офыш1э интервьюоу ритыгъэм мыш фэдэу Сэфэры къыщи1уагъ: «Амал сыфэхъуфэ, ск1уач1эрэ сиамалрэ къахьыфэ, 1оф сш1эшт, журналыр къыдзэгъэк1ышт, ц1ыфхэм алъызгъэлэсышт. Зы нэбгырэ хэхэс закъо нахъ орэмыхъу фаеми ихэкужък1э ыгу фызэлъузгъэхымэ, ятэжъхэм яч1ыгужъ езгъэгъотыжъмэ, сэ сш1ош1ы, пк1энчъэу сыщымы1энэу, хъаолыеу уашъом 1угъо к1эсымыгъэуагъэу, т1эк1у дэд нэмы1эми слъэпкъы ифедэ сш1агъэу».

Лъэпкъ зэхаш1эм зыкбилэтыным, лъэпкъ художественнэ псалъэм ымакъэ гъэлъашыгъэным зэпыу имы1эу Сэфэр дэлажъэ. Гъэзетэу «Адыгэ макъэм» и1офыш1э иупч1эхэм яджэуап аритыжызэ Бэрэджым ипсалъэ мырэуштэу ыухыжыгъ: «...тхыль тедзэнымрэ литературэмрэ сэрк1э

зэкларычыгъэхэу ныбжьы шытыгъэхэп. А лъэныкъуитлури тилъэпкъы шлуклэ фэлажъэхэу сыдигъокли слъытэщтыгъэ...» Джа мурад лъагэм рыгъуазэзэ, литературнэ-творческэ гъэхъэгъэ гъэнэфэгъэхэр Бэрзэджым илъэпкъы филэжьыгъэх.

Тыркубзэр, арапыбзэр, инджылызыбзэр дэгъоу Сэфэр ешлэх, арэлажъэ, мыдэу ешлэ французыбзэр, урысыбзэклэ къеджэшъу, къыгурэлэ, маклэу рэгущылэшъу, илитературоведческэ лофшлагъэхэмклэ урысыбзэклэ щылэ тхылъхэр егъэфедэх. А пстэури Сэфэр – поэтым, тарихълэжьым, литературоведым фегъэлорышлэх зы лофыгъо: хымэ хэгъэгу итэкъуагъэ хъугъэ илъэпкъэгъухэм ялъэпкъшлэжъ къылэтыным, ялъэпкъ зэхашлэ иджэныкъо машло мыклосэным зэпыу имылэу адэлэжьэрэ хэхэс адыгэхэм анахъ мыпшъыжьымэ Бэрзэдж Сэфэр зэу ащыщ.

Литературэр

1. Шъхъэлэхъо А. А. Истамбул еклурэ гъогу. – Гъэз. «Социалистическэ Адыгей», 1990, апрелым и 25. – Н. 4.
2. Шъхъэлэхъо А.А. «Адыгагъэм псэтенэжьэу фэлэжьэныр сэ силэнатл...». – Гъэз. «АМ», 1997, августым и 6. – Н. 3.
3. Бэрзэдж Сэфэр. лэклыбым щылэ Темыр-Кавказ тхаклохэр. Анкара, 1968. (Тыркубзэклэ тхыгъэ).
4. Бэрзэдж С. Кавказ иклэхъопс. Усэхэр. Анкара, 1966.
5. Бэрзэдж С. Хэгъэгу гупшыс. Усэхэр. Анкара, 1967.
6. Бэрзэдж С. Сэ сидунай. Анкара, 1970.
7. Кавказ диаспорэм икомполиторхэр, ихудожникхэр. Анкара, 1971.
8. Кавказ диаспорэм ехыллэгъэ документхэр (Тхылъищ хъухэу).

Уплэхэмрэ лофшлэнхэмрэ

1. Бэрзэдж Сэфэр исэнэхъатклэ хэта? Творческэ гъэхъагъэу илэхэм шъуакъытегушыл. Илитературнэ творчествэклэ нэшэнэ шъхьалэу илэр жъугъэунэфы, уасэ фэшъушлызэ шъукъытегушыл.
2. Сэфэр иусэхэм анахъ темэ шъхьалэу ялэр сыда?
3. Лъэпкъшлэжъ зилэхэу, лъэпкъым фэлэжьагъэхэм яхыллагъэу сыд фэда Сэфэр ытхыгъэу пшлэхэрэр?

ДЭГУФ СЭЛАХЬДИН 1941

Урыс-Кавказ заом илэхъанэ зипсэуплэ кыызэрагыбгъыни, Къоклыплэ Благъэм итэкъухъагъэу кьинэгъэ адыгэхэм зэу Дэгүф унагъори ащыщыгъ. Джырэ Адыгэ хэкум ит къуаджэу Инэм дэкълъжыгъэхэр Сирие хэгъэгум кызыщыуцугъэхэ чълэм тлъысыгъэ чълэм якъоджацлѝ фаусыжыгъ: Инэмклэ еджагъэх. А къуаджэм Дэгүф Исмель иунагъуи хэтлъыхъагъ. Зэо зэпымычыжъэу Тырку къэралыгъом ригъэкълэкълэхэрэм, Иемэны ришълылэгъэ заом Исмель хэкълуади, клэлэ ибэ быныр тынчъэу къэнагъ. Дэгүф Исмелы ыкъоу Нэджыбэ тынчъэу къэнагъэми, чълэм зы адыгэ унагъоу дэхъухъагъ, ылъапсэ зыщидзыгъ. Ащ иунагъо 1941-рэ илгъэсым кыхъухъагъ Сэлахьдинэу джырэ лгъэхъаным анахъ адыгэ тхэкълэ чъэпхъыгъэу лэкълыбымклэ тилэхэм ащыщыр.

Исабыигъом кыщегъэжъагъэу янэжы кылорэ къэбархэм, оредхэм, гыбзэхэм ядэлэу, зэдэлугъэхэр нэужым ежъ илэгъухэм къафилотэжъэу Сэлахьдинэ шэны фэхъугъагъ. А исабыигъо лгъэхъанхэу ишлэшл-изэхашлэхэм алъапсэ зыщадзыгъэхэр ыгу къэкълъжызэ, Сэлахьдинэ етхы: «... сянэжъ Инэмы дэсыгъ. Слъэ сызытеуцом сянэжы дэжъ сагъэкълэжыгъагъ. Арапыбзэр кыины кыысщыхъугъ. Сянэжы нэмаз ышлы зыхъуклэ, гущылэу кылохэрэм Тхъэм нэмыкл хэшлыкл афысилагъэп. Ау сызэмызэщэу сызэдэлущтыгъэр, сшхъэ ыкокълы илгъэу, хэкужъэу къабгынагъэм икъушхъэхэр, имэхэр, ипсыхъохэр зэрэдахэхэм къатегущылэу, нартхэм, Сэтэнэе дахэм афэгъэхъыгъэ, нэмыкл къэбархэр, таурыхъхэр кылыуатэхэ зыхъуклэ ары»⁷¹. Джащ тетэу, исабыигъом щегъэжъагъэу лгъэкъ гупшысэм иор зэхышлэу, ыгу лгъылэсэу

⁷¹ Гъэз. «АМ», 2004-рэ илгъэс, июлым и 31.

Сэлахьдин кьэтэджыгъ. Тыгъэпс кӀуачӀэу лъэпкъ гупшысэм арэущтэу кыфэзыгъэушыгъэу, илъэпкъ зэхашӀэ анахь тэджэпсы фэхъугъэу Сэлахьдинэ ылътӀэрэр ян ары. Исабыигъо лъэхъан, илъэпкъ зэхашӀэ кызыщыушыгъэ лъэхъаныр ыгу къэкӀыжыгъэ, Сэлахьдинэ етхы: «Адыгэхэм афэгъэхьыгъэ къэбарыжэу кыӀуатэхэрэм сядэӀу зэпытыгъэкӀи сязэщыщтыгъэп. Хэкужым ичӀыплэхэм ядэхагъэ кыӀуатэ зыхъукӀэ, пшысэ гъэшлэгъон горэм сыхэт фэдэу кысщыхъущтыгъ, седэӀу зэпытыгъэкӀи сезэщыщтыгъэп»⁷².

Сэлахьдин лъэшэу фэраз янэ лъэпкъ зэхашӀэу ригъэшлагъэм пае. Янэжърэ янэрэ къапкырыкӀырэ духовнэ гъомылэ кӀуачӀэр Сэлахьдин исабыигъом кыщегъэжьагъэу ылъ пкыырыхъагъ, лъэкӀи, гъашӀи халъхъагъ, морадэу иӀэр агъэкошагъ. Илъэпкы кӀэрычыгъэу игъашӀэ ыхьынэу хъугъэми, физическэу ыкӀи духовнэ кӀуачӀэу пкыырылӀри кьогъанэ ымышӀэу илъэпкы лӀфы фигъэлэжьэныр ухэбзыгъэ пшъэрылӀэу Сэлахьдинэ ныбжыкӀэ дэдэу зыфегъэуцужы. Сэлахьдины ытхыгъэ горэм кыщелӀо: «...Гухэлъэу сӀлэр нафэ: адыгабзэм икъэбзэныгъэ, ибайныгъэ къэухъумэгъэныр, хэхъоныгъэ егъэшӀыгъэныр ары»⁷³. А игухэлъы кӀэч фимышӀэу инаучнэ лӀфшӀэнхэм ямызакъоу, илитературнэ творческэ лӀфшӀэнхэми Сэлахьдинэ ащегъэцакӀэ.

Адыгэу лӀкӀыб хэгъэгухэм зышъхьэ арызыхъажыгъагъэхэм кыиныгъуабэхэр ащэчыгъ. Зэо зэрэхъ-зэрэшхэу кӀохэрэм ямаш лӀогъэкӀуасэу адыгэ хэхэсхэр гомыгъу-гомыгъоу патакьоштыгъэх. Сэлахьдинэ етхы: «сӀд фэдэ адыгэ унагъуи бэ кыинэу кытефагъэр. Сэ сятэжъ Иемены заоу тыркүмэ рашӀылагъэм хэкӀодагъ. Сятэ кӀэлэ ибэу къэхъугъ. Ины зэхъум милицием хэхъагъ, сэри тӀэкӀурэ кыдэскӀухъагъ. Ау гъэмафэрэ синэнэжъ дэжы сыкъакӀоштыгъ. Сянэжы зы араб гушыӀэ тэрэз гори ышӀлэштыгъэп. Адыгэ усэхэр, оредхэр кысфилоштыгъэх. Ащ ишӀлагъэкӀэ, адыгабзэр сӀулы хъугъагъэ, еджаплэм сызычӀахэм арапыбзэ сшӀлэштыгъэп»⁷⁴.» А лъэхъаным арэущтэу щытыгъ, ау джы цивилизацием

⁷² Гъэз. «АМ», 2004-рэ илъэс, июлым и 31.

⁷³ Гъэз. «АМ», 1997-рэ илъэс, августым и 16. – Н. 6.

⁷⁴ Гъэз. «АМ», 1991-рэ илъэс, октябрэм и 16. – Н. 2.

ишгхал шылэныгэм щэхаджэ, лъэпкэ цыклухэм яжьэпс клыкэжыгэзэ лъэпкышхохэм ахепшыхэ, зэшхэзашгом фещэ... Шылакэр зыфаклорэр кыушыхатэу, кырицэжэ-эгэ гупшысэр Сэлахьдины еухыжы: «...Джы сэ сиклалэ адыгабзэр ымышлэу школым члэхыаг».

«Адыгэ клалэхэр зыклэхопсыштыгэхэр. – Дэгүфым кызырритхэу, – дзэм кыулыкыур шахыныр, офицер хуьнхэр ары. Дзэ академием члэхыашуьрэр насыпышлоу албытэцтыг». Ежэ Сэлахьдини ар ыгуклэ ыштагэу, калэу Кано дзэ академиеу дэтым экзаменхэр щитыхы, пилот хуьнэу фаеу члэхыаг. Ау дзэм хэтынэу зэпыфагэп. Иадыгэ лъэпкэ гупшысэ сыд фэдэрэ лофыгэо пстэуми апэ зышлырэ клалэр дзэ кыулыкыум кыхагэклыкыжыг. Лъапсэу ащ фэхыугэр Сэлахьдины кыгуэрэло: «Сихыакэу албытагэр сызэрэадыгэр зэрэклэзгэтхыштыгэр ары. Ау хэти сэ сиадыгагэалыгэклэ зэблысыгэхуьн ылгэклыштэп ыкли ар фэсыдэшущтэп. Хьапси сашлыгэаг...»⁷⁵

Дзэ кыулыкыушлэныр, офицерхуьныр, летчикэу зиггэсэни быбыныр... – зэклалэм гугэ-гупшысэу зыдылыгыгэхэр пкыжэ дыджым фэдэу пэклэкыг дзэ кыулыкыу шлэгум. Египетымрэ Сириемрэ зызэхэкыжыхэм, Египетидзэхэр Сирием раггэзонхэу, ахэмэ ахэтэу ежэ Сэлахьдини икэралыгэо езэожынэу агэклонэу залом, сыд фэдизэу кыфагэпытагэккли афеуцоллагэп. Арыти, хьапс ашли шгхэае, ежхэм зэралоу афемыуцуалэхэ зэхум, Сирием кыратыжыгэхэм ащыцэу ядэжы зыкыггэзэжыг. Ащ ыужы римыгэкюдыеу дзэм кыхэкыжыг.

Дзэм кызыхэкыжым, Дамаскэ дэт университетым щеджаг, исэнэхатклэ философэу диплом кыратыг. Ащ ыужы Германием еджакло кыагэ, экономист сэнэхатыр щызэриггэгэотыг. Ащ нэужым Бейруты педагогикэмклэ магистрэ дипломыр кышдыдихыг. Лоф ышлэзэ, мамлюкхэм яггэсэклэ шыклэ-ггэпсыклэхэм бгэубэ кыдылбытэзэ адэлэжыаг, лъэхан зэтэклхэм апхырыклэу куоу зэпыриггэзэзэ, докторскэ диссертациер ытхыг, наукэхэмклэ докторыцлэ 1982-рэ илгэсым кыдыдихыг. Мамлюкхэм

⁷⁵ Ггэз. «АМ», 1991-рэ илгэс, октябрэм ил6. – Н. 2.

ятарихъ, ахэм социальнэ зэхэтыклэу ялагъэм яхыллагъэу Сэлэхьдинэ тхылъхэр ытхыгъэх. Ащ кызырелорэмклэ, научнэ екллолакэу а лофыгъохэм къафигъотыгъэхэм, зэфэхьысыжъ куоу ышлыгъэхэм ежъ авторым ышъхьэклэ бырысырэу кыфыпыкыгъэр маклэп. Сэлахьдинэ зэрилоу, «... адыгэ мамлюкхэм пцлэу атыралъхьэрэм упэуцужьыныр псынклагъоу щытэп⁷⁶.» Арэу щыт нахъ мышлэми, тарихьым икууплэхэм ащылъхьозэ, нэклубгъо клабэ адыгэ мамлюкхэм афэгъэхьыгъэу Сэлахьдинэ кызыэлыхыгъ. Ахэм адакло научнэ ушэтын инэу ышлыхэрэм къащымыуцоу, ЮНЕСКО-м ипрограммэклэ университет къэзыухыгъэ клэлэгъаджэхэр ригъаджэхэу лоф зишлэгъэ ужы Хьамосэ къэкложьыгъ...

Бэрэ ащ ыужы кымынэу Алжир клуагъэу, кьалэу Анабэ дэт университетым Сэлахьдинэ шырегъаджэх. Егъэджен лофшлэнэу ыгъэцаклэрэм даклоу педагогикэмклэ, тарихъ шлэныгъэмклэ научнэ ушэтын лофыгъуабэхэр здегъэцаклэх. Ахэм ямызакъоу художественнэ литературэм чанэу хэлажъэ, гъэхъэгъэ инхэр щишлыгъэх. Ахэмэ ащыщхэр 1991-рэ илъэсым щегъэжьагъэу адыгабзэклэ тхыгъэхэу «Адыгэ макъэм» кыщыхеутых. лэклъб адыгэ тхаклохэм къахэщэу анахъ лофыбэ зышлэ цлыф Дэгүф Сэлахьдин. Адыгэ мамлюкмэ ягъэсэклэ-шлыклэхэм афэгъэхьыгъэу Сэлахьдинэ исследование ытхыгъ. Адыгэмэ яхыллагъэу плуныгъэ клочлэ лъэш зыхэлъ къэбархэу маклэп кыыхиутыгъэхэр. Ахэмэ ащыщых адыгэ мамлюкхэм ятарихъ, Къэзанэкъо Джэбагъэ ехыллэгъэ къэбархэр.

Ежъ игумэкл-гупшысэхэм къапкырыкылэзэ, хэхэс адыгэхэм ягумэкл-гүхэклэхэм альапсэ куоу члэплъыхъэзэ, щылэныгъэ шыпкъагъэ хэлъэу Сэлахьдинэ кырелотыкылы. «Сыда араб тхаклоу адыгэм ыгу кьеорэр? А пстэур къэстхын зыхьуклэ, роман зытлуш ищыклагъ. Ау сэрклэ зэклэмэ анахъ кыныр, гукъаор сыбзэклэ икъоу сызэрэмытхэшъурэр ары. Бэрэ пшлэ фэдэу, ау убзэмылоу ущылэныр тхьамыклагъу»⁷⁷. Арэуштэу зыфэмырэзэжъэу игүхэкл кьеломы, ежъ Сэлахьдинэ зэпыу имылуу бгъубэклэ мэлажъэ, рассказы

⁷⁶ Гъэз. «АМ», 1991-рэ илъэс, октябрэм и 16. – Н. 2.

⁷⁷ Гъэз. «АМ», 1991-рэ илъэс, октябрэм и16. – Н. 2.

100-м ехъу адыгабзэк1э кытхи, тигъзетэу «Адыгэ макъэм кышыхиутыгъ. Ахэми язакъоп, ислъам диным, мамлюкхэм яхьыл1эгъэ историкэ-филологическэ лофшлагъэхэр зпыу имы1эу етхы, кыхеутых. Писателэу Пэнэшъу Сэфэры творческэ ныбджэгъугъэ Сэлахьдинэ дырилэу ахэр хэутыным фегъэхъазырых, лоф мак1эп адишлэрэри. Сэлахьдинэ итворчествэ адыгэхэр шигъэгъознхэмк1э Сэфэры лофэу ышлагъэм, ышлэхэрэм уасэ афэш1ыгъуай.

Хымэ хэгъэгухэм ащыпсэурэ адыгэхэм, етлани анахъэу непэрэ ныбжык1эхэм ядунэе тетык1э, яц1ыфыгъэ шэн-зэхэтык1эхэр ягугъэ-гупшысэхэр зыфэдэхэм тащыгъ-озэнымк1э Сэлахьдинэ лофышхо еш1э, хэкужъым исхэмрэ лэк1ыбым щылэхэмрэ лъэмыдж пытэк1э зэрэпхых. Ахэр адыгэ зэлъылэсыныгъэм, зэгурылоныгъэм, аужыпкъэм зэхэхъажыныгъэм илъэмыдж ищыгъ, лъэпкъым иегъэш1лэрэ гугъэ-гупшысэ гумэк1, лъэпкъ зэхаш1эм иджэныкьо маш1у...

Щылэныгъэ гъогоу Сэлахьдинэ кык1лугъэр зэрэкъиным пае, ащ тегушылэныр, зыгорэм кыфилотэныр имык1асэу ело. Адыгэ лъэпкъ хабзэу «Узыш1омылофым уикъэбар емы1уат» зыфалорэм рэгъуазэ. Ау ежъ кызыэрилоу, лофыгъуитло япхъепсыек1э а к1эпсэк1ым ик1ын фае хъугъэ. «Ал-джыл» гъзетэу Бейрут кышщыдэк1ырэм. – етхы Сэлахьдинэ, – лъэ1у тхылъ кысфигъэхьыгъ щылэныгъэм гъогоу кышщыск1угъэм фэгъэхьыгъэу тхыгъэ фэгъэхьымэ ш1оигъоу. Ащ фэстхыштым сызыщегупшысэрэ лъэхъаныгъ бэшлагъэу нэрымылэгъу синэ1уасэу хэкужъым щыпсэурэ, ситхыгъэхэу «Адыгэ макъэм» фэгъэхьыхэрэр гъзетым кыхиутыным фэзыгъэхъазырырэ тхак1оу Пэнэшъу Сэфэры иписъмэ кызыс1ок1эм а лъэ1у дэдэр ары илагъэр»⁷⁸.

А зы лофыгъом фэгъэхьыгъэу гъзет зэфэшъхъафит1умэ ялъэ1у зэрэзетефагъэр ыгъэшлагъоу ык1и ыгъэгущ1оу, Сэлахьдинэ ищылэныгъэ гъогоу кыырик1уагъэр кытхыжы Сэфэры кыфигъэхьыгъ. «Сихэкужъ щыпсэурэ адыгэхэм сищылэныгъэ аш1энэу фаехэмэ, – гушылэпэм кышщетхы Дэгүфым, – ащ пае къэзгъэнэныгъа, сигуапэу къэстхыгъ».

⁷⁸ Дэгүф Сэлахьдин. Къиныгъуабэ зэпысчыгъэми, шыкур сэл0. – Гъз. «АМ», 2004-рэ илъэс, июлым и 31-рэ. – н. 10.

Ащ даклоуи хегъэунэфыкы: «Къэстхыгъэр сэ сшъхъэ фэгъэхьыгъэми, сэ сизакъоп ащ фэдэ гъогу къин къэзыклугъэр. Ллэшлэгъурэ ныкборэ фэдизклэ узэклэлэбжьымэ егъэзыгъэ локлэ яхэгъэгу кыызэрагъэбгынэгъэ, лэклэб къэралыгъо пчъагъэмэ ащитэкъухагъэ хъугъэ адыгэхэм къаклэхъухэгъэ нэбгырабэмэ щылэныгъэм гъогоу кыышаклугъэр джащ фэд.

Цыфым ежъ зызэришлэжырэм фэдэу хэти ышлэн ылъэклыштэп. Арышъ, Сэлахьдинэ ищылэныгъэ гъогу зэхэубытагъэу зыщытегушылэрэ тхыгъэу «Къиныгъуабэ зэпысычыгъэми, шыкур сэлэ» зыфилоу «Адыгэ макъэм» июлым и 31-рэм 2004-рэ илъэсым кыыхиутыгъэр уахътэмкыи ауужырэу ыкыи кызызлыиубытырэмкыи игъэклотыгъэу зэрэщытым фэшл, тхаклом итворчествэ нахъ куоу ззыгъашлэ зышлоигъохэм алъыгъэлэсыгъэным пае, ежъ итхыгъэ апашъхъэ итэлъхъэ.

Сянэжъ инэу сыфэраз

1941-рэ илъэсым Сирием ит къалэу Хъумыс сыкышыхъугъ, ау къуаджэу Инэм сыкышыхъугъэу атхыгъ. Сятэ Дэгүф Нэджиб, сянэ Дэпчэнмэ япхъу, ыцлэр Ныамэт. А лъэхъаным сятэ полицием хэтыгъ, сянэжъ Инэм дэсыгъ, слъэ сызытеуцом сянэжъ дэжъ сагъэкложыгъагъ. Арапыбзэр къин кыссыхъуштыгъ. Сянэжъ нэмаз ышлы зыхъуклэ, гушылэу кылохэрэм Тхъэм нэмыкл хэшлыкл афысалагъэп. Ау сызэмызэщэу сызэдэлущтыгъэр, сшъхъэ ыкокл илъэу, хэкужъэу къабгынагъэм икыушъхъэхэр, имэзхэр, ипсыхъохэр зэрэдахэхэм къатегушылэу, нартхэм, Сэтэнэ дахэм афэгъэхьыгъэ, нэмыкл къэбарыжъхэр, таурыхъхэр кылыатэхэ зыхъуклэ ары. Сятэ дэжъ сызыклорэм сянэжъ сигъэшлагъэхэр кыфэслыатэщтыгъэ, ежъыми къэбарыжъ горэхэм сахигъэдалощтыгъ, ау сянэжъ кылыатэхэрэр нахъ сыгу зэрэрихъыхэрэр зеслоклэ, ыгу зэрэримыхыэрэр кыыхэщыштыгъ.

Сятэ илофшлалэ зэблихъу къэс чылэ шъхьаф сыклоштыгъ. Апэу сызчлэхъгъэ еджаплэр Нэджхьаблэ дэтыгъ. Арапыбзэклэ ащ Тлилклэ еджэх. Тиунагъо адыгабзэклэ тыщыгушылэщтыгъ. Ащ фэшл нэмыкыбзэхэм сафэкъулаигъэп. Сятэ еджэплэ закъоу ышлэщтыгъэр Шэхъ Саидэиун ары. Арллы одкыхагъ,

ымакъя чаныгъ. Зылэлъэныкъяугъ. Ылэ пакокълэ клалэхэр ыгъаштэщтыгъэх. Адыгабзэм нэмыкл ымышлэу Мысыр еджакло загъаклом, мзэ заулэрэ Каир кызыщырагъаджэм арапыбзэр дэгъоу ышлэу Инэм кыгъээзэжыгъагъ. Ары сятэ езгъэджагъэр. Сятэ араб усэхэм, тхыдэхэм, Къурланым щыщ сурэхэм кысфяджэщтыгъ. Ежымы зэмыгъэфэгъэ усэхэр ытхыщтыгъэ, ау ымышлэштыгъэр тиadyгэ къэбарыжъхэр, таурыхъхэр, пшысэжъхэр ары. Зэрэполицим паеу шлэрэп, ахэр сянэжъ е сянэ кысфалыатэу зызэхихырэм афидэщтыгъэп, «а къэбархэм яуахътэп» ылоты, афэгубжыщтыгъ. Ау сянэжъ ар фидэщтыгъэп: «Зильэпкъ итарихъ, ишэн-хабзэхэр зымышлэрэм лъэпкъ илэжъэп».

Сянэ сыгукълэ сэ нахъ дезгъаштэщтыгъ. Адыгэхэм афэгъэхыгъэ къэбарыжъхэу кылыатэхэрэм сядэлу зэпыткли сязэщыщтыгъэп. Хэкужъым ичлплэхэм ядэхагъэ кылыатэ зыхъукълэ, пшысэ гъэшлэгъон горэм сыхэт фэдэу кыссыхъущтыгъ, седэлу зэпытыгъэкли сезэщыщтыгъэп. Ащ инэу сыфэраз, ары адыгэхэм афэгъэхыгъэу бэу сзэгъэшлагъэр, силъэпкъ, сыхэкужъ шлу сзэгъэлъэгъугъэр. Ащ шлулэгъоу фэсшыгъэр ары джы кызынэсыгъэм сыгу имыклэу, тыдэ сыщылэми сшымыгъупшэу, сырыгушхоу, сырыпагъэу кыздесхъаклырэр. Нахыжъхэм кызырэлотэжыщтыгъэмклэ, тятэжъхэм, тянэжъхэм яхэкужъ къабгынэным, егъэзыгъэ локълэ ашъхъэ кырахыжъэжыным ыпэклэ къуаджэу Инэм дэсыгъэхэу ары. Ары джы псэуплэ афэхъугъэми а цлэмклэ зыкледжагъэхэр. Ау Инэм джы дэсыр зэклэ хэкужъым ит Инэм кыклыгъэхэп. Мыщ дэсых шапсыгъэхэр (Дэгүфхэр, Хъагъурхэр), бджэдыгъухэр (Дэпчэнхэр, Къатхэр, Хъапычыкъохэр), хъатикъуаехэр, абдзахэхэр, нэмыклэхэри. Кызырэрэсшыхъурэмклэ, зэгъусэу хэкужъым кызэдиклыжыгъэхэр зы члплэ тлысыгъэх, Инэм щыщхэр нахыбэти, а цлэмклэ къуаджэм еджагъэх.

Шлэныгъэм илгъагъохэр

Апэрэ илгъэситф еджэныр Латакея районым щысыухыгъ, пэрымтэ сащыщыгъ. Ащ фэшл къэралыгъом ахъщэ тлэклэ кысытыщтыгъ. Нэужым бакалаврэр (я 12-рэ классыр) литературэмклэ 1958-1959-рэ илгъэс еджэгъум дэсхыгъ,

ау сыпэрытыжь дэдагъэп. А лъэхъаным Сириемрэ Египетрэ зы къэралыгъоу щытыгъэх. Адыгэ клалэхэр зыклэхъопсыщтыгъэхэр дзэм къулыкъур шахъыныр, офицер хъунхэр ары. Дзэ академием члэхъашъурэр насыпышлоу алъытэщтыгъ. Ащ илъэсищэ ущеджэн фэягъэ. Дзэ офицерым ахъщэу къыратырэр нахъыбагъ. Етлани адыгэу хэта лэнатлэм клэмыхъопсырэр. Ащ фэшл дзэ академием сычлэхъанэу Каир сыклон гухэль зэрэсилэр сятэ зешлэм къысылуагъ:

– Гъогоу къыхэпхыгъэр арэп сэ къыхэпхынэу сызыфэягъэр, ау къызыхэпхыгъахэклэ, уаклэб щэ къытефагъэу, уихъадэ къызысфашэжбырэм адрэ хымэмэ афэдэу узэрэслъытэщтыр зыщымыгъэгъупш. Сыадыг олошъ, адыгэр зэуаплэм лухэмэ къащтэу, къыклитхъужыу, ыкыб щэ къыхаригъэлоу ишэнэп. Уадыгэ зыхъуклэ зэклэмкли упэрытын фае.

Дэгүфхэмклэ тиунагъо байхэм ащыщыгъэп. Бай плонышъ ыцлэ еплонэу Инэм унагъо дэсыгъэуи къэсшлэжбырэп. Ау сятэ зэрэполицагъэм пае тигъотклэ тлэклэ адрэмэ ташъхъадэклэщтыгъ. Пенсиеу къыратырэм чыгу тлэклоу тилэм къитхырэр зыхахъорэм тилоф мыдэй дэдэу къышлыщтыгъ. Зэш-зэшыхъу бэклае тыхъуштыгъ: зэшитлэ – сэрырэ Исамрэ, зэшыхъуищ – Нэджахъ, Рихъад, Маха. Тятэрэ тынэрэ зэклэри тырагъаджэмэ ашлоигъуагъ, Хъумыс дэт еджаплэм тычлагъэхъагъ. Щыгъынымклэ тилоф дэгъугъэпти, нахъыжъым фэмышлужыр, сянэ илэплэсэныгъэклэ нахъыклэм физэригъэфэжбыти ылажэщтыгъ. Сшынахыклэ дзэ тхъаматэ хъугъэу идунай ыхъожыгъ. Сшыпхъухэр зэклэ егъэджаклох. Еджэнымклэ къэралыгъор къыддэлэпылэу щытыгъэп. Ау, уянэ-уятэмэ о уакъыщытхъужыныр зэрэмыдэхэ дэдэр къызгурэломи, ялъфыгъэхэр еджагъэ хъунхэмклэ тятэрэ тынэрэ алъэклэ къызэрамыгъэнагъэр къэсымылон слъэклэщтэп. Инэм непэклэ еджагъэу, гъэсагъэу, инженер, врач, клэлэегъэджэ сэнэхъатыр зэзгъэгъотыгъэу дэсыр маклэп. Дзэ пашэ хъугъэри бэ. Ау сэ сиклэлэгъум уеджэныр лэшлэхыгъэп. Сэ сшъхъэклэ зэокло самолетым илетчикэу сыхъунэу сыфэягъ, ау къыздагъэхъугъэп.

Дзэ академиеу Каир дэтым сагъэклауагъ. Египет щыпсэурэ адыгэ клэлэегъаджэу тилагъэм сызэрэадыгэр зешлэм ыналэ къыстетыгъ. Сыныбжыыклэ дэдагъ, илъэс 17

нылэп сыныбжыгыр. Сириер Египетым кыхэкыжы, кэралыгъо шхъаф зэхум зэуакло ащ тагэклонэу залом зымыдагэхэм сашыщыгъ. Укызыщыхугъэ хэгэгум сыхэуштыгъ уезожыштыгъ? Ащ фэшл Фэюм пшэхуалгэм ит дзэ хьапсым сычладзагъ. Ащ кынэу члэслэгъуагъэр кэслотэжынынэу сыфежэмэ, кыхъэ хушты. Дзэклोलхэмклэ хэгэгуйтыр зыхэжымы, джэнэ зэлэхыгъэрэ зи зымыгъэбылырэ гьончэдз гьонэсанэрэ сшыгъэу Бейрут сыкыратыжыгъ. Адыгэ нэбгырэ 30 фэдиз тыхоу Сирием ихэгэгу гьунапкэ тыкыгъэсыжыгъ, Сирием идзэ академие тычлагэхъажыгъ. Джашыгъур ары адыгэ лэпкэ кыхэкыгъэу, Сирием шыпсэу анахъ гъэсэныгъэ ин зилэ зыслэгъугъэр. Ащ тызэрригъаджэщтыгэм цлэ кыфэбгыотыныр лэшлэхп. Апэу тапашхъэ кызеуцом итеплэ гохыгъэп, зыкли амыгъэшхагэм фэдэу одыгъ, рэхьат дэдэу, еж-ежырэу зыдэгущылэжырэм фэдэу ымакэ маклэу гушылэщтыгъ. Кытхаплъ-кытхаплъи кытэупчлыгъ:

– Зыгорэ зыгорэу хъун ылэкыштыгъ зышлын шымылэу? Ащ кыкылэбгылагъэр бэ, ау игушысаклэ шлогъэшлэгъоныгъ. Ащ игушылэхэр зыхэхэсэххэм сыклэгъожыгъ философ сыхъунэу сызэремыджагэм. Философиер сэ шлу слэгъуштыгъ. Адыгэ зытыр тызэгъусэу тиегъэджакло сэлам етхынэу тыфэклагъ, ау сэ зи еслагъэп, зыгорэ слоным ыпэклэ дэгъоу сегушысэн фэе. Ащклэ десэ сфэхугъ Египет кышысэхуулагъэр, Сирием тезэонэу тыкыныр зысэмыдэм хьапсым сызэрчлэфэгъагъэр.

Дзэ академиер Сирием кызыщэсэхым, БААС партием тетыгъор зэреуытэу тэдэж сызэрэдэгущылэрэр агу рыхыгъэп. Кэрал кычл коммерциемклэ Министерствэм илэжыаклоу Хъумыс лэф шысшлагъ, хьалыгъур кызыгъэжырэ хьакухэм тхьаматэ сафашлыгъ. Кьалэм хьалэбалык кызыщэхум, тхьаклохэр, медицинэм илофышлэхэр, лэжэкло ыкли завод тхьаматэхэр, нэмыклэхэри зауытхэм адыгитлоу тахэфэгъагъ. Ау зымы сызэрэхэмытыгэм пае, ситхыгъэхэр агу зэрэримыхырэ ары нылэп сызэрагъэмысэнэу кыгъотыгъагъэр, сыкыатлупшыжыгъ. лэфшлэпэу сызылутыгэм сыкылауагъэкыжыгъ. Унэм кызырэзгъэзжыэу сятэ кысылуагъ:

– Моу кыысэдэлү, адыгэмэ е улын е улэн алуагъ, сыд уигухэль?

– Философием седжэшт, – слуагъэ. Ау еджакло сымыклозэ шъхьэгъусэ зызгъэгъотын фаеу игъо ылъэгъугъэти, къэбэртэе бзылъфыгъэ – Фатимэ псэогъу зыфэсшыгъ.

Инэм щыщ инженер горэ апэрэ интернационал зэнэкъокъоу Москва щыклорэм клонгагъэ. Ащ кыыздихыгъагъ адыгабзэм уреджэнэу тхыль. Ар шъэфэу зэлэпахызэ, адыгабзэклэ къеджэн зылъэкълыхэрэр тилэ хъугъэ. Философием клыгъоу тырыпагъэу адыгэ еджаклэ зэдгъашлэщтыгъ. Ау шъхьэгъусэу силэ къэбэртэе бзылъфыгъэм ыбзэ нахъ сыдихыхыщтыгъ. Ау ащ икыбэртэе гущылэхэм унагъор луагъэщхыпцълкы зэхъум арапыбзэр нахъ ригъэбэклэу фежъагъ.

Я 9-рэ классым сисыгъ рассказхэр стыххэу зесэгъажьэм. Сирием идзэ гъэзет ахэр кыысфыхиутхэу, радиомкли къатыхэ зэхъум, зысшлэшлыжъэу, тхэкло шыпкъэ сыхъугъахэу сызэплъыжъэу къэсыублэгъагъ.

1967-рэ илъэсым Дамаскэ дэт университетым философ сызэрэхъугъэр къэзыушыхъатырэ дипломыр кыыщыдэсхыгъ. Къэралыгъо лфышлэ фаехэу залом, сидипломклэ экзамен зытыхэрэм адэстыгъ. Нэбгырэ 500 фэдиз тыхъуштыгъ. Сыпэрытыгъ, ау политикэ лф пае илофшлэплэ кылуагъэкълыгъэм къэралыгъо лфышлэ хъуным ифитыныгъэ илагъэп, ащклэ къэралыгъо тхъэматэм лизын кытын фэягъэ. Сызэрэпэрытым пае ащ фэдэ фитыныгъэ кызетым, шлу кыбдэхъу шлэшлы зыхъуклэ кыпклэклэпыджэнэу хъагъу-шъугъоу щылэр бэба, дэгъоу сызышлэрэ адыгэмэ ащыщ ылъэкл кыгъэнагъэп, ау зи кыдэхъугъэп. Къалэу Рэкъэ силэнэтлагъэр щысагъэубытыжыгъ, ау тхъэматэ шыпкъэ лэнатлэр кысапэсыгъэп, сыдрэ щэфын-щэжыын лфхэр кысапхыгъ, ахэмклэ фитыныгъэ инхэри хабзэклэ силагъэх. Осэ гъэнэфагъэм езыгъэхъурэр, джащ фэдэу кыыщызыгъаклэрэри хъапс сшлынэу фитыныгъэ силагъ. Ау къэралыгъо партием хэтхэр хабзэу щылэм ыкълугъэх. Судым зыращалэхэм ахэр адрэмэ афэдагъэхэп, къадэхъурэр нахыбагъ. Ары шъхъаем, ахэр ямышъомышлагъэ земыгъэуцуалэхэрэм цыф кызырыклэмэ уасэ кыпфашлыжыщтыгъэп. Уапэуцужымэ, узыуплъэкълурэр нахыбэ хъуштыгъ. Чыплэу сызэрыфагъэр

адыгэмэ «уимык1, уимыс, уисэу сыкымыгыэхъажь» зыфалорэм фэдагъ. Ары шъхъаем, сыадыгэба, етлани адыгэ ерпыжъэу сыщытыба, сафызэк1акощтыгъэп, шыпкыагъэр, зэфагъэр нахъ гъогу тэрэзэу хэсхыгъ. Шыпкыэр, зэфагъэр зыгу рихъэу щылэр мак1э, кыспэуцужьынхэр къахэк1ыщтыгъэх.

Инджылызыбзэм еджэнхэу Германием агъэк1оштхэу зызэхэсэхым сэри лъэл1у тхыль ястыгъ, экзамен зытыштхэм сахатхагъ. Джащ тетэу Германием ит квалэу Дрезден дэт еджаплэм сагъэк1уагъ. Хэгъэгу 18-м къарык1ыгъэ еджак1охэр ащ къек1ол1эгъагъэх. Сэ зызакъор ары нылэп философием еджэнэу къахэк1ыгъэр. Инджылызыбзэрихъатэус1эщтыгъэп. Тезыгаджэщтыгъэхэр нэбгырэ зыт1уц нахъ хъуштыгъэп, ахэм ш1эныгъэ куу зилэ ахэтыгъэп. Ахэр анахыбэрэ кызытегушылэщтыгъэхэр Марксерэ Ленинымрэ. Сирием ик1ыгъэ еджак1охэм сэ сыратхъэмэтагъ. Апэрэ мафэхэм къащыублагъэу нэмыцхэу тезгаджэхэрэм сапэуцужъэу езгъэжъагъ. Сэ слощтыгъэр ш1эныгъэ дэгъу зэзгъэгъотыгъэу Сирием згъэзэжъынэу ары нахъ, шъо шъуипропагандэ сищык1агъэп. Сихэгъэгу ар кыздидштагъэти, афэмышъук1э адрэхэр къеш1унхэ фаеу хъугъагъэ. Сэри программэм бэ хэзгъэхъагъэр, еджэныр нахъ кыин хъугъэ, ау нахъ егъэджэк1о дэгъухэр кытфащэхэу аублагъ. Ащ иш1уагъэк1э Калатбар кытфащагъ. Идунэееплык1э, ылохэрэр зэрэмытэрэзхэр ащ зыфыхэсэгъэпсым Берлин университетым, ежъ зыщылажъэрэм сыригъэблэгъагъ. Ащ сыщеджэнэу сезэгъыгъэхагъ. Ау ар къэбэртаем зыфэсэтхым, нэмыц бзылъфыгъэ нэкъолэнмэ сыдахыхыгъэу кышщыхъуи, кысфидагъэп. Сыкыиш1агъ плэми хъушт. Нэмыцыбзэр, нэмыц 1эдэбыныгъэр, лэжыак1эр, хабзэр сыгу рихыгъагъэх. Дэгуф хъумэ зыш1оигъо нэмыц бзылъфыгъи сапэ кыифэгъагъ.

1971-рэ илъэсым Германием еджэныр кышщысыухи, Инэм кызысэгъэзэжъым, тиунэ сихъажьи, сятэ сэлам есхи, слэ зыфэсэщзим, ылэ кысымытэу кысэплыгъ. Ащ кык1ырэр кызгурылуагъэу, «сыпэрыт» слугъэ. Ащ ыуж ылэ кызысфищэигъэр.

– Джы унэм укыхъажьын уфит, – кысылугъ.

Германием сыкызек1ыжъым 1офш1эныр зыщезгъэжъагъэр Рэкъэ квалэр ары. Ау мзэ зыт1у нахъ темыш1агъэу

егъэджакло сашлынэу, философиемклэ езгъэджэнхэу сызыкълэълум, класси 10-12-м нэс зилэ еджаплэм идиректор гуадзэ сыфашлыгъ. Ащи бэрэ лоф щысшлэнэу хьугъэп, зы илъэс дэди а лэнатлэм сылумытыгъэу Бейрут дэт француз университетым сычлэхьагъ, ащ ипашэу, французыбзэр дэгъу дэдэу зышлэрэ докторэу Мишель Алар сыфагъэзагъ. Ащ сиштэным ыпэклэ бэрэ кысклэклэупчлэхьагъ, ау Тхьэри кызделэгъэн фае, ыгу сырихьыгъ.

Еджаплэхэм яегъэджаклохэр рагъэджэнхэу Сирием зыщырахъухьэм, ащ пае экзаменхэр затыхэм Рэкъэ кьалэм щыщэу нэбгыритлур тыпхырыкълыгъагъ. Интернационал организацием илэпылэгъуклэ тылэжьэнэу арыгъэ. Ащ иилъэсипшл программэ сыхэлэжьагъ.

Сант-Джузиф университетыр Французскэ Люн университетым икьутам. Ащ зы илъэсэ узыщеджэклэ гъэиныгъэ диплом кыуатышт, етланэ илъэситлуклэ тхылъ птхышт. Ар дэгъу дэдэу зыптхырэм ящэнэрэ доктор дипломыр кыдэпхыным илъэсищэ лоф дэпшлэшт. Ащ ыуж къэралыгъо доктор дипломыр кыдэпхыным илъэсиплэ лоф дэпшлэн фае. Ащ фэдизым ахьщэу тefэщтыр о птын фае. А лъэхъаным ахьщэу ащ пэлугъэхъан фаер сишгъэхьэгъусэ нэрэ-псэрэклэ ригъэкъуштыгъ. Адэ тыдэ сыхьыжына, нэмыц хэгъэгум «сыкьимыкълуадэу» сыкьызэрикълъжыгъэм клэгушлущтыгъэн фае. Шыпккъэ, зишлуагъэ кысэкълыгъи къэхьугъ. Мишель Алар кысилуагъ дэгъоу сызэреджэрэм, экзамен кьиным сыпхырыкълыным пае зы илъэс еджэгъум ахьщэу университетым естын фаер кысфагъэгъоу. Ащ даклоуи кысилуагъ зы илъэсэ Дрезден сызэрэщеджагъэм, экзаменхэм дэгъоу сызэралэпыкълыгъэм пае магистрэ сыхъуным ищыклэгъэ тхылъыр згъэхъазырын слъэкълыштэу. Ащ сыкьызезэгъым ежьыми кьабыклэ ыштагъ. Сирием иеджаплэия 12-рэклас наукампылъыштхэу щырагъаджэхэрэм ипрограммэ, иегъэджаклэ ехьылагъэу тхылъ згъэхъазырынэу лизын кыситыгъ. Илъэс пшлэклутлум кыклоцл а еджаплэм предмет зэфэшгъафыбэклэ щырагъаджэх: тарихьыр, географиер, социологиер, психологиер, диныр, нэмыклхэри. Ахэм япчъагъэ 148-рэ мэхъу. Мишель Алар кысилуагъ ахэм ащыщэу зы кыхэхсымэ хьуштэу, ау сэ зэклэри

кыхэсхыгъ. Илъэситлуклэ сипшэрылъ зысэгъэцэклахэм экзамен сагъэтыгъэ, силофшлагъэ уасэу 17/20 кыфашлыгъ. Сэщ нэмыкл ащ фэдэ оценкэ ыпэклэ хэти фагъэуцуагъэп. Джащ тетэу доктор дипломыр кыдэсхыным ифитыныгъэ кысатыгъ. Сэ ащклэ стхынэу зытесыубытэгъагъэр мамлюкмэ ягъэсэныгъэ ехыллагъэу ары.

Ау сищылэныгъэ къэбар гушлуагъохэри гухэклэхэри кыхэхъухагъэх. Шъэуитлэ – лусамрэ Айдэмыррэ силэ хъугъэ. Мишель Алар Лубнан заом хэклодагъ. Ситхылыт итхын сымыухыпэзэ Алжир егъэджакло сагъэклауагъ, ау ащ пае къэсымыгъанэу Бейрут экзамен 15/20-клэ щысти, ящэнэрэ доктор диплом силэ хъугъэ, къэрал доктор классым сыхэхъагъ. Докторэу Никъула Зяда сьдэлэжьэнэу сиштагъ. Адыгэ мамлюкмэ яхыллагъэу стхын фаер зысэхуым ахъцэу университетым естын фаер, экзаменым ыпэклэ, бэдэдэ хъугъэ. Экзаменым тэфэщтыр зэзгъэулун зысэмылгъэклым Алжир икълэу Аннабэ дэт университетым иклэрыклэу сьчлэхъажьи, къэрал доктор дипломыр дэгъу дэдэм нахь дэгъужьэу кыщыдэсхыгъ. Арзыфэгъэхьыгъагъэрцлыфымрэчлыопсымрэ язэпхыныгъэхэр, нэмыклэу къэплон хъумэ, тыкъэзыуцухьэрэ дунаим икъэхъумэн ары. Алжир иеджаплэхэм я 9-рэ классым нэс ар ащягъэклугъэным ипрограми зэхэзгъэуцуагъ.

Мыщ дэжъым кыщысломэ сшлоигъор сыкъызыщытхъужьыным пае силофшлалэмэ сарыпагъэу, а зэклэмэ ягугъу къэсэшлэу ситхыгъэ еджэхэрэм къащымыхъуныр ары. Зы лъэныкъоклэ сиеджэклагъэм клыхъэ зезгъэшлэу сыкъызкытегущылэрэр Урысыемрэ араб хэгъэгухэмрэ егъэджаклэу арылхэр зэрагъэпшэнхэм, зыгорэхэм арагъэгупшысэнхэм пае. Ащ даклоу къасломэ сшлоигъор нахьыбэрэ седжэ къэс сишлэныгъэ зэрэмэклэ дэдэр кызыррезгурылощтыгъэр ары.

Анахь лъэшэу сызгъэгущлуагъэр

Тхэным сызыпылгыр илъэс 40-м ехъугъ. лофшлагъэу силэри маклэп. Тхылыплл кыдэзгъэклыгъ: университетым щырагъэджэнымклэ методологиер, члыопсыр къэхуь-умэгъэнымклэ, социологиемклэ университетхэм зэращырагъэджэштхэ тхылхэр, Алжир фэгъэхьыгъэу араб тхаклохэм

атхыгъэхэм яхыблаагъэр. Ахэм осэшхо къафашлыгъ. Ситхыгъэхэу гъэзет зэфэшхьафхэм кыхаутыгъэр 400-м ехъу. Ау а пстэумэ анахь згъэлъаплэрэр, анахь лъэшэу сызгъэгущлорэр синыдэльфыбзэкӀэ ситхыгъэхэр «Адыгэ макъэм» кызырэхиутырэр ары. Апэу ар зысэлъэгъум лӀофшӀэгъэ пстэуу сӀлэмэ анахь згъэлъаплагъ.

Сищылэныгъэ ари щыщышъ, сихэкужъ кыкӀыгъэ адыгэм сызэрӀукӀэгъагъэм игугъу къэсшӀышт.

Мафэ горэм сишъхьэгъусэрэ сэрырэ тикӀалэхэри ткӀыгъухэу Срайди къушъхьэм тыдэкӀолягъ, мэзым тыхэтэу къэткӀухьэщтыгъ. А мафэм урысыбзэкӀэ гущылэхэу тыханэ-гъунэ бэу итыгъ. Ахэм зы хульфыгъэ къахэкӀи, щхыпцӀызэ къытэкӀоллагъ, адыгабзэкӀэ къыддэгущылагъ. Сэри сигъэгущӀагъ, ежыри зэрэгущлорэм ишыхъатэу лӀаплӀ зэтщэкӀыгъэ. Сынэпсыхэр сфэубытыжыщтыгъэп.

– Тыдэ укыкӀыра? – сеупчӀыгъ.

– Инэм сыщыщ, – джэуап къытыжыгъ.

СӀон сымышӀлэу сышӀуигъэнагъ. Инэм дэххэр сэшӀлэх, мыдрэр синӀуасеп. Ащ гу лъытагъэн фае – «сышапсыгъ» ыӀагъ.

– ТэркӀэ уадыгэмэ екъу, – сӀагъэ, сэри сызэрэшапсыгъэр ешӀэу, ар нахь гуапэ сшигъэхъун гухэлъ иӀэу кыӀлогъэнкӀи мэхъур сыгукӀэ зыдэсӀыгъэу. ЕтӀанэ пызгъэхъожыгъ:

– Тэри тышапсыгъ, Инэм тыщыщ, Дэгугъ тлъэкъуацӀэр.

Нэужыр ары зысшӀэжыгъэр сэ сикъоджэ Инэм ар зэрэщымышыр, Адыгэ хэкум кызыэрикӀыгъэр, ащ ит Инэм кызыэрэщыхугъэр. Ипаспорт, иджыбэ кырихи, кысыгъэлъэгъугъ. ЫцӀэр Азмэт, ылъэкъуацӀэр Хьагъур. Ащи университетым шырегъаджэхэу кысиӀагъ. Езгъэблагъэмэ сшӀоигъуагъ, ау сфэблэгъагъэп. ЯтӀонэрэ пчыхьэм сэ ыдэжъ сыкӀагъ. Тхъэггэпсэу, ишъхьэгъусэ зи кытенагъэп, лъэшэу кысыфэчфэу кыспэгъокӀыгъ. Урысыбзэ сэ зэрэсымышӀлэрэм пае инджылызыбзэкӀэ кыздэгущылэни къагъотыгъ. Хэкужъым илъэмыдж ащкӀэ згъотыгъэ. ЗэкӀожыым сӀлъэкъоцӀэгъу Дэгугъхэу Инэм дэххэми макъэ аригъэӀугъ. Ащ кыщегъэжъагъ «Адыгэ макъэм» сыфатхэу кызысыублагъэр. Ащ ымакӀи кызнэсыжыгъ. Гъэзетым сызыфатхэм сӀд фэдизэу кӀин къащыхугъэми, ситхыгъэ кырахышъугъ.

Пэнэшъу Сэфэр, Тхьэм бэгъашлэ ешл, ары ситхыгъэхэр гъэзетым кыыхаутынэм фэзыгъэхъазырыщтыгъэр. Бэшлагъэ адыгэ джэгу зысымыльэгъугъэр, ау сихэкужъ згъотыжыгыгъэу, зэклэри къашъоу кысщыхугъ.

Шыпкъэ, Хьагъур Азмэт ары хэкужъым кыиклыгъэ апэрэ адыгэу сызылуклагъэр. Ащыгъум сыныбжыклэ дэдагъ.

Лэклыбым щылэ хьугъэ адыгэхэмрэ хэкужъым къынагъэхэмрэ зэхэсыдзызэ сыгущылэныр лъэшэу сиджагъо, хэти захилэтыклэу, зэклэмэ ежъ анахъ дэгъоу гущылэрэр сыгу фаштэрэп. Апэу къытхэхьэгъэ адыгэхэм язекляклэ тэрклэ гъэшлэгъоныгъ. Шаплэм тызычлахьэм ащыщ горэм ешъонхэ фаеу кылыагъ. Тэ, адыгэхэу араб хэгъэгухэм арысы хьугъэхэмклэ, ар зэрэтимышэныр зетэлом, Къурланым мыхъунклэ къытегущылэу ригъэжыагъ. Ар тыгу рихыгыгъэп, ау хьаклэм упэуцужына, зытыушъэфыгъ. Зэкложьыми къытхыжыгыгъэр шыпкъэм пэчыжыагъ. Цыфхэм апашъхьэ хэкужъым кыиклыгъэ адыгэхэм ягугъу щыпшлыныр къин хьугъэ.

Ащ хэлъыри нэужым къызгурыложыгъ. А зигугъу къэсшлыгъэ ллэу ешъомэ зышлэиугъагъэр тэ тызэрыс хэгъэгумэ къащытхуным ифитыныгъэ илагъэп. Ау ащ ышлэнэу къытефэщтыгъэр дэйклэ къытегущылэу гъэзетым къытхыжыным ыпэу зиушъэфыныр ары.

Шыпкъэр плочтымэ, а лъэхъаным адыгэ радиом икьэтынхэу къыднэхсхэрэм уагъэрэзэнэу щытыгъэп. Натрыфым игугъу хэклыщтыгъэхэп. Арэп тэ зэхэтхынэу тызыфэягъэр, хэкужъым къинэгъэ адыгэхэм ящылэклэ-псэукл, адыгэ зэрэугъоижыным фэгъэхьыгъэ къэбар гор, сыдэу щытыми итэкъухьагъэ хьугъэ адыгэхэм къатегущылэнэу нахьыбэрэ зэхэтхыныр ары. Ау ахэм къатегущылэнэу адыгэ радиом ифитыныгъэ илагъэп.

Сэ сыкъызщыхугъэ хэгъэгум ис адыгэхэми тифитныгъэхэр мэклэ дэдагъэх. Тыбзэклэ тырагъэджэныр хэгъэклъыри тыгущылэныри адэщтыгъэп. Тэри бзэгухьэхэр тилэх. Ащ фэшл адыгабзэ зышлэу тхэтыр илъэс къэс нахъ маклэ хьуштыгъ. Арабхэм тахэклодэпэным ищынагъо щылэ хьугъагъэ. Зы адыгэ гущылэм араб гущылэ заулэ епхыгъэу гущылэщтыгъэх. Гуфит-шъхьафитэу тыгущылэн, тыпсэун,

тытхэн тызэрэфимытыгээр ары ибэ нахьыбэу сыкызыщыхуугэ хэггээр – Сириер кэсыбгынэным, Алжир пэуплэклэ кыхэхсыным льяпсэу фэхуугэр.

Философиемклэ ильэс закьо Милэ кьалэ я 12-рэ классым щезгээджагэх. Етланэ Константинополь университетым психологиер щязгэхьыгь. Ильэсищ тешлэггэ нэуж Алжир ит кьалэу Аннабэ сыкэклуагь. Алжир щыщ сыхьунэу зысэлом игьоклэ кыздаштагь. Наукэ, хэбзэ факультетхэм Аннабэрэ Галмэрэ ащезгээджагэх магистрэ еджаклохэр. Апэрэ ильэс еджакломэ методологиер язгэклуштыгь. Конференцие зэфэшхьафыбэм сахэлэжьагь. Алжир итхаклохэм я Союз сыхэт. Чыопсым икьэухьумэн пыль хасэм сыхэт. «Алджил» зыцлэ гьээтэу Бейрут кышщыдэклырэм бэрэ сыфэтхэ, ситхыггэхэр кыхеуты. Ащ нэмыкл араб гьээтэ цлэрылохэми ситхыггэхэр кьарэхьэх. Чыопс шлэныггэм ипрограммэ дэлажэрэмэ сашыщ, тхаклохэм язэлуклэхэм афэдэу чыопсым икьэухьумэн фэггэхьыггэ конференциехэми сахэлажьэ. Хэггэгу зэфэшхьафхэм яггээтхэм тыкэзыуцухьэрэ дунаим икьэухьумэн фэггэхьыггэ ситхыггэхэр кыхаурых. Ащ фэшл Берлин и Дахлым ботаник сад щылэшт конференцием сыраггэблэгьагь, шлэху сыклонэу щыт.

Бэшлаггэу сыклэхьопсы адыгэмэ яхьылаггэу нэмыкыбзэклэ тхыггэху щылэхэр адыгабзэм, адыгэ культурэм льызггэлэххэмэ сшлонгьоу. Сишлэшлыклэ лэпкьым шлульэггьоу фыуилэр гущылэ кьодьер арымырэу уилошлаггэкли кьэбггэлэггьон фае. Ау мы аужырэ ильэс 14-у блэклыггэм сишхьэггусэ сымэджэ хьылэ дэдагь. Ащ нэмыкл сиунэ бзылгыггэ зэримысым пае чэщи мафи ащ сыналэ тетын фэягь. Ащ сыкызыэтырилажэщтыгь. Сигухэлэ сэ сизакьоу зэрэсфэмыггэцэклэщтыр ильэсэу блэклырэм кьэс нахь нафэ кысфэху. А лофым ехьылаггэу ситхыггэху «Адыгэ макьэм» кыхиутхэрэм хэкужьым ис гьээтеджджэхэр щыггэуазэх, ау ахэм амышлэрэр адыгэ тхаклохэм ятхыггэху арапыбзэклэ зэсыдзэклыггэхэр ары. Ахэм ащыщых лэштынэ Хьазрэт ирассказхэр, Пэнэшью Сэфэр иповестэу «Хым ишхьал мэхьаджэ, е Неуц класэ хьушт» зыфилорэр чыопсым изэфэшлуныггэхэр цыфым зэрээщигыакьохэрэм тхьамыклаггьоу кыздихьыхэрэм кьатегущылэти, лээшэу сыгу

рихыгъ. Арапыбзэк1э зэсидзэк1ыгъ, ащ ч1ыопсым икъэуху-мэн фэгъэхыгъэ конференцием тыщытегушылэгъ.

Джы сиунагъо, тильфыгъэхэм «Адыгэ макъэм» еджэхэрэр нэлусэ афэсш1ыных, ари сищылэныгъэ щыщышъ. К1элипл1ырэ зы пшъашгъэрэ си1. Пшъашгъэр – Диана, джк1уагъ, пшъэшъит1у кыфэхугъ. Хъэсанэ Дамаскэ дэс, унагъо и1, зы пшъашгъэ иунагъо кыхухуагъ. Айдэмыр Германием щеджэ, лусамэ хэбзэ лфым рылэжъэнэу сэнэхъат зызрегъэгъоты нэуж лфшлал1э земыгъотым машинэм ешэсыжыгъэу ащ рэлажэ. Айнал университетым щеджэ, компьютерымк1э инженер сэнэхъат зэрегъэгъоты.

Ыпэк1э кызэрэс1уагъэу, щылэныгъэм гъогоу кыщыск1угъэр гъогу кын, ау сыхэхэс нэмылэу кыздэхугъэри мак1эпышъ, сэ сызлыл1эсышъугъэхэм ак1эмыхагъэхэу итэкъухагъэ хугъэ адыгэмэ бэу ахэтышъ, етлани шыкур с1о.

Дэгуф Сэлахьдин.

Алжир, къ. Аннаба.

Гъэз. «АМ», 31.07.2004

ЕНЭМЫКЪО МЭУЛИД. 1946

«СИАДЫГАГЪЭ, СИГУПШЫСЭ ЛЪЭПКЪ ЛЫГЪЭМЭ САКЪЫХАЩЫЖЫГЪ»

Лъэпкъ дунэегурылуак1эр, дунэзэхаш1эр, гугъэ-гупшысэу ахэм я1эр, ягук1эе-гуш1уагъохэр адыгэ хэхэсхэм къак1эхухуэрэ л1эужык1эхэм албызыгъэлэсырэ, язэхэш1ык1 щыщ зыш1ырэ усакохэм зэу ащыщ Енэмыкьо Мэулид.

Тыркуем икълэл инэу Анталие зыфалорэм епхыгъэ коимэ ащыщэу адыгэ унэгъо шъитф зыщыпсэурэ Елемэ къуаджэм 1946-рэ илгъэсым гъэтхалэм

и 2-м Мэулид кышыхугъ. Унагъоу кызырыхухагъэм ислъам диныр пытэу щалыгъыгъ. Сабыим щылэныгъэ гъогоу хыхыщтыр ащ фигъэнэфагъ. Мэулид ыныбжы илъэсих зэхъум ыуж яунагъо кьалэу Анталием мэкложы, еджэныри ащ шырегъажэ. Ар кызыеух нэуж дин лэжъаклохэр зыщагъэхъазырырэ еджаплэу «Имам Хатиб-окулу» зыфилорэ лицейм шеджэнэу члэхъэ, кьеухы. Ащ щигъотыгъэ шлэныгъэ-гъэсэныгъэр римыгъэкъоу, Стамбул дэт Ислъам Институтым члэхъэ, идин шлэныгъэ щылъегъэклягъэ. Къурланым исурэхэмрэ илэятэхэмрэ яджэзэ, ахэм кьагъэушырэ гупшысэ-гулътэхэр иадыгъэ лъэпкъ кырыклягъэм рипхызэ, Мэулид идунэезэхашлэ хэхъо, мэпытэ, зелэты. Лъэпкъ гупшысэу ныбжыкълэм ыгучлэ лъапсэ кышыушыгъэм рэхъатыгъо кырымыхтэу, гъэсэныгъэ зэфэшъхъафхэр ззыгъэгъотырэ илъэпкъэгъухэу нэмыкл еджаплэхэм ащеджэхэрэм алыкляу, лъэпкъ лофыгъохэм агъэгумэклырэ купхэм ахэлажэу мэхъу. Клэлэ нэутхэм игулыгъэ зыкызылэуехы, Къурланым исурэхэмрэ илэятэхэмрэ яеджэн, язэхэфын, язэгъэшлэнхэм кьащымыуцоу, кьэзыуцухэрэ дунаим щыхъурэ-щышлэхэрэр елъэгъу, хэхъухэрэ зэхъоклыныгъэхэр ыгу пэкълэкых, цыф зэфэшъхъафхэм ягурылякля нафэ кыфэхъу, «хэхэсым ыпсэ хылыгъу дэхъуагъэр» (усэу «Си Тхъа, сигугъаплэ») зыфэдэр ныбжыкля дэдзэ Мэулид зэхешлэ, ещэчы. Гупшысэу ыгу кышыушыгъэм кыыхэтэджыкыгъэ псэлэ стырхэм кьарыоу, клячлэу апкырылтым узылэкляубытэ, уигулыгъэ кьалэты, агъэбагъо, зырагъэушху. «Цыфы гъашлэр дунаим икьэхъу-кьашлэхэм нэрымылъэгъу кьопсыхэмкля зэрэпышлагъэм» (усэу «Гъашлэ») исурэт лупкля уанэу кыырегъэуцо, гурышэ-гупшысэ зэфэшъхъафхэр гум кыырегъэтаджэ.

Мэулид илъэпкъ зэхашлэ кьэушынымкля, илъэпкъ гупшысэмэ заушъомбгъунымкля, залэтынымкля джэныкьо машло фэхъугъ Ислъам Институтыр. Ащ Мэулид шеджэ зэхъум хэгъэгу кьэлашъхэм лоф щызышлэщтыгъэ лъэпкъыпсэхэу, лъэпкъшлэжъым псэтенэу фэлажэщтыгъэхэу нэлуасэ зыфэхъугъэхэм ыгукли, ыпсэкли ахэщагъэ мэхъу. Ахэр – Изэт Айдэмыр (Цушъхъэ), Гусэр Осфи, Едыдж Нихай, Едыдж Батрай, Хъуажъ Фахъри, Мэщфэшлы Нэдждэт, Биданыкьо Нихъат, Бэрзэддж Сэфэр, Чэтэо Ибрахым

ык1и ахэм анэмык1хэри. Къак1эхъухьэрэ ныбжык1эхэм щысэ афэхъухэу, къогъанэ ямылэу ялъэпкъы фэлажьэхэзэ яныбжык1эгъум щегъэжъагъэу Тыркуем ит адыгэ хасэхэм язэхэщак1охэу, япачэхэу мыхэм къахы. Я 60-рэ илъэхэм къащегъэжъагъэу лъэпкъ гупшысэр къэзыгъэушырэ, лъэпкъ зэхаш1эм духовнэ гъомылэ фэхьурэ журнал зэфэшъхьафхэр къыдагъэк1ых – «Ени Кавкасия» (Гусэр Уасфи), «Кавказская кютерел дерги» (Изэт Айдэмыр), «Къамыщ» (Хъуажь Фахьри, Эркмен Алай), «Нартларын сеси» (Мэщфэш1у Нэдждэт), «Ямчи» (Хъуажь Фахьри). Къак1эхъухьэрэ ныбжык1эхэм зэпыуп1э фэмышъоу ялъэпкъш1эжъ зызэри1этыным, ар зэрэпытэным 1эпэдэлэл фамыш1эу дэлажьэх. А 1офыгъо пстэумэ зэпыу имылэу Мэулид ахэлажьэ, а журналхэм иусэхэр къащыхеутых. «Кафдер» зыфилорэ адыгэ хэсашъхэм къыдигъэк1ырэ журналэу «Нартым» зэпыу имылэу Мэулид дэлажьэзэ къыхыгъ...

Ислъам диным ифакультет Мэулид къызеухым ыуж диным икультурэк1э к1элэгъаджэу илъэсипш1э 1оф ыш1агъ. А илъэхэм Мэулид игулыгътэ нахь зиушъомбгъугъэу, илъэпкъ зэхаш1э нахь пытагъэу радио-телевидение 1офыгъохэмк1э апшъэрэгъэсэныгъэзэрегъэгъоты, ащк1эмэлажьэ. Сценариехэр зэхегъэуцох, литературэм, диным яхьыл1эгъэ къэтынхэр зэхещэх. Ежъ-ежъырэу зэригъэш1агъэу Мэулид адыгабзэк1э еджэ, матхэ. Гъэзетхэу «Адыгэ макъэм», «Адыгэ псалъэм», «Щэрджэс хэхэсхэр», «Дингъуаз», журналхэу «Зэкъошныгъ» ык1и «1ошъхьэмаф» зыфилэхэрэм Мэулид иусэхэр, истатьяхэр къащыхеутых. Адыгэ культурэм гъэш1э гъогоу къык1угъэм, дунэе культурэм ар зэрэхэуцорэм, ч1ыплэу ащ циубытырэм яхьыш1агъэу тхыгъэхэр Мэулид илэх. Ащ фэдэх, гущылэм пае, гупшысэ куурэ зэфэхьысыжъ зэгъэфагъэрэ зышиш1ырэ 1офш1агъэхэу гъэзетхэм, журналхэм къащыхиутыгъэхэр: адыгэ нарт эпосым ехьыш1агъэу «Адыгэ культурэм игъозэ ш1агъу» (гъэз. «АМ», 1992, бэдзэогъум и 8), «Нарт эпосыр адыгэ культурэм игъозэ ш1агъу» (тхылъэу «Нарт эпосымрэ Кавказ бзэш1эныгъэмрэ», Мыекъуапэ, 1994. – Н. 73), «Хымэ ч1ыналъэм ныдэльфыбзэр щызэрагъаш1э» (гъэз. «АМ», 2004, жъоныгъуак1эм и 20); лъэпкъым историкэ-культурнэ хъугъэ-ш1агъэхэм альапсэ рыплъэу, ыгъэунэфэу «Хьатхэр

тигугъэ 1энэк1а?» (ж. «Псалъ», N 1/4), 2003. – Н. 206-210), «Узыгъэ1ушырэ адыгэ пшысэхэр» (ж. «Псалъ», N 3/6), 2006. – Н. 110-116) ык1и ахэм анэмык1хэри.

Нэмык1 лъэпкъхэм япшысэхэм афэдзу, адыгэ пшысэхэми жъалымыгъэм изехъэк1о к1оч1аехэм, гъэпщыл1эк1о жъалымхэм апэуцужьызэ лыхъужьыр зэфагъэм фэбанэ, зэфэнчъагъэм ылъэ клеуты, тек1оныгъэр кыдехы. Ар лыхъужьым ежъ ышъхъэк1э ифедзу, мыльку кызылэк1игъэхъан, тетыгъор ыштэнышъ, ежъ ышъхъэк1э тхъэжъзу щылэным паеп, зышъхамысыжъзу псэемыблэжъ банэ зык1ишырэр лэжъэк1о кызырэык1охэу егъэзыплэ ифагъэхэм лэпылэгъу афэхъунэу, ц1ыф щылак1э ялэным язэхэш1ык1 кыфилэтыным пае нахъ. «Узыгъэ1ушырэ адыгэ пшысэхэр» зыфилорэ лэфш1агъэм Енэмыкъор жанрэм нэшэнэ зэфэшъхъафэу илэхэм щалъэплъэ, лъэныкъо зэфэшъхъафхэмк1э зэфэхьысыжъхэр еш1ых. Ц1ыф лъэпкъым кык1лугъэ гъогууанэм, зыгъэгумэк1ырэ лэфыгъохэу ищылэныгъэк1э зэоллэгъэ лъэныкъохэм, ахэм хэк1ыплэу къафигъотыгъэхэм к1игъэк1эу Мэулид алъэплъэ, лъэпкъ культурэм илъэныкъуабэхэмк1э гупшысэ ямыш1ык1эхэр языгъэш1ырэ зэфэхьысыжъхэр илэфш1агъэ кыщетых. Ащ фэд, гущылэм пае, адыгэ пшысэхэм ш1ык1э-гъэпсык1э ямыш1ык1эу ялэхэм алъыплъэзэ, нэмык1 ц1ыф лъэпкъхэм баджэм ишэн-нэшэнэ зек1уак1эхэр кызыэраторэм тек1эу адыгэхэм кызыэрагъэлъагъорэр егъэунэфышъ, Мэулид зэфэхьысыжъ еш1ы: «...Тхъагъэпц1ыгъэр хабзэ зыфэхъугъэ баджэр мымак1эу адыгэ пшысэхэм ащагъапц1э»⁷⁹. Пшысэ образ зэфэшъхъафхэм яш1ык1э-гъэпсык1эу, яшэн-зек1уак1эу, яхэбзэ-бзыпхъэу Мэулид ыгъэунэфыгъэхэр къэзыушыхъатырэ пшысищ «Хъант1аркъомэ якъэбар», «Хэта нахъ 1ушыр?» ык1и «Баджэмрэ ныбгъу клакомрэ» зыфилохэрэр къетых. Лъэпкъым ижэбзэ гъэпсык1, игурышэ-гупшысэхэр зынэсыхэрэр, дунэегъэпсык1эр кызырэгурылорэр, ыумысырэр, ыухыирэр 1упк1эу кызыгъэлъэгъук1ырэ, кызылэтык1ырэ художественнэ псэлъэ зэгъэфагъэх пшысэу кытыхэрэр.

⁷⁹ Енэмыкъо Мэулид. Узгъэ1ушырэ адыгэ пшысэхэр. – Тхыльзэу зыдэтыр: Псалъ, № 3 (6), 2006. – Н. 111.

Лъэпкъ зэхашлэ, лъэпкъ гупшысэ лъагэ зилэ цыф Мэулид. Лъэпкъ лoфыгъоу къалэтэу зытегушылэхэрэм ежъ Мэулиди агъэгумэклы, ишлoшлэхэр шъхьаихыгъэу къахелъхъэ. Кавказологхэм яя VI-рэ зэфэсэу Мыекъуапэ 1992-рэ илъэсым щыреклоклыгъэм Мэулиди хэлэжъагъ, адыгэ лъэпкъ шэн-хабзэхэр нарт эпосым къыззэригъэлягъорэм еплъыклэу фырилэхэр къыщилуагъ. Нэужым мызэу-мытлоу а темэм къыфигъэзэжъызэ, хэку гъэзетым статьяхэр щыхиутыгъэх. Ахэм къащырелотыклы тхаклом, лъэпкъым итарихъ куоу пкъырыплъыхьэрэм, адыгэ лъэпкъ шэн-хабзэ гъэпсыклэхэм ащыпцхэм шэпхъэ пытэ ялэу зэрэщытхэр, ахэр щылэныгъэм щыгъэцклагъэ зэрэхъугъэхэр, ахэр зыкубохэрэм пшъэдэклъжъ зэрагагъэхьыщтыгъэхэр...

Мэулид игугъэ-гупшысэхэр, игурышэ-гумэклэхэр цыф гъэнэфагъэхэм афэгъэхьыгъэ усэхэм къащырелотыкых. Ащ фэдэх литературэм, творческэ лoфшлэным яхьыллэгъэ гупшысэхэу зыгъэгумэкыхэу инэшгъэ-уашгъэ итхэр, игурышэ-гупшысэхэмклэ зылгылэсыхэрэр усэхэу «Джакло» (Хьамхукъо Хъусенэ фэсэтхы), «Еутых Аскэр», «Жъуагъо ухъуныркын» (Мэщбэшлэ Исхъакъ фэсэтхы), «Усэ фэстхыщт» (Къуекъо Налбый фэсэтхы), «Сышъухэс шъхьаклэ...» (Сергей Есениным фэсэтхы), нэмыклэхэри. Нэмыкл цыфхэми, ыгуклэ зыдыригъаштэхэрэм е зыпэуцужьхэрэм афитхыгъэ усэхэри Мэулид илэх. Ащ фэд усэу «Сщиз къысхэхъуагъ» зыфилоу хымэ хэгъэгум щыпсэурэ ныбжыклитлур – Щукранэрэ Нихъаиерэу зэнасыпэгъу зэфэхъугъэхэм афэгъэхьыгъэр, зимылъэпкъэгъу къэзыщэгъэ Начлэкъо Умарэ фитхыгъэ усэу «Хъун сыкъакломи» зыфилохэрэр ыкли ахэм анэмыклэхэри.

Усаклор гугъэ-гупшысэ хьылъэхэм зэрадзэ. Лъэпкъ гугъэу хымэчлым ис адыгэхэм ялагъэр елыхыгъ, щылэныгъэр гумэклыгъом зэлыклогъ, ежъ зэрилоу, адыгэхэм «кымафэр къафэклауагъ». Ялоф хъот-гъозый. Адэ, адыгэгум ихьыкырэр зэхэзышлыклын щылэна шъуло? Нахьыпэм фэдэу, «гъогум тетыхьыхэп бэщ зылыгъ лыжъ жэклэфхэр, Сабыймэ ашлэжырэп адыгэ джэгуклэ. Кымаф джы, силэжэп гугъаплэ!»

Адыгэу зилытэжъэу, ау изеклоклэ-шлыклэклэ, ишэн-нэшанэхэмклэ мыадыгэжъэу тхьапша щылэр?! Ащ фэдэ

ц1ыфхэу лэпкыгыэ зимы1эжхэм афэгэхыгыэ гугэ-гухэк1, гумэк1-гук1ай усэу «Ари адыгэ» зыфилорэр. К1эк1эу, нэиутэу усэ сатыр пэпчэ хигъажэу, к1игъэтхэу кыщыре1отык1ы адыгэу мыадыгэжым итеплэ, изек1уак1э, нэмык1эу кэп1он хьумэ, зильэпкыгыэ ч1эзынагэм исурэтыджагэ.

Зильэпкэ зыщыгупшэжыгыэхэм зыкъаригъэш1эжэу, зэрэадыгэм шыгушхук1ыхэрэм агу кы1этэу, духовнэ гъомылэш1у афэхунэу адыгэ тхак1охэм ятхыгэ анахыш1ухэм ащыщхэр тыркубзэк1э Мэулид зэредзэк1ых, кыдегэк1ых. Ащ фэдэх, К1эрэщэ Тембот итхыльхэу «Шапсыгэ пшъашъ», «Шыу закъу», Мэщбэш1э Исхакъ ироманэу «Бзыикъо зау» ык1и «Мыжъошъхьал» зыфилохэрэр. Ащ фэд, адыгэхэм ядунэететык1э ехыллагэу атхыгэхэм ащыщхэри тыркубзэм кыриши адыгабзэк1э зэридзэк1ыгэх Мэулид: Чэтин Енар ироманэу «Къушъхьэмэ атетхагэ», тырку тхэк1о ц1эрылоу Яшар Кемаль ироманэу «Хыр гусагэ» зыфилохэрэр. Ахэм ащыщ пычыгъохэр «Зэкъошныгэм» кыхиутыгэх.

Мэулид иусэхэм огъу-огъоу къахафэ ятэ хэкужым ич1ыналэ зэримыср. Ар игухэк1, игууз. А гузэхаш1эм кыхэк1ык1ыгэх усэхэу «Шъхьак1о сш1ыгэ сихэку дахэ сызэримыср», «Сышъольэ1у, кэрэухэр»⁸⁰ ык1и нэмык1хэр. А гушъо-гузэжыогъум зэ шъхьак1э зыкы1эк1еутыми, ет1ани кэ1абэшъ, еубытыжы, зэк1еубытэ, ефызы, нэпсыр нэхэм къак1ефы. Псылъакъохэр чэ1баозэ псынэк1лэчым кызэрэк1лэчырэм фэдэу, Мэулид итхыгэ пстэуми лэпкэ гупшысэм игумэк1-игук1э зэмыл1эужыгъуабэ къащыдэуае. Гутео макъэм дыригъаштэу гупшысэ зетек1хэм закъышчалэты, мэш1обзыеу къащызэк1лэблэ, къащыдэбыбае... Ары, ильэпкэ ипсэуп1э хэкужым пэлапчэу хымэ хэгъэгу кызэрэщыхугэр, ильэпкэ ыльапсэ пэлапчэу зэрэ1удзыгэр усак1ом игухэк1. Сабыйзэ ар изэхэш1ык1 кышчыушыгъ, хахъозэ шыуцугъ, шыпытагъ. Къызышчыгъгэм зыфэныкъо щымы1эу, зыфаер зэк1э зэригъотыл1эжыызэ, дунэе тхьагъом зышигъэпск1эу ащ шыщылэныр арэп зык1лэхъопсырэр. Дунэе

⁸⁰ Енэмыкъо Мэулид. Къушъхьэ гупшысэхэр. Усэхэр. Мыекъуапэ, АР-м итхылъ тедзап1. 2005. Ащ кыдэхыгэх кык1лэлык1орэ щысэхэр.

кѣатиблыр зѣпиутхыдзыкыгъэу, ащ игупшысэ зѣфэхьысыжъ усэу «Сфикъушт сэ» зыфилорэм щызэхэтэхы: «Сихэку силыхьэмэ сфикъушт, Сыщычэфымэ сихэку ичлыгу... Сфикъушт сэ, Сихэку ыкоклы силыхьэмэ – Ятлэу, Уцэу, Къэгъагъэу...»

Лъэпкъ гуузыр Мэулид иусэхэм бэрэ къащыдэуае. «Хэт ущыщ? къысэмылу!» усэм шъхьаихыгъэу занклэу усаклэм къыщелэ: «Хэт ущыщ къысэмылу! Хымэ лэбаклэр къысэбэклыми, Сиадыгэ нэклэу укыкלאплэмэ, сызэхэпшыкыкыпшт. Сынарт сэ, Нарт гумызэгъагъэм сызэрещэ...».

Мафэ къэси игъэмафи икымафи тыгъэр къепсы, ау ащ инэфи, ифаби хымэчлым щыпсэурэ адыгэм нэсыхэрэп, идунэе шлункл, идунэе чыплэмыл зэпымычыжъ. Хэхэс адыгэ усаклэм игумэкл ыльапсэр джары. Ыгуи, ыпси пстэури ыгу имыкылырэ хэкужъым репхы усаклэм. Къэрэухэу ошъогум щыбыбыхэрэм усаклэм зафегъазэшъ, ыгу къэушъэбыгъэу гъэшлуабзэклэ яушъыи, яубзэ, ялъэлу:

*Сихэку дахэ шъунэсым,
Шъуарихьыллэушт сабыйхэр джэгу пэтэу,
Ахэм сфяшъулу сишлулъэгъу...*

Гугъэм инэфи, ифаби хэлъэу, лахьылыгъэ афырилэу ащыгугъызэ, усаклэм илъэлу атырегъэпытыхъ:

*Чъые симылэу сышъунэплэ,
Сышъольэлу, къэрэухэр!
Сичлыналъэ игупшысэ къызэжъугъашл,
Сышъольэлу, къэрэухэр!*

Усаклэм ыгу зэлуихагъэу, кыачлэу илэр зэклэри хильхъэу, игугъи, игумэкли игушылэмэ ащызэхэпшлэу къэрэумэ яушъыи: «Сы-шъо-лъэ-лу, къэ-рэу-хэр».

Мэулид иусэу «Сигупшысэхэр сфызэгъафэхэрэп» зыфилорэми атэжъ хэкум ишлулъэгъу гумэкл-гуклаехэр щызэхэошлэх. Лъэпкъ тарихьым тыридзэгъэ нэплъэгъум къызэлыиубытырэрбэдэд, ллэшлэгъупчъагъэхэм азэпырэплъы, зэльеплтыхъэ, нартмэ ялыхъужъ лъэшэу Саусырыкъо, хъатымэ яусэклэшхоу Пентаур япсалъэ, игумэкл-гупшысэхэр адегошых, Мысырым ипачыхагъэу Къаншъаугъур

иук1ык1э хьугъэм игумэк1-гухэк1эу къэзымыбгынэрэм,
лъэпкъым фэгъэхьыгъэ гупшысэхэу усаклор зэлызыл1ыгъхэм
язэфэхьысыжъэу къелo:

*Бэшагъэ чэщчъые зысыл1эжъыр,
Пицэф ш1уц1эмэ зыкъыстыраубгъо.*

Адыгэ лъэпкъым идунае къырык1уагъэм имыжъошъхьал
Мэулид игурышэ-гупшысэхэм, ипсэлъэ сатыр зэгъэфэн
ащыхьаджэрэр. Ащ щыош1он: шыблэр щэгъуагъо, пчык1эр
щэхъуш1э. Ау ахэм амыгук1агъэу, амыуп1элугъэу,
пытэгъэ икъу зыхэлъ адыгэгур щэгугъэ, ем пэш1уек1озэ
щылъэк1уатэ. Загъорэ нэмылэми, пчык1эм фэдэу, ащ
къыхэнэфык1ых лирическэ героим инепэрэ ныбжьык1эгъэ
дунае игугъэ лэш1ухэр. Иныбжьык1эгъум ежъ инасып
лахъ димыгъотыгъэми, зыдыгъотыгъэм инэф хилъагъоу,
игукъэк1ыжъы тхьагъо хигъуатэу щылэнэу лирическэ героир
фэлъалo, ежъ зэрэщымыгъупшэщтыри релo:

*Сидунае хэтыщт ар,
Хэсфынэуи сыфаеп.
Гукъэк1ыжъмэ ахэтэу
Ари загъорэ къэрэк1у.*

Усаклор гугъэ-гупшысэ хьылъэхэм зэрадзэ. Гугъэр
елыхыгъ, щылэныгъэр гумэк1ыгъом зэлыухьытыгъ, ежъ
усаком зэрилоу, адыгэхэм к1ымафэр къафэк1уагъ, лъэпкъыр
гъунэм нэсыгъ. Адыгэгум ихъык1ырэр зылъылэсырэ,
зэхэзыш1эрэ, адыгэм илоф зынэсыгъэр зэхэзыш1ык1ырэ
щыл шъулау? Усаком къызэрилоу, нахьыпэм фэдэу, джы
«гъогум тетыхъхэп бэщ зылыгъ л1ыжъ жэк1эфхэр, Сабыймэ
аш1эжырэп адыгэ джэгук1э. К1ымаф джы, силэжъэп
гугъап1э». Лъэпкъ гумэк1ыр – гумэк1 ин, гъунэ зимылэ гумэк1,
рэхъатыгъо къыозымытырэ гумэк1-гухэк1. А гумэк1ыр ыгоу,
ыпсэу усаклор къэхъугъ, ащ щыпидзэжъыгъэу ищылэньпъэ
гъогуи щылъэк1уатэ. Гумэк1ыгъор ыгу къыщызэк1эблагъэу,
ащ илыгъэ маш1о зэлыштагъэу, ымакъэ лэтыгъэу усаклор
къыщэупч1э иусэу «А си Тхьа дах» зыфилорэм:

*Ухыжъыщтба тцэчыгъэхэр?
Нэф шъыщтыба, а си Тхьэ дах!*

Лъэпкъыр тхьамыклагъоу зыхэтыр, гумэк1-гузэжъогъоу
ыщэчыхэрэр зэхапш1эу усаклор къэтхьаусыхэ:

*Псыорыжъмэ тафэдэу,
Тшъхьэ яутэк1ы мыжъожъмэ,
Тыцуахъозэ тытэджэу
Тыщы1эцта, а си Тхьэ дах.*

Лъэпкъыр дунаим щитэкъухьагъэ щыхьугъ. Ащ игумэк1-
гухэк1 зэридзэу усаклор егупшысэ илъэпкъ тхьамыклагъоу
кырык1уагъэм: лъэпкъым инахьыбэ дэдэр дунаим зэфэдэк1э
ипхьыхьэ-итэкъоу тетэкъуагъэу, зэлъымылэсыжхьэу щыщы-
лэх. Усаклор шъхьаихыгъэу къело: «Тшъхьэ уфагъэ, тыбг
зэпэк1ы». Джа кыинэу лъэпкъым телъыр тырихынэу Тхьэм
ельэлъу усаклор, лъэпкъыр ыугъоижьынэу, яхэку чыжъэу
аломи къафигъэблэгъэнэу, анэш1у къащифэнэу Тхьэм
зэрэщыгугъырэр макъэ лэтыгъэк1э усаклор иусэ кыщело.
Усаклор ыгу гъэпсэфи, зэпыуи имы1эу лъэпкъ гупшысэм
зэредзэ зэпыт. Ары шъхьае, «Нартми зы мэфэ тхьагъо къяк1у»
ало. Лъэпкъым фэгъэхьыгъэ тхьаусыхэ макъэм зэ шъхьаек1э
зыккы1эк1ехышъ, усаклор хым итхьурбэ фыжъ уалъэхэм
адэджэгоу регъажъэ. Ау нэгъэуплэлэгъум кык1оц1 хым
игырз макъэ зыккырегъэш1эжы. Игушлогъо уахъти,
ичэфыгъо такыкыи ош1э-дэмыш1эу кызызэпыригъазэу лъэпкъ
тхьамыклагъом игурышэ-гупшысэ зэлъештэ, лъэпкъым
пэк1эк1ыгъэ утын хьылъэр ыгу къушъхьэ мыжъо гъэчыгъэу
кытео. Ащ изы сурэт «Хы Фыжъ 1ушъом» зыфилорэ усэр. Хы
Фыжъ 1ушъом 1ухьагъэу усаклор адыгабзэу «щызэхихыгъэм»
дунаир кыгъэукъурылъагъ, лъэпкъ тарихым инэк1убгъуабэ
нэгъэуплэлэгъум щыпэк1эк1ыжыгъ. Яхэку гупсэ рафыгъэ
тятэжхэм къяхьулэгъэ тхьамыклагъом игууз усэр.
Ытхьак1умэ фещэишъ хым ылорэм усаклор едэлъ. Зэхихырэр
гугъэуз:

*Насытынчъэу хымэ ч1ып1эм кыифэгъэ адыгэхэр,
Е-ей, зихэку зыбгынэгъэ игъонэмыс пагэхэр!*

Игупшысэ хьылъэмэ зэ шъхьаек1э залэк1ехышъ, хым
итхьурбэ фыжъымэ адэджэгоу регъажъэ, ау хым игырз макъэ
усаклор зыккырегъэш1эжы, апсэм фэдэу алъытэщтыгъэ
яшхэм ямышэсыжышъухэу хы Фыжъым къурмэн

фэхьугъагъэхэр ынэгу кык1эуцох, а пстэумэ гур къаплыт1эу, къафыззу усаклор хым кыхэк1ыжы...

Усаклом игуш1уи, игухэки ч1эгыч1элъыбзэк1э кырилотык1эу кыхэк1ы. «Тио зыубытыштыгъэ ошъопщэ ш1уц1эхэр тетыхъхэп, Гъатхэр къэсыжыгъ. Плъэгъурэба, уцыр кыхещэи ят1эм. Пхъэгулъмэ псэ къячъэжыгъ...» Природэм исурэтк1э кырегъэлъэгъук1ы лъэхъэнак1э кызырэсыгъэр – зихэку кызырагъэбгынэгъэгъэ адыгэхэм яч1ыгужъ къагъэзэжыным ифитыныгъэу ялэ хъугъэм игуш1уагъо усаком ыгу чэфыгъошхо кырелъхъэ. Пц1ашхъом исурэтк1э адыгэу хымэ ч1ыплэхэм арыфагъэхэу, зихэкужъ зипк1ыхъэлъэгухэу, рэхъатыгъо зымылъжхэм ягутео кырегъэлъэгъук1ы. Псэ зыпытэу лъэпккыгу зыклоц1ылъхэмрэ яч1ыгужърэ зэрээрэгъотыжыштыхэм ягугъэ орхэр щэуалъэх усэм.

Гугъэ иным к1уач1э кыхилъхыи, кызыщыхъугъэ чылэр, хэгъэгур кыбгыни, яни, яти, янэ кылыфыгъэхэри, лыхылхэри кышчинэхи, илъэпкъ зыщыпсэурэ хэкужым Мэулид къэк1ожыгъ. Ыгу, джэныкьо машлом клэш1эгъэ щэ щыуанэу, щэкъурылгъэ гупшысэхэр, гукъэк1хэр. Усаклом игугъапли, игук1оч1э лъэкли илъэпкъ иегъэш1эрэ псэуп1э – адыгэ хэкужым епхыгъ. «Сихэку сил1ыхъэмэ сфикъушт, Сыщычэфымэ сихэку ият1э», – ело усаком. Чыгум хафэу, ят1эм хэк1ухъэу, ет1анэ ик1эрык1эу уцы шхъуант1эу зы мафэ горэм къэхъужъэу, ихэку «ины щыхъурэ сабыим ылэ клэлъ зы лэрам къэгъагъэу» дунаим кытехъажымэ нахъыбэ фаеп. Ар пстэумэ анахь гуш1уагъу, анахь насыпыгъ. Усаклом игутео мэш1олыгъэу кышызэк1энагъэм ибыб лъэш дыригъаштэу игугъэ-гупшысэ лъагэ зэфехъысыжы:

Сфикъушт сэ,

Сихэку ыкок1 сил1ыхъэмэ –

Ят1эу,

Уцэу,

Нэкъыгъэу.

Усаклом илъэпкъ лъапсэ, ежъ зэрилоу, чыжъэу, ижъ-ижъыжым илъэс минихык1э узэк1элэбэжымэ, хъатхэм къащэжъэ. Гъэш1э зетек1хэр кызэпичыгъэх ащ, блэк1ыгъэ л1эш1эгъухэм ягъэблэ гумэк1ыгъохэм къахэлук1ырэ

макъэхэр ытхыаклүмэ итых, хы Шлүцлэм игырз-щэлү макъэ зыклі зэпыурэп, хыормэ ным ыбгъашьо клачыгъэ сабыим игъымакъэ гурымэу ренэу къэхэлуклы. Тхыамыклагъом тхыамыклагъор итесэу илъэс минхэм ащызэлуклагэм ищысэ нафэх усаклор къэзыуцухьэрэр. А псэур ишыхатэу, илэубытыплэу нэпсыр зыхэчырэ сатырых Мэулид иусабэ. Лъэпкъ лъагъом, лъэпкъ гупшысэм якыныгъохэр, яегъэшлэрэ псэуплэхэм арафыгъэ адыгэхэм хьазабэу ащэчыгъэм, гугъэ нэфэу ахэм ялагъэр, гугъэ лъагэу зыдалыгъыгъэр къырагъэлъэгъуклы, къыралотыклы Мэулид иусабэмэ. Ащ фэдэх усэхэу «Клымаф джы», «Чэщыр шлунклы», «Хэт ышлэн?», «Хэт ущыщ?» къысэмылу», «Хы Фыжь лүшъом» зыфилорэрэр. Ахэм ыклі нэмыклэхэми лъэпкъ гүмэк-гүхэк-орым ижыыхарзэ ащызэрехьэ. Псэхэх шхъхасынчъэу адыгэм иунае джынэс къызэрэщыдзеклүагъэхэм клэух гьунапкъэ зэрэфэхьугъэм гушхуагъэ хигъуатэу усэу «Хэт ущыщ? къысэмылу» зыфилорэм хьатхэм ядунае къыщырегъаажьэшъ, тэ тиэрэ илъэс минипллык-лэ нахь пасэу лъэпкъ тарихъым илъэоянэмэ къарыклэзэ, тхыамыклэгъуабэр къызэпечышъ, тилгъэханэ къынэсы, ынэгү инурэ зэблэхьугъэу, ымакъэ псэ къыхэхъажьыгъэу къелэ:

*«Хэт ущыщ?» къысэмылу!
Сиадыгагъэ, Сигупшысэ
Лъэпкъ лыгъэмэ сакъыхищыжъыгъ.
Пхъэгүлгъхэр къэтлэмыгъэх,
Гъэтхапэр къытфэк-ложьыгъ.
Едэлу Лабэ, едэлу Щэдджэмы,
Едэлу Къушгъхъамафэм иораторие,
Едэлу нэфышгъэо тыгъэбзый джэсгум,
Типцынэ зэмыл-лэужмэ
Къыхадзэгъэ оредыклэм едэлу!*

Лъэпкъ гугъаплэм инэфаплэ къэлъэгъуагъ. Лъэпкъ зэрэугъоижыным ипкылахэ гугъаплэ нэфаплэ тфэхьунэу зэрежъагъэм имэкъэгъэлэу гушлүбзый сатырхэр Мэулид иусэ хешъэх:

*Пчэдыжъыпэ тыгъэр ылъэ теуцожъы,
Ошьопцэ нэгъыфмэ къахэк-лэжъых пц-лашхьохэр,
Янабгъомэ къякл-лэжъых.*

Гугъэ ин усаклэм ипщыналъэ кыщилорэр. Шлошъхъуныгъэ дах, шлошъхъуныгъэ пыт, лъэпкъ гугъэм игимн пщыналъэр. Непэ кьежъаплэ зилэм неущ лъыклоталэ зэрэфэхуштым, ылъапсэ уцумэ пытэзэ, лъэпкъым зэ шъхъаеклэ зызэриугъоижыштым усаклэм ицыхъэ пытэ телъ. Ащ ыкӀуачлэ, инэф кыхъэщых усэм:

*Ышъхъэ кӀелэты Къушъхъэмафэ,
ЫжэкӀэ тхъуагъэхэр зэпцӀэутэхыжъы,
Орэд чэфым зыкырегъэлэты Псыжъым,
Джэгуаклэм ымэкъэ чан тэмэкӀымэ ацэбыбатэ,
Лъэпэрышъо кешӀэ адыгэ ныор,
Сабыхэр лэгу фытео...*

Дунэежъым итхъамыклэгъо пстэури кызэпичыгъэу илъэпкъ кыхъэжъыгъ лирическэ героир – авторыр. Ар идунэе гушӀуагъу. Макъэм чэфэу зелэты, орэд жъынчыр гум щызэкӀэлблэ. Гугъэ ин илэу, шлошъхъуныгъэ пытэ зыдилыгъэу усаклэм ипсэлъэ чэф мэжъынчы. ГушӀуагъом ичэф зэлъиштагъэу, усаклэм ымакъэ нахъ кълъэшы, лъагэу зелэты, цӀыфхэри гушӀо-чэфым зэлъиштагъэхэу зэджэжъых, «Къытхэхъ ори, синьбджэгъу, Къытхэхъ, сшыпхъу дах, ШъукъекӀуалӀ илъэс фэхыгъэмэ, КъакӀэзыжъыгъэ лъэпкъ джэгум!» – тыдэ щылэ адыгэу шӀу зыгу илъ пстэуми зэрэзэхыхнэу ымакъэ кызэрихъэу усаклор яджэ...

Тхэнэу зытӀысырэм изакъоп Мэулид иусэ псалъэхэм задэлажъэрэр – зэпыу зимылэ лофшӀэн ар: жъэу кыщцэрэми, псэу зашъорэми ар ренэу ахэт. ПсынэкӀэчъым ипсылъакъохэм гъэпсэф ямылэу къазэрэкӀэчъэу, зэтеуцо имылэу Мэулид итворческэ шъхъал мэхъаджэ, гупшысэ быжъутэу гум кыщыдэуаехэрэр зэтеуцо имылэу еутхындзых, езы, епщыжъы. Усаклэм ыгуи, ыпси хэлъэу зэригъэфагъэу, мэшӀложъоку плъырэу гум щипсыхъагъэ гупшысэр «Усэ» зыфилоу сатырих нахъ мыхъурэм дышъэ гъуаткӀоу щигъэчъыгъ:

*Сэгъолъыжъы – усэ,
Сыкъэтэджы – усэ,
Усэ – сыгу, скӀышъо,
Сыщесы усэм...
Баццэ къэнэжъыгъэп,
Усэрэжъы сыхъушт.*

Ары, зэпыу имылэу усаклѳм ипоэтичѳскэ шъхьал ѳѳ ешлѳми, лъэклѳутѳми, зыделѳтаѳми, ащ ешлѳ ѳѳташъхьѳм зѳрѳнѳмысыпагъѳр, джыри ышлѳн ѳѳаѳхѳр кызѳрѳнагъѳхѳр. Зышлѳагъѳр зышышъѳу, зышлѳн ѳѳаѳхѳр кызыдзѳшъѳурѳм, щѳч хѳлѳп, кыдѳхъѳушт имурадхѳр...

Мѳзулид ытхырѳ пѳтѳзѳми – ѳрѳстатѳя, ѳрѳус, ѳрѳпщыналъ – адыгѳ лъѳпкѳ гупшысѳ куу апкырылъ, гукъѳкл-гупшысѳ зѳтеклѳхѳм уахѳщѳ, шѳлѳшл-еплъыклѳ зѳмылѳужыгъѳуабѳ шъхьѳм кырагъѳѳтаджѳ. Ащ изы щыс пѳэтым иусѳхѳр зѳхъѳугъѳоагъѳхѳу кызыдѳхъѳгъѳ тхылъым цлѳ фѳхъѳугъѳу «Къушъхьѳ гупшысѳхѳр» зыѳѳилѳрѳ пѳэмѳр.

Зы ѳѳѳыгъѳ шъхьалѳ е ѳѳѳыгъѳ шъхьалѳ заулѳ гупчѳу клѳщыгъѳу, зѳрѳхабзѳу, егъѳжъѳаплѳр, клѳчлѳ зѳпыщытхѳр кыщынафѳхѳзѳ хъѳурѳ-шлѳрѳр лъыклѳтѳнышъ, дзѳрѳѳѳыѳнхѳшъ зѳутѳклѳнхѳр, зыр теклѳуагъѳу, адрѳр члѳгулѳагъѳу банѳр ухыгъѳ хъѳун традициѳннѳ сюжѳтнѳ-ѳкспѳзициѳннѳ гъѳпсыклѳу пѳэмѳм хѳлѳ хабзѳм тетѳп Енѳмыкъѳм ипѳэмѳу «Къушъхьѳ гупшысѳхѳр» зыѳѳилѳрѳр. Пѳэмѳр едзыгъѳ ѳѳ-у зѳхѳт, едзыгъѳ пѳпчѳ ежъ итѳмѳ илѳу. Ащѳ изакъѳп: джынѳс тѳлитѳратурѳ кыхѳхѳмыѳагъѳу, усѳклѳ тхыгъѳ пщыналъѳм, лиричѳскѳ героим игурышѳ-гупшысѳхѳр усѳклѳ кыщырилѳтыклѳхѳзѳ, илъѳпкѳ, ихѳку итарѳхъ прѳзѳклѳ кылѳуатѳурѳгъѳажъѳ: хъѳаклѳмхѳкужъѳымзѳрѳщыпѳгъѳоклѳхѳрѳр, шъхьѳклѳфѳэшѳу хъѳаклѳм фырялѳр, ѳанѳм, зѳлѳклѳгъѳу-зѳхѳсыгъѳм кызѳрѳрѳщыгущылѳхѳрѳ шлѳклѳ-гъѳпсыклѳр, лы ѳушхѳу тарѳхъым кытѳыщинагъѳхѳр, ѳхъѳтѳ зѳфѳэшъхъѳфхѳм усаклоу, тхаклоу тѳѳагъѳхѳр, непѳ тѳлѳхѳр тапашъхьѳ кыѳрегъѳѳуѳѳх, ялѳушыгъѳ зѳклѳуаклѳ, япсѳлъѳаклѳ тѳгъѳѳлѳгъѳух, зѳхытѳгъѳѳхъ... Хѳкужъѳым зѳрѳщылѳн фѳѳ уахъѳтѳу фѳагъѳ-ѳнѳѳагъѳр зѳухым, хъѳаклѳр ятлѳнѳрѳу лыжъ ѳуш купмѳ ахѳщѳжы. Зѳрѳгъѳугъѳылѳхѳзѳ, джыри иклѳрыклѳу ялъѳпкѳ тарѳхъ зыѳѳагъѳзѳжы, зѳшлѳнаплѳу илѳхѳм янѳплъѳгъѳу арѳдзы. Блѳклѳгъѳзѳманѳмѳпхыгъѳхъѳугъѳ-шлѳагъѳхѳмкъѳпкырыклѳу гурышѳ-гупшысѳ гѳмѳклѳгъѳѳхѳр гѳм кыщыдѳуаѳх. Усаклѳм ымакъѳ зѳлѳтѳу упчлѳ зафѳхѳр къѳгъѳѳуѳѳх: «Къыдгурылѳн ѳѳѳѳа «дышъѳм» клѳхъѳпсызѳ зѳхѳку зыхъѳжыгъѳхѳмрѳ ыпсѳ ѳмыблѳжъѳу зѳхѳку фѳѳѳнагъѳхѳмрѳ а зы цлѳр, щытхъѳуцлѳр, зѳрафѳтымылѳн ѳѳѳр? Зѳѳ ѳѳлым кызыдѳхыгъѳ шлѳѳхѳр

зэрэтымыукъэбзыжыгъэхэр, ащ къытхилъхъэгъэ мыхъомышлагъэхэр лъэпкъ хабзэ фэдэу зэрэтшлэшхэрэр сыдигъо къыдгурылщт?» Усаклор шъхъашъорыклоп, куоу члэгупшысыхъэ. Усаклор егъэгумэклы джы кызынэсыгъэм уахътэм иупчлэ зэхэмыфэу Мыхъамод-Аминэм илоф кызырэнэрэм, адыгэ тарихым ащ чыплэу щыратырэм, уасэу щыфашлырэм. Адыгэ научнэ-исследовательскэ институтым, Краснодарскэ краим, къэралыгъом яархивхэм ачлэлъ тхыгъэхэм лупклэу къырагъэлъэгъуклы Мыхъамод-Аминэр адыгэхэмклэ зыфэдагъэр. Сэри, зэ шъхъаеклэ, ащ аналэ тырызгъадзэмэ сшлоигъоу, шъхъаихыгъэу къэстхыгъаг⁸¹, ау ащ пае къэнагъэп, Мыхъамод-Аминэ «игъэхъагъэхэм» ящытхъу къалуатэу тарихълэжъхэм лoфшлагъэхэр мызэу-мытлоу атхыгъэх. Усаклом упчлэ къегъэуцу: «Тэрыбалагъэр таджыкклэ къэзыдзыгъэ Шамилэ зыгъэлаплэрэр, ащ ычлэ зисабымэ афэзыусырэр? Тэрыба бгъуитлум – урысым, тыркум – адэлажъзэ лыгъэм зезыгъэушъомбгъугъэ Мыхъамод-Аминэ къотэгъу фэхъурэр? Маим и 21-м икъэ дэжъ уцухъу, къэгъагъэ тезыльхъэрэр?.. «Лъэпкъым лэшъхъэтетэу илэн фаер сэры» ылозэ, ащ фэдизырэ илъэсым тыркумэ плурэу зызыгъэлыгъыгъэр хэт?»

А джэмакъэр пстэуми зэхыхыныр, адыгэ тарихълэжъхэм лoфшлагъэхэр игъэклотыгъэу атхынхэр, къытклэхъухъэрэ ныбжыкклэхэм титарихъ икъу фэдизэу зэрагъэшлэн зэрэфаем имэкъэгъэлу ар.

Лъэпкъ шэн-нэшэнэ гъэнэфагъэхэм лирическэ героир – авторыр алъэплъэ, ежъ иеплывкклэхэр къырелотыклы, лъэпкъ психологием ехыллэгъэ зэфэхьысыжъхэр ешлых. Къин зэпымычыжбым адыгэм илъэпкъ нэшанэхэм утын хылыгабэ къарихыгъэми, а клочлаехэм ащымышынэхъу, цлыфыгъэнчъагъэ зезыхъэхэрэм апэуцужыхъэхэзэ, яфэшъошэ утын арагъэхъызэ ягъашлэ кызырэрэрыклохэрэр авторым итхыгъэ къыщырелотыклы.

Авторыр Къушъхъэм епсалъэ, цлыфыгъэ шэн дахэхъу адыгэм хэлъыхъу –зэфагъэр, хъалэлыгъэр, гуклэгъур ишэн-нэшэнэнэу, нэйпсыягъэмпэчыжъэу, зыдэплыхыжъэпытыныр

⁸¹ Еплъ: Лъэпкъшлэжбым зыкбелэты. – Гъэз. «АМ», 1994, июным и 24-30.

шэпхэ пытэу зыди́лыгынэу, шххэлътэжыным фэерышэу, цыкы – ины, дахэ – лае, бай – тхыамыкы ымылоу, сьд фэдэкли зэхэдз имы́лоу шххэклафэ афишлынэу зэриплугэм пае шххашэ фешлы Къушххэм. Къушххэм иепсэлээн лирическэ героим лъегэкыуатэ, имысагэ зыдишлэжыгэу, игумэкл-гукэкл дегошы: лъэпкыбзэр ымышлэжымэ лъэпк хабзэм хэлъ купкыр кызэрэгурымылоштыр кырилогыаг. Ащ имэхьанэ кыгурымылоу, хымэ шылакэмэ акырыпллызэ лумы-пэмы ышлыгаг. Джы зыдешлэжы лирическэ героим ихэукьоныгэхэр, ыгучлэ лъапсэ елэжыгэу ихэукьоныгэ еуцоллэжы: «Джы кызгурэло о сызыфапщэщтыгэ шылакэм идэхагэ. Джы сызахаплэклэ цыфмэ, мы чыльэм техуххэрэ мыхы-мышлэхэр кызыхэклырэм гу зылыстэклэ о кысэптыгэгэ а хабзэм илэгагы, а бзэм купкыу илэм икуугы кызгурэло...» Лирическэ героим ихэукьоныгэхэр ештэжы, кыфигыгунхэу Къушххэм елэу. Еу хурэр мымаклэми, лирическэ героим ыгу клодырэп. Чэнагэу лъэпкым фэхухэрэр еж ышххэклэ пэкклэлыгэу елытэ, ыгу кэо. Ары, ыгу кэо, ау ыгу клодырэп...

Лирическэ героир шы́леныгэм илэныкыуабэхэмклэ клэгэк ин илэу зэфагэм бэрэ лыхыг, игурышэ-гупшысэхэмклэ дунаир зэпиллыхыаг, ау лыххэм апашххэ зет уахтэм ыгуклэ зынэсыгэгэ лэаплэм нэсышгэп нэужым сьдэу зызешы. Ау усаклом игугэ псэ хэлъ, щэч хэлэп, гугэм ышыгу ар нэсышт.

Усаклом ешлэ титарихы, еж лъэпкымы тхыамыклагоу кхэхуллагэр инасыпэу зэрэхугэр: лъэпкым шыщэу кэнэжыгэр дунаим щитэкхыагэу шыхыг, итарихы пхэнджэутегушылэх. Арыш, усакло «Блэкыгэлэшлэгумэ ятарихь зытхыжышт» илэпкэгэу ныбжыклэхэм яджэ ящыклэгэштхэмклэ зауэндэны а лофшлэным пыхьанхэу. Ащклэ пытагэ кхэхэфэнэу илэпкэгумэ яджэ, яджэ хэти ыкыачлэ кызэрихэу лоф ышлэнэу, ялэпкы итарихь дэлэжэнхэу. Усаклом, лирическэ героим, гумэклэу ыгу илым, джэныкы машлоу шыжыажэрэм иджэуап дигьотынэу Къушххэм еупчы, щэгугы, еж...

Лирическэ героим, усаклом игумэкл, бэ кызэлэеубыты. Адыгэм илфыгэ шлагьохэу, сьд фэдэрэ кыныкымыуфагэу

тилъэхъан шыщылэхэм, динлэжь пэрытэу Джуадэт Сахьидэ ыкли нэмыклэхэм ацлэ кыперел, ахэр ыгу имыклэу, ипкыхы хэмыклэу ищылэныгъэ зэрэщызэдыхыхэрэр, ахэм гуфэбэныгъэу рагъэшлыгъэм кӀуачлэ кызэрэритырэр усаклэм кӀигъэтхъэу хегъэунэфыкӀы.

Усаклэм ипщыналъэ ия VII-рэ едзыгъо кыщыперелотыкӀы тинепэрэ мафэхэм ямыпшыжь лэжьакӀоу, лъэпкь культурэм итамыгъэ инэу, лъэпкыым «имэкъэ лэлымэ» алъыхъурэ ГьукӀэ Замудинэ, авторым зэрилоу, «ЗыкӀэлъежьэкӀэ макъэм, хъуатэмэ адэтэу, шьофым итэу олъэгъу, Къыубытырэр пщынэм релъхъэ, Мэкъэ хъыбэйхэр етӀупщыжьых». Лъэпкь культурэм икӀэугъоякӀоу, ыпси, ыгуи ащ етыгъэу лэжьэрэ цӀыфым исурэтӀупкӀэ кӀэпшӀэжьэу авторым кытыгъ. Поэмэм ияенэрэ едзыгъо лъэпкышӀэжьым илэжьэкӀошхоу ЛэупкӀэ Нурбый фэгъэхыгъ. ЛъэпкышӀэжьым ишы емылыч ешэсыгъэу, гъэпсэф зымышӀэу лажьэрэм фэгъэхыгъэ гупшысэ кьаргъом иуалъ едзыгъор. Усаклэм зэрилоу, «ЛэупакӀэм къушъхъэр инэрыгъ, Къушъхъэми – ЛэупакӀэр».

Ыпэрэ едзыгъохэу лъэпкь гупшысэм, лъэпкь зэхашӀэм итамыгъэу кыгъэлъэгъуагъэхэм апыщытхэу «Мыкъушъхъэхэми, Къушъхъэу зызышӀошӀыжьыхэрэр... Зыхэтыхэ лӀэшӀэгъум Къыхахыгъэ гууз цӀыклӀхэр, Къушъхъэ гуузэу зэралъытэшъурэр» усаклэм илакьырӀ. Имылэу лъатэхэрэм янэпэшъуаоу «кланч» макъэр сатыр кӀоцӀхэм ащызэхэхыхы...

Къушъхъэм илъфыгъэмэ къафигъэнэгъэ клэныр тыдэ щылэ хъугъэ адыги зэфэдэу зэрахъажьын алъэкӀыгъэп. Къушъхъэм илъфыгъэу лӀкӀыбым кыкли кӀэкӀуагъэм а кӀиныр зэрифэшъуашэу зэрэзэримышъажьырэм фэшӀ егьи. Сыда ащ ылапсэр? Ащ ылапсэр гъэнэфагъэ: зыщымышӀэу адыгэхэр зыхэхъагъэхэр нынэпӀосэу афэхъугъ, дунэе мыжъошъхьалэу зыдэфагъэхэм шъхьасынчъэу зэхихъаджыхъагъэх. Ежъ лирическэ героим кызэрилоу, итеплъи, ымакьи, иорэди, икъашъуи, ары пакӀопышъ, идунэееплъыкӀи зихъожьыгъ... Къехъулагъэр, кыщышӀыгъэр шъхьаихыгъэу кӀело: «Зихъожьыгъ сыгу, Сыгу – и-ха-бзэ зи-хъо-жыгъ...» Ары, адыгэр дунаим зэфэдэкӀэ тепхъагъэу итэкъухагъэ щыхъугъ. Зыгу шӀу имыль бзаджэхэм лъэпкь кӀуачӀэу, лъэпкь лъэшэу зэгорэм щытыгъэр агъэшъэхыгъ...

Пщыналъэм иаужырэ едзыгъо шлулъэгъум ыкӀуачӀэ, илъэкӀ афэгъэхьыгъ. Ащ изэхашӀэ зыщчыгъэм, ащ ипсыархъуанэ рилъэсагъэм, цӀыфыгъэм иапшӀэрэ гуукъэбз пэкӀэкӀыгъ. Ар пщыналъэм иавтори ежъ зэрэпэкӀэкӀыгъэр усэ сатырмэ ахэшъагъ, игутео щызэхэохы, ижыкъащэ щызэхэошӀэ...

Ихэкужъ кызыгъэзэжыым Енэмыкъом итворческэ гупшысакӀэ, псэлъакӀэ зэхьокӀыныгъэхэр фэхъугъэх, ар иусэхэм, ипоэмэ нафэу къахэщы. Мэкъамэм зызэблихъугъ, усакӀом игугъэ пытагъэ, щылэныгъэм джыри ныкъо-тыкъуагъэхэри, гухэкӀ-гумэкӀыгъохэри пэмылэпчъэ дэдэми, шӀум, дэхагъэм ятеклоныгъэ усакӀом иусэ пэпчъ сатыр лупкӀэхэу кыхэжыуикӀых. Мэулид иусэхэр, тыгъэнэбзыим фэдэу, адыгэ, къэбэртэе ыкӀи черкес литературэхэм зэфэдэу ахэпсэ, гугъэ кӀуачӀэу ахэлъыр къахэщэу итворческэ лъапсэхэм защедзы, ащэпытэ.

Поэтическэ псэлъэ лупкӀэр усакӀом ижыкъащэ дыхэтэу къэгъагъэу кызылӀухы гугъэр кыгъэушӀэу, кыӀэтэу, иусэ сатырхэм нэфыр ахилъэсыкӀэу. Усэ зэхэлъхьакӀэр гупшысэ лъагэм, гупшысэ къаргъом кыщцежъэ. Ащ ыгур, ыпсэр усакӀом изэхашӀ, изэхэшӀыкӀ, игугъ, илъэкӀ. А пстэури Мэулид иусэхэм ахэлъ, къахэшӀэтыкӀы, ау ошӀэ-дэмышӀэу узэтырилагъэу, уигъэлъпаоу, гухэкӀ нахъ мышӀэми, усэ сатырмэ гущылэ горэхэр къахафэу кыхэкӀых. Ащ фэд, гущылэм пае, «Сигупсэ дахэр, тыгъэм упэлыдэу» зыфилорэм зэпэлыдыжъэу, зэпэшӀэтыжъэу псэлъэ зэгъэфагъэхэр псы къэргъо шӀэтэу кызытэмыуцоу щэчъэ тшӀошӀызэ, тыдэ лъагъэми инэплъэгъу кӀэмыкӀэу кӀэт зэпытыр, ыгуи, игупшыси ащӀпц хъугъэм зыфегъазэшъ релӀ: «Тыдэ сыплъэми ущыслъэгъоу, Зыщыщ сымышӀлэрэ гуихым уфэд». Ар штэгъуай, гурылогъуай, ыпэкӀэ кыӀуагъи, ыужыкӀэ кыӀуагъи ахэуцорэп, адиштэрэп. Гущылэ зырыхэм якъэӀуакӀэ мэхъанэм темыхахэу кыхэкӀы, ащ еукъо усэм изэгъэфэгъагъэ, уагъэлъпао. Гущылэм пае, «Пхъэгумлэм псы къячъэжыыгъ» пӀонымрэ «Псэ» къячъэжыынымрэ зэфэдэхэп, е сыдэушӀтэу кыбгурылӀон фая «Уихабзэ о, орэд джэфхэр къаплӀозэ улэжъэныр» ыломэ? (усэу «КъэкӀложь, пцӀашхъу»); гугъэр ылоным ычӀыпӀэкӀэ «Гугъур ары цӀыфым псибл

кыпыызгаклэрэр» ело, «Къэклошт мэфэ дахэмэ цыфыр ямышэцтыгэмэ...» ело, «ямышэцтыгэмэ» ылоным ычлыплэклэ (усэу «Еутых Аскэр») ыкли ахэм анэмыклэхэри. Ау ахэр арэп Мэулид иусэхэм яшапхьи, ябызпхьи зыхуэхэрэр. Исэнэхьатэгъу ыкли ильэпкъэгъу тхаклом итхыгъэ фэгъэхьыгъэу бэмышлэу Мэулид кыхиутыгэм кыщелo: «... Льэпкъэу узыфатхэрэм игугъэ-гупшысэхэр, игумэклхэр (проблемэхэр), дунээеплъыклэу илэхэр, кыдэхьумэ шлоигъоу зылъыбэнэрэ щылэклэ-псэуклэм ильэгаплэ ори гурэ-псэрэклэ зэхэпшлэн фае. Литературэм пшгъэрыль шхьалэу зыфигъэуцужьхэрэм ащыц льэпкъым дэгъур, дахэр гурыгъэлогъэныр, къэклошт зэманым кызыдихьыщт щылаклэм цыфхэр кыфигъэууцынхэр, цыфхэм ягупшысаклэ зэблэхьугъэныр, ахэр шлум фигъэбэнэнхэр...»⁸². Ар кылогъэ кьодыеп, джары ежь Мэулид илофшлэклэри...

Усаклом гугъэ ин, гугъэ дахэ фырил литературэм. Иусабэ тыгэм инэфи, ифаби ащызэхэошлэ. Гугъэ-гучьылэм ылэбжым зыщызэхышлэрэм игууз кыхэцэу мымаклэу кызыщыхэклыщтыгъэхэм уарехьыллэми, Мэулид итворчествэ зэрэпсаоу пштэмэ, гушхуагъэр гум кыщегъэууцы, гугъэр къэгъагъэу кыщызэлъухы, гушлуагъор кызыррэсыщтым ицыхьэ пытэ телъ. А гугъэ-гупшысэр зэгъэулугъэу кыщырелотыклы «Сиусэхэр» зыфиlorэм:

*Сиусэмэ тамэ къагоклэ,
Адыгэбзэ дахэр дахьые огум,
Мэкъэ шыабэу гур къагъэфабэ,
Гупшысэ лэшлухэр къагъэклы гум.*

*Сиусэхэр шлulъэгъу орэдэу
Пишашгэмэ, клалэмэ зэлэпахы.
Къушгъхэ, мэзы, хы амылоу,
Хъураеу дунаир зэпагъохы.*

*Сиусэхэр къэмэ ихыгъэу
Цыфыгъэм иным пэсэлэтых.
Хъаджрэт клодыклэм фэгулэхэу,
Адыгэ цыклум ыгушгъхэ цэстых.*

⁸² Енэмыкъо М. Статъям сиггэшлыгъэ гупшысэхэр // Гъэз. «Адыгэ макъ», 2005, июлым и 26.

*Сэ сыфаеп цэлышгъхьэзэрэгъэх,
Гури гум зыфырит лэжъэу,
Сиусэхэр чыгышгъхьэ бзыух,
Орэд кьалой, шгъафитэу хэрэтых.*

Тхылъэу «Къушгъхьэ гупшысэхэр» зыфилорэм игушылапэ Едыдж Мэмэт зэрэщыхигъэунэфыклэу, «Енэмыкьо Мэулид иклэлэгъум кыщегъэжъагъэу хэхэс хьугъэ адыгэхэр зыдэпсэурэ лъэпкъхэм ахэмытклухьанхэм, яхэку кьагъэзэжыным анахъэу ыгу етыгъэу дэлажъэрэмэ ащыщ. Мэулид сыдигъо улуклэми, чыгъэе машлоу стырэ адыгэ джэныкьо машлор ыгу ренэу зэрэщыблэрэр зэхэошлэ...».⁸³ логъэ кьодыеп, нэмыклхэм яджэрэ кьодыеп, ежъ ышгъхьэклэ Мэулид ар ыгъэцэклагъ – ихэкужъ кыгъэзэжыгъэу щэпсэу, щэлажъэ. Гъэзетым, журналхэм иусэхэр, истатыхэр кьащыхеутых, ипоэтическэ тхылъ 2005-рэ илъэсым Мыекъуапэ кьыщы-дигъэклыгъ, Адыгеим итхаклохэм ясатырэ хэуцуагъ, 2006-рэ илъэсым Урысые Федерацием итхаклохэм я Союз аштагъ. Псауныгъэ пытэ илэнэу, творческэ гъэхъэгъэшхохэр ышлынхэу тыфэлъало!

Литературэр

1. Едыдж Мэмэт. Тичлыгу тцигъэгъупшагъэп. – Тх. зыдэтыр: «Енэмыкьо Мэулид. Къушгъхьэ гупшысэхэр». – Мыекъуапэ, 2005. – Н.5.
2. Хьагъур Сусан. Бзэр шлэжым фегъэлажъэ. – Гъэз. «АМ», 2001, мартым и 3. – Н. 3.
3. Хьуажъ Нуриет. Псэклэ тхэрэр. – Гъэз. «АМ», 2006, апрелым и 11.
4. Къуекьо Налбий. Къеблэгъэжъ, Енэмыкьор, бэрэ укъэтыгъ. – Гъэз. «АМ», 2007, февралым и 22.
5. Пэнэшъу Сэфэр. Куоу мэгупшысэ. Енэмыкьо Мэулид ипоэмэу «Къушгъхьэ гупшысэхэр» зыфилорэм фэгъэхьыгъэ гушылэ заул. – Гъэз. «АМ», 2007, апрелым и 29.
6. Шгъхьэлэхъо Абу. «Сиadyагъэ, сигупшысэ лъэпкъ лыгъэмэ сакъыхищыжыгъ». – Гъэз. «АМ», 2007, сентябрэм и 18, 19, 20.

⁸³ Едыдж Мэмэт. Тичлыгу тцигъэгъупшагъэп. – Тхылъэу зыдэтыр: Енэмыкьо Мэулид. Къушгъхьэ гупшысэхэр, Мыекъуапэ, 2005. – Н. 5.

Упч1эхэмрэ 1офш1энхэмрэ

1. Енэмыкъо Мэулид ищы1эныгъэ гъогу шъукъытегушы1. Усак1ом итворческэ лэжыгъэ жъугъэунэфы, уасэ фэшъуш1.
2. Мэулид иусэхэм художественнэ нэшэнэ шъхьалэу ялэр жъугъэунэфы, шъуиш1ош1ыхэр къашъулуал1. Щы1эныгъэм ихъугъэ-шлагъэхэу, тхак1ом игумэк1хэу усэхэм къалуатэхэрэм шъуалыплъ, шъуиеплъык1эхэр къашъулох.
3. Мэулид итхыльэу «Къушъхьэ гупшысэхэр» зыфилорэм сыд фэдэ темэха кышцилэтхэрэр? Сыд фэдэ гупшысэхэ усэхэм шъуагъэш1ыгъэр? Уасэ афэшъуш1ызэ усэхэм шъуакъытегушы1.
4. Поэмэу «Къушъхьэ гупшысэхэр» зыфилорэм ихудожественнэ ш1ык1э-гъэпсык1э жъугъэунэфы, 1офыгъоу кы1этхэрэм еплъык1эу афышъуилэр къашъуло.
5. Лъэпкъш1эжъым иджэмакъэу усак1ом кышъыхэрэр жъугъэунэфы, уасэ афэшъуш1.

НЭТХЪО КЪАДЫР

1927

Адыгэхэр итэкъухьагъэхэу дунаим ич1ыплэ зэфэшъхь-афыбэхэм непэ ащэпсэху. Ау зыщыщхэри, кыздик1ыгъэхэри, къяхъулаги, альапси-ашъхьапи зэк1эри зэпстэури аш1эх, ащыгъупшэрэп, ашъхьи агуи илъэу кыздыхьахьак1ы. Лъэпкъш1эжъым иапэрэ пшъэрылъэу непэ тилэмэ зэу ащыщ1эк1ыб тфэхъугъэ (нахь тэрэзэу п1он хъумэ, тш1уаш1ыгъэ) тилъэпкъэгъухэу хэгъэгу

пчъагъэхэм арытэкъухъагъэу хъугъэхэм тыналэ атетыныр, таделэжьэныр. Ащ иегъэжаплэу сэлъыгъэ ахэмэ атхыгъэ художественнэ литературэм изэгъэшлэн. Адыгэ тхаклохэу, сурэтышлэхэу, культурэм, искусствэм ялэжьаглохэу ахэм къахэклыгъэхэм ялофшлагъэхэм апхыращырэ гугъэ-гупшысэхэр, гумэкI-гукIаехэр зэдгъэшлэнхэ, уасэ афэтшлын фае. Ахэм зэу ащыщ тхаклоу, тарихълэжьэу Нэтхъо Къадыр.

Америкэм щыпсэурэ адыгэхэм языкIыныгъэ гъэпы-тэгъэным, ялъэпкъ Iофыгъохэм адэлэжьээнхэм язэхэщэкIо чанэу Нэтхъо Къадыры лъэпкъ художественнэ литературэм лэжьыгъэшхо щышIыгъ, лъэпкъ тарихъым, этнографием, фольклорым яхьылIэгъэ тхыгъабэ ышIыгъ.

Нэтхъо Къадыр къуаджэу Хъатрамтыку зыфалоу (нэужым Суворово-ЧеркассекIлэ заджэщтыгъэхэм) Анапэ районым итыгъэм 1927-рэ илъэсым къыщыхъугъ. Урыс пачыхъагъум илъэсишхэрэ шъэныкхорэ зыкъудыныгъэ лъыгъэчъэ заоу адыгэмэ къаришIылагъэр заухым ыужы натыхъое чIыгум щыщэу а зы къоджэ закъор ары къэнэжьыгъагъэр. Урыс дзэкъулыкъушIэу Новицкэм 1830-рэ илъэсым къызэритхыжьырэмкIэ, нэтхъое лъэпкъыр мин 240-рэ хъущтыгъэ. Фактхэм къызэраушыхъатырэмкIэ, цIыфышхъэ пчъагъэм бэкIае къышигъакIэзэ, Новицкэм къытыгъэх.

Революциер тыхэгъэгу шытекIуи, Адыгэ автоном хэкур зызэхашэм, адыгэ чIыгур гошчыгъэ зэрэхъугъэмкIэ, Нэтыхъое чылэ закъоу къэнагъэр зыщыщ лъэпкъым кIэрычыгъэу хъугъэ. Арэушхэу къэнэныр мытэрэзэу алъыти, къоджэдэхэр зэрэкIэлъэлугъэхэм теткIэ Тэхъутэмыкъуае икыблэ лъэныкъокIэ километри 7-эу пэчыжьэу чIыплэ афагъэнафи, къэкошыжьыгъэ чылэ цIыкIур агъэтIысыгъ. Натыхъое лъэпкъэу а зы къоджэ закъор арыти къэнэжьыгъэр бжъэдыгъухэмэ ахэмыкIокIэным пае лъэпкъым ыцIэр къуаджэм цIэу фаусыгъ – чылэм НатыхъуаекIэ еджагъэх.

Адырэ къоджэ кIэлэцIыкIу пстэухэм зэу афэдэу, Къадыр илъэси 8 ыныбжь зэхъум, еджаплэм чIэхъагъ. Анахъ дэгъоу еджэрэмэ ренэу ащыщыгъ, октябрятэу, пионерэу щытыгъ. Еджаплэм щашIэрэ Iофыгъо пстэухэми чанэу ахэлажьэщтыгъэ. Аузэ, Хэгъэгу Зеошхор къежьы, нэмыщхэм тыхэку заубытми адрэ къоджэ кIалэхэм зэу афэдэу, Къадыри

иеджэн зэпыугъ. Мэзихым пыим тетыгъор чылэм щилыгъыгъ. Дзэ Пльыжьыр къушъхэм къычлэклыжьы, пыир къуаджэм зыдафыжьым, зэрэхъури ымышлапэу, илъэс 16 зыныбжь клалэр зэклэкложьырэ нэмыцхэм адежьэжьыгъэ цыфхэм ахэфагъ. Ар Къадыры ищылэныгъэ гъогу къэгъээплэ хыльэу хэуцагъ. Ащ къыщежьагъ клэлэклэ цыклум иодиссее: дунаим иджыхънэм машло хэмыстахыпэу, ынэ исэу, ыпсэ пыгъэу Италиер зэпичи, Тыркуем ифагъ, ащи бэрэ имысэу, Иорданием зигъэзагъ.

Адыгэхэр дэгъоу къыпэгъоклыгъэхэми, лыгъын зишлынэу Къадыр фэягъэп, ышгъэ ежь ылыгъыжьыным пылгыгъ. Ихыалыгъу лулхъэ ежь-ежьырэу къызэрилэжьыным ихъэзабы зэрэхэтызэ, игурышэ-гупшысэхэр усэклэ Къадыры ытхыхэу Иорданием щыригъэжьагъ. Щылэныгъэм илъэныкъо зэфэшхьафхэу гумкъыщыурыхэрэм яхылылагъэу маклэп усэу ытхыгъэхэр, ау ахэр хэутыгъо имыфэхэзэ ыгъэстыжьыгъэх. Америкэм кложьынэу Къадыры зырехъухъэм, ежь къызэрилэжьырэмклэ, иусэхэр ыгъэстыжьыгъэх – таможенм ытхыгъэхэм ащеплтыхэу, мыхъун горэ халъагъоу, бырсыр къыпагъэклыкъомэ ылуи, мэшлорэклуадэ ышлыгъэх. Ау, адыгэмэ зэралоу, «емынэр зэрыхъэрэми зыгорэ къыренэ». Илэпэрытхыхэр зэклары ыгъэстыжьыгъэхэу ежь Къадыры къышлорыгъэми, иуситлу къэнагъэу Уадсыры щыщ адыгэ унагъо горэм къырагъотэжьыгъэу къытлтылэсыжьыгъ⁸⁴.

Лъэпкъ гупшысэ къаргъом хэшъыкыгъэ усэ сатырхэр, лъэпкъ гугъэ лъагэм гур къыфзэгъэушырэ, клуачлэ хэзылхъэрэ джэмэкъэ лъэшых а усэхэр. Зыгу клуачлэ къиныбэмэ апсыхагъэу, зилъэпкъ зэхашлэ къэушыгъэ клалэм ымакъэ къызэрихыхэу «Мардж, зэ шъукъэдалу» зыфилорэ усэм къыщэдждэ:

Непэ, адыгэклэ, тыпхъэитэкъу:

Тазыныкъо Тыркуем ис,

Тазыныкъо Сирием ис,

Тазыныкъо Иорданием ис, –

Зы лы горэ къытхэрэкли, зэклэхэмкли ащ тежъугъэдэлу.

⁸⁴ Нэтхъо Къадыр. «Мардж, зэ шъукъэдалу» ыкли «Непэрэ Дунаем» зыфилорэ усэхэр. – Гъэз. «Адыгэ макъ», 2002-рэ илъэс, декабрэм и 18. – Н. 6.

Сыда джэмакыу Къадыры кышырэр зыфэгъэхыгъэр?
Зыфэгъэхыгъэр – лъэпкъ зэгурылоныгъэм кыфаджэ, нэчахь
уасэр пэрыохъу афэхъузэ, адыгэ клалэхэм унагъо ашлэн
зэрамылэкырэр, адыгэ пшъашэхэр арабхэм ахъцкIэ
ащэфыхэу, адыгэхэр клодыплэ гъогур щагъэзыени, адыгэ
пстэхэми яакъыли аклуачли зэхэлъэу, алэ зэкIэдзагъэу,
зэгурылохэу зэдэпсэунхэм усаклор кыфэдджэ:

*Тиадыгэ лъэпкъы ишэн
Непэ хэтэшъумыгъан.
Непэ зилэм ил,
Зимылэми тыдежъугъал.
Тиакъыли тклуачли зэхэлъэу,
Плэ зэкIэдзагъэу тыжъугъэпсэу...*

Усэу «Непэрэ Дунаем» зыфилорэми адыгэ
зэгурыложыныгъэм, зэлэпылэжыныгъэм аклуачл, ялъэкI
кылыатэхэрэр, тилъэпкъ ишэн зэгъэфагъэхэм таклырыплъызэ,
ахэр тищысэтэхыплэу тинеушы тыфэклоным усэр кыфэдджэ.
Ижырэ лъэхъан чыжэхэм къащегъэжъагъэу адыгэхэм
ящысылэ-псэуплэу Кавказым икъэргъогъэ-къэбзагъэ, идэ-
хэгъэ-баигъэ кышщырелотыкIы. Къоклыплэ Благъэм игубгъэ
игъукIыгъэхэу, ипшэхъо нэкIыхэу ылъэгъугъэхэм илэпкъ
ипсэуплэ арегъапшэшъ, хэкужъым идэхагъэ кыфэмыухэу
къепчъы:

*Тиунэжъэу ти Кавказым
Джырэ мафэм изэрыщыт:
Уцхэр къаишхъоу, мэзыхэр ихъуантIэу,
Жъаум учIэсэу къуишхъэм учIаплгъэу,
Жъы Iэишъоу къаицэрэм гур къелэт...*

Хы Шлуцлэм уакIыб фэгъэзагъэу Тыгъэкъоклыплэм
уанэлу гъэзагъэу ууцумэ, – ахэр Кавказы иджабгъу лъэныкъо
изэрыщыт ары. Адэ, ащ исэмэгу лъэныкъо сыд изытета?
Сэмэгубгъури пкIырапкIын, байныгъ, зыфэдэ къэмышъугъэ
гъэбэжъуль:

*О-уи-уиу! Лэжъыгъэу илгыр нэм фэмыплъ:
Коцыр модыкIэ хым фэдэу мэуалгъэ,
МодыкIэ – натрыфыр итэкъугъэу илъ,
Къэрапызыр плонышъи, нэм фэмыплъыжъ,*

Зым ышлэрэр шъэм кыфэмыхъыжъ, – ихэкужъы рыгушхоу, гушлуагъоу гум кыщызэклэблагъэр усэм кыщырелотыкы, гугъэ мэкъэ лъэшылэ иусэ сатыр Къадыры еухыжы... А усэхэм къаушыхъаты куоу гупшысэрэ, зигупшысэ зэгъафэгъэху къэзыложын зылъэкын творческэ клочлэ ныбжьыклэ ахэр кызэрэлэклэтыгъэхэр.

Америкэм зеклыжбыми, тхэн лофыр зылэклигъэзыгъэп Къадыры. Нахъ теубытагъэ хэлъу тхэным пыхъагъ, ау ... Къадыры кълуатэ: «Тхэн закъоклэ Америкэм унагъо щыплыгын плъэклыштэп. Арыти, рестораным лоф щысшлэнэу езгъэжъагъ. лоф зэрэсшлэрэм даклоу журналист курсхэм заочнэу сачеджагъ, экономикэм изэгъэшлэны сыпылтыгъ. Нэужым писательхэм якурси къэсыухыгъ. Джахэм аужы нылэп рассказхэр стхэу зезгъэжъагъэр. Ахэмэ ащыщхэр Тыркуем кыщыдэклэрэ журналхэм ащытырадзагъэх». Творческэ клочлаклэу кызэклэблагъэм гугъэ ин илэу, тхэн лофым зыригъэушъомбгъун имурадэу типографии ыщэфи, ежъ зэрилоу, «адыгэ тхаклохэм атхыхэрэр зэпымыоу кыдзэзыгъэклыхэу сежъагъ, ау зи кыклыгъэп – ар плыгъыным ахъщэшхо ищыклэгъагъ». Сыдэуштэу лъаплэу щымытыгъэми, журналыр илъэс заулэрэ агъэлэжъагъ. А журналым «Адыгэ жъуагъу» ыцлагъ. Ымакы нахъ кълэзхъагъэу Къадыры икълэбар еухыжы: «Кълэрал зэфэшхъафхэм адыгэу ащытхэхэрэм япроизведениехэр ащ хэтыутыщтыгъэ. Ау теклуадэрэр зэрэбэдэдэм кыхэкыклэ ари зэфэтшыжын фаеу хъугъэ»⁸⁵.

Журналыр зэфишыжыгъэми, финансовэ кыныгъохэр ещэчыхэми, илитературнэ-творческэ лофшлэн Къадыры зэпигъэурэп. Тыркуем кыщыдэклэрэ журналхэм Къадыры ирассказхэр къащыхеутых. Аузэ, ирассказхэмрэ иновеллэхэмрэ зыдэт иапэрэ тхылъу «Кавказым икълэбарыжъхэмрэ икълэбарыклэхэмрэ» зыфилорэр 1969-рэ илъэсым Нью-Йоркы кыщыдегъэклы. Ащ дэхъагъэх новеллэхэу «Хъатэхъу лыжъыр», «Апэрэ тыгъэ нэбзийхэр», «Кълунклыкыо игб», «Борэжъырэ Гоцмафэрэ» ыкли ахэм анэмыклэхэри. Мыхэм

⁸⁵ Кадыр Натхо. Адыг. – он и в Америке адыг. – Газ. «Сов. Адыгея», 1991, 20 июля. – С. 4.

ащызэхэошлэ ижырэ Кавказым ижыкыащи, игутеуи. Натхьом иновеллэхэм ялыхужьхэмрэ ясюжетхэмрэ адыгэ жэрыло творчествэм иджэныкыо машло щыпсыхыагэх, щыпщэжыагэх. Ахэмэ кыхэфэрэ нэжь-лужь лушхэм кыаклэхухьэрэ ныбжыкылэхэм щылэныгыэ опытыр аратыжы, лъэпкыым ишлуагэ, изэхэшлык, игубзыагэ лэужыкылэхэм апкыралхьэ, лъэпкыым ишэн-нэшанэхэр, ихэбзэ-бзыпхьэхэр ныбжыкылэхэм яплун, ялэжыын ахэм ясабынгыо щегъэжыагэу узэрэдэлэжэн фаем иджэмакыэ ин а рассказхэм, новеллэхэм ахэлыкы. Исабынгыом щегъэжыагэу цыфым лъэпкы шэн-хэбзэ зэхэтыкылэхэр зэхимышлагэ зыхыуклэ, ыныбжы зыхэкуатэклэ зэхэбгэшлэжыын плэкыщтэп. Кыадыры иновеллэхэм а кыучлэр зыгэлэшырэр, аусэ кызылэтырэр, ахэмэ плуныгыэ мэхьанэшхо зэралэр ары. Ар етлани нахэ лэпылэгъушхо зыфэхушхэр яхэкужы пэлапчэхэу, хымэ хэгъэгу кыхухыагэхэр арых. Хэхэс адыгэхэу Америкэм щыпсэххэрэм кыаклэхухьэрэ ныбжыкылэхэм лъэпкы хабзэр, шэн-нэшанэхэр ахэлхьэгъэным, ялэпкы тарихь ашлэу, ащ ишлу хагъахыу щылэнхэм Кыадыр ишгыпкыэу дэлажэ, итворческэ кыучлэ зэклэ реты.

1941-1945-рэ илэхсхэм яхугэ-шлэгъэшхоу Хэгъэгу зэошхор, пыеу зэклэкложырэм игъусэхэу зышхьэ езыхь-ыжэжыгыэ цыфыхэу хымэ чыплэ ифагэхэм ядунай кыизгэлээгъулырэ романэу «Надюшэрэ Николасэр» зыфилорэм бэклаерэ Кыадыры лэф дишлаг⁸⁶. Романыр инджылызбзэклэ Нью-Йоркы 1976-рэ илэхсым кыыщы-дигъэкыгы. Заомцыфырпсихологическэу зэрэзэрихыоклырэр романым лупклэу кыырегъэлээгъулы. Сюжетнэ гыогу пчъагэ романым пхырэкы: украинкэу Марфа Любенцовамрэ американскэ посольствэм илофышлэу Питер Коллинзэрэ: медсестрау Банинирэ докторэу Рунорэ / мыхэмэ азыфагу щылэныгэм илуданэу рыщагэр бэ: медсестрау Банини зэо лэхъаным кыгытыгыэ сабий ибэр ыпсэ хэтлагэу еплу, елэжы, регъаджэ, доктор сэнэхьат регъэгъоты, ыныбжы

⁸⁶ Романым «Отчуждение» ыцлэу урысыбзэклэ 1992-рэ илэхсым, адыгабзэклэ – «Цыф лыхэр» ылоу 1993-рэ илэхсым Мыекыуапэ кыыщы-дэкыгэх.

зикъурэм клэсэллэу зыфешлы;/ Рим имафиерэ /ащ ипашэр Ренато/ Неаполь имафиерэ / ащ ипашэр Гардо/ щылэныгэм шхъхасынчъэу щэхъаджэх, шыблэу щэгъуагъэх, пчыклэу щэджэгух, щылаклэр щаутхыпкы, ацыпэ зынэсырэм тхъамыклагъор кыфахы, цыфхэр клэззэу алыгых... Джа пстэумэ нафэу, лупклэу апхырыщыгъ адыгэмэ аплужыгъэу урыс клалэу Николайрэ Марфа Любецовам ыпхъу Надюшэу нэужым шхъагъусэ фэхъуштымрэ ясюжетнэ линии.

Италием, Неаполы кыщаублэх хъугъэ-шлагъэхэм альапсэхэм. Романым кыхъэфэрэ цыфхэм яшэн-гъэпсыклэхэр зэрэзтеуцохэрэр, ахэмэ апэклэклырэ щылэныгъэ хъугъэ-шлагъэхэм яшэн-нэшанэхэр зэрагъэпсыхэрэр, лыклотэныгъэ-хэхъоныгъэ-зэхъоклыныгъэу ахэм афэхъухэрэр, щылэныгъэм ианыхъэ зэкъодзгъэ-зэхэгъэклухъэгъэ-зэщыкыгъэ кыогъупэхэм языхтэ якылотыкы-якыгъэлъэгъукы фэлэпэласэу тхаклом кыетых.

Романым герою хэтыр бэ плонэу щытэп, ау хъурэ-шлэрэмэ языхтэу кыыргъэлъэгъукыхэрэм уяджэ зыхъуклэ, зэрэдунаеу хъурэ-шлэрэм хэщагъэу кыпшлэшлы. Хъурэ-шлэхэрэр хэзыгъэ имылэу клэзыгъэнчъэу иолъэгъукы шъолъырэу зыщыхъурэри кыпшлэжъэу: Адыгэ хэкум ичылплэ гъэнэфагъ, Пшызэ шъолъыр, Урысыер, Австралиер, Италиер... А кыэралыгъо пстэухэм арыс цыфхэм ящылэклэ-псукл, ядунэхететыл, яцлыфыгъэ гуклэгъу, яцлыфыгъэ гуклэгъунчъагъ... – романым лупклэу кыырегъэлъэгъукы. Лъэпкъ шэн-нэшанэхэу ахэлъыхэмклэ персонажхэр кыпшлэжъхэу авторым кыытынхэ ылъэкыгъ: Дэмэдэрэ Къэмгъазэрэ язеклоклэ-гъэпсыклэхэмклэ, ягурышэ-гупшысэ зэфэхъысыжыкылэклэ, ягуклэгъу иныклэ зэрэадыгэхэр, Казбек зэрэхъурцыр клыгъэтхызэ кыырегъэлъэгъукы: Коллинз-игушылэклэ-зеклуаклэхэмклэ, иакыл гъэлылгыгъагъэклэ зэрэинджылызыр кыегъэнафэ; докторэу Рунорэ медсестрау Банинирэ яплъыры-стырыгъэклэ, язэфыщытыклэ шлыклэ-зеклуаклэхэмклэ зэрэитальянцэхэр кыхегъэщых. Лъэпкъ пэпчъ иегъэшлэрэ шлыклэ-гъэпсыклэ зеклуаклэхэм дырагъаштэ ахэмэ ялыкло гъэнэфагъэхэу романым кыытыгъэхэм. Нэбгырэ пэпчъ итеплъэкли, изеклуаклэкли, игушылэклэкли кыпшлэжъхэу лупклэу, нафэу авторым кыырегъэлъэгъукы.

Дэмадэ – бэмэ ахэхьагъ, бэ зыльэгъугъэ, бэ зыпэкӀэкӀыгъэ цӀыф. ИщысыкӀи, ищытыкӀи нафэхэу, иплъакӀи игущы-лакӀи пщымыгъупшэжьыхэу лупкӀэх, лушыгъэр, губзыгъа-гъэр къахэщы. Жьым кӀэр игъусэнэу, нахьыжьым еж илъэхъани, ыпэкӀэ блэкӀыгъэ лъэхъаными лъэпкъым шӀуагъэу зӀлуигъэкӀагъэри ыужыкӀэ къэкӀырэ лӀэужыкӀэм ахильхъаныр духовнэ пшъэрылъ шъхьалэу зэрилэм ищыс Дэмады плуныгъэ-гъэсэныгъэу Николас цӀыклум дызэрихьэрэр. Адыгагъэм, цӀыфыгъэм, лыгъэм, зэфагъэм ар афепӀу, афелэжьы; цӀыфыгъэр, гукӀэгъур ишэн-нэшанэхэу егъасэ; ынэ къелэрэм ыпсэ елэжьынэу, ау къыщымыхьэрэм щымыхьэжьынэу, еж нахь кӀочладжэм емыкӀукӀэ дэмызекӀонэу, сыд фэдэ чӀыплэ ифагъэми зэрэцӀыфыр зыщымыгъэгъупшэнэу, цӀыфыгъэ-зэфагъэр къыухъумэнэу – джахэр арых адыгэ лыжьым еж ышъхьэкӀэ иморальнэ шапхьэхэр зэрэзекӀорэр, ашэн шапхьэу лӀэшлэгъу пчъагъэхэм илъэпкъы къылэжьыгъэу, зӀлуигъэкӀагъэу, еж зэраплугъэр ары Польшэм, Варшавэ имэшлоку станцие къыщигъотыгъэ сабий цӀыклоу иплур кӀалэми хильхьагъэр. ПкӀэнчъэ хъугъэп Дэмадэ плуныгъэу Николасы дызэрихьагъэр, жьым хэутысагъэу къэнагъэп: адыгэ лыжьым кӀэлэ ибэм фишлагъэхэр зыфишлагъэм шӀукӀэ ыгу къынагъ, чӀыплэу зэрыфэрэм зэрэщызекӀощтымкӀэ ар щэчалэу, бзыпхьэу, игъэшлэ гъуазэу къыхэнагъ. Еж Дэмады щыӀэныгъэм исыд фэдэрэ лъэныкъокӀи цӀыфыгъэр, адыгагъэр апэ ригъэшъызэ щӀэлэфэ къыхьыгъ, икӀалэмэ зэрафэгумэкӀынэу сабий цӀыклоу къыгъотыгъэм Ӏахьылыгъэ дызэрихьэзэ ыплугъ, ылэжьыгъ. Къин хъэзабым хэтэу, игъусэхэм ишӀуагъэ зэраригъэкӀыщтымкӀэ зышъхьамысыжьэу хымэ чӀыплэм икъушъхьэ мэххэм гъорыклоу ахэтызэ, 1946-рэ илъэсым ыкӀэхэм адэжь ыжъагъэ чьылэ къыхали, Дэмадэ идунай ыхъожьыгъ. Псаоу щӀэлэфэ, ыпсэ пэтыфэ иадыгагъэ къыримыгъэӀыхэу зэрихьагъ, шӀукӀэ, дэхагъэкӀэ, дэгъугъэкӀэ къэнагъэхэм агу къынагъ... Дэмадэ плуныгъэу, гукӀэгъоу Николасы дызэрихьэщтыгъэр грузин кӀалэу Казбеки дигъэцӀакӀэзэ, нэужым сабыим иплун, илэжьын еж къыльэхэнагъ ыкӀи зэрэпэсыгъэу Ӏахьылыгъэ дызэрихьагъ. Къэмгъази цӀыфыгъэшхо, гукӀэгъу ин зэрэхэлыр ушэтыплэм

кыышынэфагъ: нахыжыи нахыкӀи анаӀэ ренэу тетыгъ, сыд фэдэ кыины хэфагъэхэми хэкӀыпӀэ кыафигъотэу гуӀыгътэ чан зиӀэ цӀыфыгъ. Пхъэ зэхапцэу Дэмадэ ышӀыгъэм тетӀысхъэхи, псыхъор зыдачъэрэмкӀэ зырырагъэхьыхынэу ежъагъэхэу ошӀэ-дэмышӀэу пхъэзэхапцэр къушъхъэ цэкӀэ дысым еутэкӀи, Дэмад кытыридзи, псыбыжъуатэм хидзагъ, ззуи шымышъоу, пхъэупсафэм имыӀахылыягъэу псыкореным ыгъэчэрэгъузэ рильэсагъ. ЛӀыжъым зыӀыхидзагъ Къэмгъазэ. ЛӀыжъыр кыубытыжыи, пхъэзэхэпцэ къуашъом ыӀъэныкъокӀэ зырагъэхъэу фежъагъэх. Ау псыор губжыгъэм зимышӀэжъэу зыдидзыйи лӀитӀур зэтыричи, зэлэкӀиутыхи, зэпэзырызэу ышӀыхи, ыгъэчэрэгъузэ рихыжъагъэх. Къэмгъазэ ащ ыпсэ щитыгъ, Дэмадэ ынэ исэу, ыпсэ пытэу кыыхэкӀыжыгъ... Дунэкъутэжъэу цӀыфхэр зыхиубытагъэхэм чбыӀэм изакъоп, шхын шымыӀэм изакъоп тхъамыклагъэу апэкӀэ къэкӀырэр. Зыщыгугъыхэу зыдежъэжыгъэхэр зэхакутэхи, ахэмэ квалэпагъэзыгъэхэу, зышъхъэ зыхыжъэжыгъэхэм нэдэплъыпӀэ арамытэу инджылызхэм алыгъыгъэх.

Романым кыгъэлъагъорэ хъугъэ-шӀэгъэ пстэухэм апхырышыгъэу, агупчэу Николас иобраз писателым къеты. Дунэкъутэжъым кыыхэхъухъэгъэ сабыим ищӀӀэныгъэ гъогу тхъамыклэгъо зэпымычыжъ. Хэти насып горэ иӀ. Кыиныбэ дэдэ пэкӀэкӀыштыми, зымыгъэлӀэшт Тхъэм насып кыреты Николас Дэмадэ ӀукӀэнэу. Сабий цӀыклоу мэшӀоку гъогу станцием кытыранагъэу гынагъэу тесыр Дэмадэ кыгъоти ыплугъ, ылэжыгъ, ежъ ышхырэр ригъэшхыгъ, ыӀъэкӀыштыр зэкӀэ фишӀагъ: цӀыфыгъэр, шъыпкъагъэр, гушхуагъэр ишэнхэу, ихабзэхэу ышӀыгъ. Джа пстэухэм яшӀагъэкӀэ, Николасы адыгъ шэни, урыс шэн-шапхъэхэри шызэдыхэлъых, ахэр иакъыл къэкӀуапӀэ хъугъэх. Ахэр ары, шыӀакӀэм сыд фэдэ зэмызгъыныгъэ-зэутэкӀыныгъэ, тхъамыклэгъо-егъэзыгъэ Ӏофыгъохэр хэхъухъагъэхэми а пстэури зэпичынышъ, Николас инасыпы фэкӀон езыгъэлъэкӀырэр. Ащ насыпыгъэу нэужым фэхъуштыр бэрэ пӀапчъэу кыыхэкӀыми, сыд кӀин кытекӀагъэми, сыд гушӀагъо кыдэхъугъэми дигощэу, дишчэу шыӀэныгъэ гъогур декӀу Надюшэ сымэджэщым зыщызӀуклагъэхэм щегъэжъагъэу. ПӀопэн хъумэ, Николас ищӀӀэныгъэ гъогу кырыкӀощтым итэджэпс

щызэхэшлыхъгъэ щэху нэбгыритлур зэрээлуклагъм, сыдрэ къини зэпачын альэклынм ыклуачлэ ащ къахельхъэ.

Романым тхамыклагъо маклэп щызэпэклэкырэр. Къиным къиныр пыдзагъэу, тхамыклагъм тхамыклагъор клэлъыклоу лъыпсыр зыхэчырэ, гумэкыр, гы макъэр зыщызэпымыорэ дунэкъутэжь романым кыгъэлъагъорэ лъэхъаныр. Ау ер зыгу ильымэ, тхамыклагъор зезыхъэрэмэ ядунэе зэпытэп, ахэми клэух афэху. Ер ыгу илъэу къэмыхъугъэми, ер зэрихъаным игъогу теуцогъэ Николасы идунэеплъыкли, ищылэклэ-псэукли къэгъэзаплэ фэху, игурыши-игупшыси зэпырегъазэх Надюшэрэ иклэлэцлыкълурэ ошлэ-дэмышлэу залуклэклэ. Щылэныгъэм имыжьошъхъалы дэхъэджагъэху. Зы члыплэ гъэнэфагъэ горэм къэуцуплэ щишлын, лъапсэ щидзын игупшыси Николасы имылэу, исатыушлэн лэфхэм аужы итэу къалэу Террачини клуагъэу, ошлэ-дэмышлэу Надюшэрэ иклэлэцлыкълурэ алоклэ. Ащ Николасы ищылэныгъэ гъогу зыщызэпырегъазэ (н. 325-345), зыдигъазэрэр икыблэу зэрэщытыгъэр щегъэзые, морад теубытагъэ илэу ищылэныгъэ ыгъэпсынэу рехъухъэ. Укыплэ-клодыплэу зырыфэгъэ пчъагъэхэм лыгъэшхо хэлэу къэгъази-гъэзэжьи имылэу, ебгуклуи-щыуахьи ымышлэу зэрэщызеклорэм, кызэрарыкыжьырэм Николас псэемыблэжь лыхъужъэу зэрэщытыр къаушыхъаты. Ау исабийклэ зэхашлэу илэху тызыщыгъуазэхэрэм нафэ кытфашлы гуклэгъу шъэбагъэу ащ хэлхэри. Николас зыхэчыерэми ищылэклэ-псэуклэ лэклыбы фэхурэп, ащ иархъуанэ рильэсагъэу ыгъэчэрэгъоу, гузэжьогъум хэтэу, пклэнтлэпсыр къечъэху, хъэзабэу кытеуагъэм ытхалэу, ынэпсыхэр къечъэху гызэ къэущэу маклэп кызэрэхэклыщтыгъэр. Ежь Николасы кызэрилоу, гурышэ-гупшысэкли, пкыхъэкли амыгъэрыхатэу «гукъэклыжь кьинхэм» ахэтзэпыт. Ащ иорхэм зэралъасэу, зыдигъазэрэр икыблэу хэтызэ, а пстэхэм якъин-хъэзаб тырахы Надюшэрэ ишгаорэ ошлэ-дэмышлэу зигъотыжьхэрэм. Ащ гурышэ-гупшысэ кьаргъохэр Николасы ыгу кыщагъэушы, ищылэныгъэ гъогу зырегъэузнкы. Къиным иджыхьынэм машло икъатибэ ащищэчыгъэр щигъэгъупшэжъэу иунагъо гупсэфыгъо щегъоты. Ащ изэхашлэ ыгу ыукъэбзыгъэу, хабзэм ыпашъхъэ зыщеухыижьы:

тыгъокло-уклаклоу Гардо кьеубытышъ, зэклоцлыпхагъэу кьещэшъ, ащ ышлагъэхэр зэхэзыфышт полицейскэ органхэм ареты. Имышакъэу ралолагъи, ратхылагъи Николасы зытыреукъэбзыкължы, иунагъо зэкължы насып щылакълэу илэщтым фэлажъ, фэпсэу. Николас ядэжы зихъажыклэ, иклэлэцлыклоу чыерэм ыдэжы еклоштылэ, хьамплэлоу етлысылэшъ, ыпэклэ кьэт щылакълэм идунай хырахыишъэ гупшысэклэ рехъухъэ. «Сабым ылэ шъэбэ шэплъ ыубытыгъ. Зи зэхимышлахэу шъэожыер чыештыгъэ: ащклэ дунаир рэхъатыгъ, дэхагъ – пчыхыплэ хьопсагъом фэдагъ...» (н. 388). Сабий цлыклоу шъабэу, дахэу чыерэм еплъызэ Николасы ыгу кышцэушы, щызэпэклэклэ зэкълэ идунае кырыкълуагъэр. Ишъао еплъызэ, егупшысэ: ащ фэдэу зэгорэм насыпышлогъэна шло ежъ Николас? Упчлэр джэуапынчэу кьэнэ. Цыфым ынэтлэгу насыпынчагъэр итхагъэу кьэхъурэп. Адэ сыда ежъ ищылэныгъэ гъогу ащ фэдэу зэкълэ зыкълшыреклокълыгъэр? Гупшысэ изэрэщыхъажэу кышхъэщытэджагъэм зыкупырэ зэридзагъэу, зэфэхысыжым Николас кыфакло: «...Заор ары, ащ ло хэлэп, зэо мыгъор ары!...». Джа гупшысэ зэфэхысыжэу исабыиго уахътэм фэгъэхыгъэу ышлыгъэм хэтэу зэо мэшлэлыгъэм хэуцожы, «самолет быу макъэхэр, топыщэ омакъэхэр, ылагъэмэ якуо-щэлэ макъэхэр, лугъо мэшлэшхоу дунаир зэлызыштагъэр, а лугъо мэзахэм хэлъ бзылъфыгъэу зышхъэрэ зынэгурэ лъыр кызэчъэхырэр...» ынэлукъетэдджэжых. Хъурэ-шлэрэм ышхъэ ыгъэутэбжагъэу ыгу кыдэуае: «Яна шъуло ар?... На-а-н!» зэ куо шлоигъоу ыгу кьэклыгъ, ау Гардо ымэкъэ гоштэгъуаджэ ытхьакълумэ кыыридзи, ишлоигъоныгъэ зэпигъэугъ...» Джащ тетэу, зыщычыерэлъэхъани, инэмыкълрэуахътэкликымытлупщэу, зыхэфэрэ нэплъэгъу пэпчъ гукъэклыжъ дыджыхэр гум, шхъэм кышцыдэуаехэу Николас идунае зызэпыригъэзагъ, зиузэнкълыгъ: щылакълэр кыныломи, ежъыри, иклэли, ишъузи зэрэгъотыжыгъэх, агуи ашхъи алэ илэу, янасыпи итыгъэ кыкълэокълыгъэу, ямафи нэфэу, ящылакълэ гугъэ нахъ хэлэу ащ факлохэзэ, ыпэклэ лъэкълуатэх...

Характерхэм якъэтыны художественнэ шыпкьэгъэ ин хэлэу авторым ыгъэлсынхэ ылъэкълыгъ. Щылэныгъэм ыбгъубэхэр игъэклэтыгъэу иплъэгъукълыхэу, сурэт лупклэхэр

Романым ихудожественнэ шлык1э-гъэпсык1э шапхэмэ
зэу ащыщ гурышэ-гупшысэк1э, пк1ыхьк1э блэк1ыгъэм
ихьугъэ-шлагъэхэр огъу-огъоу кытыжыныхэр. Ащ фэдэх
адыгэхэм къарык1уагъэм, Урыс-Кавказ заом яхьыл1эгъэ
къэбар 1эпэ-цыпэхэу Марфэ кылуатэхэрэр. Адыгэмэ
ядахэ кьел0, адыгэхэм яч1ыгу исынхэу зэрэхьугъэхэр,
ащ хэгъащагъэу щыгушхук1ызэ нэлъасэ тыфеш1ы.
Нэмык1 ч1ыплэм игукъэк1ыжыхэм ахэтэу Любенцовар
кызыщыхьугъэ къутырэу Передовоим гук1э лъэлэсы,
зы къиным адырэ къиным к1элъык1оу игъэш1э илъэхсэр
ынэлъу кык1лэтэджэжых: исабыигъо гъэблэ илъэхсэр,
еджаплэр, колхозыр, янэ натрыфышъхъэ зыт1у кыздихьэу
лофыш1э кык1ыжыызэ аубыти, хьапс зраш1ыгъэр, еджэныр
ыгъэт1ыгъи, сабий1ыгъэу л0ф ыш1энэу зэрэфежагъэр,
нэужым ил1ы хъушт Константиным нэлъасэ зэрэфэхьугъэр,
къэзэрзэрэшагъэхэр (н. 77-105) кырегъэлъэгъук1ых,
кыре1отык1ых Марфэ игурышэ-гупшысэхэр кыдихьыхэмэ
изэрэлъэсахьыхэзэ...

268

Персонажхэм алохэрэмклэ, ахэр зэрэзеклохэрэмклэ зылэужыгъо цыфхэр къэошлэх. Ар апшээрэ гъэхъагъэу фэплээгъун фае авторым. Ау хьурэ-шлэрэр, игеройхэр зэрэзеклохэрэр римыгъэкъоу ежы ыгуклэ зигъусэм фэгъэхьыгъэ зэфэхьысыжхэр ышлэхэзэ, авторым ихудожественнэ концепције кызэритырэм зэхэшлэ кыачлэу романым пхырылгыр кырегъэлыхы. Персонажхэм яеплыклэхэр язекыаклэкли, ягупшысаклэкли, кылохэрэмкли итэлъэгъ-уклэх, зэхэтэхых, зэхэтэшлэх.

Историкэ-литературнэ ыкли художественнэ мэхъанэ гъэнэфагъэ ил Нэтхъо Къадыры усэклэ тхыгъэ идрамэу «Мэдэя» зыфилорэм. Драмэм лъапсэ фэхьугъэр зэльашлэрэ мифологическэ сюжетэу аргонавтхэу ижырэ Грецием кыкылыхи, цы дышгъэм пае Кавказым къэкыагъэхэм яхьылагъэр ары. А хьугъэ-шлэгъэ иным щыщэу Къадыры къэгъэлъэгъон-кылотыклынэу ыштэрэр Мэдэя фэгъэхьыгъэр ары. Мэдэя ятэ пщышхом емыдэлоу Джексонэ – хымэ чыплэ кыкылыгъэ нэмыкл лъэпкъы щыщ хымэ цыфым – дэкыагъэу къэзылуатэрэр ары. Мэдэя егъэшлэрэ гузэжыогъум ятэ хидзагъ, ынапэ тырихыгъ – пыйдзэу лъэпкъым къекыугъэм ипачэугъэры ашлыгъэ, хьапсым чладзэгъэ Джексоныр шгъэфэу шгъафиты ешлыжышъ шгъхэгъусэ фэху, шгъэфэу клатхужышъ, Урымым мэчъэжых. Ыпху зэрэзекыагъэмклэ ятэ цыфхэм аумысы. Хасэр зэлоклэшъ хьугъэ-шлагъэм тегушылэх, зэлуклэшхом лъэпкъ унашэ ешлы: пачыхьэр тырашы, Хасэм хэкур зэрищэнэу ыпшгъэ ралъхэ...

Драмэр къэшлыгъуищэу зэхэты. Апэрэ ыкли ятлонэрэ къэшлыгъохэр адыгэ чыгум щыреклоклых. Ящэнэрэ къэшлыгъор Урымым кышчэху. Апэрэ лъэхъанхэм зым лэпызырэр адырэм кыштэжэу, шгъхэклафэ зэраху яунагъоклэщылагъэх, аушылэныгъэм чыплэзэжыуредзэхэшъ, Мэдээрэ Джексонэр пачыхьэм ихэку кырефых, Коринтым мэчъэжых. Нэужым къэнафэ Джексон Мэдэе фэмышыпкъэу Коринтым ипачыхь Креоны ыпху шгъхэгъусэ фэхьугъэу. Хьурэ-шлэрэмэ ыгу машлоу зыкышчалэтыгъэу Мэдэя зэреложы: «Узышчымышым щыщэу ныбжыи ухьущтэп. Ар сэ сшгъхэклэ сштагъэ! Ар кызысалоклэ сшлэшлы хьущтыгъэп, ау ащ ишгыпкъагъэ сэ сшлагъэ!» Сабыитлы зыфигъотыгъэллым кыришлэрэр шгъхэклошхо щыхьугъэу,

Мэдэя шхъухагъэхэр зэрехъэх: фэдэ джы нэс амыльэгъугъэу, шэклышл, шэкI дахэ хэшлыкыгъэу иллы кыщагъэм нысэджанэ федышъ, иклэлитлу фарегъэхы: джанэр нысакIэм зызыщилъэкIэ кыкIэнэшъ, зыщилъагъэри зыщызылъагъэри мэстых: иклэлитлуи, ежъ ижэдэкIэу Мэдэя кызэрилоу хьадэгъур къафегъэсы: «СалугушIоэз уцым езгъэшъагъэх! ЩхыпцIыхэзэ хильашъохи чыягъэх. Къэушыжышщтхэп!...» Джащ тетэу, ыгу зыфэгъун, кызыфызэплъэкIыжын щымылэу ешлышъ, пьесэм кызэрэщилоу Мэдэе «пкIэтэ-лъатэзэ, клелэжы»...

Жэбзэ дахэкIэ, жэбзэ зэгъафэгъэкIэ пьесэр тхыгъэ. Адыгабзэм ибаигъэ, идэхагъэ шызэхапшIэу, гупшысэгукъэкI этеклыкбэхэм уахещэ пьесэм. Художественнэ къэгъэлъэгъокIэ-кылотыкI ямышлыкIэхэр ыгъэфедэхэзэ, авторым къегъэлъагъо илъэпкъ, иллакъо, ыль зыхъожьырэм илэубытыплэхэр, нэужым зэхашIэу, зэфэхьысыжъэу кызыфаклорэр IупкIэу, нафэу кырегъэлъэгъукIы. Хэти зэрэзеклорэр шIокIыплэ имылэу зэрипщыныжышщтым игупшысэ пьесэм пхырэкIы.

Нэтхъо Къадыр лъэчIэ пытэ зилэ тхакIу, роман, пьесэ ыкIи рассказ бэкIаехэр ытхыгъэх. Ау ащ щихуырэп Къадыр иIофшIэгъэгъэхьагъэхэр—очеркхэр, гупшысэкуузыпкырыль историкэ-филологическэ, историческэ ыкIи культурнэ-экономическэ статьяхэр мымакIэу ытхыгъэх, гъэзетэу «Адыгэ макъэм», «Советскэ Адыгеим» къащыхиутыгъэх. Ащ фэдэх, «Адыгэ хэкум ичIычIэгъ байныгъэхэр», «БлэкIыгъэри тшIэн фае», «Нарт эпосым осэшхоу иIэр», «Рэдэдэ исагъышъ», «Адыг — он и в Америке адыг», лъэпкъ шэн-хэбзэ зэхэтыкIэхэр, зэдэлэжъэн-зэдэпсэун Iофхэр кызыщыригъэлъэгъукIырэ-кызыщырилотыкIырэ статьяхэр «Адыгэ шIыхъаф», «Адыгэ аталыкъ Iофыр» ыкIи ахэм анэмыкIхэри. Ахэми язакъоп — адыгэ авторхэм атхыгъэхэри зэредзэкIых инджылызыбзэкIэ. Ащ фэд, ХъэдэгъэлIэ Аскэры итхылъэу «Героический эпос «Нарты» и его генезис» зыфилорэр инджылызыбзэкIэ зэридзэкIи хэутыным фигъэхъазырыгъ...

Лъэпкъым идунэететыкIэ ехылыгъэ тхыль етхыми, лъэпкъ шэн-нэшэнэ Iофыгъо гъэнэфагъэ, ары пакIопышъ, научнэ гурышэ-гупшысэ лъагэ къелуатэми, Къадыры пшъэрыль шъхъафэу зыфигъэуцуужьырэр зы — ыгурэ-

ыпсэрэк1э кьурмэн ыззфш1ыжынэу хьазыр адыгэ лъэпкьым игъэш1э гьогу, ащ иблэк1ыгъэ щы1эк1э-псэук1э зыфэдагъэр, лъэпкь тхыдэр шыпкьагъэ хэлъэу, ыгук1э зэхыш1эу, зык1и п1алпчъэ мыхъоу, ыгук1э ыщэчырэр ащ хэшыхьагъэу кьырилотык1ыныр, кьыригъэлъэгук1ыныр ары. Ар кьыдэхьугъ Натхьом. Итворческэ чаныгъэ кьык1имычыгъэу непи и1офш1эн лъегъэк1уатэ...

Литературэр

1. Бекизова Л.А. Фольклорнэ-эпические традиции как основа адыгской литературной общности. – В кн.: Культурная диаспора народов Кавказа: генезис, проблемы изучения. По материалам международной научной конференции. 14-19 октября 1991 г., Черкесск. – Черкесск, 1993. – С. 42–66.
2. Шаззо К.Г. Температура выживания... Послесловие к роману. – В кн.: Натхо Кадыр. Отчуждение. Роман. Майкоп, 1992. – С. 332–336.
3. Щэш1э Казбек, Лъэпц1эрышэ Хъалид. Щы1эныгъэм игъогу кьинхэр. – Тх. зыдэтыр: Ц1ыф лыхэр. Роман. Мыекъуапэ, 1993. – Н. 5-16.
4. Схалыхо А.А. Художественное наследие адыгской диаспоры. – В кн.: История адыгейской литературы, Т. 3, 2007. – С. 481–557.

Упч1эхэмрэ 1офш1энхэмрэ

1. Нэтхъо Къадыр исабыигъо лъэхъан зыфэдагъэм, игъэсэнныгъэ-п1уныгъэ зэрэк1ощтыгъэм кьытегуш1.
2. Къадыр ищы1ак1э, идунэететык1э сьд кьыхыхьагъэхэр Отечественнэ Зеошхом? Щы1эныгъэм иархъонэ кьечъэк1ы сьд фэдэ кьиныгъоха зэридзагъэхэр?
3. Кьин зэпымычыжыхэм заримыгъэлъахъэу ищы1эныгъэ гъогу сьдзущтэу пхыришыгъа Къадыры? Лъэпкь фэлажъэу ылэжыгъэхэм шъуалыплъ, жьугъэунэфых.
4. Творческэ гъэхьагъэу и1эхэр жьугъэунэфы, уасэ афэш1уш1ызэ шъуакьытегуш1. Къадыр историческэ рассказхэр, ироман зэхэшъуф, шъуизэфэхьысыжыхэр кьэшъу1уат.

ДЭТХЭР

Псалъап.....	3
I. Пэублэ очерк: хэхэс адыгэхэр. Лъэпкъ художественнэ псалъэм ыкIуачI, игъэхъагъэхэр	9
II. Адыгэ художественнэ псалъэхэу мысыр хэгъэгум (египтым) гурыт лIэшIэгъухэм къыщыхъугъэхэр. Социальнэ-экономическэ, историкэ-культурнэ лъапсэу ащ яIэр	37
III. ЗэолI ыкI и усэкIо цIэрыIохэр:	43
Борэкъокъо Анцокъу.....	43
Къайтбай	46
Къаншъаугъур	47
Тумэнбый.....	49
Пщыналъэу «Адыгэ пачъыхъэмэ ягъыбз»	55
Пщыналъэу «Къаншъаугъур игъыбз».....	70
Тумэнбэй – дзэпэщэ лыхъужъ, усэкIо Iэпэлас	80
Махъмуд Сами аль-Баруди (Наурзэкъо Махъмуд) (1838-1904).....	88
Хъагъур Ахъмэд-Мидхъат (1844-1913)	97
Абдулхъакъ Хъамид (1852-1937)	119
Тевфик Фикрет (1867-1915)	125
Омер Сейфеддин (1884-1920)	130
Тымэ Сэин (1875-1962)	144
Батэкъо Хъарун (1889-1949)	154
Хъунджие Хъэйрие-Мелэч (1896-1966).....	163
Якъуб Къадри (1889-1974).....	174
Къат Абдурахъман, Къат Ахъмэд.....	183
Сэмгугъэ Аминэ (1900-1953)	189
Хъахъурэтэ Осмэн (1934-2003)	201
Бэрэдж Сэфэр	214
Дэгүф Сэлахъдин	222
Енэмыкъо Мэулид	238
Нэтхъо Къадыр	257

АБУБАЧИР АДЫШЕСОВИЧ СХАЛЯХО

Литература зарубежных адыгов

Учебник-хрестоматия

Часть I

Подписано в печать 28.02.2014

Бумага типографская №1. Формат бумаги 60х84.

Гарнитура Times New Roman. Печ.л. 16,937 Тираж 100 экз. Заказ 5.

Отпечатано на участке оперативной полиграфии

Адыгейского государственного университета.

385000, г. Майкоп, ул.Первомайская, 208.